A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. VII. KÖTET.

DANTE ALIGHIERI

ISTENI SZINJÁTÉKA

(DIVINA COMMEDIA).

FORDITOTTA, BEVEZETTE S JEGYZETEKKEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

MÁSODIK RÉSZ: A PURGATORIUM.

BUDAPEST, 1891.

A

PURGATORIUM.

IRTA

DANTE ALIGHIERI.

FORDITOTTA, BEVEZETTE S JEGYZETEKKEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1891.

A PURGATORIUM.

IRTA

DANTE ALIGHIERI.

204336

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 7374.1956

ELŐSZÓ.

Hat éve múlt, hogy Dante nagy költeményének a Divina Commediának első harmadrészét, a Pokolt, teljesen elkészülve, alakhű fordításban, a szükséges bevezetésekkel és jegyzetekkel fölszerelve, a tek. Akadémiának bemutattam s ötödik éve, hogy az az Akadémia kiadásában megjelent. Akkor azt reméltem, hegy három év alatt a második s ismét három év alatt a harmadik részszel is elkészülhetek. Hogy az első határidő megkétszereződött s csak hat év múlva lehet szerencsém a Purgatorium *) teljes

*) Angyal J. — a Pokolnak s a Purgatorium nyolcz első énekének érdemes fordítója — s ez utóbbinak előbeszédében kifejtett nézete ellenére, én e részt mégis Purgatoriumnak nevezem. Tisztító *tűz*nek, mint a kath. egyházban nevezik, nem nevezhetem, mert a Dante Purgatoriumában — a kath. egyház felfogásától eltérőleg nem tűz által tisztulnak (egy kört kivéve) a lelkek; Tisztító-*hely*nek, mint Angyal nevezi, nem: mert ily név a magyar nyelvben ismeretlen, legalább elfogadva nincs. Ellenben a Purgatorium ép úgy elfogadott s a magyarban polgárjogot nyert elnevezés, mint akár a templom (templum), vagy a paradicsom. S ha ez, Danténál Paradiso, magyarul Paradicsom, a Purgatorio sem lehet így olasz végzettel, mint Angyal megengedné, hanem az elfogadott s mindenki által ismert és megértett alakjában a szónak: *Purgatorium*.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

fordítását bemutatni, nem akaratomon s készségemen múlt. Nem említve éveimmel hanyatló erőmet, viszonyaim az idő óta oly változást szenvedtek, a melynél fogva sokkal kevesebb időt fordíthatok irodalmi foglalkozásokra mint az előtt, s még kevesebbé rendelkezem a zavartalan nyugalom s *egy* munkába mélyedhetés oly mértékével, a minőt — talán minden mások fölött — a Dante fordítása követel. Mert ha átalában is igaz a római költő (Ovid. Trist. L. I. 1.) állítása, hogy

Carmina secessum scribentis et otia quaerunt —

kétszeresen igaz arra nézve, a ki Dantét fordítani, vagy is a maga nyelvén megszólaltatni, mintegy újra költeni akarja. Ha egyszer túl esett a tárgyi nehézségeken a szófukar tömött gondolatok és eszmék értelmezésén s tisztában van azzal, a mit a költő mondott s neki utána mondania kell, akkor előtte áll a terzinák egymásba fonódó hármas rímeinek a nehézsége. Dantét nem lehet strófánként fordítani s abba hagyni, mint a Tasso octava ríme-it, melyek nyolcz sorral befejezvék s nyugvó pontot engednek; Danténál csak mindenik ének végén van a nyugvó pont. Danténak egy terzináját sem lehet lefordítani, legalább a fordítást végleg megállapítani, míg legalább a következő terzinával s annak rímeivel tisztában nem vagyunk, de ennek a középső sora már tovább utal a következő terzina első és második sorára, s így a fordítónak az egymásba fogódzó terzinákon mindig előre és vissza kell tekintenie s mint egy hanglétrán föl és alá szaladgálnia.

A ki valaha hexametereket vagy folyamatos jambusokat, sőt strófás verseket is, írt vagy fordított, tapasztalta, hogy nehány napi munka után úgyszólván *belejő* s a munka — a megszokás által egyre könnyebbé válik, végre

majdnem fáradság nélkül esik. Danténál a beleszokás e könnyebbségét nem érzi a fordító. A nehézségek az utolsó éneknél ugyanazok, mint az elsőnél. S ha a munkát egy — még általa be nem fejezett ének közben félbe kell hagynia, a mit mindeniknél kell, mert nem hiszem, hogy Dante egy énekét, pedig legfölebb másfél száz sor — valaki egy nap lefordíthassa, bár ennyi jambust vagy hexametert, kivált ha belejött, könnyen megírhatna, másnap talán órákba kerül, míg az elejtett fonalat újra megtalálta, pedig lelke annyira tele van tárgyával, hogy elalvás előtt s ha éjjel fölébred, az éj csendjében is, a félben maradt terzina cseng a fülébe s reggel első gondolata a tegnap meg nem talált harmadik rímet keresnie.

Azt hiszem, érthetővé tettem: miért kíván a Divina Commedia fordítása zavartalan nyugalmat s abba az egy munkába mélyedést inkább, mint bármi más.

A fordítás egyéb nehézségeiről és a fordításnál általam követett elvekről, a tartalom és forma, a külső és belső hűség közötti folytonos megalkuvás szükségéről, a Pokolhoz adott előszavamban — melylyel azt a tek. Akadémia előtt bemutattam volt — bővebben nyilatkoztam s az akkor elmondottakat itt ismételni nem akarom. Csak annyit mondok, hogy a Purgatorium nehézségei nem kisebbek, mint a Pokol fordításaéi voltak. Ott talán a nagyobb tömöttség, a megfelelő plasticitással —, itt a már szőrszálhasogató scholastika fejtegetései képezik a nehézségek legnagyobbikát. Ez a nehézség a Paradicsomban talán még növekedni fog, bár ott — legalább az olvasó részére, mert a nehézség a fordítót és az olvasót egyaránt érinti — ellensúlyozva lesz, a képek fénye —, a hangulat melege —, s hogy úgy mondjam, az egész légkör üdébb

volta által. A kritika részéről, egy oldalról, nyilvánult ellennézet meghallgatása s mérlegelése után is fenn kell tartanom azt a nézetemet, hogy a Divina Commedia három része közt a középső, egyes rendkívüli szépségei s az egésznek a más kettővel egyenlő tökélyű alkotása, structurája daczára, a legkevésbbé megnyerő, az olvasót legkevésbbé lebilincselő a három között. De ez — azon kívül hogy végre is izlés és felfogás dolga — ha így van is, mit sem von le sem e résznek, sem az egésznek feltétlen becséből.

Még egy másik, a kritika részéről, hangoztatott nézet ellenében kell a magamét fentartanom; azt t. i., hogy bár a hármas rímű forma, a terzina, rendkívüli nehézsége miatt a tartalom mulhatatlanul veszít, én mégis a forma hűsége mellett maradtam. A Witte, Philaletes, sőt a Longfellow mindenik közt leghívebb és legszebb fordításai is idegeneknek tetszenek nekem a Dante rímes terzinái mellé állítva; s a tartalmi hűségben tán fogyatékosabb, de alakhű fordítások (nem a magaméról szólok, hanem pl. a Notteré vagy Bartsché) hasonlóbbaknak tetszenek nekem az eredetihez, inkább ráismerek bennök s inkább érzem annak a hatását. Előbb rá tudnám szánni magamat, hogy Dantét prózában fordítsam, mint arra, hogy rímetlen jambusokban.

S ha Isten életemnek kedvez és erőt s módot ad rá, a Paradicsom-mal is az eredeti versalakjában akarom — s remélem — a nagy művet nyelvünkön is teljessé tenni.

AZ

ISTENI SZINJÁTÉK

MÁSODIK RÉSZE

A PURGATORIUM.

ELSŐ FEJEZET.

Bevezetés. Partra szállás.

(I., II. ének.)

A föld középpontjából, hol a pokol tölcsére, e hegyével lefelé fordított üres kúp, a kínok helyének, a pokolnak fenekét alkotja, hol a Virgil által kalauzolt Dante, a lázadásáért égből pokolra sújtott angyalt Luczifert beékelve látta vala — a pokol-tölcsér tengelyének folytatását képező szűk üreg meredekén volt a följárás a föld tulsó oldalára. E szűk út is oly hosszú, mint a földgömb egy sugara; «egy kis patak, mely a szűk szikla-mesgyén, a mit estébe' vájt, elé-elétün s körül kerülgeti azt, kanyargásában csekély eséssel», képezi a meredek feljáró lépcsőzetét, melyen a két költő felhatol, fáradságosan, hogy ismét a föld felületére, a szabad levegőre, a csillagokhoz jusson.

A pont, a melyre kijutnak, az északi félgömbön fekvő Jerusalemnek, az Idvezítő halála helyének, az ellenlábasa, a déli félgömbön. A képzelhető egyenes vonal, mely e két pontot összeköti, a föld középpontján megy át, a földgömb egy tengelye — nem az, a mely körül a föld forog, hanem szintoly hosszú s a két sugár, melyből áll: a pokol-tölcsér tengelye és a pokol fenekétől a tulsó oldalra kivezető út. Ennek a végén van — tehát nem a mélységben, hanem a föld felületén, a Dante Purgatoriuma.

Ismerjük a Dante elméletét a purgatorium keletkezéséről s alakjáról.

A Teremtő ellen feltámadt gonosz angyalok, kevély vezérök Luczifer, a legfényesebb de legirigyebb angyal vezérlete alatt, elvesztették csatájokat, melylyel az egy igaz Isten ellen támadtak, ki a legyőzött lázadókat pokolra sújtotta. Estében Luczifer a földre csapódott. A száraz meghátrált előtte s tömegével az északi félgömbre tolúlt. A hol a földre ért, lyukat vágott esésének súlya és gyorsasága s a föld középpontjába furódott be és ott maradt. De a száraz egy kis része már nem szaladhatott el előle s este pontján fölcsapódott és csonka kúpot képezett. Ez, a föld teremtésekor az első emberpár lakóhelyéül, majd a bűnbe esettek innen kiűzetvén, később — szemben az üdv halmával a Golgotával — a vezeklés és tisztulás helyéül rendeltetett. E szikla-sziget partján szállanak ki, a tengeren evezve át, azok a lelkek, kik nem voltak oly átalkodott bűnösök, hogy örök kárhozatra a pokolba jussanak, a honnan nincs szabadulás, de — a bár kisebb fokú — bűnökből meg kell tisztulniok, hogy a paradicsomra érdemesekké válhassanak. A purgatorium a paradicsomnak, az örök üdv hazájának előkészülete, tornácza.

S e szikla-sziget partjára lépnek ki, a pokol fenekéről, a szűk úton feltörekedett költőink is. Ez út nem a pokolbeli lelkek kijárata, mert a pokolból nincs szabadulás, sem kijárat. Ők az elsők s utolsók, kik különös isteni kedvezésből az útat megtették — s a pokol gyötrelmeinek szemlélete után, a túlvilág második országába, a tisztulás helyére léptek.

Lesz alkalmunk a túlvilág e második országát, költőinkkel bejárni s vele részletesen megismerkedni, a mint azt Dante képzelete megalkotta s tolla lefestette. De szükséges, hogy némi előleges tájékozást nyerjünk alkatáról.

Magas halom áll, széles sziklatalapzaton, kihegyesedve; csonka kúp, mert nem csúcsba végződő, hanem kerek fennsík a teteje. E fennsík bájos édenkert, melyen virágövezte partok közt, két kristályfolyót, a bűneinket elfeledtető Lethét s az erényeinkre emlékeztető Eunoét fogjuk találni. Ez a földi paradicsom, s Dante ide helyezi az ős-szülők boldog Édenét, melyből ők — s velök az egész emberiség — az első bűnért kiüzettek; itt élnek most, az örök üdv előizletében, azok a lelkek, kik a purgatoriumban megtisztultak már s készen vannak rá, hogy a mennyei paradicsomba, az örök üdv köreibe emelkedhessenek. Mert bár a földön ugyanazoknak a bűnöknek szolgáltak, mint a pokol örök kínjaira kárhoztatottak, de nem oly mértékben, hogy a javulás reménye el lenne zárva előlök s így büntetésök, melyet itt kell szenvedniök, nem örök büntetés, csak vezeklés, hogy megtisztuljanak. Tisztulásuk ideje földi bűneik s megtérésre való hajlamuk mértéke szerint van kiszabva — s annak leteltével, a tisztulás hegyének tetejéről, a földi paradicsomból, égbe röppennek; — ellenkezőleg a pokolban szenvedőkkel, kiknek gyötrelmei nem a vezeklés jellegével s abból folyólag a javítás czéljával birnak, hanem örökösek... «Lasciate ogni speranza...» volt a pokolkapu vigasztalan fölirata.

E felfogás a purgatoriumról s átalában a purgatoriumról szóló tan, hogy t. i. a lelkek egy ideig ily átmeneti, tisztuló állapotban legyenek, nem alapul a Szentiráson s a keresztyénség legelső századaiban ismeretlen volt. Jézus a kereszten, a megtérő bűnősnek azt igérte: «*Ma* velem lészsz a paradicsomban». A gazdagról és Lázárról szóló példázatában is azt mondja: «lőn, hogy meghala Lázár és viteték angyaloktól az Ábrahám kebelébe — meghala a gaz-

dag is és eltemették és a pokolban emelé föl szemeit, a kínok között».

Tagadhatatlan azonban, a keresztyénségben már korán mutatkoztak a purgatoriumról szóló tan nyomai. A III—V. századbeli egyházi atyák közül többen, magoktól rájöttek s tanították, hogy «a halál után némely lelkek csak addig szenvednek bűneikért, míg megtisztulnak s azután megszabadulnak gyötrelmeiktől». A manicheusok úgy képzelték, hogy minden lélek, mielőtt eredete helyére a mennybe visszatérne, szükség hogy előbb a holdba vitessék, hogy ott jó vizekkel megmosassék külső szennyétől, aztán a napba, hol belső szennyétől jó tűzzel megtisztíttassék. E hold- és napbeli kettős tisztulás által lesz csak az örök üdv honába menetelre alkalmatossá. A purgatoriumról szóló tan, akár az orthodox atyák, akár az eretnek felekezetek felfogása szerint, csak is ama két erkölcsi eszmének a jövő életbeli büntetésekre való természetszerű és szükséges alkalmazása, miszerint a büntetésnek a bűn mérvéhez és fokozatához kell alkalmaztatnia és a jobbulásra kell szolgálnia. És azért e tantól bizonyos észszerűséget eltagadni nem lehet; s a protestáns egyház csak azért vetette el a purgatoriumról szóló tant, mert nem alapul a Szentiráson, szerinte pedig hitünknek egyedüli zsinórmértéke a Szentirás s a mi ebben nincs, az lehet igaz, de nem lehet hitczikk. — Csak Nagy Gergely pápa, a hatodik században — vagy a pogányok közt előbb dívott, de sokkép kifogásolható purgatorium-tanokból elvonva az alapgondolatot, avagy éles ésszel átlátva, mily kifogyhatatlan hatalmi forrásává válhat az egyháznak egy eszélyesen körvonalozott purgatoriumtan — állapította meg s tette dogmává a purgatoriumról szóló tant, melyet az utána következő pápák mint a római

katholikus hitrendszer lényeges kiegészítőjét tartottak fenn. E tan, a mint azt Gergely pápa megérlelte s körvonalozta, csaknem teljes hatalmat adva az egyház képviselőinek a purgatorium s az abba utasított lelkek fölött, általános dogmájává lett a nyugoti keresztyén egyháznak, hatalmi eszközül fogadva a papság által s remény és félelem által erősítve a laikusok meggyőződésében.

De térjünk vissza a Dante purgatorium-nézletéhez.

A purgatorium dombjának oldalát tíz, egymás fölött lépcsőzetesen emelkedő kör-út futja körül, nem egymásba folyva csiga-út képében, hanem elkülönítve egymástól, de mindegyik alsóbbról a felsőbbre lépcső vezet. A körök minél fölebb, a kúp mértani alakjánál fogva, annál kisebbek; a följáró annál meredekebb egyikről a másikra, — de csodálatos! Dante, fölebb-fölebb menve, az egyre meredekebb hegyoldal megmászását fokról-fokra könnyebbnek érzi, mert a bűn s testiség súlya egyre könnyebben nyom, minél fölebb jutott az örök világ vándora.

A *Purgatorium* halmának tíz köre közül a három alsó csak előcsarnoka a tisztító helynek, melyben nem megnevezett egyes bűnökért, hanem azért kell a lelkeknek tisztulniok, mert vagy átalában szenvtelenek, a jóravaló készség híjjával, a megtérést halogatók voltak, vagy ha megtértek volna is, az egyház átka alatt, feloldás nélkül haltak meg s így a paradicsomba nincs nyitva előttök az út, vezeklés nélkül. A jóravaló ösztön, a tisztulás vágya nem ébredt még föl bennök, vagy annak alkalma nem jött meg nekik; de hogy fölébredhet s megjöhet: bizonyítja az, hogy *itt* vannak, a javulás helyén, különben a pokolban volnának. A pokolban az ilyenek, a javíthatatlanok, a negyedik kör alján, iszapos mocsárban fetrengenek.

A hét felsőbb kör a tulajdonképeni purgatorium. A bűnök, melyek itt vezeklenek és tisztulnak, ugyanazok, a melyekkel (csakhogy javíthatatlan mértékűekkel) a pokolban találkozott Dante, t. i. az összes emberi bűnök. De máskép vannak beosztva és csoportosítva. Itt a purgatoriumban egyszerűen, az egyház által megjelölt ú. n. *hét főbűn* kategoriái uralkodnak. A *Pokol*ban mesterkéltebb, bár lélektanilag szintoly igazolt, vagy tán még igazoltabb volt a beosztás. Ámde, míg a pokolban az enyhébb büntetésekkel, mert aránylag megbocsáthatóbb nemeivel a bűnöknek, kezdődtek a pokol mélyébe leszálló körök, itt, alulról levén az út fölfelé, a rútabb bűnök vezeklésével találkozunk előbb s úgy jutunk a megbocsáthatóbbakhoz. Legalul a kevélyek, az irigyek, haragosak, majd az erkölcsi tunyák körei vannak; a felső három a fösvényeké, a torkosaké, a bujáké. E sorrendet Dante, a maga erkölcs-bölcsészeti fejtegetéseinek modorában fogja a maga helyén megmagyarázni s igazolni.

Mint a *Pokol*ban, úgy a *Purgatorium*ban is, a bünhödések a bűnök természetéhez vannak szabva s nem történnek *általában* tűz által. A lelkek nem birván testtel, még a testi fájdalmak is lelki gyötrelmekké válnak, ezeket csak mint egy jelképezik. A Szentirás örökké égő tűznek nevezi a poklot, az egyház tisztító tűznek a purgatoriumot; de ezek csak képleges kifejezések, mint a pokolnak a soha meg nem haló féreg. A pokolban még is nagyobb szerepe van a tűznek s mint büntető eszköz gyakrabban, bár ott sem általánosan, — itt a purgatoriumban mint tisztító tűz csak kivételesen, a bujáknál fordul elő; a kik a földön is lángban, de tisztátalan lángban égnek s azért kell itt is láng által tisztulniok. A tisztulás eszközei a purgatorium-

ban átalában: 1. érzéki büntetések, a megkedvelt és megszokott bűn természetéből folyók s az abból való tisztulásra vezetők; 2. az elmélkedés, mely az éppen ellenkező erény felé fordítja a szellemet, képek, példázatok, tanítások által; 3. az ima, az értelem és akarat megtisztítására és erősítésére; 4. mindenütt egy-egy őrangyal a lelkek vigasztalására s e gyakorlatokban való irányzására. Látnivaló, hogy míg a *Pokol*ban a menthetetlenül elveszett lelkeknek csak gyötrelmére szolgál a büntetés minden neme s borzalmaival egyik felülmúlja a másikat, addig a Purgatoriumban minden a bűnökbe tévedt de javulásra még alkalmas lelkek megmentésére irányul — a mi csak erkölcsi eszközökkel lehetséges, azért a vezeklések sokkal inkább erkölcsi természetűek, mint amott a büntetések.

A purgatorium kúp alakú szigetét, a föld túlsó félgömbjét egészen elborító tenger környezi. A lelkek, e tengeren át csónakon érkeznek ide, melyet angyalok hajtanak, vitorla s evező nélkül, csak szárnyuk lebbenésével. Dante s Virgil azonban, a földtengelyen följutva, közvetlenül léptek ki a hegy aljára, hol egy sziklabarlangban — a sziget őrét, az Uticai Catót találják.

Hogy jő ide a római erényhős, ez egészen keresztyén fogalom: a purgatorium keretébe? e kérdés önkénytelenül jő minden gondolkodó ajakára.

Jegyezzük meg mindenek előtt, hogy Dante költeménye, ez a nagy keresztyén katholikus költemény, e két jelzőnek — a szó legteljesebb értelmében, hogy t. i. a keresztyénség egyetemessége *) által van áthatva — megfelelően, nem csak azokat veszi fel keretébe, a kik a Krisztus nevét ismerik

*) *Katholikus* annyit jelent mint közönséges, egyetemes.

s vallják, hanem a Krisztus előtt élt, vagy később is az ő ismeretére el nem jutott pogányoknak is helyet ad a világegyetem — s abban a túlvilág — végetlenségében s mindeniknek kimutatja az őt megillető helyet. A ó-testamentomi patriarchák, Ádámtól Mózesig s a prófétákig sem ismerték Krisztust, s az ő nevére meg nem kereszteltettek; de Krisztus az evangelium szerint (1. Pét. III. 19.) halála s feltámadása közti napon *lement a tömlöczbe s az ott levő lelkeknek prédikált* *) és azokat, az egyház tana szerint, a mennybe vitte magával: találkozni fogunk velök a Dante paradicsomában. Az erényes pogányoknak, kiktől az erény lehetőségét az apostol Pál sem tagadja meg, Dante a pokol előcsarnokában tisztelet-helyet jelöl ki. Virgil maga is onnan jött el, a Beatrice kérésére, hogy Danténak a túlvilág két országán át vezetője legyen, bár a paradicsomba már be nem mehetett. Nem lephet meg azért, hogy itt, a pokol tornáczából menekültek közt, egy bár kereszteletlen, de erényes pogányt találunk; mint Minoszt, a kegyetlen birót a pokol őreül, ezt a purgatorium őreül látjuk rendeltetve. Mit is keresne, e minőségben, valamely keresztyén lélek? Az, ha pokolra nem érdemes, a purgatoriumba örökre nem kárhoztatható, a purgatorium csak átmenet, a paradicsomba vezető út. Őrül ide olyan lélek kell, a ki a paradicsomba nem mehet — mint Virgil sem mehetett — de a pokol csarnokában maradottak közül kiválik s magasbra méltó.

Csodáljuk-e, hogy Dante e szerepre mind annyi közül éppen Uticai Catót tartotta legméltóbbnak s őt választotta ki arra, hogy az ő Purgatoriumának őre legyen?

*) Az apostoli hitforma azt mondja: *Szálla alá poklokra.*

Talán Virgil, az általa mindenek fölé becsült Virgil egy sora vezette őt e gondolatra.

Az Aeneas paizsa leírásában (Aeneid. VIII.) Cato úgy van feltüntetve, mint a Tartarusban, a többiektől különválva csoportosuló jók elnöke.

«Félen a jók — s Cato, törvényt magyarázva előttök.»

E vers adhatta az első eszmét Danténak, hogy Catót a purgatorium őrévé tegye. Már a *Convito*-ban (IV. 28.) a legnagyobb tisztelettel szól a hőslelkű rómairól. Marcia, özvegységében visszatérve hozzá, azt mondja róla: «a nemes lélek jelképe, mely agg korában istenéhez tér». Mert «mely földi ember — folytatja Dante — lehetne méltóbb Istent jelképezni, mint Cato? Bizonyára senki!» S így végzi a fejezetet: «Az ő nevében szépen egyesül mind az, a mit a lelki nemesség jellemvonásairól mondottam, mert benne fényeskedik minden korokon át az a nemesség».

«Itt a purgatorium partján — mondja róla, a Purgatorium I. énekéhez adott jegyzeteiben Longfellow, kitől az előbbi idézetet is vettük — az ő alakját ama négy csillag fénye övezi, melyek a négy erényt: az Igazságot, Okosságot, Erőt és Mérsékletet jelentik, s róla jósoltatik, hogy ruhája fényleni fog az utolsó napon.*) S itt ő a szabadság jelképe, mióta annak ügyeért a halál nem volt neki keserű Uticában **) — pedig a purgatorium jelentősége az erkölcsi szabadságra törekvés, vagyis a tisztulás által a bűntől való szabadulásra, az Isten fiainak dicsőséges szabadságára. E szerint az isteni Catót választva a purgatorium őreül, ezzel Dante szabadelvűbbnek bizonyítja magát kritikusai-

*) Purg. I. 75.
**) Purg. I. 73., 74.

nál, a kik istentelen theologiával vádolják őt, a miért egy bálványimádót és öngyilkost a pokolból fölmentett lelkek közé helyezett.»

Jegyezzük meg végre, hogy Cato jelenlétét a purgatoriumban, éppen úgy mint a többi pogány — történeti vagy hitregei — lényekét: úgy is vehetjük, mint jelképeket s nem személyeket. Nem a pokol előcsarnokában, a limbusban, gyötrelem nélkül, csak az üdv hiányában szenvedő nemes pogányokat értjük, azok határozottan személyekül veendők. Hanem azokat, a kiknek Dante valamely szerepet adott a túlvilág berendezésében, kormányzatában, szolgálatában; mint Charonnak, hogy szállítsa a lelkeket a Styx mocsaras vizén át; Minosznak, a szigorú sőt kegyetlen biró, az áldozata gyötrelmein, az általa rá szabott büntetésben gyönyörködő hóhérnak inkább mint birónak; mint a fövő szurok-fürdőt őrző ördögöknek, Geryonnak, a Centauroknak s a többi *alaknak*, a kiket Dante a görög mythologiából nem személyekül, hanem jelképekül vett át. Így Catót, a szabadságért küzdő s mikor azt el nem érheté, a rabság helyett inkább a halált választó hőst, méltán tekinthetjük a szabadságra törekvés jelképének, a lelkiszabadságra törekvők országának a kapujában.

S most lépjünk költőinkkel, a túlvilág vándoraival, partra mi is. Hordozzuk szét szemeinket az üde levegőn s tiszta égen, melyen a dél négyes csillaga ragyog — s a végetlen tengeren, melynek hullámai csöndesen verdesik a sziklaszigetet — és várjuk a távolból közelgő, az angyal által hajtott, a szellemeket hozó csónak érkezését!

ELSŐ ENEK.

Elő-hang. — A négyes csillag. — Cato.

Már boldogabb vizek hulláma vár rám
S készt lelkem kis hajóját fölszerelni,
Már túl vagyok a rémes tenger árján.
Most új országról kezdek énekelni,
A hol az ember lelke rút bünétől
Megtisztul és méltó lesz égbe kelni.
De keljen itt a gyászköltészet még föl;
Ti szent muzsák, a kikre hű szavam vall,
S Kalliope is szálljon föl a mélyből —
És dalomat kisérje ama hanggal,
Melynek hatalmán a nyomoru szarkák
Elnémultak, reményvesztette ajkkal.
Édes zafir-szinek, keleti sarkát
A tiszta égnek s nyilt tekintetét
Fel az első körig, lágyan takarták

1. *Már boldogabb vizek.* Vizek, hullám, hajó, tengerár — csak képlegesen vannak itt használva, a rémes tenger a föld alatti pokolnak —, a boldogabb vizek az ismét napvilágra jutásnak s az aránylag boldogabb purgatoriumnak a tárgyalását jelentik.
4. *Most új országról...* Az eredetiben «a második országról» — t. i. a purgatoriumról, a túlvilág második országáról.
11. *A nyomorú szarkák.* Pierius, Tessalia királyának kilencz leá-

16. S szememet úgy megörvendezteték,
Mihelyt ott hagytam a földfödte résznek
Lelkem' s szemem' nyomasztó bús legét.
19. A szép planéta, mely szeretni késztet,
Mosolyba nap keltét s homályba vonta
A Halakat, melyek utána néztek.
22. S én jobb felé, a másik sarki pontra
Szegzém szemem' s láték négy csillagot — csak
Az első pár nézett volt még azokra.

nya (a Pieridák), kik a múzsák énekét kicsinylve, azzal versenyre keltek s a kiket ezért Apolló szarkákká változtatott. (Ovid: Metamorph. V. 302 s köv.)

17. *Földfödte résznek.* A föld alatti pokoltölcsérnek.

19. *A szép planéta.* Vénus, a szerelem csillaga. Dante már a Convito-ban a csillagoknak, jelesen a planéták köreinek tulajdonítja az emberi érzelmek keletkezését s élesztését, állítván, hogy minden planéta az égür egy külön rétegében mozog (a minek alkalmazásán alapul a Paradicsom beosztása s egész elmélete) s e réteg az illető bolygó által képviselt érzelemmel van tele. Így a Vénus köre a szeretet és szerelem érzelmeivel. Jelentőséggel bír, hogy Dante, a büntetések országából kilépve, legelőször a szerelem csillagát pillantja meg, a mindent kiegyenlítő szeretet jelképét.

21. *A Halakat.* A Halak csillagzata, a nap feljötte előtt, mely ekkor a Kos jegyében járt, csakugyan látható volt a Vénus mögött, mely fényével a kelő nap felé közelítve, a Halakat homályban hagyta.

22. *S én jobb felé.* Az ég déli sarkára, mert a Purgatorium hegye a déli félgömbön levén, innen az északi sark nem, hanem a déli látható.

23. *Négy csillagot.* E négyes csillag a Déli kereszt, melyet európai ember Marco Polo, a híres hajós s világ-utazó látott először s hozott hírt felőle a XIII. század utolsó tizedében, néhány évvel a Divina Commedia keletkezése előtt. Akkor még

25. Az ég örűlni látszék súgaroknak,
Oh észak árva, bús vidéke, melyre
E bájos lángok sohse mosolyognak!
28. S hogy megfordúltam, fényökkel betelve,
S kissé az első sarkra pillantottam,
Hol már lefordult a Gönczöl tengelyje —

nem nevezték Déli keresztnek, különben Dante el sem mulasztotta volna erre czélozni. Dante a négy csillagot (melyek közül egy első, kettő másod- s egy harmadrangú) a négy theologiai erény (Igazság, Okosság, Erő, Mérséklet) jelképeiül veszi s mikor ezek megszemélyesítve jelennek meg, a földi paradicsomban a Krisztus diadalszekere körül tánczot lejtve, magok éneklik (Purg. XXXI. 106.)

«Nimfák vagyunk itt, csillagok az égen».

Az eredeti e szavait «prima gente» a legtöbb Dante-magyarázó úgy érti, hogy e négyes csillagot csak az első emberpár (Ádám és Éva) látta, míg a paradicsomból ki nem üzetett, minek itt képlegesen az az értelme is van, hogy csak a még bűnbe nem esett ember, az ártatlanság állapotában, bírt azokkal az erényekkel, melyeket e négy csillag jelent. Mások, szó szerint (az első nép) úgy, hogy a régi népek, mikor még a föld egyenlítője más helyen volt s a mostani északi félgömbön annak száraz s lakott vidékein ment át, az *akkori* népek láthatták a Déli keresztet. De a Dante korában ily föltevésről szó sem lehetett, bár Humboldt (Kosmos II.) igazolja, hogy a nap-éjegyeni pontok folytonos előbbmenetele (precessiója) folytán, a csillagos ég tekintete folyvást változó képet mutat a föld bármely pontján s kimutatható, hogy időszámlálásunk előtt 3000 évvel, a Déli kereszt csillagzata még az északi szélesség 52°-a alatt látható volt.

30. *Hol már lefordult.* Sem az északi sarkcsillag, sem a gönczölszekér — ennek csak egyetlen csillaga, a hátulsó tengely, látható e pontról, bár mikor is. Azért a «*már* lefordult» kifejezés nem úgy értendő, hogy a gönczöl előbb még látható

31. Mellettem im egy aggot láttam ottan
Inditva engem oly nagy tiszteletre,
Fiút apjához nem lehetne jobban.
34. Szakálla, szürke szálakkal keverve,
Mint haja is, két gyürűben, tömötten
És gazdagon omlék alá a mellre.
37. A négy szent láng sugári, rá-lövelten,
Szép tiszta arczát fénybe úgy vonák
Hogy mintha a nap állna ott előttem.
40. — «Kik vagytok, itt e szűk nyiláson át
Kik az örök tömlöczből megfutátok?»
Kérdé, megrázva tisztes tollzatát.
43. «Ki volt vezéretek s gyújtott világot
A gyászos éjbe, mely a pokol völgyén
Űl feketén, honnan ti fölbukátok?
46. Megtörve hát az alvilági törvény?
Vagy új tanács végzése kelt az égben:
Ti kárhozottak barlangomhoz jővén?»
49. Vezérem érintett, és inte nékem
Szó, kéz s tekintet által, hódolólag
Meghajtanom tekintetem' mint térdem'.

lett volna, hanem úgy, hogy a hol Dante most áll, az már nem látható.

31. *Egy aggot láttam.* Ez agg: Cato, kiről az ének bevezetésében már szóltunk; az itt következő (32—39. v.) leirás mutatja a tiszteletet s szeretetet, melylyel költőnk el van telve a nagy római iránt.

48. *Ti kárhozottak.* Cato, tudva hogy a pokolból nincs kiút s annak lakói örök rabságra vannak kárhoztatva, méltán megütődik, olyanokat látva maga előtt, kik nem a rendes úton, a tenger felől, jöttek a szigetre, tudván hogy ez a pokol felőli örök törvénynyel ellenkezik.

52. Majd — «Nem jövék magamtól» — ajki szóltak —
«Hölgy jött az égből s én kivánatára
Kiséretem' nyujtám e bujdosónak.
55. De mert kivánod, hogy jobban kitárva
Legyen valódi helyzetünk s megértve,
Azt eltitkolni nincs is okom rája.
58. Ezt még utolsó napja el nem érte,
De oly közel járt, balgasága folytán,
Hogy csak kevés hiányzott már a végre.
61. Úgy küldtek őt megmentenem, mint mondám;
S más út előttünk nem volt, mint a melyre
Léptem, magammal őt is arra vonván.
64. Az elkárhoztakat ott megismerve:
Kik itt tisztúlnak, hol botod vezényli,
Most azokat meglátni hoztam erre.

52. *Nem jövék magamtól.* A Virgil beszéde valódi remeke a tényállást magyarázó, a kérő és rábeszélő szónoklatnak. Igazsága érzetének méltósága, mely a gyanút és a kételyt visszautasítja, a tisztelettel vegyül az iránt, a kihez szól. A személyes kedveskedést, hogy őt megnyerje, sem mellőzi, midőn legkedvesebbjét, Marciáját, említi előtte (a kit mi is láttunk a pokol előcsarnokában), ezzel akarva a szigorú őrt kedvezően hangolni kérelmök iránt.

58. *Ezt még* ... T. i. Dantét.

60. *Hogy csak kevés* ... Sokan ezt arra magyarázzák, hogy Dantét — ha Flórenczből nem menekül, a feketék — a Guelf-párt s VIII. Bonifácz megölette volna. Mi Scartazzinivel s a magyarázók java részével, erkölcsi halált értünk, melyhez Dante közel járt s melyet ki nem kerülhetett volna, ha Virgil őt a poklon stb. át nem vezeti (lásd a 62. sornál).

61. *Úgy küldtek* ... T. i. Beatrice küldte, felsőbb elhatározásból.

62. *S más út* ... Más út, a fenyegető erkölcsi halálból, a bűnbe merülésből, kivezetni: nem volt, mint a bűnök rettenetes következményeinek, a pokoli gyötrelmeknek s a megtisztító vezeklésnek a látása, megismerése.

Hogy hoztam át őt: sok voln' elbeszélni.
Idáig, hallani s meglátni téged,
Az égből szállt erő jött megsegélni.
Hagyd helybe, kérlek, hogy e partra lépett;
Szabadságot keres, s a szabadságnak,
Ki érte hal, az érti csak becsét meg;
Te jól tudod, ki édesnek találtad
Halálod' Uticában, hol letetted
— Mely fénylik majd a nagy napon — ruhádat.
Mi nem szegők a szent törvényeket meg:
Ez testben él még s Minosz nem köt *engem*,
Mert abb' a körben élek, hol szeretted
Marcia, szűz szemével kér esennen,
Nemes kebel, hogy tartsd őt, mint sajátod',
Szerelmeért ne légy hozzánk kegyetlen!
Méltóztass hét körödön átbocsátnod —
S tőled neki üdvözleted' viendem,
Ha neved' emlittetni ott kivánod».

69. *Az égből szállt erő.* Egi segély nélkül ez útat nem lehetett volna megtenni.

71. *Szabadságot keres.* — Dante erkölcsi szabadságot, a bűntől szabadálást keres, de Virgil szónoki ügyességgel hivatkozik a Cato (politikai) szabadság szeretetére s finomúl hizeleg neki.

74. *Halálod' Utikában.* Cato, nem akarva túlélni a szabadság elvesztét, Pompejusnak Cæsar által legyőzetése után öngyilkos lett Uticában.

79. *Kér esennen* ... Most meg a leggyöngédebb húrt pendíti meg, melylyel még a Cato kemény szívére is hathatni vél; bár Cato, — elfogadja ugyan a hizelgést is, a kedveskedést is, de nem azok által, hanem a felsőbb akarat által határoztatja el magát (lásd a 91—93. sorokat).

82. *Hét körödön* ... A bevezetésben említettük, hogy a purgatoriumnak hét köre van, a hét főbűnnek megfelelőleg.

83. *S tőled neki* ... Marciának, ha t. i. Virgil visszatér helyére, melyet Danteért elhagyott.

85. — «Jó Marciám oly drága volt szememben,
Mig ott túl voltam, — ő viszonza nyomban —
Hogy megtevém mind, mire kére engem.
88. De most, hogy túl a gonosz folyamon van,
Nem hat reám, ama törvény szerint, mely
Akkor talált, mikor kijöttem onnan.
91. Ám hogyha égi hölgy indíta itt fel,
Mint mondod, ajkad hizelegni mit kezd?
Elég: nevében mondanod a mit kell.
94. Menj hát és sima kákával övezd ezt,
Siess azonkivül megmosni képen,
Hogy minden szennytől tisztára vetkeztesd.
97. Mert legparányibb ködfolttal szemében,
Nem illenék, hogy a paradicsomnak
Első szolgája elejébe lépjen.

88. *Túl a gonosz folyamon* ... A Styxen.

90. *Mikor kijöttem onnan.* Eredetileg Cato is a nemes pogányokkal együtt volt; onnan rendeltetett ide, a purgatorium őreül. A purgatorium csak Krisztus halála s megváltása *után* népesíttetett be.

94. *Síma kákával* ... A kákát, a megalázkodás jelvényeül, Dante Homérból (az Odüsseja VI. énekéből) veszi, hol a hajótörésből meztelen szabaduló Odüsseüsz a vízparti kákásba rejtőzik s azzal övezi magát, hogy Naüzikáa előtt megjelenhessen. De Dante mély erkölcsi jelentőséggel ruházta föl e homéri naiv vonást.

99. *Első szolgája* ... A paradicsom szolgái az angyalok, kik itt a purgatoriumban minden lépten nyomon megjelennek. Melyik az első? Vagy az, a ki mindjárt — a II. énekben — csónakán hozza a purgatorium — majd a paradicsom jelöltjeit, vagy az, a ki a tulajdonképeni purgatorium kapujában várja a belépőket, a IX. énekben.

Körös-körén e kis sziget-halomnak,
A lágy iszapban, hol a hab csapkodja,
A káka, sás, bővébe' nő vadonnat.
Más fű, se fa, melynek van ága, lombja,
Itt nem tenyészne, mert az elemeknek
Csapásit ki nem állná ily ostromba'.
És erre vissza ne is térjetek meg;
A hegyre legkönnyebb út merre volna:
A már kelő nap megmutatja nektek.»
Eltüne. S én fölálltam, szót se szólva —
És vezetőmhez szorulék, szemem'
Reá szegezve, le se véve róla.
Ő kezdte most: «Fiam, csak jer velem;
Forduljunk vissza, mert a lankaság itt
Mélyére kezd hajolni hirtelen».
A hajnal már a szürkületnek árnyit
Legyőzte, megszalasztá — hogy a tenger,
Már láthatám, távolba' mint csillámlik.
Mentünk a sik magányon, mint oly ember,
Ki visszaindul eltévesztett partnak,
S mig el nem jut, sikert remélni sem mer.
S hogy oda-értünk, a hol még a harmat
A nappal küzd s tartósb árnyékba' lévén
Lassabban párolog s továbbra tarthat:
Mindkét kezét a zsenge fűre tévén,
Lehajla mesterem, megállva utján,
És észre szándokát alig vevém én:

109. *S én fölálltam.* Föl kelle állnia, mert előbb letérdelt volt Cato előtt (lásd az 51. v.).

110. 111. *Szemem' reá szegezve.* Virgiltől várva: mi történjék s mi legyen teendője.

127. Könyteljes arczimat feléje nyújtám
S ő rajtok — a pokolnak gőzibe'
Homályosult szint újra lángra gyújtván,
130. A puszta partra mentünk, mely ide
Hajózni még soha senkit se láta
Ki visszatért voln' honja révibe.
133. Ott megövedze, mint amaz kivánta.
És oh csoda! — a kis szerény növényke,
Azonnal, a mint egy szálat kiránta,
136. Meg' újra hajta, ott a hol kitépte.

128. *A pokolnak gőzibe' homályosult szint* ... A föld alatti lég s a pokol gőze elhalványította Dante élő arczát. Virgil vízzel mosta s üdítette meg, hogy arcza pirossága visszatérjen.

132. *Ki visszatért voln'* ... Mint a pokolból, hol örökre zárva maradnak, úgy innen sem térhet vissza senki; innen csak a paradicsomba vezet út. Ulysses (Odüsseüsz) a Pokol XXXIII. 142—145. v. szerint e dél-félgömbi tengerre hajózott, de ő se tért innen vissza.

133. *Mint amaz.* T. i. Cato.

136. *Meg' újra hajta.* Virgil (Aen. VI. 144., 145.) szerint «a letépett helyén új arany levél nőtt s az ág hasonló érczlombot nyert» — e gondolatot fejezi ki Dante is, de azzal az erkölcsi értelemmel, hogy az isteni kegyelem kifogyhatatlan s felhasználva azonnal megújul.

MÁSODIK ÉNEK.

A purgatorium előtere. — A hajós angyal. — Casella. — Cato.

1. Már a nap azt a láthatárt átlépte,
Délkörje melynek — felső hajlatával
Ép' Jerusalemet födi boltként be.
4. Az éj, mely véle szembe forg, a távol
Gangesbül a Mérleggel fölmerűle,
Melyet — elejtve — nem hoz föl magával.

1—6. *Már a nap* . . . Már a Pokol-ban számtalan példáját láttuk, mikép határozza meg Dante az időpontot, évszakot, napot, órát, a csillagok állásával. Csak a csillagászatban jártas értheti meg e meghatározásokat s méltányolhatja azok pontosságát. Nézzük az előttünk levő sorokban foglalt idő-meghatározást. Az a láthatár, mely Jerusalemé, csillagászatilag ugyanaz, a mely ellenlábasaé, a Purgatoriumé is, nem a földszinén látszó, hanem az éggömbön fölvehető valódi horizonról levén szó. Ennél fogva ott, a hol a költők állnak, napfeljötte, Jerusalemben pedig naplemente van, vagy is (az april 5. és 6. közti éjjelre téve Dante eltévelyedését a sötét erdőben) — miután a pokoli út egy napot, a pokolból kijutás szintén egy napot vett igénybe — április 8-án reggel 6 óra 41 percz a költőknek. (Ha az erdőben való eltévedést, más fölvételek szerint: márczius 25-re, vagy április 8-ra teszszük, a szerint változik az óra is: márczius 27. 6 óra 8 perczre, vagy április 10. 6 óra 43 perczre.)

Mikor a nap Jerusalemben lemegy, akkor a Ganges-torkolatánál — melyet Dante Jerusalemtől 30° távolra vett föl, éjfél van és a Mérleg-jegy áll ott a délkörben; de az éj, mint körforgásban, tovább halad, a Mérleg pedig ott marad az ég

Hogy már fehér és piros arcza bűve
A szép Aurorának, a hol állék,
Sárgára vált, kortul elvénülve.
Ott állunk még a tengerparti tájék
Szélén, mint a ki útját fontolgatja
És lelke száll már, teste bár helyt áll még.
S mint hajnal jöttén, sűrű gőz miatt, a
Mars fölpiroslik a nyugoti égen,
Magát ha majdnem tengerszint mutatja:
Úgy tünt — ha újra láthatnám! — elébem
Fénypont a vízen, oly gyorsan röpűlve,
Hogy nincs madár, mely elérné röptében;
Oly gyorsan, hogy alig egy perczre tűle
Elfordulék, kérdezni csak vezérem':
Szemembe már fényesb- s nagyobbnak tűne.
Mellette, mind a két felől, fehéren
Két nem-tudom-mi látszék, és alatta
Egy szintolyan tűnt lassanként elébem.

azon pontján — s így a haladó éj azt mintegy kiejti kezéből — s ez a helyzet valóban megfelel a márczius végén vagy április elején fölvehető csillagállásnak.

9. *Sárgára vált.* A hajnal, a nap feljöttekor mint egy megvénült arcz, megsárgúl.

14. *Mars fölpiroslik.* Napfeljöttekor Mars, ha épen lemenőben, a tenger szinén, a láthatáron van, a földi — s különös a tenger kigőzölgése által és sűrített — gőzkör miatt sötétebb vörösnek látszik.

16. *Ha újra láthatnám!* ... Oly szép jelenés volt, hogy a költő, visszaemlékezve rá, bár azóta még felségesebbeket is látott, vissza kivánja idézni ismét.

17. *Fénypont.* Az angyal arcza.

23. *Két nem tudom mi látszék* ... Kétfelől, mint alább mindjárt megmondja (26. v.) az angyal két fehér szárnya, alattok — valószinűleg — fehér ruhája.

Vezérem mit se szólt még, mialatt a
Két első, úgy látszék, szárnyak lehettek.
S hogy a hajóst már tisztán megláthatta:
Kiálta: — «Hajtsd csak, hajtsd a térdedet meg,
Az Isten angyala! Kulcsolj kezet —
Ily égi szolgát fogsz még látni többet.
Nézd: minden földi eszközt megvetett,
Kormányt, vitorlát — és ily messzi partra
Csupán a két szárnyával evezett.
Nézd: egyenest az ég felé hogy' tartja,
Verdesve a leget, örök tollával,
Mely változatlan, nem mint földi fajta».
S a mint közelbre s közelebbre szárnyal
Az isteni madár: jól kivehettem,
De nem birván szemem a fénysugárral,
Csak lesütém . . . Amaz a partra, menten
Oly gyors hajóval, oly lebbenve szálla,
Hogy barázdát se vágott a vizekben.

30. *Ily égi szolgát fogsz még látni* . . . A purgatorium mindenik körébe — az oda vezető lépcsőnél angyalokat fog látni.

41. *Oly lebbenve szálla* . . . A lelkeket szállító, angyal által vezetett s csak szárnyai lebbenése által hajtott csónak leírása, egyike Dante legbájosabb képeinek. A Pokol setét borzalmai után jól esik ily képekkel találkoznunk. Mindjárt a táj leírása, az I. énekben a mint kiszállanak, az ég a négyes csillagzattal s egyéb csillagjelenségeivel, maga a légkör — mint a költőre magára, úgy olvasóira is üdítőleg hatnak. S Dante a különböző hangulatok festésének a mestere. Az ő lelkét is megszállja az áhitat. Már Cato előtt, kiben az erény és a szabadság jelképét látta, hódol; úgy most az égi követ, az angyal előtt is. — Alább veendünk alkalmat magunknak, értekezni a Dante angyalairól, kik — a hányan, mind különbözők. Dante soha sem ismétli magát.

43. Az égi révész abban hátul álla,
Üdv írva fénylő homloka fölött —
S száznál nagyobb volt benn' a lelkek száma.
46. «Hogy Izraél Egyiptomból kijött» —
Egyhangon a zsoltárt zengette szájok,
És véges végig, mint megirva lött.
49. Akkor a szent keresztet vetve rájok,
Azok a partra tódúltak ki menten,
S ő, vissza gyorsan, mint jött, tovaszállott.
52. Az ott maradt csoport, mint ismeretlen
Vad tájakon, csak úgy bámészkodott,
Mint a ki új-meg újat lát szünetlen.
55. Mindenfelé világot szórtak ott
A nap sugári már, s nyilok' lövellvén
Az ég felén túl űzték a Bakot,

43. *Az égi révész* . . . Előbb (38. s.) «isteni madár» (uccel divino) — most «égi révész» (celestial nocchiero) az angyal. Dante kifogyhatatlan a jelzők s jellemző vonások változatosságában.

46. «*Hogy Izrael* . . .» A CXIV. (Vulg. CXIII.) zsoltár kezdő sora. Nevezetes arról, hogy Dante, pártfogójához Cangrandéhoz írlevelében e sort használta például annak magyarázatára, hogy egy szónak vagy kifejezésnek mily különböző értelmezései lehetnek a használatban (Conv. Tr. II. fej. 1.). «Ha, úgymond, a *betű szerinti* értelmet veszszük, jelenti az Izrael fiai kijövetelét Egyiptomból, Mózes idejében; *allegoriailag* saját szabat dulásunkat jelenti Krisztus által; *erkölcsi* értelemben a lélek megtérése a bűn nyomorából a kegyelem állapotára; *anagogiailag* (mystikus irásmagyarázat szerint): a megszentelt lélek kimenekülését a romlottság szolgálatából az örök dicsőség szabadságába.» Mind a három utóbbi magyarázat szerint, a purgatoriumba érkező lelkek szájába találóan van adva ez az ének, melynek — mint Dante mondja, nem csak első sorát, hanem az egészet — a mint megíratott — véges-végig éneklik.

57. *Az ég felén túl űzték* . . . Bak égi jegyet, a nap állatkörében,

58. Midőn az új-jött nép, hozzánk emelvén
Arczát, így szóla: «Mondjátok nekünk ti,
Ha tudtok útat, mely a hegyre felmén».
61. Virgil felelt: — «Azt látszotok gyanítni,
Hogy mielőttünk ismerős e tájék;
De mint ti, vándorok vagyunk csak itt mi,
64. Kik ide most előttetek jutánk ép',
Bár más úton, mely olyan meredek, zord,
Megmászni *ezt* nekünk már csupa játék».
67. A lelkek, látva lélekzésemet, hogy
Élő vagyok még, a hogy észrevették:
A bámulástól arczuk színe elfogy.
70. S mint olaj-ággal hogyha jő követség,
Tódúl a nép, hirt hallani, elejbe'
S hogy eltapossák egy se' félti testét:
73. Úgy csünge arczomon mind, ott a' helybe',
Mindannyi lélek — s mind oly boldogan,
Atisztulásra sietést felejtve.

mely a most a Kos-jegyben járó nap előtt annyival jár, az ég forgásával, hogy midőn a nap 9°-ra emelkedett a láthatár fölött, a Bak már a délkörön (az ég felén) túl jár.

59. *Ha tudtok útat* . . . Az égi révész csak elhozta a lelkeket, de utasítást, merre forduljanak, nem adott nekik; ezt az itt levőktől kell majd kapniok.

68. *A hogy észrevették.* A testetlen lelkek érzékei, látás, hallás — működnek; de az életműködések (lélekzés stb.) nem. Hogy lélekzel, erről ismerik meg a lelkek, hogy Dante még él s testben van és elsápadna k bámulásukban. Hogy a váratlan, csodálatos — ha félelmet nem is, sápadást okoz, Dante mindjárt (82. s.) magán is tapasztalja.

75. *Sietést felejtve.* Látni való, hogy a lelkek nem ijedtökben, csak meglepetésökben sápadtak el. Mint a Pokolban számtalanszor láttuk, a túlvilágon levők fokozott érdeklődéssel, ragaszkodás-

Közűlök egy kiválva, rám rohan,
Hogy átöleljen s pedig annyi hévvel,
Hogy vissza én sem tarthatám magam'.
Oh hiu árny — a látszatot kivéve! —
Két kézzel őt háromszor átkaroltam,
Mindannyiszor csak ennen keblem' érve.
Csodámban, azt hiszem, szinhagyta voltam,
Mert mosolygott az árny és visszalépett —
De én utána közelebb hatoltam.
Szelíden intve szólt, hogy állanék meg.
Ekkor fölismerém: ki, s kértem esdve,
Álljon meg egy-két szó váltása végett.
— «A mint — felelt ő — míg halandó testbe',
Most menten attól, szinte úgy szeretlek;
Azért álltam meg; — de itt mit keressz te?»

sal viseltetnek a földiek iránt s esengve várnak hírt az ottaniakról.

81. *Csak ennen keblem' érve.* Az árny nem bír ellenállással s az azt átölelni akaró csak saját keblére kulcsolja karjait.

86. *Fölismerém: ki.* Első perczben nem ismerte föl, nem is gondolva rá — mivel, mint látni fogjuk (93. s köv.) Casella nem ép akkoriban halt meg, holott csak most érkezik ide. *Casella*, zenész vagy zeneszerző volt, Dante kortársa. De egyebet nem tudunk róla, mint hogy a vaticani kézirattárban van Lemmo da Pistojának egy madrigálja — 1300 körül — e fölirattal: «Casella diede il suono» — (körülbelől, mint ma írnák: Zenéje Casellától, vagy Zenére tette Casella.) A Dante régibb magyarázói is, a Dante általi fölemlítés után, csak annyit tudnak róla, hogy «híres énekes volt, Pistojában» s mivel Dante is huzamosabban tartózkodott ott, onnan eredhet a barátság a szó és a hangok művésze közt. Az Ál-Boccacio szerint «híres énekmester, ki Dantét gyakran gyönyörködtette művészetével». Némelyek, pistojai helyett florenczinek neve-

91. — «Oh én Casellám, hogy meg' visszamenjek,
Hová való vagyok, jövék ez útra.»
— Mondám — «De téged mi késleltetett meg?»
94. És ő viszonza: «Nem történt boszúmra,
Hogy az, ki fölvesz kit s mikor akar,
Azt megtagadta tőlem új-meg újra,
97. Mert akaratja egy főbbét ural.
S valóba', három hónap óta fölvett
Mindent, ki jőni vágyott, mihamar.

zik; s ebből is látni, hogy személy-kérdése egyátalán nincs tisztába hozva.

92. *Hová való vagyok.* «Dove io son.» Dove: a hol, hová, honnan — mindeniket jelenti. Dante mondhatná: *a hol* vagyok, mert bár épen most a purgatoriumban van, még a földön lakik, ott van hazája. De úgy hiszem, helyesebben fordítottam «hová való»-val. Egyébiránt e hely értelme máskép is vitás a magyarázók között. Némelyek úgy értik — mint én is fordítom — «csak úgy jöttem ide, hogy ismét visszatérjek oda, a honnan való (vagy Philaletes szerint, a hol még ma tulajdonkép) vagyok, élek» — t. i. a földre. Mások ellenben így értik — «azért jövök ide, hogy még egykor ide térjek vissza, hol most vagyok» — vagyis, hogy bűneimért, ha meghalok, pokolra ne kerüljek, hanem a túlvilág meglátása által megjavulva, érdemessé váljak az üdvösségre, melybe a purgatoriumon át fogok eljuthatni. Scartazzini e magyarázat felé hajlik s hozzáteszi: «E szavak rendkívüli fontosságúak, a Dante költeménye *alapeszméjének* megértésére».

95. *Kit s mikor akar.* T. i. az angyal, ki a lelkeknek a purgatoriumba szállításával van megbízva, de a kinek akarata, sem a kire, sem a mikorra nézve nem feltétlen sem önkényes, mert Dante (illetőleg Casella) siet hozzá tenni, hogy «akarata felsőbb akaratnak van alárendelve». L. alább a 101. sor jegyzetét.

98. *Három hónap óta*, mert 1300 január 1-től kezdve VIII. Bonifácz pápa általános búcsut — az ideig való bűnök büntetésének elengedését — hirdetett az egyház híveinek.

100. S én is, elérve már a parti földet,
Hol a Tiber hullámi sósra válnak,
Kegyelmet nyertem: nem bolyongni többet —
103. A torkolatnál, melyhez visszaszárnyalt,
Mert össze mindörökre ott verődnek
A kik az Acheronra le nem szállnak».

101. *Sósra válnak* . . . T. i. a hol a Tiber a tengerbe ömlik s vize a tengerrel vegyülve sóssá lesz. A purgatoriumba menendő lelkek gyülekező helye a Tiberis torkolata, mint a pokolra menendőké a földalatti Acheron partja. Mintha mondaná: a purgatoriumba s onnan az üdvre csak Rómából lehet eljutni.

103. *A torkolatnál* . . . Tehát a Casella lelke három hónapig bolygott a Tiber torkolata körül, fölvételt kérve a purgatoriumba vívő hajóra, míg kérése végre meghallgattatott. Mikor menńek, a Dante felfogása szerint, a testeiktől megvált lelkek rendeltetésük egyik vagy másik helyére, rögtön-e a halál után, vagy bizonyos, talán több-kevesebb idő múltával — e kérdést már a Pokol tárgyalásánál (Második fejezet, 99. lap) fölvetettük s kimutattuk, hogy Dante meghatározásai e kérdést illetőleg, nem mindenütt egyeznek meg s bizonyos ellenmondás van bennök. Mert a Pokol XXXIII. ének 144. sorából tudjuk, hogy Zanche Mihály, kit saját veje Branca D'Oria ölt meg, *egyenesen* pokolba szállt; s még világosabban állítja Dante, a Purgat. XXV. énekében (185—196. s.) kifejtett elméletében, hogy a testtől megváló lélek

Perczig se késve, csoda-mód' rohan,
Feltarthatatlan, ez vagy ama partra,
S ott tudja meg csak, útja merre van.

Itt pedig Casella testetlen lelke három hónapig bolyong, míg a purgatoriumba indulhat a Tiber torkolatától. Ez ellentmondást maga Dante fejti meg azzal, hogy az angyal — felsőbb akarattól határozva — azt és akkor veszi fel, a kit s mikor akarja. Némelyeket rögtön; másokat több-kevesebb idő múlva; s ez a bizonytalan várakozás, bolyongás — maga egy neme a büntetésnek; mintegy elő-purgatorium.

106. S én: «Új törvény ha el nem vette tőled
Még a szerelmi dal szelíd hatalmát,
Mely annyiszor hatott rám enyhítőleg:
109. Kérlek, ha egygyel itt megvigasztalnád
Lelkem', mely, hogy e testet is emelnem
Kellett idáig, ilyen nyugtalan, lásd!»
112. — «*Ámor, velem beszélgetvén szivemben*» —
Kezdé legott — s oly édes volt a hangja,
Hogy még visszhangzik édessége bennem.
115. És mesterem s én s társai csapatja,
Körűle, mind oly boldogak valának,
Mint a kinek nincs semmi másra gondja.
118. Figyelve csüggénk mind büvén dalának,
Midőn a tisztes aggastyán előlép:
«Mi ez, ti lusta lelkek?» — ránk így támad —
121. «Mi renyheség ez? Föl, késlelkedő nép!
A hegyre gyorsan, a kérget levetni,
Mely Istent látnotok gátolja végkép!»

106. *Új törvény ha* ... Ha a földön túli élet törvénye nem tiltja, földi foglalkozásainkat (Casellának a dallást) folytatni.

112. Dante egyik canzonéjának (Conv. Tr. III. c. 2) a kezdő sora: «Amor, che nella mente mi ragiona».

119. *A tisztes aggastyán.* Cato, a purgatorium őre. — Az előbbi sorban: «Noi eravam ... attenti» helyett némely régi Dante-codexben «noi andavam» áll, mintha *menőben* figyeltek volna a szintén a többivel együtt haladó Casella énekére. De bár Witte ez utóbbi olvasást pártolja, ennek a szöveg többszörösen ellent mond. Dante kéri Casellát, *álljon meg* nehány szóra; Casella feleli: ép azért *állottam* meg. S mindjárt alább Cato megfeddi az egész csoportot, mért *állanak* tunyán, mért késlekednek, mért nem mennek; s végre a galambok fölrebbenéséről vett gyönyörű kép. Ezért, Witte tekintélye ellenére, én az *eravam*-olvasáshoz tartottam magamat.

123. *Mely Istent látnotok gátolja.* Az írás is azt mondja (Ezsaj.

S mintha galambok, magot szedegetni
A szérűn összegyűlve, még szokott
Begyességük' is látszanak feledni,
Valamitől megijedvén, legott
Az étket ott hagyják és fölrebbennek,
Mert kis szivökre nagyobb gond csapott:
Itt e vidám csoport is úgy ijedt meg,
S dalt abba' hagyva — mint ki megy s halad csak,
Nem tudva hova ér — indúlt a hegynek.
S indulni mi se voltunk ám lassabbak.

LIX. 2.) «A ti gonoszságaitok különítettek el titeket Istentől és a ti bűneitek miatt rejtette el orczáját előletek». Az a kéreg (lo scoglio), melyről az előbbi sor szól, a bűn szennye, mely mintegy kérget von a lélekre.

124—129. Dante, a szó-fukar, ritkán áll meg, hogy egy teljesen s részletesen kivitt költői hasonlatot adjon; de ha teszi: tökéletes szépet ad.

133. *S indulni mi se* ... T. i. Virgil és Dante, kik a galambokként megijedt s fölrebbent lelkek után, velök együtt sietnek a hegy felé.

MÁSODIK FEJEZET.

A purgatorium kapuja előtt.

(III—VIII. ének.)

Túlvilági vándoraink, a Cato megrovó és sietésre intő szavaitól — melyek tulajdonkép nem *nekik*, hanem a purgatorium szigetére az angyal által kitett lelkeknek szólottak, de a melyeket, kényes lelkiismeretével Virgil is magára vett, — magok is megrémülve, a lelkekkel versenyző gyorsasággal indultak a hegynek. A sziget keskeny s lankás pereme, a hol kiszállottak, az elő-purgatorium első köréül szolgál; de csakhamar meredeken emelkedővé válik, s a hegymászás azonnal megkezdődik. Még kétszer indul a meredek s mindenik után egy-egy, a kúp alakon körül futó lépcsőzet áll, az aljjal együtt három, megannyi különböző rendeltetéssel. S a kúp ily lépcsőzetes alakja azontúl is, a purgatorium kapuján felül, a hét főbűn vezeklésére rendelt hét körben, hasonlókép folytatódik. Míg a kilencz lépcső fölött a hegy fensíkja, a tizedik kör: a földi paradicsom. A tulajdonképeni purgatorium kapuja, melynél angyal áll őrt, a második lépcső utáni harmadik lapról a negyedikre feljutásnál van.

A kapun kívüli hegyalja és még két lépcső köre, mintegy elővezeklésül, azoknak a lelkeknek ideiglenes tartózkodó helyéül szolgál, a kik

1. bár az egyház átka alatt haltak meg, de utolsó perczeikben a bűnbánat által megtérve, megnyerték a könyörülő isteni kegyelemtől, hogy ne a pokolra sújtassanak, az örök és helyrehozhatatlan büntetésre, hanem a purgatoriumon át, hosszabb vagy rövidebb vezekléssel, a paradicsomra, az örök üdvre készíttessenek elő;

2. a kik megtérésöket az utolsó órára halasztották s így megtérésök valódiságát életökben már be nem bizonyíthatták; és

3. a kik váratlanul, vagy erőszakos halállal halván meg, bűnbánatra és megtérésre kellő időt nem nyerhettek.

Bűneik természete s osztályzata szerint, a purgatorium hét köre közül ebbe vagy abba kellend jutniok, vezekelniök; pl. a kevélyek az elsőbe, az irígyek a másodikba, a fösvények és pazarlók az ötödikbe stb. De az imént említett három osztályba tartozók, kiknek közös sajátja, hogy megbánásuk s megtérésök az életben nem lehete teljessé, bűneik osztályzatára való tekintet nélkül, az elő-purgatoriumban vesztegelnek, készülve az őket megillető vezeklésre, mielőtt arra bocsáttatnának.

Dante e fölfogása teljesen megfelel az egyház tanainak. Az egyház azt tanítja, hogy az egyházon kívül s föloldás (absolutio) nélkül nincs üdvösség; azt tanítja, hogy a megtérést az utolsó órára halasztani nem szabad; azt tanítja, hogy a hirtelen, vagy erőszakos halál esetében, még a különben jók is, bűnvallás (gyónás) és föloldás nélkül halva meg, üdvözülésök legalább is kétessé válik s az ilyeneknek még az isteni kegyelem is csak föltételesen, a más világon való vezeklés feltétele alatt adja, adhatja meg az üdvösséget.

Mivel Danténak az előpurgatorium három körében

nyert tapasztalataihoz s élményeihez különböző érdekes észrevételek füződnek, czélszerű lesz azokat egyenként különválasztva tárgyalnunk.

I.

Még a hegy lábában, mielőtt az első körbe felvezető meredek megmászásához jutottak volna, Virgil — a mindig bölcs — egy leczkét ad Danténak.

Ez, a hegy felé sietve, észreveszi — hogy saját teste, a háta mögött levő naptól — árnyékot vet a földre maga elé; s másik árnyékot nem látva a magáé mellett, megretten: hogy Virgil elmaradt tőle. Virgil szelíden megfeddi hitetlen csüggetegségét s megmagyarázza neki, hogy az *ő* teste, mely árnyat vethetne, rég sírban nyugszik s hogy az ő szellemi testén a napsugár meg nem törik az ép oly természetes, mint hogy az egyik égből másba szállva is töretlen marad. E magyarázat értelme a Dante — illetőleg kora — kosmogoniájában gyökerezik, mely szerint a menny nem világ-ür, hanem az egymást követő planeták, majd az álló csillagok külön álló, egymást rétegekként borító, átlátszó kristály-gömbjeinek sorozata, melyeken egyikből másikba megtöretlen hatol át a fény sugára; s ily állomány az a lelki test is, mely a földi test alakjával sőt érzékeivel is bir, de sem a fénynek, sem a testek érintésének ellent nem áll. A fény átmegy rajta, azért árnyékot nem vet; a karok ölelése elől kisiklik s az ölelő saját keblén kulcsolja össze karjait — mint a Casellával találkozáskor tapasztalta Dante.

Hogy ezt Dante fel nem foghatja, miután tanúja volt, hogy az árnytestek a hideg és meleg iránt érzékenyek,

hogy kínokat szenvedni képesek — azon Virgil nem ütközik meg. Mikép lehet az? maga sem magyarázza; elégnek tartja kijelenteni, hogy ezt az az erő (az isteni hatalom) teszi, mely nem akarja értésünkre adni az okot, melyből valamit tesz. Hiszen ennél nagyobb titkai is vannak a végetlenségnek, pl. a szent háromság titka, melyben három személy egy lényeggé lett. Elégedjél meg a tényekről annyit tudnod, *hogy vannak*, ne keresd *miért* vannak. Ha az emberek a végokokba, az isteni elhatározás titkaiba is beláthatnának, tehát ha tökéletesek volnának, a megváltásra sem lett volna szükség. Jaj annak, a ki a kikutathatlan utáni vágytól hajtva, élete nyugalmát, lelke üdvét is feláldozza!

Virgil azzal végzi beszédét, hogy ő Aristotelesre, Plátóra s a *többiekre* czélzott, kik ily hasztalan kutatásokba vesztek el. Kik azok a többiek, vagy mint ő mondja «annyi mások»? Valamennyi bölcsész — a lelki és az isteni dolgok mélységes kérdéseinek kutatói? S talán maga Aquinoi Tamás is, a ki Danténak tudományos spiritus familiarisa,— a kitől épen ezekben az itt fölvetett kérdésekben is kölcsönzi a kategoriákat?

A mi az első kérdés illeti: hogy lehet az, hogy ezek a fénysugárnak ellent nem álló, a sugarakat magokon töretlenül átbocsátó árny-testek még is hideget, meleget, fájdalmat, kínt érezhetnek? az aquinoi erre így felel: a lélek az *érző képességeket* (potentiae sensitivæ) csak bizonyos mértékben, rávitelesen (secundum quid) veszi föl s viszi magával, tudniillik csak azt a képességet, hogy más testtel való összeköttetése esetén hasonló erőket ismét közölhessen magából; amaz érzéki erők valósága (actus potentiarum sensitivarum), mint látás, hallás stb. annál

fogva, a testtől megválás után, csak valamely mélyen fekvő gyökérben marad benne (sicut in radice remota). De mivel a pokolbeli tűz s egyéb kínok érzését e föltétből kimagyarázni nehéz, különféle szőrszálhasogató föltevésekhez folyamodik, a melyekre méltán sohajt fel Virgil:

«Halandó faj te csak a *hogy*-gyal érd be»:

s ne keresd a *mért*-et!

A mit hogy megértsünk, ismét tudnunk kell, hogy Aristoteles a tudásnak két kategoriáját különbözteti meg: tudni, hogy valami így vagy úgy van, s tudni, hogy miért van úgy; a tény tudása s az ok tudása; az első a tényről (mint okozatról) következtet az okra (a posteriore), a második az okról a tényre, mint okozatra (a posteriori). Amazt nevezi Aristoteles ἐπίστασθαι τό ὅτί-nak, emezt το διότι-nak. A régi latin fordítás, melyet Aquinoi Tamás Commentárjában elfogadott, az elsőt *scire quia*-nak, a másodikat *scire propter quid*-nek nevezi s ezért az iskolában e kifejezések mentek át a bizonyítás két módjának jelzésére: *demonstratio quia* és *demonstratio propter quid*. «*Quia*» tulajdonkép azt jelenti *mert* s lehetne mondani: *mert van* és *miért van*; de a romlott latinban quia: quod (hogy) helyett áll; s azért a szóban levő hely értelme ez: az ember érje be annak a tudásával, hogy valamely dolog van, ne keresse miért van. Azért fordítottam én is az eredetiben (37. s.) latinul álló quia-t hogy-gyal.

Mivel itt Dante, Virgillel, Aristoteles czél- és sikertelen kutatását kárhoztatja, e kárhoztatás kiterjed Aquinoi Tamásra is, a ki ebben épen Aristoteles nyomán jár s őt szolgailag utánozza. Bizonyára Aquinoi Tamás, *mint bölcsész* sokkal kisebb ember Aristotelesnél s bölcsészete eltűrheti, ha Aristotelessel egyenlő kritika alá jut. De figye-

lemre méltó e hely azért, mert Dante (bár magának s költeményének szelleme a mystikusokra vall) bölcsészetében Aristotelest — illetőleg annak keresztyén magyarázóját s követőjét, a nagy scholastikust: Aquinoi Tamást követi.

E közben a hegy meredekéhez értek s bizonytalanban állanak meg, hol volna lankább hely, vagy lépcső, melyen följuthassanak. Nagy csoport lélek közeledik feléjök, úgy látszik, szintén feljutni igyekező. Megszólítják. Azoknak első mozdulata a megdöbbenés, Danténak árnyat vető alakja láttára. Virgil siet megmondani nekik, hogy testben élő ember, a kit magok előtt látnak. Erre a lelkek megnyugtatva, intenek vándorainknak, hogy menjenek csak velök.

Egyik árny megszólítja Dantét, nézze meg jól, nem ismer-e reá? Ennek tagadó válaszára megnevezi magát: «Manfréd a Konstanczia császárné unokája — s Konstancziának anyja, ki Sziczilia s Arragon büszkeségét szülte». — Az első Konstanczia, a nagyanya, VI. Henrik német császár neje, II. Frigyes császár anyja, kitől unokája Manfréd. A másik Konstanczia, Manfréd leánya pedig Arragoni Péter neje s e házasságon alapul Péter joga Szicziliára is, melyet ő a szicziliai vecsernye (1282) után érvényesített is. Három fiok volt: Alfonz, Jakab és Frigyes. Péter halála (1285) után Arragoniában Alfonz, Szicziliában Jakab lőn utóda. De Alfonz már 1291-ben meghalván, Arragoniát Jakab s Szicziliát Frigyes kapta meg.

Dante magyarázóinak többsége a Manfréd szavait: «ki Arragon s Sziczilia díszét szülte» mind a két fiúra, Jakabra és Frigyesre érti, kik akkor uralkodtak — egyik Arragonban, a másik Szicziliában. De újabb magyarázók — először Troya (*A Dante képleges Agaráról*, 1826-ban meg-

jelent művében), kinek nézetét Philaletes is elfogadja, arra figyelmeztet, hogy Dante már a Convitóban is s utóbb magában a Purgatoriumban (VII. 11) becsmérlőleg nyilatkozik Frigyesről s nem valószinű, hogy őt mégis Sziczilia díszének nevezze. Scartazzini ez ellen (Julianira hivatkozva) azt mondja, hogy jobb a régi értelmezés mellett maradni, mert itt nem Dante beszél, hanem Manfréd s ő mind a két fiában büszkeségét lelhette. — Mi pedig azt mondjuk, hogy Dante a Purg. VII. 115. Jakabról is ép úgy becsmérlőleg szól mint Frigyesről, s így a Troya és Philaletes érve csakugyan semmi alappal nem bír.

De ennél a kérdésnél sokkal érdekesebb, a mit Manfréd a maga — s a hozzá hasonló sorsú lelkek állapotáról mond. Elmondja, hogy ő interdictum (az egyház átka) alatt halt meg. Csatában esett el, mellén és homlokán kapott sebekkel. De utolsó perczében megtért, megbánta bűnét s lelkét annak ajánlta, kitől a megtérő kegyelmet várhat. Az egyház azonban könyörtelen volt hozzá. Kelemen pápa a cosenzai püspököt küldte az egyház ellen lázadó üldözésére — s ez nem hagyta őt Benevent mellett, a többi elestekkel, az emlékökre emelt kőrakás alatt, beszentelve pihenni, hanem kiragadva nyugalmából, felfordított s kioltott gyertyákkal kisérve, ledobatta, országán kívül, martalékul a zápornak és szélnek, az út felére. De az emberek (habár papok is!)

> — átka el nem veszti úgy a lelket,
> Hogy égi kegyelem rá ne találna!
> . . . . . .
>
> Való, hogy kik a szentegyháznak átka
> Alatt haltak meg, bár bűnbánva végre,
> *Harminczszor addig* kell e kül-korlátba'

Maradniok künn, mint a mennyi évre
Terjedt konokságuk . . .»

Világosabban nem is lehetne előadni az egyház átka s tilalma (interdictum) alatt meghaltak sorsát. Bűnbánatuk megmenti a pokoltól; de még a purgatoriumba sem mehetnek egyenesen. Ha engedetlenségök az egyház iránt tíz évre terjedt, háromszáz évig kell a purgatorium kapuja előtt bolyonganiok, míg csak abba a vezeklő körbe juthatnak, hová földi bűnük őket juttatja, s igazi vezeklésök még ott kezdődik.

De ezt a harminczszoros időt megrövidítheti nekik valami: az érettök bánkodó s aggódó kegyes lelkek — övéik — buzgó imái.

Azért kéri Dantét, ha visszatér a földre, vigye hírül leányának Konstanciának, «az Arragon és Sziczilia dísze anyjának» — hol s mily állapotban találta őt; ha a világ mást mondana, ha azt mondanák, hogy pokolra jutott — a mikor hiába volna érette az ima is — mondja meg felől az igazat, hadd könyörögjön érette, mielőbbi szabadulásáért;

«Mert itt, az ott levő, sokat segíthet!»

Lehetetlen ez esengő szavakat, e vágyat a szabadulás után, megindulás nélkül hallgatni! . . .

II.

A *Pokol*-ban feltartóztathatatlan gyorsasággal követik egymást az események, a Dante látományai, élményei. Rohamosan, elemi erővel, mint a Niagara zuhatag habjai,

kergetik egymást a képek. A költő ritkán állapodhatik meg elmélkedésre, magyarázatok adására vagy elfogadására. Maga még ritkábban szólalhat meg, saját észrevételei megtételére. S ez az egyik ok, a miért a nagy költemény első része, a Pokol, kezdettől fogva a legnagyobb, mondhatni ellenállhatatlan hatást gyakorolta olvasóira, képzeletökre.

A *Purgatorium*-ban — s majd a *Paradicsom*-ban — gyakoribb a megállapodás, az elmélkedésre, a költőnek maga nevében teendő észrevételeire, költői hasonlatokban, vagy bölcselmi okoskodásokban adandó magyarázataira a látottak fölött. Már a második énekben (124—129. sor) megragadhatta figyelmünket a galambokról vett bájos hasonlat, s mindjárt a III. ének 79—84. soraiban fogunk egy hasonló igazságú s szemléletességű hasonlattal találkozni, a juhokról — melyről Macaulay, Dantéról szóló remek essay-ében azt mondja: hogy ezt a maga nemében a lehető legtökéletesebbnek tartja, a mi a legszemléletesebben, legfestőiebben s legbájosabban van kifejezve.

Most, mikor a IV. énekre megyünk át, annak első (1—12.) soraiban a költő egy lélektani észrevételt, tannak is mondhatnók, közöl velünk. Mint az előbbi énekben Aristotelessel (s utána Aquinoi Tamással), úgy most Platóval verseng. Plato azt tanította, hogy az embernek három különböző lelke van: a tengő (anima vegetativa), az érző (sensitiva) és az értelmes (intellectualis) lélek. E tant már Aristoteles s utána Aqu. Tamás is megczáfolta; s csaknem ennek szavaival mond ellent Dante is a Plato tanának. A mai lélektan a Plato tenyész-lelkét physiologiai életműködésnek, az érzést és értelmet pedig a lélek tehetségeinek s szellemi működéseinek tartja. Dante azonban az általa követett bölcsészekénél költőibb magyarázatot

vet a Platò tana ellenében. Ő *magán* tapasztalja azt a lélektani jelenséget, hogy ha lelkünket valamely tárgy, gyönyörrel vagy fájdalommal töltve el, teljesen elfoglalja, azon az egyen kívül minden egyéb észrevétlen marad előttünk; amarra irányzott tehetségünk mintegy le van kötve, a többi szabadon — lefoglalatlanúl — marad.

A tétel alkalmazása az, hogy míg Manfréd beszédét hallgatja a költő, figyelme egészen lekötve általa, az idő múlását s a beszéd közben haladtukban általa hátrahagyott út távolát sem veszi észre s csak utólag észleli «hogy a nap az ötven fokot jól meghaladta már». Mivel a nap, egy 24 óra alatt egész kört, 360 fokot jár be, egy óra alatt 15 fokot halad útján. Mikor költőink Manfréddel találkoztak, már jól fenn volt a nap, sőt már a Casellával találkozás előtt is (II. 57.) egészen fölül a láthatáron, föltehető, hogy Manfréddal mintegy két óra hosszant jártak együtt. Ezalatt az első lépcső-feljárathoz értek, s a velök ment lelkek csoportja megmutatva nekik azt, ők a szűk úton, meredek lépcsőn, nagy nehezen, kézzel lábbal mászva jutottak fel az első kör-lapályra, mely a purgatorium hegyének alsó párkányát képezi.

Mint a parttól eddig folyvást, úgy a hegyre föl is, keletről nyugotra mennek, a nap mindig hátok megett maradva s előre vetve a Dante testének árnyékát. A mászásban elfáradva, pihenni ülnek le a párkány szélén, szembe fordulva keletnek, a merről jöttek. S Dante csodálkozva veszi észre, hogy a már jó magasra emelkedett nap, a mint arczát azzal szembe keletre fordítja: nem jobb hanem bal felől van közte s a délkör között, mely tehát nem a déli hanem az északi félgömbre hajlik, vagyis hogy a nap, kelte helyétől nem délnek hanem északnak tart. Virgil megmagyarázza

neki a tüneményt. A déli félgömbön vannak, ellenlábasak Jerusalemmel. Jerusalemnek s a purgatoriumnak közös csillagászati látköre (horizonja) van, de ellentétes lapokkal. A mi Jerusalemből nézve jobb-, az a purgatoriumból nézve balkézre esik.

Egyszerre hangok hallatszanak közelükben, s körültekintve, baljok felől sziklát pillantanak meg, melyet eddig nem vettek észre. Oda menve, a szikla mögött guggolva, lustán heverve, lelkek csoportját látják, melynek egyikétől jöttek a hangok, gúnyolva a Dante fáradtságát, melylyel a sziklaperemen ült, tudakozva Virgiltől, mikor fognak a hegytetőre feljutni. Dante ráismer a guggolva ülőre s nevén szólítja: Belacqua-t, ki az Imolai Benvenuto szerint hangszer-készítő volt Florenczben s életében mindenben lusta volt. Jól jelképezi az e körben lelki lustaságukért, jóra késedelmes voltukért s az erkölcsi megtérést az utolsó órára halogatásukért vezeklőket. A biztató szóra, hogy keljen föl s igyekezzék fölebb jutni, lomhán felel: minek, a purgatorium kapusa úgy sem bocsát be! Annyi ideig kell itt várnia, mint a mennyi ideig életében a megtérést halogatta. De rajta is segíthet az ima s megrövidítheti várakozását. Azért ő is kéri, mint előbb Manfréd, hogy imádkozzanak érette.

III.

Vándoraink nem soká időznek e körben, hanem a fölebb-valóra sietnek. Annak peremén, a lépcsőn révedezve új csoportot találnak, mely hangosan énekli a «Miserere»-t, könyörületet esdve siralmas állapotában. Ezek az erőszakos vagy hirtelen halállal kimultak, kiket annál fogva ké-

születlenül talált a halál, bár utolsó órájok bűnbánatára feltételes kegyelmet nyertek ők is.

Dante elé s körüle tolongva, kit — árnyékáról még földi testben járónak ismernek föl — esdve kérik: ne siessen, álljon szóba velök s ismerje föl, ha valamelyiköket látta már az életben, vigyen hírt rólok övéiknek, ha még a földre visszatér, eszközöljön tőlök engesztelő imákat lelkeikért.

Az első, a ki Dantét megszólította — de az nem ismer rá — nem nevezi meg magát, csak annyit mond, hogy hazája a Károly földe (anjoui Károly birtoka Apulia) és Romagna közti Fano, tehát az anconai őrgrófság. A régi magyarázók, az Imolai Benvenuto és az Ottimo Commento szerint, neve Casseroi Jakab, ki Bologna podestája volt, mikor e város Estei Azóval harczban állt. Később Velenczéből Mantuába menőben Mira helyett vesztére Paduának (az Antenor városának, mert a monda szerint Paduát a trójai Antenor alapította) vette útját s az Azó emberei Oriaco mellett utólérték s halálra sebesítették. A mocsarak közé vánszorogva, sebeiben elvérzett.

A második a Montrefeltrói Buonconténak nevezi magát s beszédét azzal kezdi, hogy «segítsen Isten czélodhoz s haza jutnod és bírd rá nőmet s rokonimat, hogy imádkozzanak érettem, ne kelljen itt a várakozók és a vezeklés helyéből kizártak közt szégyenkeznem». Aztán Dante kérdésére, meghatóan beszéli el halála megrázó történetét. Torkán kapott nehéz, vérző sebbel futott a harczból s összerogyott az Archiano hegyi patak mellett, mely a hegyek közti záporoktól megdagadva rohant — medrét is túllépve — az Arno felé, melybe ömlik. Végső kétségbe esésében Szűz Máriához fordult segedelemért s könyörü-

letért. A kik a *Pokol*-t figyelemmel olvasták, emlékezhetnek a Buonconte atyjának, Montefeltrói Guidónak elbeszélésére, a Pokol XXVII. énekében. Gazságait megbánva, vezekelve, az Assisi Szent Ferencz szerzetrendébe állott. S mikor meghalt, testéből kiszakadó lelkeért Szent Ferencz maga jött. De akkorra az ördög már kezei közé kaparította a lelket — melynek bűnbánata s vezeklése is csak színlelt volt — és megérdemelt helyére, a csalók bolgiái közül a gonosz tanácsadókéba lökte azt. E harcz ismétlődött fia lelke fölött is, ki végórájában Szűz Máriához fordult igaz bűnbánattal s buzgó esdekléssel. És a mint a vérében összerogyott Buonconte lelke kiszáll testéből, Szűz Mária angyalt küld érette. De nyomon megjelenik az ördög is s követeli magának a bünös lelket s szemére veti az angyalnak, hogy egy könnyért, egy sóhajért megfosztja őt jogos zsákmányától. De a harcz a bűnbánó lélek javára dől el — mert bűnbánata igaz volt, nem mint apjáé. Holttestét — melyen karjait mellén keresztbe fonta volt, kereszt jeleül, melytől üdvösségét várja — a záportól feldúzzadt patak magával ragadja s az Arnóba sodorja, mely partjára veti, feloldja karjai keresztjét a mellén — s a hegyekből lesodort homokjába temeti. — Mily hatalmas kép s mily erős erkölcsi tanuság!

A harmadik szellem nem mondja el történetét, csak nevét mondja meg: Pia dei Tolomei, születése s halála helyét nevezi s kéri: könyörögjenek érte. E kevés szó, mely egy — Dante előtt kétségkívül ismert — történetet hallgatva tár föl: ép oly megindító, mint az előbbi kettő elbeszélései. Pia, a Tolomeiek családjából, Nello de Pannocchieschi neje volt. Férje, vagy mert valóban hűtlenség gyanújában tartotta, vagy mert ez ürügy alatt akart szaba-

dulni tőle, hogy új házasságra léphessen, maremmai kastélyába zárta — s ott egyszer, midőn ablakából kinézett, kidobatta fejjel az udvarra — hol szörnyet halt. Hogy lelkét most itt találjuk, a hol van: bűnössége s a férj gyanujának alapossága — de egyszersmind a nőnek, bár késő, bűnbánata mellett bizonyít; s hogy lelke, botlása mellett sem vesztette el nemességét: azt szavainak egyszerű méltósága bizonyítja, melylyel gyilkosa ellen csak ennyit mond: «jól tudja ő!»

Mindez a Dante erkölcsi érzetének s vallásos nézlete szilárdságának ékesen szóló bizonysága s lelkünket tisztelettel tölti el a költő iránt.

A VI. ének ismét egy szemléletes hasonlattal nyilik meg, a nyerő és vesztő játékosról; a kép teli van való s finom vonásokkal — de kissé keresettnek látszik ahhoz, a mire alkalmazva van s a szépen kivitt hasonlat csak egy pontjában talál a hozzá hasonlított tárgyhoz. A koczkajáték vége, a szomorúan magába maradt vesztő fél, új meg új dobásokkal tett kisérletei, a büszkén távozó nyerő — magokban találó, de a hasonlításban föl nem használt s így henye részletek a képben. A találó hasonlóság csak ott kezdődik, hogy a nyerőhöz a játék nézői tolonganak, őt kísérik, bámulják, tőle egy szíves mosolyt vagy üdvözletet kérnek. Így tolong Dante körül a tőle, ha a földre visszatér, kedvező megemlékezést s övéi imáiba való ajánlást kérő sokasága a szellemeknek. Dante azokat, mint a játékos, igéretekkel elégíti ki.

Annál elevenebb a körüle tolongó s őt ostromló árnyak rajza, nyüzsgő rajban. Mindenik mondja nevét, esetét, mindenik megváltó imát kér. Dantét e minduntalan ismétlődő kérés gondolkodóba ejti. Hisz Virgilje egy helyen

(Aen. VI. 372—375) azt mondja, hogy imák az istenek végzetét meg nem másíthatják; miért sürgetnek hát imákat e lelkek, hogy azok által fölszabaduljanak? Hát hiu e lelkek reménye? Vagy ő nem értette meg jól a Virgil szavait?

A Virgil felelete a mily szabatos, oly helyes s mélyen vallásos jelentőségű. Az isteni itélet nem enged el semmit, de a szeretet eleget tehet szeretteért (Krisztus elégtételének is ez az alapeszméje). Ott, a hol ő ama szavakat mondta, a pogány alvilágban, a Tartarusban, ott imával nem engesztelik Istent, mert onnan az ima nem is hat égbe. De mikor e feleletet megadta, inti Dantét, ne gyötörje magát e kételyekkel, míg majd Beatricétől nem kap megnyugtató felvilágosítást rólok, kit a hegy tetején, a paradicsom küszöbén találand. E reményre a költő nem érzi fáradságát s sietteti mesterét, fölebb haladni a hegy meredekén.

Egy megjegyzést teszünk itt. A megtérésöket utolsó órájokig halogatók s azért feloldás nélkül — habár bűnbánattal is — meghaltak két kategoriája az erőszakos vagy hirtelen halállal kimúltak és lelki restségök s jóra való tehetetlenségök miatt egyszerűen halogatók, nincsenek egymástól szorosan elkülönítve. Vegyesen — bár csoportosan — járnak az első és második körpárkányon föl s alá. Egyikök — a legelső, kivel Dante szóba állt köztök — Belacqua világosan megmondja, hogy fel mehetne ugyan a második körbe, de restségből nem megy, mert az angyal úgy sem bocsátná még a purgatoriumba. Az a csoport, mely az erőszakos halállal kimúltak után tolong Dante körül, ismét nem ilyenekből, hanem ama másik kategoriabeliek közül való. S egyikök mondja is, hogy szabad járá-

suk van a felsőbb körből az alsóba, csak fölebb nem léphet senki mint rendelve van. Azért az egyház átka alatt elhaltak csak a legalsó körre, a hegy aljába, voltak szorítva; az erőszakos halállal elhúnytak a második körből lemehetnek a legalsóba, s azért is ennek a peremén találkoztunk velök; míg a halogatók a két felső körben vegyesen találhatók. Ilyenek tolongnak még a második körbe mulató Dante körül s szólanak hozzá, megtudva, hogy a földre még visszamenendő. Mindnyáját egy vágy hajtja, sürgeti: hírt küldeni magokról földi kedveseiknek, tudatni azokkal itt függőben levő állapotukat s kérni engesztelő, feloldó imáikat.

Ez osztályba tartozik a mantuai Sordello is, kivel külön kell foglalkoznunk.

IV.

A harmadik körbe fölmenni akarva s az odavezető lépcsőt keresve, egy «magános lelket» lát meg Virgil s figyelmezteti reá Dantét, hogy az majd megmutatja nekik az útat. — Dantét, a nélkül, hogy tudná ki áll előtte, meglepi az árny méltóságos nyugalma, megvető büszkesége, melylyel maga elé néz s rájuk figyelni se látszik, s a mint ott áll

«Nyugodtan, mint egy pihenő oroszlán».

Érdeklődésünket e leirás felkölti iránta: ki lehet e büszke lélek, a kiről Dante első tekintetre így szól. Érdeklődésünket fokozza, mikor hozzá lépve, Virgil az útat kérdi tőle s az a kérdésre nem felelve csak azt kérdi: kik ők s honnan valók. A mint Virgil, mondani akarta, hogy ő

mantuai, ez egy szót kiejti: «Mantova —» egyszerre megváltozik a lélek magatartása, s álltából Virgilhez rohan s e szóval «Földid vagyok, Sordello» — forrón átöleli, kiről nem is tudja, hogy Virgil, Mantua örök dicsősége, de elég annyit tudnia, hogy honfitársa, hogy mantuai.

Dantét mélyen meghatja a honfitársi szeretet ez önkénytelen elragadtatása s legerősebb — legszenvedélyesebb hazafiúi kitörései egyikét adja ajkára, minők nagy költeményében gyakran ismétlődnek, de ily erővel, ily szenvedélylyel soha. Kifakad a magával meghasonlott, pártviszálytól szaggatott, polgárt polgárnak ellenségeül néző, gyűlölködéstől hajtott Olaszország ellen, midőn im e nemes lélek, szülőhelyének csak nevét hallva így siet testvéri ölelésre. Dante e felséges kitörését csak Krisztus ama beszédeihez hasonlíthatjuk, melyekben Jerusalem erkölcsi romlásából annak végpusztulását jósolja meg s fenyegeti és siratja a gonosz nemzetséget. (Luk. ev. X. 10—16. — XIX. 41—44.)

E vádbeszédet, mely a VI. ének hátra levő részét, éppen felét (76—151. s.) foglalja el: Dante maga (128. s.) *kitérésnek* nevezi, mintha maga is érezné (Notter szerint), hogy az a költemény megszokott gyorsmenetét megakasztja, «az éppen szólni akaró Sordello szavait helytelenül odázza oly messzire s a figyelmet a folyamatban levő jelenettől elfordítja, s a minőt csak oly naiv és primitiv költőnek lehet megbocsátni, mint Dante!»

Valóban a szabályokhoz vagy a szerkezet chablonjaihoz való pedans ragaszkodás kell ahhoz, hogy valaki, a minden költővel közös önbírálat egyszerű nyilatkozatának (questa digression) ily értelmezést adjon. S maga Notter is elismeri, hogy e kitérés «tartalmát tekintve, a legszebbek

és legmegkapóbbak egyike a Divina Commediában». S hogy nyilatkoznak róla más magyarázói az Isteni Színjátéknak!

Macaulay, essayében Dantéról, e helyet egy sorba teszi a Pokol III. énekével (a Pokol-kapu leírásával) s azzal együtt páratlannak mondja, mindeniket a maga nemében. A Dante «kitérésének» inkább szónoki mint költői erőt tulajdonít, de hozzá teszi, hogy Athén nagy szónokaiban nem talál egyetlen helyet sem, mely ezzel a támadás erejére és a gúny keserűségére nézve versenyezhetne. Scartazzini, Philaletes, Longfellow, Wegele — a Purgatorium legszebb helyei közé sorozzák — s Ozanam fölkiált: Vajha az olaszok újra meg újra olvasnák ezt a hatodik énekét a Purgatoriumnak! — Staelné, Corinnájában Dante e sorát idézve:

«Nyugodtan, mint egy pihenő oroszlán —»

azt mondja: az erőben gyökerező nyugalom tökéletes kifejezése és hozzá teszi: a Dante árnyaiban több az élet, mint ma az élőkben. (Az akkori Róma és Florencz állapotáról bővebben lásd Longfellow jegyzeteiben a IV. ének 112. és 127. soraihoz.)

S ki ez a Sordello, a kit Dante kétszeresen annyira megbecsül: azzal a leírással, a melylyel ez alakot a maga modorában, egy vonással, de oly szemléletesen elénk állítja — s még inkább azzal a nagy beszéddel, melyet azzal összeköttetésben Itáliához intéz —?

Maga csak annyit mond magáról, hogy neve Sordello s hazája Mantua. Dantétól sem tudunk meg felőle többet, mint hazaszeretete ama jellemvonását, hogy Virgilt — csak annyit tudva felőle, hogy mantuai, rajongó szeretet-

tel öleli — s mikor megtudja, hogy éppen Virgil: lelkesedik a nagy költő, a latinság dísze s Mantua büszkesége iránt (VII. 15—17.); és végre szolgálatkészségét, melylyel a költőket a purgatorium amaz elő-körében kalauzolja, nekik a virágos völgyben csoportban ülő fejedelmi lelkeket megmutogatja (VII. 88—136.). De a Sordello személyéről, egyéniségéről, élettörténetéről, koráról — semmi felvilágosítást sem magától (mint a többiek elbeszélik történetöket), sem Dantétől nem nyerünk.

A Dante-magyarázók a költő által ennyire kitüntetett s érdekessé tett egyént illető eme kérdések fölött át nem suhanhattak.

A régi kommentátorok, sőt a kornak Dantéval nem foglalkozó emlékirat- s történet írói is, két mantuai Sordellóról emlékeznek, kik mind a ketten Dante kora előtt kevéssel, részben Dantéval egy korban éltek s a magyarázók véleménye megoszlik a fölött, a kettő közül melyik a Dante Sordellója, vagy hogy a két Sordello, különböző állásban s minőségben, nem egy ugyanazon személy-e? Az egyik Mantua polgármestere s egyszersmind klasszikus (latin) író és tudós; a másik — a kiről sokkal több emlékezet van mint az előbbiről — eredetileg provence-i, de szintén Mantuában élő szerelmi költő s változatos életű kalandor. Az újabb magyarázók emezt fogadják el inkább, kalandjait bőven elbeszélik; Scartazzini Dante-magyarázatában, bőséges jegyzetein kívül, külön kitérést (digressione) szentel a Sordello-kérdés megvilágításának.

A legrégibb krónikások s kommentátorokból (Rolandino, Mantua krónikása még a XIII. századból, az Imolai Benvenuto, a Firenzei Anonymus, az Ál-Boccaccio, a Buti stb. stb. irataiból) vett szószerinti terjedelmes idézetek sza-

batos összeállítása után, Scartazzini nyomain igyekszem a Sordellóra vonatkozó adatok lényegét röviden kivonni.

Sordello az egyik, az átalánosabban elfogadott — provençal lovag-családból, de Mantua mellett Goitóban született, a XI. század utolsó, vagy a XII. első éveiben — s így 60—70 évvel Dante előtt, ki őt személyesen nem is ismerhette. Jeles provençal szerelmi dalnok, költő és énekes, a mellett vitéz lovag, kalandszerető. A hatalmas Ezzelin családdal szoros összeköttetésben, ha nem éppen annak szolgálatában állott. Némelyek szerint II. Ezzelin legkisebb leányával, Cunizzával, már ennek lánykorában, szerelmi viszonya volt s e viszonyt folytatták annak Ricardo di Santo Bonifacióhoz férjhez menetele után is. A túlságosan érzéki s szerelemvágyó nő éjjeli látogatásokon fogadta lovagját, némelyek szerint bátyja III. Ezzelino tudtával, a ki — mint erős ghibellin, biztatta és segítette Sordellót, hogy Cunizzát guelf férjétől csábítsa s rabolja el; mások szerint a bátya megtudván a titkos szerelmi viszonyt, rálesett Sordellóra, ki éjjelenként a konyha felől, mely előtt a sertések heverő pocsolyája volt, ronda helyeken át szokott — egy szolgájától kisérve a nőhöz besuhanni; Ezzelin egy éjjel a kisérő szolga ruhájában vezette a lovagot éji látogatására s csak mikor az onnan ismét kijött, ismertette meg vele magát, szemére hányta, hogy ily mocskos úton jár mocskos kalandjára, kiutasította kastélyából s megtiltotta, hogy oda többé visszatérjen. — Akár e miatt, akár más okból, Sordello elhagyta Ezzelin udvarát s a vidéket, s apái hazájába a Provenceba tért vissza, hol lantpengetését s lovagi kalandjait folytatta. Itt szíves fogadtatást nyert III. Berengar Rajmond gróf (Provence utolsó grófja) leányának, Beatrice grófnőnek udvarában, a ki

akkor Anjoui Károlynak, Szent Lajos franczia király öcscsének a jegyese volt; és Berengar gróftól hűbér birtokot is nyert. Szent Lajos s vele Anjoui Károly 1266-ban a keresztes háborúba indulván, Sordellót is magával vitte, de a kedvét csak a könnyű kalandokban lelő lovag fázott a hadjárattól, csak Novaráig ment hűbérurával, ott — egy szép költői kérő levélben engedelmet kér az elmaradásra, — mert «nem tűrheti a tenger háborgását s a tengeri betegséget nem állja ki». A honn maradásra az engedélyt, pápai fölmentvénynyel megkapván, ismét a költészetnek élt. Egy tudósítás szerint, mely nem hitelesebb mint az előbbiek, tisztes és előkelő házasságra lépett Beatrix grófnővel, ugyancsak Ezzelin leányával, de a kinek létezése is kétséges. S ezentúl nyoma vész. Kalandjairól nincs több emlékezet. — «Ennyi» — mondja Fauriel, a franczia Dante-magyarázók egyik legszellemesebbike — «a mit ez épp oly bizonytalan, mint összefüggéstelen tudósításokból tudunk arról a személyről, kinek Dante oly nagy és rejtélyes hírességet szerzett, a mely akár való, akár költött, történelmi vagy költői, addig fog élni, mint a Dante Divina Commediája!»

Ez ellenében egy másik tudós franczia, David Emeric, nem akarja elhinni, hogy ily léha szerelmi kalandornak, mint a mantuai troubadour, legszebb verseit szentelhette volna a komoly és szigorú erkölcsű Dante. Ez a szerelmi dalos, ez a hölgyrabló, a ki kalandról kalandra röpdös s az egyetlen komoly alkalomtól, melyben hős lehetne, visszariad — hogy lehetne az a komoly és nemes «lombardi lélek» — a hazafiság példányképe? Ez a «pihenő oroszlán» a ki Virgilt arra, hogy mantuai, oly hévvel öleli — s arra, hogy Virgil, a latin szellem és nyelv mesterének, díszének

vallja: nem, ez nem lehet a lágy és buja szerelmi dalok költője, ez csak Mantua agg podestája, a latin nyelven, politikai értekezéseket (melyek azonban nem maradtak fenn!) író Sordello lehet — de a kiről annyit sem tudunk, mint a provencei dalosról!

Erről legalább, az elmondottakon kívül, még az is fenmaradt, hogy egy «Tesoro de' tesore» (Kincsek kincse) című hazafias (történelmi) tankölteményt is írt, (de a melyről már az Imolai Benvenuto is azt mondja, hogy soha sem látta,) melyben kora hőseit s uralkodóit jellemzi s bírálja — a mi okot adhatott Danténak arra, hogy a VII. énekben általa mutattassa be magának Habsburgi Rudolftól s Alberttől kezdve a kötelességeiket elmulasztó, vagy abban hanyag uralkodók egész csoportját a virágos völgyben.

Hol hát az igazság? Nézetem szerint azt Fauriel közelíti meg leginkább, mikor azt mondja, hogy Dante, Sordellónak maga alkotta képét rajzolva, azt csak egy történelmileg létezett névhez akarta kötni, s abban csak a név a történeti igazság — az alak csak a Dante eszményi képe a hazafiságról, különösen az olasz hazafiságról, a Dante fogalma szerint; az az eszményi kép: a ghibellin, a ki kárhoztatja Habsburgi Rudolfot s fiát Albertet, a német császárokat, a kik — erkölcsi tunyaságból — elmulasztották az alkalmat, mikor Olaszország egységével, a keresztyén világuralmat és egyetemes császárságot megalapíthatták volna, s a többi uralkodókat is mind e szempontból ítéli el. S miért nevezte ez eszményi alakot éppen Sordellónak? Ki tudná megmondani? mi legalább nem tudjuk okát adni.

A két Sordello közül, a szerelmi dalok és politikai

tanköltemény írója s a komoly mantuai podesta közül, melyikből vett több vonást az általa alkotott képhez? az ellentmondó adatok ezt sem engedik megállapítanunk. De én azt hiszem: a maga módja szerint *összeolvasztotta a kettőt.* S ezzel befejezem a megoldatlanul maradt kérdés tárgyalását.

V.

A Dante képei, melyeket ő többnyire egyetlen vonással fest, mint éppen a Sordello rajzában is látjuk, plasztikájukkal a szobrász körvonalaihoz hasonlítanak, a melyek nem színeikkel, hanem a rajz tisztaságával és szabatosságával kívánnak hatni s el is érik a hatást, hogy világos képet állítanak képzeletünk elé, olyat, hogy szemeinkkel látni, kezeinkkel tapinthatni véljük.

De nem egyszer volt — s ezután még többször lesz — alkalmunk tapasztalni, hogy Dante a színeknek is mestere s hasonlóan Michel Angelóhoz, ő is a legnagyobb szobrász és festő egyszersmind. Az égő város a Pokol VIII. énekében, az égő sírok, a föld alatti tűz izzó, pirosló fényével sütnek szemeinkbe. De mivel a pokolban a setétség uralkodik, a fekete alap a színek játékának kevesebb tért enged; míg ellenben a purgatorium és a paradicsom a nap és csillagok fényében fürödnek s a festőnek szabad kezet engednek a színek alkalmazására. Dante itt a színek egész pompájában mutathatja föl festő művészetét. Tájképei megelevenülnek s földi és földöntúli fényben ragyognak, a virágok, az arczok, a ruhák, maga a levegő is. A paradicsom egészen a fény hazája, azért ott az elvont fény jelenségei s hatásai váltakoznak — mint látni fogjuk —

kimeríthetetlen gazdagságban; míg a purgatorium még a földi szinhelyen van, de a fényes ég alatt s azért itt mind a két elem a festő rendelkezésére áll.

Longfellow, a kitünő amerikai angol költő s Dante Divina Commediájának is egyik leghűbb és legköltőibb fordítója (bár csak rímetlen jambusokban), a maga költői és festői érzékével, kiváló gondot fordít jegyzeteiben a Dante festői részleteinek méltatására s e részben Ruskin «Modern Painters», Norton «Travel and Study», Ampère «Voyage Dantesque» című munkáit használja fel bő idézetekre.

Ruskin (John) jeles angol műbíráló és szoczialista író (született Londonban 1819-ben) számos műbírálati művei legnagyobbikában, a modern festőkről szóló öt kötetes nagy művében, különös előszeretettel tárgyalja az olasz ecset nagy művészei közt a Dante tollal festett képeit is. Számos megfigyelései közül most csak azokra szorítkozom, melyek a Purgatoriumnak éppen kezünk alatt levő (III—VIII.) énekeiben előforduló festői részletekre vonatkoznak.

A III. énekben, hol a purgatorium első meredekére való felhágást rajzolja Dante — azt mondja (49—51. s.):

> Lerici s Turbia közt a legvadabb
> Legelhagyottabb út is, ehhez mérve
> Kényelmes könnyü lépcső volna csak.

«A hasonlat — mondja Ruskin, III. 243. — melylyel Dante ama följárás meredekségét magyarázza, a genuai rivieráról van véve, melyen most jó kocsi-út jár végig, de a Dante idejében csak sziklafokok és meredekek közt kanyargó gyalogút vezetett, mely sok helyen szédítő és sikamlós meredeken haladva épp oly veszélyes mint nehéz lehe-

tett s a mint a tengeröböl felett függve, a délkeleti nap tüzes sugárainak kitéve, egészen megfelelt a purgatorium tengere fölött a sziklapartra fölmászó meredek ösvény helyzetének, úgy, hogy a képet találóbb helyről venni sem lehetett, hogy hű képet adjon az olvasónak.»

E rivierát Norton (i. m. I. részében) így írja le: «E hegyhát a választó fal Franczia- és Olaszország között; de csak Nizzát elhagyva s a Riviera első magaslatán túlhaladva kezdődik valóban Olaszország. Itt a halmok, észak felé, egészen bezárulnak s egyszerre a mint egy ösvény a magaslat fensíkján irányt változtat, alant a távolban csillan fel a Földközi tenger, mely a partját képező hegyláncz alját mossa s a déli láthatárig terjed. A part rendkívül szép látványt nyújt. Itt meredek szikla emelkedik ki a tengerből; amott tört kőtömbek nyúlnak bele merészen; meg ismét, szőllökkel zöldelő lépcsőzetes terraszok futnak, meredekek alatt, meredekek fölött a dombok kanyarulatain végig.»

Az ötödik énekben, a Buonconte elbeszélésének festői felfogását Ruskin (III. 252.) ez észrevételekkel kíséri:

«Képzeljük Buoncontét, a mint haldoklik, keblén keresztbe kulcsolja karjait, részint kínjában, részint imára. Teste úgy fekszik a hegyi patak partján, mint egy ravatalon, összefont karokkal. A folyó dühe, a gonosz lélek befolyásával, kibontja melle keresztjét, gyorsan árjára ragadja a holttestet, majd fenekén, majd felszínén hömpölygötve, sodorva.» (E jelenetről a Doré G. illustratiója is megkapó.) «S az egész kép — folytatja Ruskin — mily eleven, mily igaz. A magános futás — az átvert torkán vérző seb — a tanútlan, szánatlan haldoklás — egyedül a Mária neve a haló ajkán — az ördög tusája az angyallal, elszálló szel-

lemeért. Aztán a gonosz lélek s a folyam dühe — s végre a haló tudata, hogy senki sem gondol rá, még neje, Johannája sem! E képhez nem ismerek hasonlót; halvány visszhangja csak a két holló című skót ballada.»

Dante azt kérdi Buoncontétól, a kire azonnal ráismer: «Mi vihetett oly messzire Campaldino-tól, hogy sírod helyét sem tudják?»

E kérdés értelme az, hogy Campaldino mezején, hol most szőllőskertek mosolyognak — mondja Ampère id. m. 241. lapján — esett 1289 junius 11-kén, a véres csata a florenczi guelfek és az onnan kiüzött ghibellinek közt, melyben az akkor 24 éves Dante is részt vett s a florenczi lovasság soraiban küzdött. Mert úgy kelle lenni, hogy ez ember, a kinek élete oly teljes, először katona legyen, mielőtt hittudós, politikus, diplomata és költő lett volna. Maga leírta e csatát egy levélben, melyből egy részlet még fenmaradt. — E csatában láthatta Buoncontét — s ez adat teszi hozzá intézett kérdését oly közvetlenné és indokolttá.

Az Archiano nevű hegyi patak eredetét s az Arnóba folyását leíró sorai Danténak (V. 94—96. s.) egészen megfelelő képet adnak a helyrajzi fekvésről. Az Archiano, vagy legalább az azt alkotó patakok egyike, a Casentino hegy alatt, a kamalduliak remeteháza (cermo) alatt ered, melyről Forsith (*Italy* című utirajzaiban, 1171.) gyönyörű képet ad. Csak a ki ezt s a hasonló leírásokat olvassa, vagy azokon a hegyeken jár, melyekről Dante szól, értheti meg a Dante rövid, de mindig találó — s bizonyára közvetlen szemléletből vett — rajzai hűségét, igazságát.

De az általa festett képek egyik legszebbike, legelevenebbike kétség kívül az, melyet ama virágos völgyről (már

természetesen csak saját gazdag képzeletéből) ad, a hová Sordello vezeti a két túlvilági költőt s nekik a purgatorium e körében veszteglő uralkodókat mutatja (VII. 73—84.).

«Itt — mondja e képről Ruskin (III. 228.) — a purgatorium előcsarnokában, szinte küszöbén, éppen mint a pokol előcsarnokában is, egy csomó földi nagyságot látunk a pázsitos földön pihenőben. De a fű mivolta itt bezzeg más! Itt nem csak zöld a pázsit füve (zöld a purgatorium uralkodó színe különben is!), hanem élénk színű tarka virágokkal is van borítva. A középkor szokott részletező pontosságával, Dante azon van, hogy e színeket egyenként elősorolja s mintegy lefesse, a mit — a festők által használt festékanyagok egyenkénti megnevezésével teljesít.» De

> Nem csak szinekkel fest itt a természet,
> De ezer illat édessége által
> Csodás ujsággá téve az egészet —

fejezi be Dante a leírást.

A színek hasonló elevenségével s pontosságával találkozunk a VIII. é. 28—36. soraiban, a purgatorium lakóit éjjel a kisértő kigyótól őrző két angyal leírásában, zöld ruháikkal, zöld tollú szárnyaikkal, aranyszőke hajokkal. A festőnek, ki ez alakokat, vagy az előbbi tájat vászonra akarná átvinni, csak a költő pontos utasításait kellene követnie a színek keverésében.

Végre — nem kép már, hanem költői leírás — a VIII. ének kezdő két terzinájában a leszálló éj bájos leírása, mely még eddig mindenkit elbűvölt, a ki olvasta. Lord Byron, Don Juanja III. éneke 108. versszakában csaknem szószerint átvette Dantétől nem csak a leírást, hanem magát a gondolatot is. Dantét a maga helyén mindjárt meg-

találja az olvasó; álljon itt Byron stanzája (Ábrányi Emil fordításában):

Rejtélyes óra! * Mélává teszed te
Tengerre szálltat, ha lejárt a nap,
Mely hű baráti körből messze vitte;
Halk fájdalom vándor szivébe csap,
Ha estharang zokogva búg felette
A nap kihunytán . . . .

* Az eredetiben csak *Soft hour*, tehát nem rejtélyes, hanem csöndes, szelíd óra, t. i. alkony-óra.

HARMADIK ÉNEK.

Az elő-purgatorium. — Az egyház átka alatt meghaltak lelkei. — Sziciliai Manfréd.

Bár hirtelen futásuk ott az aljban
Szétszórta azokat, a hegygyel szemben,
Hová az ész sarkalta szakadatlan:
Én szorosan hű vezetőmmel mentem,
— Nélkűle honnan is tudnám az útat?
A hegyre föl ki is vihetne engem? —
S úgy rémle: megbánás mit arcza mútat.
Oh tiszta, kényes lelkiismeret te,
Mily kis hiba szülé keserű búdat!

1. *Hirtelen futásuk.* A több mint száz léleké (II. 45.), kiket a Casella éneke hallgatásából a Cato feddő szava riasztott fel.
3. *Hová az ész sarkalta.* A bűn ösztönétől megtisztult ész, mely megbánásra, vezeklésre sarkal. A legtekintélyesebb magyarázók azonban a *ragion* alatt az isteni törvényt s igazságot akarják érteni.
7. *Úgy rémle.* Úgy tetszék nekem, hogy Virgil arczán megbánást látok. Virgil kényes lelkiismeretét bántotta s keserű lelkifurdalást okozott neki még oly csekély hiba is, hogy Casella éneke hallgatásában ő is megfeledkezhetett magáról s a Cato feddését ő is magára vonta.

10. S hogy lába a gyors sietést szüntette
(Mely illemet sért minden mozdulatban)
Elmém, imént csak még bilincsbe vetve,
13. Ismét kitágult, annál szabadabban;
S tekintetem a hegy-csúcsra vetém, mely
Tengerből égre nyúlék legmagasbban.
16. S a mely mögöttem lángolt izzó hévvel,
A nap előttem oly alakba tört meg
Mint sugarát testemmel fogtam én fel.
19. Megfordulék — a félelem megdöbbent:
Hogy társam elhagyott, — mert észre vettem,
Hogy árnyat a nap csak magam előtt vet.
22. «De hű vigasztalóm: «Mért ily csüggedten?
— Így szólt, egészen én felém fordúlva —
Hisz itt vagyok s vezetlek, te hitetlen!

11. *Illemet sért.* Bizonyos, hogy a gyors futás, mely széthányja a tagokat s a ruha rendes állását is megbontja, minden mozdulatával sérti (némileg) az illemet. Dante, úgy látszik, a Virgil lelkiismerete kényességének a hatása alatt áll, különben az illem iránt nem szokott ily érzékeny lenni.

12. 13. *Elmém ismét kitágult.* Megszűnt csak az egy dologgal, a lelkek futásával s mi azt előidézte, gondolni; figyelmét egyebekre is, miket láthatott, ismét kiterjesztette.

15. *Legmagasbban.* A purgatorium hegyét Dante úgy képzeli s úgy írja is le mindenütt (v. ö. a Parad. XXVI. 13.), mint a mely a földnek a tengerből legmagasabban kiemelkedő pontja.

17. *A nap.* Az eredetiben is *lo Sol* — t. i. a nap sugárai, Dante teste által megtörve, oly alakban vetették árnyát a földre, a minő testének körrajza. Keletről nyugatnak tartva, a reggeli naptól az árny a testnek elejébe esett.

19—21. — Danténak a pokolban, hol nap nem süt, nem levén árnyéka, nem volt ahhoz szokva, hogy magának árnyékát lássa, Virgilnek se. S midőn a jelenség először tűnt föl sze-

25. Ott este van, hol testem — már ma hulla —
Mely árnyékot vetett, el van temetve,
Nápolyba' most, Brindisiben kimúlva;
28. S hogy semmi árny nincs most előmbe vetve,
Ép oly kevéssé bámulj, mint a fényen
Hogy égből égbe száll, meg nem töretve.
31. Hogy kín, fagy és hő foghat egy ily lényen:
Az az erő teszi, mely mit mikép tész',
Akarja hogy előttünk rejtve légyen.
34. Bolond, ki azt reméli, hogy gyarló ész
Tán behatolhat a végetlenségbe,
Melyben három személy egy lényeggé lész.

mébe, az árnyék hiányából azt hitte, hogy Virgil elmaradt mellőle.

25. *Ott este van.* Virgil Kalabriában, jelesen Brindisiben halt meg s Nápolyban temettetett el. Hagyományos sírverse:

Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc Parthenope....

S most, mikor a purgatorium hegyén reggel van, ott, hol teste nyugszik: este; tehát teste, ha élne még, ott sem vetne árnyékot. A nápolyi öböl fölött, a Pausilippus domb oldalán, mutatják Virgil sírját, a Donatus (egy obscurus grammatikus) elfogadott, bár Forsyth (*Italy*, 378. l.) szerint téves meghatározása szerint. A hagyományos sírverset Pescolangiano herczeg (a hely akkori birtokosa) vésette fehér márványba s tétette az állítólagos sírhely fölé, a partoldalba. A ki arra jár, oda írja, vagy metszi nevét.

30. *Hogy égbe száll.* Virgil itt s a következő terzinában az árnytestek természetét magyarázza. A napsugárt megtöretlen bocsátják át magokon, éppen mint egyik kristályég, a másik égből jövő fényt. — Hogy ily légnemű testek mégis kint érezhetnek, hideg és meleg iránt fogékonyak stb.: ezt annak az őket alkotó isteni erőnek tulajdoníthatjuk, mely nem mondja meg nekünk, hogy mit mikép tesz, czélját minő esz-

Halandó faj, te csak a *hogy*-gyal érd be;
Ha a *miért*-be behatolhatnátok:
Hogy Mária szűljön, nem lett volna' szüksége.
Hiába' vágyni hányat láthatátok
Kik sziv-nyugalmat s üdvöt leltek voln' rég,
Míg vágyuk igy csak küzdés s örök átok.
Aristotételeszről s Platonról szólék,
És annyi másról . . .» — S homlokát lehajtva,
Nem szóla többet, de oly komor volt még.
Eközbe' már elértünk a hegyaljba,
S oly meredek sziklás utunk akadt,
Hogy fürge lába bárkit cserbe' hagyna.
Lerici s Turbia közt, a legvadabb,
Legelhagyottabb út is, ehhez mérve,
Kényelmes, könnyű lépcső volna csak.
— «Ki tudja most, ha jobb-e vagy balkézre
Lankásb az út — szólt mesterem megállva —
Szárny nélkül is hol följuthatni végre?»

közökkel éri el. Bolond, ki a teremtés e titkait kutatja s még a Szent-Háromság titkát is meg akarná érteni.

37. A *hogy*-gyal érd be. A hogy-os és miért-es okoskodások különbségéről bővebben szóltunk a jelen fejezet bevezető értekezésében I. alatt.

43. *Arisztotéleszről* . . . lásd a jelen fejezet bevezetését I.

45. *Oly komor volt még.* Mert érzi, hogy maga is ezek közé tartozik, kiket itt boldogtalanoknak vall; már a Pokol IV. 39-ben mondta: «Ezek közé tartoztam én is».

49. *Lerici s Turbia.* Lerici a spezziai öböl mellett s Turbia közvetlen Monaco fölött, a genuai Riviera két végpontja. A tájleírásról a fejezet bevezetésében V. a. szóltunk.

52. *Jobb-e vagy balkézre* . . . Mivel egyenest mennek a meredek emelkedés felé, azért keresik: mely irányban kellene annak aljában a fölmenőt keresniök.

55. S míg ő az útat szorgosan vizsgálta,
Lehajtott fővel, és azon töprenge,
Míg én körül- s felnéztem a sziklákra:
58. Balom felől im lelkek egész serge,
Lábuk' felénk mozgatva, lépkedett,
S alig látszék meg, oly lassan közelge.
61. «Mester, emeld föl — mondék — szemedet!
Van már ki adjon útunkról tanácsot,
Ha te magadtól meg nem lelheted.»
64. Fölnéze — s arcza földerülni látszott,
S — «menjünk elébök, mert lassan közelgnek,
De jó reménynyel légy, fiam!» — mindjárt szólt.
67. Oly messze voltak tőlünk még a lelkek,
Hogy ezer lépést tettünk legalább
S még azok egy jó kőhajtást lehettek.
70. S hogy a magas part durva szirtfalát
Elérve, szorosan-mereven álltak,
— Mint ki megáll s néz: menjen-e tovább? —

61. «*Mester, emeld föl — mondék — szemedet.*» Philaletes e sort, nagy meglepetésemre így fordítja: Emeld szemed' föl — *szóla mesterem*. Ennek minden szöveg ellentmond; de értelme sincs. Hisz, Virgil kereste szemlesütve az útat a földön; Dante nézett körül és föl a sziklára (55—57. sor — s ezeket Philal. is *így* fordítja) — az utóbbi szavakat tehát csak Dante mondhatja Virgilnek s nem megfordítva. A 64. sor is ezt bizonyítja s Philaletes *ezt* is úgy fordítja; a 61. sorban való tévedése azért igazán megfoghatatlan.

67. *Hogy ezer lépést tettünk* . . . E közben, a lassan haladó csoport is csak közelített valamicskét, s mégis egy jó kőhajításnyira voltak. Dante így érzékíti egyfelől amazok lassú haladását, másfelől a távolságot. Apró vonásokban ismerszik meg a mester.

73. «Oh boldogan halt, üdvre hívott árnyak,
— Így kezdte Virgil — a békére kérlek,
Melylyel hitem szerint, itt rátok várnak,
76. Mondjátok, oh, lankája im e bércznek
Hol föl lehetne jutni, merre van, hol?
Többet tudóknak jobban fáj, ha késnek.»
79. Mint a juhocskák jőnek az akolból,
Elől egy, kettő, három, — mig a többi
Orrát, szemét lesütve, mit se gondol,
82. S a mint az első, úgy tesz valamennyi,
Ha ez megáll, mind rádülöng aképen,
Bárgyun, nyugodtan, nem tud mást se tenni:
85. Úgy láttam jőni, közelegni éppen
Felém, fejét e választott csapatnak,
Szerényen arczban s járta- és keltében.
88. S a mint az elsők megláták a napnak
Fényét a földön, jobbomon, törötten,
S árnyam' vetődni a bércz-falazatnak:

78. *Boldogan halt.* Az eredetiben: ben finiti — (életeteket) jól végzett; mert nem haltak meg bűnbánat nélkül s azért, ha idő múltával is, számot tarthatnak az üdvre, legalább nincsenek abból örökre kizárva.

78. *Többet tudóknak:* Virgil és Dante többet tudnak e lelkeknél arról, mi van ott fölebb s azért nekik nehezebb a késedelem. Az «ignoti nulla cupido»-nak a megfordítása: a ki tudja mi jó vár rá, jobban siet azt elérni.

79. *Mint a juhocskák:* ez a mindenek fölött igaz, szemléletes kép, melyről Macaulay oly magasztalással szól «nem ajánlhatom eléggé, mindenkinek a ki csak valamennyire ért olaszul, hogy e képet olvassa el eredetiben» — melyről már fölebb, a bevezetés II. czikkében is megemlékeztünk. Igazán, a birka-nyáj festőileg megfigyelt s rajzolt képe.

88. *S a mint az elsők.* Mindegyre ismétlődő meglepetés a lelkek

91. Megállva — hátráltak kissé előttem,
S a többiek mind, amazok nyomára,
Nem tudva mért, megálltak nem-különben.
94. «Nyiltan bevallom, kérdéstek' se várva,
Hogy földi test ez, melyet íme láttok,
Melytől a földön tört a nap sugára.
97. Csodálni sincs ok ezt, ha megtudjátok
Hogy nem magasb erő segélye nélkül
Jött ő, megmászni e magas palánkot.»
100. Így mesterem ; — s reá a tisztes néptől :
«Fordúljatok meg — hangzék — s lépegetve
Jertek !» — kezök hátával intve végül.
103. Közülök egy : «Akárki légy — kezdette —
Menőbe' nézz meg jól : ha láttál-é hát
Ott túlnan engem ? gondolkozz' felette».
106. Felé fordúlva jól megnéztem arczát.
Szép, szőke arcz volt, nyájas tekintettel,
De fél-szemöldjét egy vágás szelé át.
109. Mikor magam' kimentém tisztelettel,
Hogy sohse láttam őt, így szóla : «Nézd, ez !»
Mellén, a felső részen, volt egy sebhely.

részéről, a kikkel Dante találkozik, mikor észreveszik, hogy teste árnyat vet; s ezt mindig meg kell nekik magyarázni. — Hogy ez esetben jobb oldalra esik az árnyék, abból következik, mert — mint tudjuk s említettük — a nap a déli félgömbön észak felé s így a nyugatra tartóknak balra jár s jobbra veti az árnyékot.

98. *Magasb erő.* Virgil szükségesnek találja ismételve hivatkozni az égi parancsra, mely őt Dantéval ide küldte s az égi erőre, mely a lehetetlennek látszó feladatot végrehajtani segíti.

100. Az eredetiben : *gente degna*, méltó nép ; t. i. a hegyre, az üdv lépcsőjére fölhágni méltó.

Aztán, mosolygva: «A kit látsz, Manfréd ez,
Konstanczia császárné unokája.
És arra kérlek, hogy ha visszatérend-z:
Szép lányomat keresd föl, menj hozzája,
Ki Arragón s Sziczilja díszét szülte —
S mondd a valót, ha mást mond a hir szája.
Halálra engem két nehéz seb külde,
S kesergve adtam magam' Annak én meg,
Kinél kész a bocsánat bármi bűnbe'.
Irtóztató sok bűnök terhelének,
De tág karú az örök kegyelem,
Hogy felkarolja mind a kik megtérnek.
S Cosenza pásztora, kit Kelemen
Vadászni külde rám, ha ezt az ígét
Olvasta voln' az égi levelen:

112. *Manfréd.* II. Frigyes német császár természetes fia Lanzi Bonifácz grófnak Bianka leányától. Dante máshol is (De vulg. eloquio I. könyve 12. fejezetében) rokonszenvesen szól mind az apáról, mind a fiúról. Ez utóbbiról Villani is (VI. k. 46. fej.) jól emlékezik; dicséri szépségét, hősies alakját; említi hajlamát a fényűzésre és kicsapongásra; zene- s művészet-kedvelő; az egyházzal, mely őt törvényes bátyja Konrád halála után Sziczilia királyának nem akarta elismerni, harczban állt s az egyház átka alatt is halt meg. Az általa említett két Konstancziáról, nagyanyjáról a VI. Henrik császár nejéről —, s leányáról az arragoni Péter nejéről és ennek fiairól e fejezet bevezetésében (I.) bővebben szólottunk.

117. *S mondd a valót, ha mást mond a hír szája.* A hír, tudva, hogy interdictum alatt halt meg, bizonyosan azt fogja mondani, hogy pokolra kellett szállnia: de Dante megmondhatja, hogy bünbánatáért az isteni irgalom megkegyelmezett neki s ő a purgatoriumban van. — Mennyire bízik az isteni irgalomban: következő szavai (118—123.) mutatják.

124. *S Cosenza pásztora.* A beneventói elveszett csata után, beszéli

127. Ott nyúgodnának most is csontjaim még
A híd-főnél, Benevent' mellett, ott a
Nagy kőrakás fölöttük állva, mint véd.
130. Most mosni zápor, szél zilálni szokta
Országomon kívül, a Verde mellett,
Hová, eloltott gyertyákkal, ledobta.
133. De átkuk el nem veszti úgy a lelket,
Hogy égi kegyelem rá ne találna
Mig a remény egy kis rügyben zöldelhet.
136. Való, hogy kik a Szentegyháznak átka
Alatt haltak meg, bár bünbánva végre:
Harminczszor annyit kell e külkorlátba'

Villani, Manfrédet három napnál tovább keresték, nem tudván menekült-e vagy elesett, mivel nem viselte királyi ruháját a csatában s az elesettekkel egy halomba dobták, a Benevento melletti hídfőnél nagy kőhalmot rakva föléjök. A foglyokat egyenként megvizsgálták, kikérdezték, nem Manfréd-e valamelyik s mikor meggyőződtek, hogy Manfréd az elesettek közt van, a bosszus IV. Kelemen pápa a cosenzai érseket Pignatello Bertalan kardinált küldötte ki, hogy széthányva a hőhalmot, keresse fel Manfréd testét s országán kívül, a Verde folyam partján szenteletlen földre (mert a pápa határa mindenütt szentelt föld), kioltott gyertyákkal — mint átok alatt meghaltat, temetetlen dobassa le az út felén. (A Verde, a nápolyi föld egyik nagyobb folyója; a rómaiaknál Liris, ma Garigliano).

126. *Az égi levelen.* Az evangeliomban, az isteni kegyelem végetlenségéről szóló igéket.

135. *Míg a remény.* Míg az ember él, egy kis remény, mint egy rügyecske zöldje, megmarad, hogy bűneiből megtérhet s elnyerheti Isten irgalmát. — Erről s az imák hasznáról, a bevezetésben (I. és III.) s alább a VI. ének 28—48. sorainál bővebben szólunk.

Maradniok künn, mint a mennyi évre
Konokságuk terjedt, ha e határzat
Buzgó imákért nincs kurtábbra mérve,
Megértheted most, mily hasznomra válhat
Azt jó Konstanciámnak hírűl vinned:
Mikép találtál s hogy még tart a zárlat.
Mert itt, az ott levő, sokat segíthet!»

NEGYEDIK ÉNEK.

Az elő-purgatorium. — Fölmenet az első párkányra. — A hanyagok. — Belacqua.

Mikor gyönyörtől, avvagy fájdalomtól
El van fogúlva egyik tehetségünk
Lelkünk csak arra, csak az egyre gondol,
Egészen abba van foglalva létünk.
— Ez szól a balhit ellen, mely azt tartja,
Hogy nem csupán egy lelkünk volna nékünk.
Ezért, ha mit látunk vagy hallunk, rajta
Függ összes elménk az idő halad,
Fut észrevétlen, meg sem is alajtva.
Mert más erő: mely lát, hall, elfogad,
S más: mely egész lelkünket általhatja;
Ez van lekötve mintegy, az szabad.

5. *Ez szól a balhit ellen.* A Plato s követői tana, az emberben levő több különböző lélekről. Erről s a Dante saját tapasztalatából vett ellenkező lélektani álláspontjáról s annak a jelen esetre alkalmazásáról a fejezet bevezetésében (II.) szóltunk.

12. *Ez van lekötve, az szabad.* Rendesen úgy veszik, hogy az érzéki erő (látás, hallás) van megkötve mintegy, hogy érzéki benyomásokat nem fogadhat el, s a gondolkodó erő, mely működik, az szabad. De mikor Dante azt mondja: *ez, az*, világos, hogy az *ez* alatt az utóbb nevezettet, *az* alatt az előbb nevezettet kell értenie. Helyesen értjük tehát, hogy itt az

Volt módom épp' most e tapasztalatra,
Mig füleim ez árny szavára lestek,
Ötven fokot haladt már az alatt a
Nap — s észre sem vevém, mikor a lelkek
— Kikkel haladva eljutánk egy pontra —
Mind ezt kiálták: «Itt a mit kerestek!»
Nagyobb nyilást is bédugdos gyakorta
Egy villahegygyel, mit tüskéiből vett,
A vinczellér, ha már szőlője tarka:
Mint volt a rés, min vezetőm elől ment
S nyomában én, magunk maradva ketten,
Hogy a csoport itt elhagyott bennünket.
Gyalog mehetni San-Leóba, menten
Le Noliba, s meg föl magas csucsára
Bismantovának, — de itt röpülhetnem
Kell vala . . . Vitt is hő vágyam gyors szárnya,
A vezető nyomán, ki az nekem, mint
Remény-csillag s utamnak fény-sugára.

értelmi erő van lekötve, t. i. az által, a mi őt egészen elfoglalja; s az érzékek szabadok, mert nem működnek.

15. *Ötven fokot.* L. a fejezet bevezetésében II.

19. *Nagyobb nyilást.* Ismét egy szemléletes s valóhű költői kép. Mikor a szőlő már tarkul (érni kezd) s a tolvajok bejárnak a termést lopogatni, a vinczellér egy-egy villahegy tüskével bedug minden rést, melyen egy ember bebújhat. Ennél is szűkebb nyiláson kellett vándorainknak fölebb hágniok.

25. *San Leo* — Città Feltria, magas hegyen meredek szikla-út tetején fekvő városba San-Marino mellett, Monte-Feltro őrgrófságban.

26. *Noli* — a Riviera di Ponente meredeke fölött.

27. *Bismantova* — falu, Modena területén, hasonnevű hegy meredek oldalán. Mind a három helyre fölötte nehéz gyalog is a feljutás. Dante azt akarja mondani, hogy ezekbe csak el lehet

31. A szikla-hasadáson mászva mentünk,
Mindkét felől a fal szorossa nyomván,
Segitve kézzel-lábbal hogy' mehettünk.
34. S mikorra kijutánk a bérczfal ormán
Egy nyilt szabad párkányra — «Jó vezérem,
Most merre menjünk?» szólék, tudakolván.
37. A mire ő: «Lépést se félre itt, nem!
Csak egyenest tarts, énvelem, a hegynek,
Mig bölcs vezérre bukkanunk, remélem».
40. A csúcs magassát nem járhatta szem meg,
S hágója meredékebb, mint központból
Sugár-iránya egy fél környegyednek.
43. Fáradt valék s esengve ajkam így szól:
«Oh édes jó atyám, fordúlj meg és lásd,
Hogy elmaradtam, várj meg, irgalomból.»

jutni gyalog, de a hova ők mennek, oda repülő tehetség kellene.

35. *Nyilt, szabad párkányra.* Ez még nem a hegyet köröskörül futó sziklatornácz, csak a szűk nyilásból kiérve egy megállapodó, szabadon álló kő-lap.

36. *Most merre térünk* — jobbra-e, balra-e, kérdi Dante. Mire Virgil, a következő sorban: se jobbra, se balra, csak föl egyenest. Az eredeti kifejezése: nessun tuo passo caggia — félreérthető s némely fordító félre is értette. *Caggia* (caggere, cadere = esni, hanyatlani) azt látszik jelenteni egy lépést se vissza, lefelé. Még Longfellow is úgy fordította: «no step of thine descend . . .» Philaletes: «Lass keinen Schritt jetzt weichen» — pedig vissza, lefelé menésről itt szó sem lehet.

41. *Meredékebb* t. i. 45°-nál, a mi valóban nehezen hágható. A tető pedig — t. i. az *egész hegy* csúcsa, beláthatatlan magasban van még (40. s.). Nem csoda, ha Dante — a meredeken kifáradt, a magasságon kétségbe esett. Azért biztatja Virgil egy közelebbi czéllal: 46. s.

46. — «Édes fiam — szólt — még azt a kiugrást
Érjük csak el!» — kissé fölebb mutatva,
Hol tornácz ment a hegy körül oldalvást.
49. Erőm' e szózat annyira sarkalta,
Hogy megfeszítve azt, nyomába mentem,
Mig lábaimnak a szirt-öv alatta.
52. Ott leülénk a földre mindaketten,
Arczczal keletnek, a merről felértünk;
Szétnézni mert gyönyör az elvégzetten.
55. Először is le a mély partra néztünk,
Aztán a napra föl, bámulva rajta
Hogy fénye balfelől látszik minékünk.
58. Mindjárt megérzé költőm gondolatja:
Mért nézek oly bambán a nap-kerekre,
Hogy azt köztünk s az észak közt forgatja.
61. S szólt: «Castor s Pollux ha az égnek Ikre
A nappal együtt járna most, a melynek
Fényét föl és le egyként szórja tükre:

48. *Tornácz ment:* ez a tornácz az alj fölött az első kör a kúp alakú hegy körül, melyre most mindjárt fölérnek, a hanyagok, megtérésöket halogatók ideiglenes tartózkodó helye.

53. *Arczczal keletnek.* Eddig, a hegynek jöve, s arra föl is, mindig keletről nyugatra háttal a reggeli napnak, jöttek. Most a tornáczra fölérve, annak párkányára, szemben a napnak, kelet felé fordulva ülnek le.

57. *Hogy fénye balfelől . . .* Az egyszerű tényt, hogy a déli félgömbnek a nap, delelőre, nem dél felé, hanem észak felé járni látszik: Dante bámulva nézi; Virgil alább megmagyarázta. *Ma* könnyű ez a magyarázat; de a XIV. század elején ritka felfogás, majdnem divinatio kellett hozzá.

61. *Castor s Pollux:* az Ikrek égi jegye, melyben a nap a mi nyári nap-fordulónkban (juniusban) jár, a déli földgömbről

Az állatkör korongját még közelbnek
Látnád forogni akkor a medvékhez
Ha csak még régi utjokon kerengnek.
Ha érteni kivánod: ez mikép lesz.
Magadba szállva, képzeld: itt a hegy,
S hogy úgy állnak a földön Sion és ez,
Hogy láthatára mindkettőnek egy,
De két külön félgömbön áll; a honnan
Az út, melyen Phæton vesztébe megy,
Láthatd, emennek egyik oldalon van,
Amannak épp' ellenkezőn tünik fel,
Értelmed ezt ha fölfoghatta nyomban.»
— «Mester — feleltem én — valóba', hidd el,
Még mint ma oly tisztán ezt sohse láttam,
Mert nem fogám föl eddig gyönge észszel —
Hogy a közép-kör a felső világban
(Hivják tudósan Egyenlitő-néven)
Mely nap s a tél közt mindig mint határ van,

nézve még északabbra (a két medvéhez, vagy is az északi sarkhoz, közelebb) járatja a napot, mint a tavaszi napéjegyenkor, mikor Dantéék a purgatorium hegyén szemlélik.

70. *Hogy láthatára mindkettőnek egy* t. i. Jerusalemnek (Sion) s a purgatorium hegyének, arról a bevezetésben (II. végén) szólottunk.

72. *Az út*, melyen Phæton vesztébe megy: a nap útja.

79. *Középkör*, az összes szélességi (parallel) körök — s jelesen a két naptérítő, valamint a két sarkpont között középkör az egyenlítő.

81. *Nap s a tél közt.* Mert ha a nap a déli félgömbön jár, akkor az északin van tél s megfordítva. Így az egyenlítő mindig a nap járása s a tél közt van, mint elválasztó határ.

82. Az általad említett okbul éppen,
Nekünk északra látszik kanyarodni
Míg a zsidóknak épp ellenbe, délen.
85. De ha megengeded, szeretném tudni,
Mennyit megyünk még — mert már abb' a tájba
Szemem nem ér föl — a tetőre jutni?»
88. Ő így felelt: «E hegynek a sajátja:
Nagyon nehéz a lábnak itt előbb lenn,
Minél fölebb jut, mind könnyebben hágja.
91. Azért ha mind könnyebb lesz majd később
Hogy végre oly könnyűnek érezéd, mint
Hajón utazni, lefelé menőben:
94. Akkor tudod, hogy útad véget ért itt,
Kifáradtan, pihenni ott dülhetsz le.
Többet se mondok — s ez igaz azért mind.»
97. A mint beszédét ezzel elvégezte,
Közelbül egy hang megszólalt felettem:
«A czél előtt is, félek, megpihensz te!»

82. *Nekünk*, kik most itt a déli félgömbön vagyunk.

83. *A zsidóknak* t. i. Jerusalemnek, mely a purgatorium hegyének ellenlábasa.

88. *E hegynek a sajátja.* Alább fogjuk megérteni, miért s menynyiben sajátja a purgatorium hegyének, hogy alább nehezebb, fölebb — bár szintoly meredek marad — könnyebb járatú a fölebb hágónak. Különben ennek erkölcsi (képleges) értelme is van. Míg a pokolban, minél lejebb (nagyobb bűnökbe) sülyed az ember, annál meredekebb, feltartóztathatatlanabb a fenékig rohanás, addig a bünbánatban s vezeklésben minél tovább, magasbra haladunk, annál könnyebb a még tovább haladás.

98. «*A czél előtt is, félek, megpihensz te.*» E gúnyos szó azt teszi: még sokszor el fogsz fáradni, míg feljutnál.

E hangra megfordúltunk mind a ketten,
S balról szemeink egy szirtet láttak ott,
Mit észre eddig ő sem, én se' vettem.
Odáig másztunk s számos alakot
Látánk a szirt árnyába dőlve ottan,
Mint fáradt ember hanyagúl szokott,
S közűlök egy, kiváltkép fáradottan,
Guggolva ült, két térdit átkulcsolva,
Arczát azok közé mélyesztve jobban.
— «Oh drága mester, nézd csak — ajkam szóla —
Amarra, ki restebbnek tünik fel még
Mintha a lustaság testvére volna.»
Mozdulva kissé, ránk veté figyelmét,
Arczát is emelé a térd-kalácsról
S szólt: «Jó erős vagy, meghiszem, te felmégy.»
Ráismerék most — és a fáradságtól
Még egyre gyorsuló lélekzet-vétel,
Hozzá sietni, engem az se' gátol.

101. *Balról.* Nem a nap felé visszafordultokban, hanem átalános útirányokat tekintve balról, az az délre; mert különben a szikla, az észak felől jövő napfény elől nem tarthatott volna árnyékot — a mi pedig a 104. sorban világosan ki van fejezve.

107. *Guggolva.* A kimerültség s magát teljesen elhagyó lustaság képe. Még megmozdulása, szeme felvetése is (112) olyan.

114. *Jó erős vagy, meghiszem* ... Ez a szava sincs gúny nélkül; mintha mondaná: próbáld csak, ha bízol erődben. Az eredetiben: *valente* tehet erőst, de bátort s vitézt is. Az olvasó válogathat e jelzők közül — én a legközelebbinél maradtam.

115. *Ráismerék most* ... Eddig arczát térdei közé rejtve tartotta; most fejét emelvén s arczát Dante felé fordítván — ez ráismer, mint a földről jó ismerősére. Belacqua, a zenész s zene-

Hogy odaértem, alig a fejét fel-
Emelve, szólt: «A nap, nem vetted észre,
Felénk itt balfelől hajt szekerével?»
Szint' akaratlan is mosolyogni készte
A lusta mozdulatja és rövid
Szava — s «Belacqua, már sorsodra nézve
Nincs aggodalmam — szólék. — Ámde itt
Miért guggolsz? több úti társra vársz tán?
Vagy lustaságod vett elő megint?»
Felelt: «De pajtás, följebb mire másznám,
Hisz úgy sem enged vezekelni mennem
Az angyal, kit az ajtóban találsz ám!
Mert annyi ég-forgásig kell itt lennem
Kivűl-rekedve, mennyit ott len éltem —
Mert buzgó sóhajimmal késlekedtem;
Ha oly imáktól csak nem jő segélyem,
Melyek ott fönn kegyelt szívből erednek . . .
— Mit érne más, nem hallatszik meg égben!»

műszerész az, kiről a fejezet bevezető értekezésében (II.) már emlékeztünk.

119. «*A nap . . .*» A lusta ember gondolkodni se szeret; a mit mond, az is gondolat nélküli, henye mondás. Mint az üres fejűek örökösen az időjárásról beszélnek.

124. *Nincs aggodalmam.* Meg vagyok nyugodva, hogy nem a pokolban, hanem itt, jóhelyt vagy.

130. *Annyi ég-forgásig.* Annyi évig, mert az ég egy év alatt fordul meg egyszer, hogy a nap ismét ugyanazon égi jegybe kerüljön.

132. *Buzgó sohajimmal:* bűnbánó s bocsánatkérő imáimmal.

134. *Ott fönn kegyelt szívből* — az eredetiben; kegyelemben élő szívből. Itt minden lélek ily imát kér, hogy mielőbb szabaduljon e várakozó helyből. Az itt ismételten nyilatkozó nézlet, a Szentirás kijelentésein látszik alapulni. A Szentirásban ismételten mondatik, hogy *Isten a bünösök imádságát nem hall-*

136. Költőm e közben följebb ment a hegynek
Szólt: — «Jöszte már — hisz nézd, a nap korongja
A délkört éri már s az éj sem enged,
139. Már lába Marocco partját tapodja.»

gatja meg, de az igazakét meghallgatja. Péld. XV. 29. — Ján. IX. 31. — Jak. V. 16: Valljátok meg egymásnak bűneiteket és imádkozzatok egymásért, hogy meggyógyíttassatok, *mert igen hasznos az igaznak buzgó könyörgése.*

139. *(Az éj) lába már Marocco partját tapodja.* Dél levén a purgatorium hegyén, Jerusalemben éjfél van; s mivel Marocco 90°-ra van Jerusalemtől, nyugatra (ugyanannyira a purgatoriumtól keletre): tehát az éj most ér Maroccóhoz, ott este hat óra van, nap leszállta. Az éj itt személyesítve van, most teszi lábát Marocco partjára.

ÖTÖDIK ÉNEK.

Elő-purgatorium. — Halogatók s erőszakos halállal haltak. — Del Cassero Jakab. Buonconte da Montefeltro. — Pia de' Tolomei.

1. Elválva már ez árnyak csapatától,
Lépésim mesterem nyomán haladtak;
Midőn egy, újjal rám mutatva hátul,
4. Kiálta: «Nézzétek csak — az alantabb
Menő balán nincs fénye a sugárnak!
S tartás, tekintet, mind élőt mutatnak.»
7. Oda tekinték, honnan e hang áradt,
S látám, a lelkek hogy' bámulnak engem,
Engem, meg a testem vetette árnyat.
10. «Miért e nyugtalanság szellemedben?
— Szólt mesterem, — miért lassítni lépted?
Mit árt, akárki itt bármit fecsegjen?

1. *Elválva*, az első tornáczon talált lelkektől most elválnak s fölebb indulnak a második meredeken, a következő kör-tornáczba.
2. *Újjal rám mutatva*. E jelenet a valóra emlékeztet, melylyel Dante életében többször találkozott. Adomák maradtak fenn róla, hogy a Pokol megírása s közismeretre jutása után, az utczákon mutogattak rá, hogy «imhol az ember, a ki a pokolban járt!» A szellemek, kiktől elvált, kiáltanak most utána, hogy ime teste árnyat vet s járása tartása élőre vall.
4. *Az alantabb menő*. Dante, mert Virgil ment elől s hegyre mászva mindig fölebb állt, mint az utána menő.

Csak jöszte, hagyd beszélni ezt a népet,
Te bércz-erős toronyként állj szilárdan,
Melyet vihar fuvalma meg nem téphet.
Mert az oly ember, a kinek agyában
Eszmét űz eszme, távolítja czélját,
Mert egyik a másiknak gát gyanánt van.»
Mást, mint — «Jövök már!» mit felelheték hát?
S a pir futá el arczom', mely gyakorta
Bűnösnek is bocsánat érdemét ád.
S a bérczi lejtőn most felénk, csoportba'
Kissé előttünk, új árnyak jövének;
A «Miserere»-t mind versenyt dalolta.
De észrevéve, hogy testem a fénynek
Magán nem enged által-útat épen:
Hosszú, rekedt Oh-hangra vált az ének.
S kettő közűlök, mintegy követségben
Futott elénk: «Adjátok azt — így szóla —
Tudtunkra, kik s mik vagytok voltaképen!»
«Mehettek — mesterem szólt, válaszolva —
Meg is mondhatjátok küldőiteknek,
Hogy itt emennek teste hús valóba'.

20. *S a pir futá el arczom* ... Bár Aristoteles azt mondja, Ethikájában, hogy pirulni érett embernek s tudósnak nem illik, mivel nem kellett volna olyat tennie, a miért pirulnia kelljen; azért Dante sem mondja, hogy *mindig*, de gyakran, az elkövetett hiba miatti pirulás bocsánatot szerez.
22. *A bérczi lejtőn*, a felsőbb tornáczból lefelé. Mint már említettük, az meg van engedve a lelkeknek; csak fölebb nem mehetnek, mint a hova utasítva vannak.
24. A «miserere»-t: az LI. (Vulg.: L.) Zsoltár «Könyörülj ...»
27. *Oh-hangra*. A bámulás legtermészetesebb hangja.

34. Ha árnya láttán álla sergetek meg,
Mint gondolom, e válasz úgy elég lesz:
Tisztelni őt, használhat is még nektek.»
37. Gyúlt gőzök ily gyorsan még, tiszta éghez
Éj kezdetén nem szálltak, alkonyatnak
Jöttén se nyári felhők, úgy, miként ez
40. A szellempár — hogy fölfelé rohantak
S onnan velök le mind a többi lelkek,
Mint fék-eresztett vad, hozzánk viszontag.
43. «Egész had ez, mely itt felénk közelget,
Megkérni jőnek téged, — szólt a mester —
Csak menj, s menőbe' halld mit esdekelnek!»
46. — «Oh drága lélek, ki a földi testtel,
Melyben születtél, jársz az üdvnek útán,
— Szóltak — megállni kissé, oh ne restellj!

36. *Tisztelni őt, használhat is* . . . Ha tisztelettel viseltettek iránta, ő még jó szolgálatot is tehet nektek. Virgil tudja, hogy e lelkek legfőbb kívánsága, hogy magokról hírt adhassanak a földön maradt kedveseiknek: s ezt Dante éppen megteheti.

37. *Gyúlt gőzök.* Lidércz-tüzek, a földi s vízi párák meggyúlásai, szélesebb értelemben a meteorok, melyek, különösen alkonyatkor gyorsan szállnak fel a levegőben. Brunetto Latini (Dante egykori tanítója, kivel a pokolban találkozott), a meteorologia akkori állásához képest ily magyarázatot ad ezekről (*Il Tesoro* II. 33. f.): «A légkör felső rétegeiben összeütköző szelek tüzet idéznek elő, melytől a földről felszálló gőzök meggyúladnak.» — «Néha megtörténik», mondja más helyen, I. 3., «hogy a fönn meggyúladt gőzök visszaesnek a földre, a hol ismét kialusznak» (ez a hulló csillag).

45. *S menőbe' halld.* Virgil nem akarja, hogy Dante megálljon a hozzá tolakodó lelkekkel beszélgetni s ezzel feljutásuk késleltessék; azért inti, hogy csak menőben hallgassa ki őket.

49. Nézz meg, ha láttad valamelyünk' ott tán,
Hogy hirt vihetnél oda még felőle!
De mért sietsz? türelmed mért van fogytán?
52. Mi úgy valánk, erőszaktól megölve,
Hogy bűneinkben értük voln' a véget,
De akkor oly fény szállt reánk égből le,
55. Hogy bánva s megbocsátva — békességet
Köténk Istennel — s most szivünkbe' mélyen
Egy vágy csupán, őt szemlélhetni, éget!»
58. Én erre: — «Arczitok' hiába kémlem,
Egyet sem ismerek; — de ha kivántok,
Jó lelkek, olyat, mit megtenni nékem
61. Nem lehetetlen: megteszem, — mondjátok! —
Az üdvre, melyért ily vezér nyomában
Világról im világra járni láttok!»
64. S közűlök egyik: — «Megbizunk mindnyájan,
Bár eskü nélkül, jó indulatodban,
Utjába csak lehetlenség ne álljon.

51. *Türelmed mért van fogytán?* Az eredetiben: «miért nem állsz meg?»

52. *Erőszaktól megölve.* Azok a lelkek ezek, kik erőszakos, hirtelen halállal halva meg, végórájokig halogatott megtérésöket, csak egy égi sugallat által adott megbánás által teljesítették s ezzel nyertek kegyelmet. S most már (57. s.) nincs más vágyuk, mint Isten láthatására (a paradicsomba) jutni. De erre előbb még a purgatoriumon kell átmenniök s azért kérnek engesztelő imákat (71. s.), hogy azok az elő-purgatoriumban való veszteglésöket megrövidítsék.

64. *Közülök egyik:* A legrégibb hiteles magyarázók (az Imolai Benvenuto, az Ottima, Dante Peter, Buti stb.) szerint ez a kit sem Dante sem maga nem nevez meg, de története még akkor mindenki előtt friss emlékezetben s köztudatban volt, a Fano városban régi s előkelő Cassero családból származott

Én hát, ki első szólni bátorkodtam,
Kérlek, ha eljutsz egykor ama honba
Mely a Romagna s Károly földe közt van:
Szolgálj nekem — kérésiddel — Fanóba',
Hogy értem hő imákat küldjenek föl,
Sok súlyos vétkem hadd legyen leróva.
Onnan eredtem; de sebeim', melyekből
Lelkem lakóhelye kiomla vérem,
Úgy kaptam Antenor-utód kezektől,
Hol magam' épp' legbiztosabbnak véltem.
Az Estei tetette . . . a ki jobban
Gyülölt, mint arra lett voln' bennem érdem.

Jakab. Bolognában podesta tisztet viselt, mikor az ott felülkerekedett Geremei-párt, a Lambertazzi-párttal s az ezt támogató estei Azó-val, ki bosszuálló kegyetlen természetéről híres, fegyveres harczban állott. Cassero Jakab Azót «estei áruló»-nak, «véreb»-nek stb. nevezte, miért Azó bosszút esküdt ellene, mondván: «ezt őrségi — t. i. az anconai őrségbeli fanói — szamár-hajcsárt, ostoba beszédeiért vaskorbácscsal kell megveregetni». Mikor aztán Maffeo Visconti Milanóba hívta podestának Casserót, Velenczéből Milanóba utaztában őt Azo meglesette, Padua mellett Oriacónál rátámadtak emberei s megölték. — Ezt panaszolja alább, a szerencsétlen.

69. *Romagna s Károly földe közt.* A Károly (t. i. Földetlen Anjoui Károly) földe Nápoly; e közt s a Romagna között van Ancona őrgrófság, melynek területén fekszik Fano, a Cassero szülővárosa.

72. *Súlyos vétkem.* Bizonyosan nem a mit Azo ellen vétett, a miért halállal kelle bünhődnie, de a miről maga is azt mondja, hogy (szóbeli szidalomért) ily nagy gyűlöletet nem érdemelt: — hanem zilált és szabados élete egyéb vétkei.

73. *Onnan*, Fanóból, melyet imént nevezett.

75. *Antenor-utód* . . . t. i. páduai; már a bevezető értekezésben is említve volt, hogy Padua a monda szerint Antenor telepítése.

79. Ha akkor én Mira felé futottam
Voln', mikor Oriacónál utol-értek,
Ma is ott volnék, hol lehelnek, ottan!
82. De a mocsárnak mentem, hol temérdek
Sás és iszap befont ugy, hogy lebágyadt
Térdem s eremből gyült tócsája vérnek.»
85. Utána másik igy szólt: «Oh ha vágyad
Betel', mely téged a magasba vont e
Hegyen, oh vess ott az enyémnek ágyat!
88. Montefeltroi voltam, Buonconte
Vagyok, Johannám s mások elfeledtek
Azért ezek közt járok szégyenkedve!»
91. A mire én: «Hogyan történhetett meg,
Campaldinótól úgy el mi ragadt,
Hogy nyoma sincsen temető-helyednek?»
94. — «Oh — felel ő — Casentino alatt
Foly egy patak, Archianonak nevezve,
Az Apenninben, Ermo-n túl fakadt —

79. 80. *Mira — Oriaco.* Velenczéből Paduába, a Brenta mellett, mehetett volna Mira felé, egyik parton; ott számos úri lak, villa, kertek, könnyen adhattak volna menedéket; ő azonban a másik oldalon Oriaco felé vette útját, hol a Brenta mocsarai közt lesték az Azo bérenczei.

85. *Oh ha vágyad.* A lelkek, többször fordult már s fordul még elé, hizelegnek jó kivánatokkal Danténak, hogy tőle is jó indulatot, kéréseik teljesítését, vágyaik támogatását nyerhessék.

87. *Vess az enyémnek ágyat;* ha a te vágyad betelik — segítsd elő az enyémet is.

88. *Montefeltroi Buonconte.* E fejezet bevezető értekezésében (III.) bővebben szóltunk róla s esetéről.

89. *Johannám s mások* ... Szegény lélek azt hiszi, hogy őt neje Johanna s mindenki elfeledte, azért kell itt oly soká vezekelnie. A campaldinói csata, melyben elesett 1289-ben, tehát a Divina Commedia cselekvénye előtt 11 évvel történt.

94. *Casentino.* Az Apennin hegység egyik része; alatta foly el az

Odáig eljuték, hol neve veszve;
Torkomba' mély, vérző sebbel futottam,
Gyalog futottam és folyvást vérezve.
Ott elborúlt szemem — végsóhajomban,
A megtört ajkon Szűz-Mária névvel,
Lerogyva testem árván hagytam ottan.
Valót mondok — s az élőknek beszéld el —
Egy angyal megragadt — de rá a sátán:
‚Ezt tőlem rablod szólt pokoli hévvel,
Te elviszed, mi benne halhatlan, tán
Egy könycseppért, mely tőle megfoszt engem.
A többivel boszúm majd jobban elbán!'
Tudod, hogy gyűl meg a légrétegekben
A nedves gőz, mely megtér víz-alakba,
Ha fölszállt s megsürűdött a hidegben.

Archiano, mely az Apenninekben, a kamalduliak zárdája — Ermo — fölött ered. Nevét természetesen ott veszti el (97. s.), hol az Arnóba szakad; idáig jutott Buonconte a campaldinói vesztett csatából.

103. *Valót mondok* — szükséges erősítenie valóságát, mert hihetetlennek tetszhetnék, a mit el akar beszélni.

104. *Egy angyal* . . . Az angyal és a sátán küzdelméről az elszálló lélek fölött l. a bevezetésben.

108. *A többivel* . . . t. i. a testtel. Az angyal elviszi a halhatatlan részt, a többivel hogy bánik el az emiatt bosszús sátán, a következőkben van elbeszélve. Úgy van előadva, hogy a sátán, kiben a rossz szándék, mely csak a gonoszt akarja, észszel (az ördög eszes ám!) s a lényében rejlő erővel (mert lénye vagy természete eredetileg angyalé) párosulva, a természeti erőkkel rendelkezik. Ezek itt a földi gőzök, párák, melyeket vihar-felhőkbe sűrít össze s belőlök felhőszakadásszerű záporesőt zúdít a hegyekre. Az eső keletkezését természettani törvények szerint írja le Dante, vagyis beszélteti el Buonconté-

Rossz szándék, mely csak a gonoszt akarta,
Párúlva észszel s a lényébe' rejlő
Erővel, a szelet s gőzt fölkavarta;
A völgyre, nap-kioltva, gyász éjjel jő,
Pratomagnotól fel a nagy hegyhátig
Nehéz köd ül s az égre sűrü felhő,
Hogy mind a terhes légkör vizzé válik.
Eső zuhog- s mit már a földtől nem vett
Kis patakok árkába omla váltig.
A mint ezekből nagy folyó gyülemlett,
Ez oly gyorsan rohant le a királyi
Folyamba, hogy nem állhat semmi ellent.
Testem', megfagyva, ott esék találni
Az Archianónak s az Arnóba dobta;
Mellem keresztjét föloldák hullámi,
Mit két karból fonék, a vég-kinokba',
A partra hurczolt, majd le a fenékre —
És végre betakart rablott homokba.»

val. Dino Compagni is említi, hogy a campaldinói csata napján nagy borulat volt a hegyekben s estére vihar tört ki.

115. *Nap-kioltva*, a napot éjjeli setétség borította el az égen.

116. *Pratomagno* az Apennin egy ága; a nagy hegyhát az Apennin fő-hegysora.

118. *A terhes légkör*, t. i. gőzöktől terhes.

122. *A királyi folyam* alatt, melybe a hegyekről gyülemlett vizektől megduzzadt patakok rohantak, némelyek (Benv. Ramb.) az Archianót értették; de a legtöbben az Arnót értik alatta.

124. *Testem, megfagyva* ... A megfagyott testet az összegyűlt patakok egész odáig sodorták, hol az Archiano az Arnóba ömlik; itt amaz fogta és az Arnóba dobta.

126. *Mellem keresztjét* l. a fejezet bevezetését.

129. *Rablott homokba:* a megduzzadt vizek által a hegyekből lesodort homokot érti.

130. — «Oh, hogyha visszatérsz a földi létre
És megpihensz a hosszu úttól ottan»
— Amaz után egy harmadik szólt végre —
133. «Emlékezz' meg, ki Pia vagyok, rólam!
Siena szült, Maremm' adott halálnak;
Jól tudja az, ki — bárha jegybe' voltam —
136. Gyöngyös gyürűvel eljegyzett magának!»

132. *Egy harmadik.* Pia de' Tolomei, kiről s történetéről szintén a fejezet bevezetésében (III.) szólottunk.

135. *Bárha jegybe voltam.* Az eredeti e kifejezését: *innanellata pria* Philaletes csak úgy érti, hogy Nino Pannocchiecchi Piát előbb eljegyezte, azután gyöngyös gyűrűjével feleségül vette. Ellenben Scartazzini úgy érti, hogy Pia, mielőtt Nino eljegyezte, már másnak neje és özvegy volt. E két ellentét közt legjobbnak láttam a szószerinti értelemnél maradni. — Az *innanellata* eljegyzettet, gyűrűst jelent. A 136. sorban a *disposata* (sposata) szintén eljegyzettet jelent.

HATODIK ÉNEK.

Elő-purgatorium. — Még más, erőszakos halállal meghalt halogatók. — Az imádság hatása. — Sordello. — Italia elleni feddőbeszéd.

A mikor véget ér a koczkajáték:
A vesztes szomorún marad magába',
Ismétli a dobást s búsan dobál még;
A másikkal a nézők sokasága
Elmegy; elől ez, az kiséri hátul,
Amaz meg oldalt furakszik nyomába.
Ő meg sem áll; kérd — s hall egy- s másikától,
Kinek kezet nyújt: odahagyja menten;
Igy tolja el a tömeget magától.
Igy voltam én is, e sűrű tömegben,
Most arczul ehhez, majd ahoz fordúlva,
S igérgetéssel tőlök menekedtem.

1. *A koczkajáték.* E hasonlat, bármily igaz és szemléletes, nincs egészen helyén — a mi Danténál ritkaság. A hasonlat első fele, a vesztőről szóló, semmi alkalmazást nem nyer az alábbiakban. A második fele, a nyerőről: alkalmazva van, de épp úgy vagy jobban lehetne egy diadalmas hősről, vagy egy ünnepélyt adó nagy úrról venni az alkalmazásra találó hasonlatot.

12. *Igérgetéssel:* t. i. hogy a földre visszatérve majd megemlékszik rólok s ajánlani fogja őket övéik imáiba.

13. Ott volt az Arezzói, ki a durva
Ghino di Tacco karjától veszett el;
S egy más, ki űzve, futva, vizbe fúla.

13. *Az arezzói* (l'Aretino) Benincasa da Laterina, arezzói bíró, a polgári (magán-) jogban jártas jogtudós, éles eszű biró, de — a régi magyarázók szerint — elfogult ember. Ghino di Tacconak, kiről alább, két rokonát halálra itélvén, ez bosszút forralt ellene s ez őt szolgáival megölette.

14. *Ghino di Tacco* — előkelő házból, a sienai de la Fratta családból származott, de politikai okokból számüzetvén, rabló lett, ki annyi észszel mint bátorsággal, de veleszületett haramia-nemességgel is űzte nagyszerű rablásait, erdőkben s országútakon. A Siena melletti mocsáros erdőségekben kastélya volt, mely rablásainak főhadiszállásul szolgált. A Boccaccio Decameronjában egy kedélyes novella szól róla, mely szerint a cligni apátot — ki a konyha túlságos élvezete miatt máj- és szív-elzsírosodásban szenvedett s pápai engedélylyel fürdőre utazott, hogy soványodjék — elfogatta, kastélyába vitette udvariasan fogadta, de szobába zárva szigorú böjtre fogta s tartás- és gyógyitásdíjul, kövér erszényét lefoglalva, lappadt hassal és zsebbel, meggyógyulva bocsátotta útjára. Azonban nem minden esetben járt el ily humorosan; azt a kiről itt szó van, az arezzói Benincasa da Laterinát, személyes bosszúból kegyetlenül megölte. «Egy napon, midőn az arezzói, nagy sokaság közepette, nyilvános birói széket ült, egyszerre Ghino megjelent az ülésteremben, mint egy Scævola (írja az imolai Benvenuto) s tőrét szivébe ütötte — és mielőtt a gyülekezet magához jöhetett volna elképedéséből, útat tört magának a sokaság között s a nyilt erkélyről leugorva, eltűnt.»

15. *S egy más* . . . Ez Ciacco, a pierra-malai Tarlatiak hatalmas ghibellin családjából. Esetét a legrégibb Dante-magyarázók különbözőleg beszélik. Az imolai Benvenuto szerint, a számüzött Bostoli-ak (guelfek) üzésében, megvadult lovától az Arnóba ragadva, fúlt a vízbe. Az Ottimo Comm. szerint, a campaldinói ütközetből megszaladva, őt űzték a Bostoliak s

16. Amott esenge, fölemelt kezekkel,
Novello Fredrigo; s a pizai,
Ki jó Marzuccot avatá hősnek fel.
19. Ott láttam Orso grófot; s azt, a ki'
Lelkét a testből, nem a maga vétke
(Ugymond) de bosszu szakította ki:

kergették az Arnóba. A szöveg mind a két föltevést megengedi; de az elsőt valószinűbbé teszi az, hogy a campaldinói csatában résztvettek s elveszettek közt sem Villani sem Dino Compagni nem említ egy Tarlati-t sem.

17. *Novello Fredrigo*, a casentinói Novello Guido fia, kit szintén egy Bostoli ölt meg, de mily okból s körülmények közt, a régibb magyarázók sem tudják. Benvenuto annyit mond róla, hogy «jó fiú volt s Dante azért tesz róla említést».

18. *Ki jó Marzuccót* . . . A pizai, ki a jó Marzuccót hőssé avatta, ennek saját fia volt, Farinata degli Scoringiani. Az ifjút bizonyos Beccio da Caproni, vagy — a mint Benvenuto állítja, állítólag Boccaccio után — Ugolino gróf ölte meg. Temetését a franciscanus barátokra bízták s ezek közt volt Marzucco, a megölt atyja is; ki, a helyett, hogy fiáért bosszút állt volna, gyilkosának megbocsátott s szerzetes társaival együtt temette el a megöltet és annak sírjánál vigasztaló s engesztelő beszédet tartott; mire a gyilkos, ki hatalmával s bosszúból ölte meg az ifjút, kezét nyujtván az atyának, ezt mondá: a te türelmed nagyobb az én bosszúmnál!

19. *Orso grófot* . . . Az imolai Benvenuto szerint Orso gróf az acerbajai Napoleon gróf fia volt, a kit unokatestvére mangonai Albert ölt meg; Dante Péter szerint pedig Orso degli Alberti. Philaletes az Alberti és a Napoleon neveket összeköti s azt véli, hogy a meggyilkolt az Alberti Napoleon fia lehetett, ki ellen unokatestvére az Alberti Alessandro egyik fia, örökségi pör miatt lehetett ellenséges indulattal s gyilkolhatta meg. E szerint a gyilkos azon Alberti-testvérek egyike lenne, kiket a Pokol legalsó körében, a Kainában (Pokol

22. Pier della Brocciát. És vigyázzon még e
Brabanti nő, míg ott van, e miatt még
Nehogy gonoszb csoportba jusson végre!
25. S hogy mind e szellemektől megmenekvénk,
Kik azt kérik, hogy értök más esengne,
Hogy tisztulásuk' azzal siettetnék:
28. Igy kezdtem: «Egyhelytt, ugy tetszik könyvedbe',
Vezér-világom te, tagadni látszol,
Hogy égi végzést ima megdönthetne.

XXXII. 41—59.) találtunk. (Lásd a XXXII. énekben a 41. és 57. sorhoz tett jegyzeteket.)

22. *Pier della Broccia* (franciásan de la Brosse), Merész Fülöp franczia király kegyencze — mesterségére orvos, — kit a király, mint bizalmasát, diplomatiai küldetésekre is használt. A királynak első nejétől született fia Lajos 1276-ban hirtelen halállal mulván ki, Pier d. l. Br. azt a gyanút költötte az apában, hogy második neje, brabanti Mária mérgezte meg a fiút, hogy az ő fia örökölhesse apja trónját. A király e gyanúra elzáratta nejét s vizsgálatot indított ellene. A gyanú bebizonyítható nem levén, a királyné szabadon bocsáttatott s most rajta volt a bosszúállás sora. Ő meg azzal vádolta a király kegyenczét, hogy ez — szerelmi ajánlatai visszautasítása miatti bosszúból emelte a hamis vádat ellene. A király hitt neki s Pier della Brocciát felköttette. — Dante, mint mondják, Párisban jártában meggyőződvén Broccia ártatlanságáról, helyezte őt a purgatoriumba s fenyegeti «azt a brabanti nőt» — hogy térjen meg, míg a földön van, nehogy ennél rosszabb helyre, a pokolba jusson.

27. *Tisztulásuk.* Az eredetiben: szentté létök (lor divenir sante); a hangtorlat kikerülése végett használtam az *itt* egyenértékű szót.

28. *Egy helytt:* (Virgil Aen. VI. 372—375.) Palinurus esedezvén Aeneásnak, hogy őt a tengerbe fúltat s temetetlen maradottat, az Acheront átléphetni segítse: a Sibilla azt feleli: mért vá-

E nép pedig mind ép' azt várja mástól.
Vajon hiú-e a remény mi itt van ?
Vagy mit te mondasz, én nem értem át jól ?»
És erre ő: — «Világos, mit megirtam ;
De az se csalfa, a mit ők remélnek,
Azt józan észszel megfontolva nyiltan.
Semmit sem enged ám a fő-itélet,
De hő szeretet egy perczben leróhat
Mindent, azok hely'tt, kik itt búban élnek,
Ott, a hol én kimondtam ama szókat:
Bünt ott imával nem engesztelhetnek
Mert ima Istenhez se juthat onnat.
De te ne add ily súlyos kételyeknek
Magadat át, mig *az* nem szóland rólok
Ki fény s igazság lészen értelmednek.
Megértettél ? Beatricéről szólok,
Kit ott találsz majd, tetején e hegynek ;
Meglátod ott: mint mosolyog, mi boldog!»
S én: «Mesterem ! gyorsabban menni engedj,
Nem fáradok már ugy, mint az imént még.
És lásd, az ormok már is árnyat vetnek!»

gyol oly mohón arra, hogy temetetlenül s hivatlanul átlép-hesd az alvilág küszöbét ? — Végszavai, melyeknek itt magyarázatát kéri Dante:

«Oh ne reméld, hogy végzetet elfordítna imádság!»

A Virgil magyarázatáról a fejezet bevezetésében szóltunk.

44. *Mig az nem szóland*, t. i. Beatrice, kit a 46. sorban mindjárt meg is nevez, kitől Dante minden — a túlvilágot illető kételyeire teljes fölvilágosítást nyerend.

50. *Nem fáradok már* . . . Beatrice-re s közel viszontláthatására gondolva, Dante nem érzi fáradságát.

51. *Az ormok már is árnyat vetnek.* A nap alkonyra hajlik. Nyugat felé haladva, előttök a magas és meredek hegyorom, a

52. — «Megyünk, a meddig látni a nap fényét
— Viszonza ő — megyünk a míg lehet;
De máskép fog történni, mint te vélnéd.
55. Előbb, mintsem fölérnél, még neked
Megtér a nap, mit most e domb úgy elfed,
Hogy sugarát most meg se törheted.
58. De ottan látok egy magános lelket,
Egész magán, szemei minket szemlélnek,
Utat mutat majd a legrövidebbet.»
61. Felé menénk hát. — Oh lombárdi lélek!
Mi megvetőn, mi büszkén álla polczán,
Szem-mozdulási mily tiszták s kevélyek!
64. Egy szót se szólt, se költőmhöz se hozzám —
De hagya menni — és szemmel kisére,
Nyugodtan, mint egy pihenő oroszlán.
67. Virgil azonban hozzá lépe kérve
Mutassa meg a legjobb útat nékünk;
De az nem is felelve kérelmére
70. Csupán hazánkat kérdezé s ki-létünk'.
Vezérem szólni kezd: «Mantova —»
Mire az árny, kit oly ridegnek véltünk,

nap, bár fenn még az égen, előlök hamar az orom mögé rejtőzik, de még világos van.

54. *Máskép fog történni.* A hegyre fölmászás tovább fog tartani s nehezebb lesz, mint te véled, hogy úgy sietsz neki iramodni.

58. 59. *Magános lelket — egész magán.* Az eredetiben is fokozó ismétléssel: «una anima, sola soletta».

61. *Oh lombárdi lélek.* Dante itt előlegezi a még ekkor nem tudottat, hogy az árny lombárdi.

64. *Nyugodtan . . .* Az utóbbi öt sor szoborszerű plastikája hasonlíthatatlan.

71. *Szólni kezde.* Csak kezdhete, mert az első szó «Mantova —» (azt akarja mondani, mit sírverse első szavai «Mantua szült

Felé rohant, onnan, hol áll vala —
«Földid vagyok, Sordelló —» monda szája —
S egymást ölelte kettejök kara.
— Hajh, rab Itália, nyomor tanyája,
Kormánytalan hajó, dühös szélvészbe',
Világnak nem úrnője, ha' rimája !
Im e nemes lélek, szerelme késztve,
Édes nevét hallván szülő-helyének,
Hogyan siet testvéri ölelésre :
Míg harczban állnak, a kik benned élnek,
Egymást gyülölve marják, kiket egy fal
Körít, külellentől egy árok véd meg !
Nézz végig, nyomorúlt, tengerhabokkal
Körített partidon, s tekints magadba :
Van-e csak egy pont, mit viszály nem vagdal ?
Mit ér, hogy féked' rövidebbre szabta,
Justinian, ha üresen áll nyerged,
Igy kétszeres még szégyened, miatta !

engem . . .») egyszerre kiragadja nyugalmából «a ridegnek vélt» szemlélődőt.

75. *S egymást ölelte . . .* Egyik sem tud eddig többet a másikról, csakhogy egy városból valók s a Sordello elragadtatását Virgil is viszonozza. A honfitársak e lelkesült ragaszkodása, csak mert földiei egymásnak, ösztönzi Dantét az alábbi hatalmas feddő beszédre a meghasonlott Itália, a minden egyes városban egymást dúló harczban élő, viszálkodó polgárság ellen. A hazaszeretet ily rettenetes feddő beszédet hazafinak nem sugallt még !

78. *Rimája.* Az eredetiben *bordello ;* de úrnő — és bordély — személy és tárgy — nem összehasonlítható vagy ellentétbe tehető fogalmak. Contenta pro continente s viszont, szabados költői figura. Különben Philaletes is Metze-nek fordítja.

88—90. *Mit ér, hogy . . .* Mit ér, hogy Justinián törvényeket hozott, rendezve a jogállamot, ha nincs egyeduralkodó, ha nincs

Oh nép, kinek csak hűnek kéne lenned,
S székébe ültetnéd Cæsart valóba'
Ha felfognád parancsát istenednek.
Nézd, paripád hogy elvadúlt, mióta
Nincs a ki sarkantyúval rendbe szedje,
S kezed a kantárt rángatja, nem fogja.
Oh Német Albert mért is hagytad el te
E megvadult, fékvesztett állatot,
S hátára nem ugortál, megnyergelve!
Szálljon ezért véredre, csillagok
Közűl igaz s oly rettentő itélet,
Hogy féljen attól legkisebb magod.

császár, a ki a kormányra üljön! Ha a Justinián bölcs és szigorú törvényei nem volnának, kevésbbé volna szégyenletes e féktelenség; a törvények megvannak s nincs, a ki alkalmazza. — Körülbelől ez a Dante gondolatmenete.

91. *Csak hűnek kéne lenned:* Róma császári alkotmányához, hagyományaihoz, urat kellene ismerned, ez az Isten törvénye. Dante, a Monarchiáról szóló nagy politikai könyvében ezt kifejti; meggyőződése, álláspontja — mint tudjuk, a Divina Commediában is változatlanul ugyanaz. Szerinte Olaszországnak legnagyobb bűne, hogy a pápai uralom alatt tartományokra oszlik s nem tud egy világi (császári) trón körül egyesülni.

96. *Kezed a kantárt rángatja, nem fogja.* Nem vagy arra való, hogy kormány-gyeplőt tarts kezedben; akaratodban nincs egység, egyik erre — a másik amarra rángatja a kantárt. Az eredetiben: mióta magad kapkodsz a kantárba.

97. *Oh Német Albert* (Alberto Tedesco): némelyek azt vélik, Dante itt nemzeti gyűlöletből megvetőleg használja a Tedesco jelzőt. Nem valószinű — hiszen ő mindig a német császároktól, legközelebb éppen az Albert utódától, a luxemburgi (VII.) Henriktől várta Itália felszabadítását.

101. *Rettentő itélet.* Ez átkot Dante 1300-ban mondja ki, jóslato-

103. Mivel atyád s te azt elszívelétek,
Rút kapzsiságtok által visszatartva,
Hogy a császár-kert puszta- s üressé lett!
106. Jer, nézz Filippeschi- s Monaldiakra,
Montecchi- s Capulett-re, te gondatlan!
Ezt honfibú, azt meg gyanú zaklatja.

san; de mikor ezt írja — az már bekövetkezett: Albert császárt unokaöcscse Parricida János orvul meggyilkolta; Dante ebben isten-itéletet lát.

103. *Atyád s te.* Albert atyja Habsburgi Rudolf; kapzsiságból, fösvénységből — mert birtokaik s hatalmuk *otthoni* terjesztésére volt csak gondjok, hanyagolták el az Itáliát apró zsarnokaitól — s a pápai uralomtól — megszabadítandó, de költséges hadjáratot.

105. *A császár-kert.* Az eredetiben a császárság (a birodalom) kertje — giardin dell' Imperio — maga Olaszország.

106. 107. E négy nagy családról különböző s részben ellentmondó följegyzéseket találunk a legrégibb magyarázatokban. A Montecchieket és Capulettieket némelyek cremonai, mások, legtöbben veronai, vagy amazt veronai, emezt cremonai családnak mondják. Némelyek szerint együtt tartottak az esteiek ellen s mivel e zsarnokok ellen nem birták megvédni városukat, azért «zaklatja őket honfi bú»; de általánosb a vélemény, hogy egymással álltak véres viszályban. E mellett szól a hagyomány is, mely már a XV. században a *da Porta* novellájában, utána a Gerol. della Corte történeti művében a Romeo és Julia tragédiáját bevitte. — A Monaldeschi- és Filippeschiek Orvieto-ban élő, gazdag s befolyásos két család volt, császárpártiak (ghibellinek), kik a guelfek által megtámadva s elűzve, méltán voltak elégedetlenek a politikai helyzettel (gyanú zaklatja). Dante czélja e négy család egymás mellé állításával kettős: az egy-egy városban uralkodó s a főbb családokat és polgárságot megosztó viszályokat — azonkívül az egész országot két részre osztó s a guelfek túlhatalmasodásával a ghibellineket fenyegető pártviszályt, mely a császári

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

109. Jer s nézd, kegyetlen, hogy' nyög elnyomottan
A hű nemesség, bajuk' orvosold meg,
S lásd, Santafiorban milyen állapot van!
112. Jer és tekints Rómádra, búba' senyved,
Magános özvegy, halld éjt-nap siralmát:
Császárom, oh jöjj, elvesznem ne engedj!
115. Jer — s nézd e nép mi hűn szereti egymást —
S ha mind nem indít szánalomra mégse':
Jőjj csak azért is, hogy ten-szégyened' lásd!
118. S ha kérdhetném, oh legfőbb istenség, te —
Kereszthalált ki értünk szenvedél itt:
Elfordúlt tőlünk szemed fényessége?
121. Vagy tán javunkra oly valamit készít
Örök tanácsod bölcsesége, melynek
Gyarló eszünk meg sem járhatja mélyit?
124. Itália minden városi megtelnek
Kis zsarnokokkal s uj Marcellus lesz ám
Minden paraszt, ha egy kis pártot nyer meg,

uralom létrejöttét hátráltatja. Erre mutat a következő két sor (109. 110.) emphatikus felkiáltása is.

111. *Sanfiorban.* A santa-fiorei grófokat, mint hű ghibellineket a felülkerekedett guelfek elűzték, birtokaiktól megfosztották s később — békekötéssel — kárpótolták ugyan némileg, de sanfiori kastélyaikat többé vissza nem kapták s az egész vidék, Sienától a maremmai mocsárok területéig, melyen az előtt ők uralkodtak és rendet tudtak tartani, rablók fészke lett, a békés lakosság rettegtetésére. Azért kiáltja Dante: lásd, Sanfiorban milyen állapot van!

115. *E nép mi hűn szereti egymást!* Látható gúny; a mi alább a 127. sornál még erősebben megújul.

118. *Legfőbb istenség:* az eredetiben «o sommo Giove!» — látni való a következő sorból, hogy e fölkiáltás Krisztusnak szól — kit «fő Jupiter»-nek mégis bajos nevezni. Dante a Giove-t általában az isten-fogalom kifejezőjeül veszi.

125. *Új Marcellus,* Dante azt érti, hogy a császári hatalom elle-

127. Nyugodtan olvashatd te, szép Firenzám,
E kis kitérést, mely nem illet téged,
Hálát ezért bölcs népednek rebeg szám.
130. Sok rejt szivébe nagy egyenességet,
Kilőni fél, nehogy elhamarkodja,
De nyelve hegyén hordja a te néped.
133. Közhivatalra sok néz vonakodva —
De a te gondos néped annak is, ki
Nem kéri — ‚légy uralkodóm!' — aszondja.

nese lett minden nagyszájú paraszt, a ki egy kis pártot tud szerezni magának; a pártokra szakadt Italiában a nagy oligarchák után az apró demagogok következnek. — Melyik Marcellusra céloz itt Dante? a híres hadvezérre, a ki Syracusát lerombolta, vagy C. Marcellusra, a Pompejus hívére s Cæsar ellenségére, kit ennek bosszújától a Cicero védbeszéde mentett meg? A magyarázók többsége — s a valószinűség — ez utóbbi mellett szól. — Egy pár régi codexben Marcellus helyett Metellus áll, de ennek semmi alapja.

127. *Nyugodtan olvashatd* . . . E sortól kezdve az ének végeig a legmaróbb gúny hangja szól a beszédből. «Szép Firenzám» — e «kis kitérés» — «téged nem illet» — s így tovább. Miután a hazafi fájdalom egész hazáját megostoroztatta a költővel, most kétszeres fájdalommal, elkeseredettséggel fordul saját szülővárosa ellen, mely őt száműzte, hogy soha se lássa viszont.

130. *Nagy egyenességet:* igazság s őszinteség értelmében egyaránt, csupa gúny. Így minden vonás, minden sor, a 147-ig, megannyi szatira, a közerkölcsök sülyedése, a rend megbomlása ellen. A törvények, intézvények, kormány — elvben s személyekben — még a pénz-lábnak is, folytonos változtatásairól, a mi az állami rend állandóságát lehetetlenné teszi — Philaletes egész lajstromot állít össze, mely szerint a XIII. században — 1213—1307 — tizenhét, az egész szervezetet megváltoztató, államtény történt Florenczben!

136. S ez boldoggá tesz tégedet — van is mi! —
Te dús, te békés, oh te bölcs! — valót
Ha mondok, tények fogják bizonyítni.
139. Athéne, Spárta, e törvény-adók
A régi korban, és polgárisultak!
Bölcs rendre csak silány útmútatók
142. Tehozzád képest, ki oly finomúltabb
Törvényeket szőszsz, hogy az octoberben
Keltek november-tájt már elavultak!
145. Csak a magunk értére is, hány szerben
Cseréltél törvényt, pénzt, szokást, meg kormányt,
Hány újitás, rendszerben és emberben!
148. S ha hűn emlékszel és szemed ha jól lát:
Magad beteg asszonynak képzeled,
A ki keménynek érzi ágya tollát
151. S hánykódva keres jobb fekvő helyet!

148—151. A kimerült gúnyt egy fájdalmas, de találó kép zárja be: szeretnél javítni helyzeteden, hánykódva keresel betegágyadban kényelmesb fekvést, hiába! nem tudsz segítni magadon! Mintha mondaná: rajtad csak egy erős kormány — a császárság segíthetne!

HETEDIK ÉNEK.

Elő-purgatorium. A virágos völgy. — Örök üdvöket elhanyagolt fejedelmek: Rudolf császár. Ottokár. Merész Filep. Navarrai Henrik. Arragoni Péter. Angol III. Henrik. Monferrato Vilmos.

Hogy tisztesen s vidáman ölelék át
Háromszor-négyszer egymást, emigy szóla
Sordello, hátra lépve: — «Te ki légy hát?»
— «Előbb, hogy még e hegyre jöttek volna
Az Istenhez följutni méltó lelkek:
Octavián már testem' elhantolta.

1. Dante visszatér az előbbi ének 75. sorában félbehagyott elbeszéléshez, a hol Sordello s Virgil megölelték egymást — melyet a Dante nagy feddő beszéde (76—151.) szakított félbe.
3. *Te ki légy* — az eredetiben: Voi, de azért nem kettejökhöz, csak Virgilhez szólt; ezzel áll szemben, erről tudja, hogy mantuai, földije s akarja már tudni nevét is. A többes névmás tiszteletből van használva.
4. *Előbb* — t. i. mielőtt Krisztus, halála után, poklokra szállott s az ó-testamentomi kegyeseket a limbusból kiszabadította; az előtt a purgatorium hegyén senki sem volt, a megváltás munkája csak akkor teljesedvén — purgatorium s paradicsom üresek voltak még.
6. *Octavián már testem' elhantolta.* Virgil Krisztus előtt 19-ben halt meg; s tehát (19+33) 52 évvel előbb, mint az első lelkek, kik Istenhez jutni méltók, a purgatoriumba léphettek. Őt magát — nem más bűn, csak pogány volta, Krisztusról nem tudása, a hit hiánya — tiltotta oda mehetni, mint ezt

Virgil vagyok; nem is fosztott engem meg
Más bűn az égtől — csak a hit hiánya» —
Vezérem ajki néki így feleltek.
Mint az, ki egy váratlan látományra
Bámulva néz — és híve, nem is híve:
— «Az ez — de még se» — mond kétkedve, szája —
Ez is, lehajlott szempillái íve,
S Virgil felé fordúlva hódolattal,
Mint kis gyerek — oda borúlt ölébe.
— «Oh latinok fő-dísze! — szólt — ki által
Mutatta nyelvünk ereje teljét föl,
Honom kincse, felérő félvilággal!
Mi érdemért láthatlak? ki kegyéből?
S ha érdemes vagyok hallhatni szódat:
Szólj — a pokolból jösz-e s mely helyéből?»
— «Minden körén át jöttem a jaj-honnak,
— Viszonza ő — e helyre; ég erője
Indíta meg, azzal is jövök onnat.
Nem *tett*, de *nem-tett*, mi megfoszta tőle:
Meglátnom a Napot, melyhez te vágyol,
Mert mit se' tudtam róla, csak későre.

már a Pokol IV. énekéből tudjuk. — Megjegyezhetjük, hogy Sordellót e kijelentés: Virgil vagyok! — oly bámulatba ejtette, hogy a Dante kilétéről tudakozódni is elfelejtett.

13. *Lehajlott.* — Szemeit tiszteletből lesütötte Virgil előtt.

15. *Odaborúlt* . . . gyermeki tisztelettel, ragaszkodással.

17. *Nyelvünk* . . . természetesen a latin, mely a román nyelvek anyja — s akár a provençal dalnok, akár a mantuai (latinul iró) polgármester legyen Sordello (l. a Bevez. Értek. IV.), mondhatta maga nyelvének a latint, melynek Virgil a mestere.

25. *Nem tett.* Mint fentebb a 7. sorban: nem is . . . más bűn.

27. *Csak későre*, t. i. halálom után, mikor már késő volt a megtérés; Krisztus rá nézve későn született. Tudjuk, hogy az egész középkor Virgilnek keresztyén érzelmeket tulajdonított —

28. Egy hely van ott alant, csak vak-homályból
Nem gyötrelembül álló, olyan egy hely,
Hol a panaszban nem jaj, csak sohaj szól.
31. Ott lakom én, ártatlan kisdedekkel,
Kiket haláluk, még az eredendő
Bűnből megváltatásuk előtt vett el.
34. Lakom azokkal, kik a nem veszendő
Erények hármát föl nem öltözhették,
Bár bő a részök mind a többiekből.
37. De hogyha tudsz oly útat, s megtehetnéd,
Mutasd meg, min a purgatoriumnak
A kezdetéhez gyorsabban mehetnénk.»
40. Felelt: «Itt lépteink szabadra vannak
Föl és alá; a helyem nincs kimérve,
Mig mehetek, addig vezetni foglak.

innen a mélabús sóvárgás, mely annyiszor hangzik ajkairól, hogy későn ismerte meg a Napot (Krisztust) s nem lehetett a keresztség által az Üdv részese!

28. *Egy hely van ott.* A pokolbeli limbusok, a kisdedek s az ó-testamentomi atyák e szép leírása (28—36.) ugyanaz, némileg kibővítve, melyet már a Pokol IV. 25. s köv. soraiból ismerünk.

33. *Megváltatásuk előtt*, t. i. keresztség előtt, mely az eredendő bűnt lemosta volna rólok.

34. *A nem veszendő erények hárma*, az ú. n. theologiai erények, a Hit, Remény, Szeretet — a Krisztus előttiek előtt ismeretlenek, bár mennyire bővelkedtek is a többi (világi és erkölcsi) erényekben, jelesen a négy fő erényben, melyek: Okosság, Igazság, Erő, Mérséklet.

37. *Ha tudsz* s ha szabad tenned.

41. *Föl és alá.* Már a Bevezető Értekezésben megjegyeztük, hogy a második s harmadik külső körben levők, alantabb körbe szabadon járhatnak, valamint a magokéban föl s alá.

42. *Mig mehetek.* Sordello a harmadik körben levén, fölmehet egész a purgatorium kapujáig.

43. De nézd, a nap már alkonyatra ére
S fölmenni éj-időben lehetetlen,
Keresni kell jó enyhelyet az éjre.
46. Itt jobbra lelkek vannak egy telepben,
Ha nem ellenzed — elvezetlek arra,
Ismerned őket nem lesz kellemetlen.»
49. — «Hogy van e' ? — kérdé — ha ki föl akarna
Éjszaka menni: más gátolja tán ?
Vagy mert nem birna, lenn azért maradna ?»
52. Vonást huzott a földön újj-nyomán
A jó Sordello s szólt: — «E kis vonalkát
Se léphetnéd át naplement után;
55. Nem mintha tán más tárgyak útad' állnák,
Mint éj-sötéte, de tehetetlenség
Bénítja itt az akarat hatalmát.
58. Lefelé menni — arra van tehetség
S körös-körül is járni, tévelyegve,
Míg a napot a látkör zárja el még.»

44. *Éj-időben lehetetlen.* Ján. evang. XII. 35. Monda Jézus: Még egy kis ideig világosságotok van; járjatok, míg világosságotok van hogy a setétség el ne foglaljon.

46. *Itt jobbra — egy telepben* — ott, valamely enyhelyben vannak, nevezetes s érdekes lelkek elhelyezkedve, kiket megismerni kellemes leend Virgilnek (s úti társának) is.

49. *Hogy van e' ?* Virgil azt gondolja, hogy éjjel valamely idegen tárgy állja a fölmenetel útját s arról kérdezősködik.

55—57. Setétben az ember tehetetlen, bátorsága elvész, akaratereje megbénúl; csak világosságban járunk bátran s mehetünk föl-, a magasb czél felé. Lásd a 44. sorhoz adott jegyzetet, s Jézusnak mély erkölcsi jelentőségű szavait.

60. *Míg a napot . . .* Tehát egész éjjel.

61. Vezérem erre, mintegy elképedve:
— «No hát vezess el minket arra — monda —
A hol, szerinted, jó helyünk lehetne.»
64. Előre onnan egy kicsit haladva
Azonnal észrevettem, völgyöbölként
Hogy a hegyoldal be van itt horpadva.
67. — «Oda megyünk — az árny igy kezdte önként —
Hol szűn a part, mintegy öbölbe esvén;
S ott várjuk is be majd a nap feljöttét.»
70. Dombon, lapályon át egy rézsut-ösvény
Vezete ott a szük völgy peremére,
A meredekből enyhült lanka mesgyén.
73. Arany s ezüst s skárlát s a gyöngy fehére,
Kék indigó, csillámfa és a vídám
Smaragd — azon frissen törött két félre —
76. Mi könnyen itt legyőzve voln' — de mind ám! —
E völgy füve- s virágitól, ha nézed,
Mint a kevesbet több legyőzi nyilván.
79. S nemcsak szinekkel fest itt a természet,
De ezer illat s édessége által
Csodás ujsággá tette az egészet.

61. *Elképedve.* Virgilt a Sordello beszéde bámulatba ejti, mert a purgatoriumban uralkodó törvény s szabályok még ismeretlenek előtte.

68. *Szűn a part*, t. i. annak meredeksége, völgy-öbölbe hajolva.

70. *Dombon-lapályon:* «Tra erto e piano» — így is lehet fordítani «függélyes és lapos közt, rézsut» — Philaletes is így értelmezi.

73—81. A virágos völgy e költői leírása is egyike a Bevez. Ért. V. czikkében említett Ruskin (Modern Festők cz.) művében részletesen méltatott tájképek egyikének. «Mint a Pokol bejáratánál — mondja — itt is egy zöld füves gyöp szolgál a lelkek ülőhelyéül: de míg ott csak zöld a fű, itt eleven

82. Füvön, virágon, «Salve-Reginá»-val
Sok lelket ülni láttam itt, imént még
A völgy elfedte őket hajlatával.
85. — «Mig a csekély nap el nem éri fészkét
— Szólt mantovai vezetőnk — ne vágyjunk
Azok közé, hogy közelökbe lépnénk.
88. E domb-magasról láthatóbb orczájuk
És valamennyiének mozdulatja,
Mint le a völgybe szállva tán hozzájuk.
91. Ki legmagasabban ül — meglátni rajta,
Hogy elmulasztá, a mit tenni kellett —
S a többi daljához nem mozdul ajka:

színű virágokkal van tarkázva, melyek arany, ezüst, indigókék, smaragd-zöld stb. színekben pompáznak.» A «csillámfa» — az eredetiben «indico legno lucido» különbözőkép van magyarázva a kommentárok által; a friss-törésű smaragd zöldje különösen szemléletes stb. — «Mint a kevesbet legyőzi a több» — az az: a földi legélénkebb színeket legyőzik e völgy fűvei s virágai még szebb színeikkel.

82. *Salve regina* — egy, az égkirálynét, a bold. Szüzet dicsőítő egyházi ének kezdő szavai. A lelkek a fűszálakon ülve éneklik azt.

85. *Mig a csekély nap*, a kép a fáradtan fészkére szálló madárról van véve; csekély — az az hanyatló, félig már a láthatár alatt.

88. *E dombmagasról* — innen mutatja s nevezi meg egyenként, a völgyben, velök szemben ülő fejedelmeket Sordello.

92. *Hogy elmúlasztá:* t. i. az Itáliába menetelt s ott az egyetemes császárság szervezését, a mi Dante politikai hitvallása szerint, minden német császárnak, legkivált az oly hatalmasnak mint Habsburgi Rudolf, legelső teendője s legfőbb feladata lett volna.

93. *A többi daljához nem mozdul* — nem dalolja a többivel együtt a Salve reginát.

Rudolf, a császár, ki a holtra sebhedt
Itáliát meggyógyíthatta volna.
(Ki helyre hozná: későn érkezett meg!)
Amaz, kit — úgy látszik — vigasztalódva
Néz: a' vizek földén volt úr, miket hord
Tengerbe Elbe, ebbe meg a Moldva:
Cseh Ottokár, ki már pólyába' jobb volt
Mint fia Venczel, bár szakállas képe,
Ki lusta volt és csak gyönyörre gondolt.
Az a pisze, ki ott komoly beszédbe
Ama kegyessel elmerűlve látszik,
Szaladva halt meg s liljomát széttépte.

94. *Rudolf*... már előbb, a VI. ének feddő beszédében, a 103. sorban megrótta Dante Rudolfot s fiát Albertet, hogy fösvény kapzsiságból (tartományok szerzésével s kincsek gyűjtésével levén elfoglalva s kímélvén egy nagy hadjárat költségeit) elhanyagolták Itáliát.

96. *Ki helyre hozná:* unokája VII. Henrik császár, későn érkezett s czélját — hirtelen halála miatt — el nem érhette.

97. *Ugy látszik, vigasztalódva*... Ottokár, a földön, ellensége volt; itt egy helyre jutva, egymás látásán vigasztalódni látszanak.

100. *Már a pólyába' jobb volt.* Ottokár fiatalon már jelét adta vitézségének, derekségének; míg fia Venczel lusta, tehetetlen ember volt (ismerjük hazánk történetéből is, maga helyett hasonnevű fiát küldvén nekünk királyul). De Ottokár sem volt, erkölcsileg, kifogástalanabb fiánál. Kegyetlen volt; ő adta a pápának a szerencsétlen tanácsot, hogy a Hohenstaufeni Konradint ölesse meg. A mulasztás, melyért őt Dante itt vezekelteti, hogy nem fogadta el a császári koronát s így elszalasztotta az alkalmat ő is, Itália felszabadítására.

103. *Az a pisze*, III. (Merész) Filep franczia király, kit tömpe kis orráról neveztek így. IX. Károly fia, s szép Fülöp- és Valois-Károlynak az apja. Cataloniát el akarván foglalni, oda betört, de Arragoniai Péter (III.) által megveretve, futásban keresett menedéket s Perpignanban halt meg.

104. *Ama kegyessel.* Navarrai (Kövér) Henrik. «Ámbár — mondja

106. Ni, hogy veri a mellét! . . . Ama másik,
Ki ágyat arczának tenyeriből vet,
Égnek bocsátva sűrű sóhajtásit:
109. Apja s ipa annak, a ki a frank-földet
Megrontja; bűnös fertőjébe veszte
Miatt is marczangolja bánat őket.
112. Ott, az az izmos, ki a dalba kezde,
— S ama nagy orru énekét kiséri —
Magát minden erénynyel felövezte,

róla egy Philaletes által idézett régi franczia krónika — a kövér emberek rendesen szelídek szoktak lenni, ez durva ember volt.» Így a Dante «benigno» jelzője nem illenék rá.

106. *Ama másik.* T. i. a 104. sorban «kegyesnek» mondott Navarrai Henrik. Jámborságának megfelelő kép, a mint arczát tenyerébe ereszti és sohajtoz. A költő mindjárt okát adja bánatának.

109. *Ki a frank földet megrontja:* Szép Fülöp, Merész Fülöpnek a fia, Navarrai Henriknek pedig veje, kik az ő bűnök fertőjébe merült romlottságán keseregnek. E királyról, kiről a ghibellin Dante ily keményen ítél, sokkal kedvezőbb jellemzést ad a guelf Villani. Mivel 1314-ben halt meg, a Dante költeménye korában még élt. Uj bizonyíték Dante ama felfogására, hogy a túlvilágon levők tudják a földi dolgokat, övéik ottani viselkedését stb.

112. *Az az izmos.* Arragoniai (III. Péter) a merész Fülöp ellensége. A troubadourok közt számít s Dante azért adja neki itt is azt a szerepet, hogy ő kezdje az éneket. (Anyáról magyar, Jolánta királyleány fia.)

113. *Ama nagy orru.* Anjoui Károly; Dante őt hősiségeért s vallásos buzgóságáért méltán dicséri, de kegyetlenségéről — melylyel Konradin megöletésében részes s a sziczilai vecsernye okozója volt, méltó szigorral emlékszik meg alább a Purg. XX. 67. s köv. soraiban.

115. S ha-hogy tovább uralkodjék — megéri
Vala az ifjú, ki háta mögött űl,
Firól-fira szálltak voln' hős erényi;
118. De ez nem áll a más örökösökről:
Jakab- s Frigyesre szállott a királyság,
Egyik se részesűlt a jobb örökből.
121. Új sarjadék a régi törzs hajtását
Mi ritkán hozza! S az, kitől az áldás,
Akarta így, hogy kérjük is áldását.
124. A nagy orrúra is talál e mondás, —
A mint Péterre, a ki véle dall ott —
Van is Provence- s Apúljában jajongás!

116. *Az ifjú.* Arragoni Péternek, kit a költő annyira magasztal, mint «minden erényekkel felövezettet» — s a kinek veszedelme, a mért idejutott, csak kora halála volt, mely hirtelen érvén, meg nem bánhatta bűnét — három fia maradt. Első szülötte *Alfonz*, kiről itt szó van, apja koronájával erényeit is örökölte; de még alig volt 15 éves s férfi-korát, hogy tovább uralkodhassék s utódokat hagyhasson, meg nem érhette; azért nem szállhattak az apa hős erényei firól fira. Utána, apja két királysága, Arragonia Jakabra, Sziczilia Frigyesre szállott, kikről már a Bev. Ért. I.-ben (Manfrédról szólva) tettünk említést. A történelem azonban nem erősíti meg a Dante becsmérlő itéletét e két ifjabb fiúról. Hiába, a florenczi itéletét gyakran megvesztegeti a pártszellem!

121. *Akarta így.* Isten azért tagadja meg gyakran az áldást, hogy ismerjük el, hogy az csak tőle függ, mint ingyen ajándék, melyet kérnünk kell s nem szabad azt (Pál apostol kifejezése szerint) *ragadománynak* tekintenünk, a melyhez szerzett jogunk van.

124. *A nagy orrúra:* Anjoui Károlyra — az ő sarja is silány volt; fia: Sánta Károly is rosszul kormányozta örökét, sanyargatva Provence-ot és Apuliát.

127. Növény a magtól annyira elhajlott,
Mennyivel férjét jobban magasztalja
Constanza is, mint Beatrix és Margot.
130. Nézd, ott az egyszerű királyi dalja,
Az angol Henrik hogyan ül magában,
Ennek már jobb ágat hajtott a sarja.
133. Ki köztük ül, a földön, legalábban,
Az Vilmos őrgróf, a magasba nézve,
Kiért — s harcáért Alexandriában —
136. Keserge Monferrato s Canavese.

129. *Constanza* . . . kiről a Bev. Ért. I.-ben már szóltunk, mint a Manfréd leányáról, az imént említett Arragoniai Péter neje; Beatrix és Margit kiléte felől azonban nem egyeznek meg a magyarázók. Egyik szerint a Raymond provence-i gróf leányai volnának, amaz a IX. (Szent) Lajos, emez az Anjoui Károly felesége; de Szent Lajosra nem illik az a becsmérlés, mely az Arragoni III. Péterrel való összehasonlításban rejlik. Valószinűbb a régi magyarázók állítása, hogy Carlo di Zoppo leányai, két testvér — az Arragoni Jakab és Frigyes feleségeik. Így éppen megállhat a hasonlat, a derék apa s a két hitvány fiú egybemérése, magokban s nejeik becsülésében.

131. *Az angol Henrik* (III.) Földetlen János király fia, épp oly tehetetlen, erélytelen, egyszerű ember, mint apja. Ötvenhat évig viselte a koronát, de csak névleg volt király; lusta szellem. — *Magában* ül, jelentve, hogy magányt s hallgatagságot szeretett; legfőbb élvezete: misét hallgatni.

132. *Jobb ágat hajtott a sarja:* Fia s utóda I. Edvárd, Anglia egyik legderekabb királya; kiről Villani azt írja: «nagy dolgokat cselekedett». Harczolt a Szent földön, a szaraczénok —, Gascogne-ban a francziák, saját szigetén a skótok ellen. (1307-ben halván meg, Dante túlvilági útjakor még élt.)

134. *Vilmos őrgróf.* Monteferrato grófja, e néven VII., kit «hosszúkardúnak» (Spadalunga) neveztek. Mikor 1254-ben örökségébe birtokát átvette, a felső olaszországi ghibellinek élére állott s

ügyöknek sok szép diadalt szerze. De csillaga később halványulván s Alexandriában (Piemont városában) — hova a guelfek ellen tört be — erős vereséget szenvedvén, foglyúl esett s börtönbe (némelyek szerint vaskalitkába) záratott, s ott halt meg. Fia, János, apját megbosszúlni Alexandriába tört, de szerencsétlenül; a guelfek elpusztították birtokait, Monferratot s Canavesét — s így ezek siratták meg az alexandriai szerencsétlen harczot. — Legalantabb pedig azért ül, a földön, mintegy a többi lábánál, mert csak másodrangú fejedelem a császárok és királyok társaságában.

NYOLCZADIK ÉNEK.

Elő-purgatorium. — A hanyagok. — A virágos völgy. — Őr-angyalok. — Nino Visconti. — A kigyó. — Malaspina Konrád.

Eljött az óra, mely az útasoknak
Vágyát hazafordítja s ama napra
Mikor szeretteiknek búcsut mondtak;
Ujoncz utast, szerelem ált', lágyabbra
Hangolja, hallván távol estharangot,
Mintegy az elhaló napot siratva:
Midőn, feledve amaz ének-hangot,
Egy új lélekre bámulék, kezével
Ki csöndet intve előttem fölmagaslott;

1—6. *Eljött az óra* — a naplement' órája. A tengeri útas az éj beálltakor gondol haza, szeretteire s a kezdő, vagy útra először kelő, vándort meglepi a szerelem emléke s fájdalma, mintha távol estharang hangzanék falujából felé. *Ujoncz* útas alatt olyant ért, ki most először kel útra, újoncz az útazásban. E hat sort a Dante leggyöngédebb, legmeghatóbb képei közé méltán számítják.

7. *Feledve amaz ének-hangot:* mely a királyok völgyéből hangzott vala, a Salve regina dallamát.

8. *Egy új lélekre.* Ki ez, nincs megmondva; talán Nino Visconti, ki alább (47. s köv. versekben) jő majd elé. Elég, hogy itt kiválik a lelkek közül egy, ki az előbbi dalt, a Salve regina-t, abba hagyva, újat kezd, a teremtőhöz szólva, mielőtt az éj beállna, esti imakép.

10. Mindkét kezét kulcsolva emelé fel,
És szemeit keletre szegzé, mintha
Istennek szóln' — Nem gondolok egyébbel!
13. — «*Te, lucis ante*» — kezdé oly áhítva,
S oly édes hangu dallamon, úgy tetszék
Mintha magamból szinte kiszakítna.
16. A többiek mind vele zengedezték,
Oly édesen s oly áhitattal végig,
És szemök' is mind ég felé függeszték.
19. Most élesítsd meg, olvasóm, elméd' itt,
Oly fínom fátyol van az igazságon,
Hogy könnyü lesz megismerned fenékig.
22. Most e nemes csoportot kelle látnom,
Mint néz az égre föl, hallgatva, körbe' —
Csak várva mély alázattal, halványon;

12. *Nem gondolok egyébbel* — csak veled, Istenem! ez az egyedül Istenben bízónak, egyedül őt követni akarónak imája.

13. *Te, lucis ante* ... egyik legszebb egyházi ének kezdő szavai. Ime első nyolcz sora:

Te, lucis ante terminum,
Rerum creator, poscimus:
Ut tua pro clementia
Sis praesul et custodia!
Procul recedant somnia,
Et noctium phantasmata,
Hostemque nostrum comprime,
Ne polluantur corpora.

19. *Most élesítsd.* Ez a terzina sok gondot okozott a magyarázóknak. Hogy alább az őrangyalok, majd a kigyó megjelenése a purgatoriumban csak képleges értelmű lehet, mert itt már nincs kisértés, az világos; de ha, mint Dante mondja, az igazságon itt oly vékony (sottile) fátyol van, hogy azon könnyű átnézni s belátni fenékig: miért hívja fel az olvasót oly nagy prosopopeiával, hogy «most élesítse ám elméjét». — A régi magyarázók ezen nem akadtak fenn, mert úgy értették, mint több más újabbak (Philaletes, Longfellow stb.) után mi is elfogadhatjuk, hogy mivel a költemény allegoriájába itt legkönnyebb lesz behatolni, ide szegezd szemedet olvasó, itt teljesen beláthatsz az igazságba!

Most a magasból szállni le a földre,
Két angyalt láték, láng karddal kezében
De tompa kardok, és hegyök letörve.
Ép' most fakadt levélke zöld mezében
Valának ők, melyet zöld tollu szárnyak
Verdesve, hátra szállt s lengett a szélben.
Egyik fölöttünk kis távolba szállt csak,
A más a völgy túl-oldalára lebben,
Ugy hogy középen maradtak az árnyak.
Hajok hogy szőke, még jól kivehettem,
De arczuk fényivel zavarttá tőnek,
Mint az erő, túlságtól visszaretten.
— «Mindketten Mária öléből jőnek,
— Sordello szólt — őrt járni im e völgybe,
A kigyó ellen, mely e perczbe jő meg.»
S nem tudva én, hogy melyik úton jön be,
Szét-néztem — s oda símulék, közelb még,
Dermedten, a meghitt vállakra dőlve.

26. *Két angyalt:* hogy ezek a paradicsom ajtaja-beli lángpallosú angyalok, semmi kétség. Hogy kardjok tompa, hegye — törve az talán az isteni hosszútűrő kegyelmet jelzi az igazság mellett. Hogy ruhájok és szárnyuk is zöld: a megváltás reményét jelképezi; a purgatoriumban mindenütt a remény színe, a zöld az uralkodó. Hogy a völgy két ellentétes oldalán ülnek meg: azért van, hogy a lelkeket védjék a mindjárt érkezendő kigyótól. Hogy hajuk szőke, örök ifjuságukat jelzi; arczuk fénye, mely földi szemet megzavar, káprázтat, égi eredetöket bizonyítja.

37. *Mária öléből:* az «első mozgó» égkörből, a hol Szűz Mária székel, a fényrózsa közepén. Van, a ki úgy magyarázza: Krisztustól, a kit Mária ölében (méhében) tartott; de ez — már Lombardo is megjegyezte — nagyon erőltetett magyarázat.

41. *Szétnéztem* — ijedten, nehogy a kigyó éppen őt találja; félel-

43. S Sordello újra: «Most már tán lemennénk,
A völgybe, ama nagy árnyak körébe,
Látástokat, tudom, örömmel vennék.»
46. Ott lefelé alig egy hármat lépve —
Már lenn valék, s látám, hogy rám szegezte
Szemét egy árny, mintha ismerni vélne.
49. Immár a lég homályosúlni kezde,
Annyira mégse, hogy mit elrejtett még,
Szemünk közelbről azt föl ne fedezze.
52. Hozzám közelge s én hozzá közelgék ...
Nino, nemes biró! oh mint örültem,
Hogy kárhozatba' nem találtam lelkét!
55. Nem volt hiány szives üdvözletünkben.
Ő kérde aztán: «Mikor érkezél e
Hegyaljba a nagy vízen, oly messzünnen?»
58. — «Oh, — felelém — még első éltem' élve,
Ma reggel érkezém a kin helyétül,
Új éltet nyerni ez uton remélve.»

mében megdermedve, közelebb húzódott Virgilhez s oda símul ennek meghitt (megbízható) vállaira.

44. *Ama nagy árnyak* — t. i. nagyok árnyai.

46. *Alig egy hármat* — mint a VII. 72-ből is látni, ez a «völgy» nem valami mélység volt, inkább a hegy meredek oldalába vájódó öblözet. Azért alig három lépést kellett tenni, hogy fenekére jussanak.

48. *Ismerni vélne*, t. i. a földi életben mintha látta volna.

53. *Nino*. A pisai Visconti Nino, anyai részen a gherardescai Ugolino unokája, Szardinia Gallura városának bírája, kit Dante Caprona ostromából (1290) ismert, s úgy látszik, aggályt táplált iránta, hogy az elkárhozottak közé (pokolba) jut. Ez a «nemes biró» volt, a ki Gomita barátot felakasztatta volt. (Pokol, XXXII. 82.)

55. *Mikor érkezél* ... Holtnak véli, a ki a rendes úton jutott ide a purgatoriumba.

61. E válaszom' meghallva, értelmétül
Sordello és amaz ugy elképedtek
Mint hirtelen ütésre ki megszédül.
64. Virgilre néz az, ez meg ott egyiknek
A lenn ülők közt szól: «Konrado, kelj fel,
Jer és csodáld, Isten kegyelme mit tett?»
67. Aztán felém: «A mély hálára, melylyel
Adós vagy Annak, a ki úgy elrejti
Első «miért»-jét, hogy rá senki sem lel:
70. Ha e széles vizen túl fogsz mehetni,
Mondd Johannámnak, értem ott esengjen,
Hol tiszta szívet nem szoktak megvetni.

62. *Sordello és amaz.* Egyik sem vette észre eddig, hogy Dante nem árny, hanem földi testbe jár. A nap lemenvén már, a test árny-vetéséről nem ismerhették föl. Sordello, ki már huzamosabban van együtt vele, észrevehette volna lélekzetvételéről, vagy arról, hogy a tárgyakat kimozdítja helyükből, (a mikről más lelkek, a pokolban vagy itt is) észrevették; de Sordello annyira el volt foglalva Virgillel, honfitársával, hogy Dantéra alig figyelt; azért lepé meg most annyira a kijelentés, hogy Dante még első éltét éli (földi testben van).

65. *Konrado* — alább látni fogjuk, Malaspina Konrád, a kit Nino megszólít; tanúul híva arra: mit tehet, — mit tett ezzel — Isten kegyelme, megengedve, hogy élve menjen át a túlvilágokon!

67. *A mély hálára.* A lelkek, mint már többször láttuk, ha kérnek valamit, azt kényszerítő alakban, Isten nevére, jótéteményére, vagy a Dante leghőbb szándékára stb. való hivatkozással teszik. Itt: Istennek titkos intézményére, melynek első okát elrejti, hogy azt senki meg nem találhatja — t. i. hogyan, miért adta e kiváltságos engedelmet Danténak?

71. *Johannámnak.* A Nino leánya; 1300-ban még csak 9 éves volt; ily ártatlan szív imáját csak meg fogja hallgatni az Isten. További élettörténete itt nem érdekel.

73. Ugy tartom, anyja már nem szeret engem,
Mert lám, fehér gyász-fátylát elhasítja —
Hajh, visszakérné még szegény, esennen!
76. Az ő példája is nyilván tanítja
Szerelmi láng meddig tart nő-szivekbe'
Ha szem s tapintás azt folyvást nem szitja!
79. Pedig diszesebben nem lesz ám temetve
A Milanót vezérlő viperával,
Mint Gallura kakasával lehetne!»
82. Igy szóla, arczán ama láng nyomával,
Mely a jogos felindulás hevében
Fölgyúl a szivben, melyre az arcz rávall.
85. Szemeim hő vágygyal csüggnek csak az égen,
A ponton, hol a csillagok lassabbak,
Mint a kerék a tengely közelében.
88. S vezérem: — «Szemed ottfön mit kutatgat?»
A mire én: — «Ott azt a három fáklyát
Mik a sark-körnek fényvilágot adnak.»

74. *Fehér gyászfátylát.* A gyász akkor fekete ruha és fehér fátyol volt a nőknél. A Visconti Nino özvegye Estei Beatrix, férje halála után csakhamar ismét férjhez ment, Visconti Galeazzohoz, első férje unokaöcscséhez, állítólag mert nem lévén első férjétől fia, bátyja Estei Azo késztette a férjhez menetelre, a mit később elég oka volt megbánni; a jóval fiatalabb férj mellett boldogtalan lévén házassága.

80. *A Milanót vezérlő viperával.* A második férj a Viscontiak milanói ágából való volt, melynek vipera a czímere; a kakas pedig a gallurai bíráké. Ama főúri czímerrel sem lesz fényesb ravatala s díszesb sírköve, mint e polgárival lenne: ez a mondás értelme.

86. *A ponton* . . . t. i. a sark közelében, hol a csillagok a legkisebb kört írják le egy napi forgásukban, azért leglassabbak.

89. *Azt a három fáklyát* . . . Semmi kétség benne — mondja Scartazzini — hogy ez a három csillag, melyeket Dante az

91. És ő viszont: — «Miket ma reggel látánk:
A ragyogó négy csillag már leszállott,
És helyöket most ezeknek adák át.»
94. Mig így beszélt, őt magához vonván ott
Sordello monda: — «Ott jő, nézd, az ellen!»
S újjal mutatta, mintegy mondva: látod!
97. Az' oldalon, a mely felől fedetlen
Állott a kis völgy, egy kigyó — olyan tán
Mely Évát a halálos eledelben
100. Rászedte, — csúszott fű s virág közt, hátán
Babrálva hátra-hátra tolt fejével,
Mintegy magát szépítni nyalogatván.
103. Nem láttam — így nem is mondhatom én el —
Az égi solymok hogy mikép mozogtak,
De hogy mozdultak, abba' semmi kétely.

éjjeli égen lát, szintoly allegoriai jelentőségűek, mint az a négy, melyeket a hajnali égen látott, a purgatorium partjára kiszálltakor: I. 23. — Ezek, bizonyára, a három theologiai erényt (Hit, Remény, Szeretet) jelentik. — A sark-kör, melynek ezek fényt adnak, természetesen a déli.

95. *Az ellen* — a Szentírás a kigyót nevezi ellenségnek. A kigyónak is itt csak képleges jelentése lehet, mint előbb az őrangyaloknak, mivel a purgatoriumban a kisértésnek már nincs helye. Csak emlékeztetés a földön kiállott kisértetekre s azoktól eredt bűnökre — mint a purgatorium minden körében találkozunk ily emlékeztetéssel, mint a tisztítás (és vezeklés) egyik eszközével.

98. *Olyan tán* — nem hogy éppen az, csak olyan, afajta — akarja mondani a költő.

100. *Hátán babrálva* . . . szemléletes kép, a csúszó mászó, nyakát tekergető, hátát nyalogató állatról.

103. *Nem láttam* — vagy mert szeme a kigyóra volt szegezve, vagy mert a mozdulás oly gyors volt, hogy csak akkor vette észre, mikor az égi solymok (ez is a gyorsaság jelképzője) már meg-

S hogy a leget, csapásin zöld szárnyoknak,
Mozdulni érzé a kigyó: csak eltünt,
S ők halkan újra helyökre szállottak.
S az árny, ki a biróhoz állt mellettünk,
Midőn az szóla — mig ezek történtek,
Szemét reám szegezni perczre sem szűnt.
— «Ugy leljen, mely vezet föl, a szövétnek
Kellő s elég viaszt akaratodban,
Mig a magas fénycsúcsig érhetnétek:
— Kezdé — a mint, ha biztos tudatod van
A Magra-völgyről és a szomszédságból,
Elmondod — egykor ott én uralkodtam!
Az én nevem Malaspina Konrád volt;
Nem az öreg, de annak ivadéka.
A szeretet, mely enyéimért lángolt,

mozdultak, fölreppentek. Allegoriailag: az isteni kegyelem megmozdulását, üdvünkre, észre sem veszszük, csak akkor érezzük, mikor már segítségünkre jött.

109. *S az árny* — a melyiket a gallurai bíró megszólított volt, az isteni kegyelem csodálására s a ki az óta, az egész idő alatt (míg az angyalok megérkeztek, őrhelyükre szálltak, a kigyó jött s ismét elriadt) egy perczig sem szűnt meg Dantét nézni s csodálni földi testben itt jártát.

112. *A szövétnek:* az isteni kegyelem, mely útat mutat a túlvilág földi vándorának; a többször említett kényszerítő formájú esdeklés. *A magas fénycsúcs* lehet a purgatorium csúcspontja, a földi paradicsom — lehet maga az ég, maga az istenség megláthatása.

118. *Malaspina.* E hírneves család egész a IX. századig viszi föl eredetét. Birtoka Toskana és Genua közt, Lunigiana, melyet a Speziai öbölbe folyó Magra öntöz, továbbá Massa és Carrara. Az, a kivel itt Dante beszél, az ifjabb Konrád, az I. Konrád matezzói marquisnak és Constanzia, Manfréd király nővérének unokája; Frigyes, villafrancai őrgróf fia. Az öreg Konrád után

121. Még tisztul itt.» — «Oh, felelém, bár még a
Hazádba' nem valék: Európának
Mely része voln' hol azt ne ismernék ma!
124. Mert jóhire e főuri családnak
Fennen dicséri az urat s vidéket,
Mind tudja, ki felé se volt e tájnak.
127. És esküszöm — s úgy jussak fel! — tenéked,
Hogy hűn megőrzik főuri nemüknek,
Mit kard vagy erszény ád, a tisztességet.
130. Természet- és erkölcscsel úgy kitűnnek,
Hogy bár a Fő-rossz megrontj' a világot,
Ők bizton járnak s gyűlölői bűnnek.»
133. És ő: — «Te csak menj, mert a nap, meglátod,
Hétszer se nyugszik a vánkosra, melyet
A kos négy lába betakar és átfog:

négy fia osztozott: Manfréd, Moroello, Frigyes (az itt szóban levő Konrád apja) és Albert. A Magra-völgyet ez a Konrád örökölte s utána (1295-ben meghalván) fia, Franceschino, ki 1306-ban a száműzött Dantét szívesen látta s pártfogása alá vette. Bizonyára azért fizet a költő oly hálásan az alábbi 124—132. sorokban foglalt magasztalásával a családnak.

120. *A szeretet* . . . «Annyira szeretem családomat — mondatja vele az *Ottimo* — hogy annak javára elhanyagoltam lelkiüdvömet, csakhogy annak vagyont s jóbarátokat szerezhessek.» Az ilyen szeretetnek csakugyan tisztulásra van szüksége!

129. *Kard vagy erszény:* Konrád erőszakkal s pénzzel szerezte családjának a gazdagságot, barátokat s befolyást. Örökösei az akárhogy szerzett tisztességet legalább megőrzik.

131. *A Fő-rossz* alatt némelyek VIII. Bonifácz pápát értik. De helyesen mondja Scartazzini, hogy «mit keres itt Bonifácz»; a főrossz az ördög, a bűn, mely a világ romlottságát szerzi, de melytől a Malaspinák — a Dante szavai szerint — meg tudták óvni magokat.

134. *Hétszer se* . . . A nap még a kosban van (tavaszi napéjegyen

136. Hogy a jó vélemény, mit ajkad ejtett,
Nagyobb szögekkel lesz bizony beverve,
Mint puszta szóval, közepén fejednek,
139. Ha gátra nem talál a végzet terve!»

körül), mikor itt beszélnek; a jóslat tehát az, hogy hétszer se fekszik még a kos lába közé a nap, vagyis nem telik bele hét esztendő, hogy azt a jó véleményt, melyet Dante a Malaspina családról itt nyilvánít, önmaga fogja magán tapasztalni, felejthetetlenül, mintha erős szögekkel lenne agyvelejébe szögezve.

139. *Ha gátra nem talál a végzet terve*, melyet 1300-ban még csak a túlvilágon levők láthattak előre, hogy Dante száműzött lesz hazája- s szülővárosából s a Malaspinák adnak neki menedéket. A végzet terve csakugyan betelt s 1306-ban Dante M. Franceschinónak volt szívesen és bőkezűen látott vendége. Az ál-Hilário szerzetes szerint Dante a Purgatoriumot a fiatal Moroellónak (a Malaspina Franceschino fiának, az ifjabb Konrád unokájának) akarta ajánlani, vagy talán ajánlotta is.

HARMADIK FEJEZET.

A purgatorium kapuja.

(IX. ének.)

Az előbbi énekkel végződött az első nap a purgatoriumban s ezzel az ének egy főszakasza: a purgatoriumon kívüli út. Az első napot a négy csillag fölkelte hajnalban — s a háromé éjfél előtt — határolják. A költemény egy új főrészének kezdődését a IX. ének művésziebben kidolgozott bekezdése, vagy előhangja jelzi. E jelzés szerint a költemény csak *három* főrészre oszlanék: 1. Az I—VIII. ének, a purgatorium kapuján kívül, az előpurgatoriumban töltött idő s vándorlás; 2. a IX—XXVII. ének, a purgatorium hét köre, a hét főbűn vezeklése s tisztulása; végre 3. a XXVIII—XXXIII. ének, a földi paradicsom, a purgatorium-hegy tetején. De a középső rész igen hosszú volna arra, hogy megállapodás nélkül sikuljunk át rajta.

Külön, rövid, fejezetet szentelünk azért a purgatorium kapujának s azon való belépésnek, s ebbe csak egy éneket, a kilenczediket foglaljuk bele. A purgatorium hét körét pedig, erkölcsi jelentőségük szerint, három fejezetre (IV., V., VI. fej.) osztjuk. S végül, utolsó (VII.) fejezetbe foglaljuk a purgatorium fensíkján, a földi paradicsomban lejátszódó rejtelmes jelenetek taglalását.

Most ezzel az egyetlen egy énekre kiterjeszkedő

rövid fejezettel mindjárt elég nagy tárgybőséggel állunk szemben.

Mert bő megvitatást igényelne az ének bevezető előhangja (1—12), melynek szövege fölött sem tudnak a legjobb magyarázók sem egyértelemre jutni, nem hogy értelmében megegyeznének. — Szintoly bő magyarázatot igényel, allegoriai jelentőségében, a Dante hajnal-álma, (16—33), melyből, bár a völgy mélyében aludt el, fenn — a kapu előtt — ébred föl (46—63); s még bővebbet a kapu leírása, a hozzá vezető lépcsőzettel s a závárral és kulcsokkal, mindenek fölött pedig őrével együtt (73—145); vegyük azért mindezeket rendre.

I.

Scartazzini, kit e szakaszban nyomról nyomra követünk — nem hogy végül az ő véleményét fogadjuk el, csak fejtegetései menetében — szokott világosságával s pártatlanságával teszi fel a kérdéseket, s állítja egymás ellenébe az érveket. «Kevés hely van, úgymond, az egész Divina Commediában, a melyről oly sokat írtak s a mely fölött annyit vitatkoztak volna, mint az a felséges leírás, a melylyel Dante a Purgatorium kilenczedik énekét megnyitja. Már a régi magyarázók két ellenkező értelmezést adtak e nevezetes helynek. A vita az Imolai (Rambaldi) Benvenutóig megy vissza, ki — mielőtt a maga véleményét előadná — egy másikat, melyet állítólag többen tartanak, ad elő s azt czáfolja. Bár ez a másik, az Imolai előtt egyiknél sincs a ma ismeretes kommentárok között, utóbb valóban több hívet nyert — s azért nem mondhatjuk, hogy csak az Imolai képzeletében keletkezett volna.»

Mielőtt az ellenkező nézeteket össze-, egymással szembe állítanók, adjuk a szöveget, szószerinti fordításban.

«Az agg Tithonus ágyasa kifehéredék már kelet peremén, édes barátja karjaiból; homloka gyöngyöktől fénylett, ama hideg állat formájába rakva, mely farkával megcsapkodja az embereket; s az éj fölmenő lépéseiből kettőt megtett már ott, a hol valánk s már a harmadik is aláhajtotta szárnyát, mikor én —» (eddig a vitás leírás) — s mielőtt tovább mennénk, jegyezzük meg, hogy ez a mindenki által elfogadott szöveg, csak Scartazzini által nem, a ki korunk egy jeles csillagászára (Pater Giovanni Antonellire) támaszkodva, (mert a kérdés, mint Danténál annyi más, — s mint alább látni fogjuk — első sorban csillagászati — s így a csillagászoknak is döntő szavok van benne!) *Tithon* helyett *Titánt* olvas, s a «Titan antico» alatt nem mást, mint Sol-t, a Napot érti. *

Egyelőre az általánosan elfogadott és bevett szöveg-

* Bár a Tithon-mythosz elég ismeretes, frissítsük fel mégis olvasóink emlékezetében. Tithonba, Priamosz trójai király fivérének Laomedonnak szép s daliás fiába beleszeretett Eosz-Aurora s elrabolván magával vitte Aethiopiába, hol boldog napokat és éjeket töltött vele, naponként csak hajnalkor bontakozva ki karjaiból, hogy világot derítsen a setét földi lakókra s vigye nekik a Nap előtt a fáklyát. — Boldogságát örökre birni vágyván, Zeüsztől örökéletet kért férjének: megnyerte. De egyuttal örökifjúságot is kérni elfeledvén, Tithon megvénült, tehetetlenné, második gyermekké vált, hogy élete is terhére volt; de hiába kérte, hadd halhasson meg — Zeüsz végzésein változtatni, igéreteit visszavonni nem lehet. Aurora tehát, merő szánalomból tücsökké változtatta elaggott s öszszetöpörödött férjét, s így siratja örökre, méla dalokban, elveszett ifjúságát.

nél maradva, ime az egy-azon olvasású szöveg iránt fölmerülő különböző kérdések s vitapontok. Scartazzinin (s Antonellijén) kívül, valamennyi régi s új magyarázó és fordító megegyez abban, hogy a Tithon «ágyasa»: Aurora s ennek «édes barátja» maga Tithon. De míg egy rész, Aurora alatt egyszerűen a *nap* hajnalát érti s ágyastársat feleségnek vesz, édes barátot meg férjnek — ez a jóval kisebb rész — addig a nagy többség Tithon ágyasának a felkelő hold hajnalát veszi s egy egészen új mythologiai képet tulajdonít Danténak, mert a régi mythologia a hold hajnaláról mit sem tud, Lunának soha Aurorát nem tulajdonítottak sem a görög sem a római költők, még kevésbbé jutott eszébe valakinek, az agg Tithont hűtlenné tenni nejéhez, Aurorához (Éósz-hoz) s a hold hajnalát ágyasul vétetnie magának.

De a hajnal-kérdés nem csak e két ágra oszlik, a nap- vagy a hold hajnala (fölkelte előtti derengése)-e a miről szó van, hanem mindkét esetre nézve kérdés az is: a purgatoriumban, a hol akkor volt, vagy a másik félgömbön, az ó-világin (európain) értette-e Dante a hajnalt, — akár a napét, akár a holdét, mert látni való, hogy a két esetben egészen különböző, éppen 12 órával eltérő, a csillagok állása, a constellatio.

E fő-kérdésen, a Tithon ágyasa kérdésén kívül még vannak másodrendű, de szintén fontos, különösen a csillag-helyzetre fontos mellékkérdések. Mit ért Dante a *hideg* állat alatt, mely az embereket farkával megszúrja (vagy csapkodja): a skorpiót-e, mikor az az állatkör egyik égi jegyének veendő s a hajnal homlokán a gyöngyök a Skorpió egyes csillagai; vagy talán halat vagy kigyót, a mikor akármely kigyó alakú csillagképlet,

vagy esetleg a Halak égi-jegye lesz ama gyöngyök alatt értendő. — És végre mit ért Dante ama *lépések* alatt, melyeket az éj fölmenőben (vagy fölhágóban) tesz az égen, órákat-e, a milyen éjfélig hat van, vagy égi-jegyeket, a milyen egész éjjel csak hat s tehát éjfélig csak három van, vagy végre az éj négy virasztását (vigiliáit), — melyekre az éj, éjfélig kettőre, hajnalig ismét kettőre oszlik, — egyiknél sem feledvén el, hogy a napéj-egyenkori éjjel éppen tizenkét órából áll s ilyen alatt áll most Dante.

Ime a vitás kérdések, elég világossággal felállítva.

A régi és új magyarázók igen nagy többsége — elkezdve a legrégebbin *Jacopo della Lanán*, a ki Dante halála után néhány év mulva írta kommentárját, aztán az *Ottimo*, a firenzei *Névtelen*, *Dante Péter*, az *Al-Boccaccio*, az *Imolai Benvenuto*, *Buti* mind mind, s az újabbak közül *Philaletes*, *Kannegieszer*, *Kopisch*, *Witte*, *Notter*, *Longfellow* — mind mind, azt mondják: a Tithon ágyasa a hold aurorája, — Danténak ez egészen új, egészen saját, képzeleti alkotása; annál fogva a kérdéses helyen Dante nem reggeli, hanem esti — de nem is a nap lemente, hanem a hold feljötte által előrevetett égderengést (fehérszik már kelet peremén) ír le: a lépések, melyeket fölmenőben tesz az éj: órák, — s tehát az idő, majdnem 9 óra este; a hold — 1300 április 7-én, első napján Danténak a purgatoriumban — ez órában jő fel *ott;* s mivel az első óra, naplement után (a nap a Kosban levén) a Mérleget hozta föl, ez a délkör felé emelkedvén, a Skorpio jő utána, a második óra, — utána a Nyilas, a holddal, harmadik óra, — így a holdderengés (Tithon ágyasa) homlokán viselheti az előtte haladó Skorpio csillag-gyöngyeit, melyek közül egy (α, *Antarés*) első-, egy másod- s nehány

harmadrangú. Így meg vannak magyarázva a magyarázók többségének összes feltevései s egyeztetve a szöveggel, oly világosan, hogy alig látszik valami — felhozható ellenök.

De Scartazzini szerint mind ez csak annyit bizonyít, hogy Dante itt az estét s nem a reggelt akarja festeni; de a föltevés, szerinte merőben tarthatatlan azért, mivel a mythologia (a görögöké) meghamisítását fogja Dantéra, a *mit ő soha sem tett, bár költeménye tele van a mythologia képeivel s tényeivel* — és pedig, Scartazzini szerint, izléstelenül, mert mi lehet izléstelenebb, sőt undorítóbb a föltevésnél, hogy az elaggott, tehetetlen, töpörödött Tithon a felesége mellett még ágyast is vegyen magának! — Megvallom, Scartazzini ez érvelése nem hat rám. A görög mythologia, bár mily szép mesék és gyönyörű képek összesége, nem oly szentség, melyhez valamit tenni vagy belőle elvenni, költőnek, ne volna szabad; s miért ne tehette volna Dante? Hogy a hold hajnal-derengése, mint Tithon kedvese, elfogadhatatlan, izléstelen, sőt undorító kép (imagine sozza, nauseante) volna: nem láthatom át. Először is «antico Titone» nem mulhatatlanul a *vén* Titon, hanem a *régi*, a *mondabeli* Tithont is jelentheti; s ha Tithont a régiek már nem ifjúnak, hanem nagy szakállú aggnak teszik, még azért a tehetetlen, töpörödött, második gyermekség elesett alakjának dísztelen (vagy éppen undorító) vonásai akkor sem tartoznak szükségkép hozzá.

A második magyarázat, mely szerint a Tithon ágytársa, hálótársa (már nem ágyasa, a szó rossz értelmében) a nap Aurorája, tehát nem este, hanem éjfél után, hajnal felé van az idő, az éj lépései nem órák, hanem vigiliák, tehát a harmadik vigilia vége felé, mikor a hajnali szür-

kület fehérszeni kezd — e magyarázat első *említését* az Imolainál találjuk, cáfolva mindjárt, de később többen csatlakoznak hozzá — bár nem a legtekintélyesebb — Dante-magyarázók közül; köztük Rosa Morando, Perticari s az angol Barloco a nevezetesebbek. Ezek abból indulnak ki, hogy Dante késő este, naplemente után érkezve a fejedelmek virágos völgyébe, ott az őrangyalok s a kigyó megjelenésének tanúja levén s Malaspina Konráddal hosszasan beszélgetvén, az idő ezekkel úgy eltelt, hogy a hold feljöttét (9 óra) megelőző derengés ideje rég elmúlhatott már, mire Dante álomba szenderült s így csak a napfeljötte előtti hajnali szürkületről (fehér derengésről) lehet szó. E föltevésbe azonban nehéz a Skorpiót bele illeszteni.

A harmadik föltevés újabb keletű. Ezt a múlt század utolsó negyedében (1775) állította fel egy firenzei pap, Perazzini Bertalan: *Correctiones et adnotationes in Dantes Comoediam* című művében. Az ő magyarázatának lényege az, hogy a kilenczedik ének első hat sora, mely hajnalról szól, a földi, jelesen az olaszországi hajnalra értendő, a harmadik terzina pedig az azzal egyidejű purgatoriumi estére s éj-kezdetére. Első pillantásra tetszetős föltevés; csakhogy Dante, a hol teszi — világosan meg szokta jegyezni, ha az időt a túlvilág (pokol, purgatorium) azon pontjára érti, a hol éppen ő van, vagy ha az azzal ellenlábas földi világtájra. Itt is, az éjről szólva, világosan mondja: «ott, a hol valánk» — de a hajnalról szólva *nem mondja*, hogy azt nem oda, hanem a földre s jelesen Italiára kívánja értetni — s ezzel a föltevés egyszerre elveszti biztos alapját, nem is említve, hogy a további részletek sem könnyen beleilleszthetők.

Mindezek ellenében áll a negyedik, legújabb magyarázat, az Antonelli csillagász constellatiói alapján a Scartazzinié, mely a szöveget korrigálja, Titónról Titánra s az Éósz (Aurora) férje helyére a Napot (Sol) teszi — ennek pedig hálótársul nem valamelyik Aurorát, hanem egyszerűen a tenger-hullámot — személyesítve Thetisben, az Oceanos nejében — akarja adni s az «fehérszik» kelet peremén — természetesen nem a hold, hanem a nap feljötte s hajnal-derengése előtt.

«Különös, — mondja maga Scartazzini, — hogy hatodfél századig senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni, hogy Dante e helyén Titonról s valódi vagy ál-ágytársáról, egyik akármelyik Auroráról van szó; ezt mindenki axiomának vette s mind ehhez kereste a megoldást — a melyet nem tudott megtalálni. Maga Antonelli, a tudós csillagász is, ki a Dante csillagászatának összes tételeit elemezte, 1871-ig az Aurora-elmélet híve volt, bár csillagászati kételyei mindig voltak; de oly nagy az általános nézet és a tekintély hatalma, hogy csak akkor keresett más megoldást, mikor a régivel sehogy sem tudott düllőre menni!» Elismeri azt is, hogy a számbavehető Dante-kodexek közül csak egy (a vatikáni 3199. sz.) ír Titan-t, Titon helyett s ez nem elég a föltétlen hitelességre; de viszont az eredeti szövegből vett olasz nyelvi érvekkel (melyek ismétlése vagy tárgyalása, magyar könyvben, magyar olvasók előtt, sehogy sem volna helyén) igyekszik bizonyítani, hogy a Dante kifejezései — ha csak a szabatosságnak nála példátlan hiányát nem akarjuk *e helyen* feltenni róla — sehogy sem illenek a Titon- és Aurora-elmélethez. S végre is elismeri, hogy az ő Nap- és Thetis-elmélete sem kifogástalan, s többi közt a hold-derengés elméletével abban

a közös hibában szenved, hogy szerinte is a Dante álma 10 vagy 11 óráig tart . . .

S mindezek után részünkről, bár érdekesnek tartjuk a vitát, mely azt mutatja mennyire latra kell vetni, s vetették is hatodfél század óta, a legélesebb elméjű emberek, Dante minden sorát, minden szavát, — nem látunk elég okot, eltérni a Dante-magyarázók és fordítók túlnyomó nagy többségétől s megmaradunk a mellett, hogy Dante itt szokatlanul, egy új képpel és alakkal gazdagította a mythologiát, saját költői képzeletéből, a hold derengő hajnalával — s annak feljöttét és a reggeli hajnalt jelöli álmának két végpontjául, a purgatorium kapuja alatt, melyben őt álmában viszi föl, a meredeken, az az égi nő, a ki a sűrű erdőből is kivezettette, fölidézve e végből Virgilt az alvilágból: Lucia!

II.

Hogy a Dante álma, melybe azon éjjel merül, itt jóslatos és képleges: mondani sem kell.

Álmában arany-tollzatú sast lát lebegni, maga fölött, lecsapásra készen, hasonlót ahhoz, mely Ganymedest az égiek asztalához felragadta. Mintha ép' azon a helyen (t. i. az Ida hegyén) volnának. S gondolá: e sas megszokásból kóválygog *csak* itt s más helyről nem is akar zsákmányt venni. Aztán még egy ideig keringve, egyszerre lecsapott mint a villám s körmei közé ragadva őt, felvitte a tűzbe. Itt ő is, a sas is, mintha lángban égnének — s erre föl kell ébrednie.

Ilyenek a Dante álmai.

Ha tovább olvasva, megértjük Virgil szavaiból, hogy

Dantét a mély völgyből, égi pártfogója Lucia, karjaiban vitte föl, alva, a nap sütötte magaslatra, hol a purgatorium kapuja nyílik, ha meggondoljuk, hogy ezalatt — Dante 10—11 órai álma alatt — a nap is feljött s sugarai égették az alvó homlokát: ez álmot első sorban *természetesnek*, élettanilag is igazoltnak fogjuk találni. Mély völgyből, égi homályból, alva vigyenek fel valakit, napvilágos magasra, süssön ott homlokára az égető nap: azt, vagy olyasmit fog álmodni mint Dante.

De az álomnak erkölcsi s képleges értelme is szembeötlő.

Lucia, kit már a Pokol II. 94-ből ismerünk, a megvilágosító égi kegyelem személyesítője. Az álom hát azt jelenti, hogy felsőbb világosságra nem a magunk erején, nem a magunk lábán, hanem a megvilágosító égi kegyelem segélyével juthatunk. S miért sas, a Jupiter sasmadara, mely Ganymedet ragadta el? mert a költő Istenhez s az üdvhöz való viszonyát még csak költőileg, homályosan érzi — s ébredésekor kell megtudnia, hogy nem a pogány-erő, hanem a keresztyéni kegyelem emelte a magasba. Különben a sas a római császárság jelvénye is — s e vonatkozás nélkül a Dante képzetei el sem lehetnek. A keresztyén kegyelem segélye alázatra, bünbánatra s hálára ösztönöz: a római egyetemes császárság eszméje erőt ad s küzdelemre és kitartásra buzdít. Igy ez álomban a Div. Commedia mind a két alapeszméje s allegoriai iránya megtalálja a maga részét. S a sasnak őt a magasb világossághoz segítő röptéből a költő (a ki még akkor a guelf-érzelmek rabja volt) megtanúlhatja, hogy az isteni kegyelem a császári sas segítségével viszi őt a jobb megismerésre, a ghibellin-igazság fölismeréséhez,

melylyel egyedül lehet Isten országát a földön megalapítani.

Álmában jutott Dante az Acheronon át a pokol belsejébe is; álmában jut a purgatorium külső köreiből közvetlen annak kapujához. A túlvilág különböző egyes országaiba jutásnak rejtelmei vannak, melyek magának se nyílnak meg egészen. Igy válik el, tudtán kívül s búcsú nélkül, Sordellótól s a többiektől is, csak Virgil marad vele, hű társa s megnyugtató támasza minden válságos pontján útjának.

III.

Most a purgatorium kapuja előtt állanak — először csak repedésnek a sziklában vélte Dante, mire észrevette hogy körfal az s ajtó rajta. A kapuhoz három s különböző színű lépcső vezet; de a gyémánt küszöbön ülő s az ajtót őrző angyal, a kire szeme először tapad. Oly fényes, hogy többször kell megkisértenie, míg szemét megnyugtathatja rajta. Szótlanul ül s meztelen kardot tart kezében, mely égető sugarakat szór a rátekintő szembe. Tiltja a közeledést, míg meg nem bizonyosodik, hogy jogosúltak a belépésre. Mert jaj annak, a ki készületlenül, míg a külső körökben kell bolygania, merészelne ide tolakodni. Csak az jöhet, a kit angyal vezet ide.

Virgiltől megértvén, hogy égi hölgy volt útmutatójok: megengedi a közeledést.

Most tűnik fel Danténak a három lépcső-fok különböző színe s anyaga: tükörfényesre csiszolt fehér márvány, bibornál setétebb, tűzégette durva kő és vér- s lángszínű piros porfir. Kétségkívül a megtérés különböző fokoza-

tait jelölik: a bűn megismerése a lelkiismeret tiszta tükörében az első; a bünbánat marczangoló setét gyötrelmei a második; a jobbulás erős feltétele, mely véres áldozat nélkül nem foganatosítható, a harmadik.

A küszöbnél térden, alázattal kell kérnie Danténak a bebocsátást. Most az angyal, kardja hegyével hét P-t karczol a homlokára. A P betű: peccata, bűnök s a hét szám a hét fő-bűnnek felel meg, melyek a purgatorium hét belső körében vezeklenek.

Hogy az angyal ruhája frissen ásott föld- vagy hamuszürke: az is a bünbánatot jelzi, mely mindig hamuba, szürkébe öltözött. E ruha alól két kulcsot vesz elő az angyal: ezüst az egyik, a másik arany.

Aquinói Tamás a menyország kulcsairól s a «kulcsok hatalmáról» szólván, szintén *két* kulcsot említ. Az egyik: a *különböztetés tudománya* (scientia discernendi), mely az érdemeltet az érdemetlentől meg tudja választani; másik az *itélet hatalma* (potestas judicandi), a tulajdonképeni hatalom, Krisztus érdemén nyugvó, mely a menyországot megnyitja, vagy elzárja. Amannak ezt meg kell előznie; tulajdonkép az tesz itéletet, ez csak kimondja s alkalmazza azt.

Az angyal is azt mondja ez ezüst és arany kulcsról: az egyik drágább, de a másik alkalmazása több észt és művészetet kiván — és ha egyik nem fordul a zárban, az ajtó nem nyílik fel. És előbb az ezüst kulccsal nyit.

Még a visszatekintéstől óv, mint Krisztus is: «Gondoljatok a Lót feleségére!» — mert semmi sem veszedelmesebb a bűnbe visszaesésnél.

Az ajtó nagy csikorgással nyílik, — de Te Deum-éne-

kébe olvad csak hamar: jelentve mily nehéz és fájdalmas a bünbánat és vezeklés kezdete s mily hála-érzet váltja fel, ha teljességre ér.

S most mi is követhetjük vándorainkat oda — hol a purgatorium kapuja nyílik!

KILENCZEDIK ÉNEK.

Elő-purgatorium. — A Dante álma. A sas. Lucia. — A purgatorium kapuja. — Az őrálló angyal. A hét P. — Bemenetel.

Immár kelet perémjén, ágyas-társa
Szemlátomást fehérszik agg Tithonnak,
Magáról kedvese karát lerázva.
Szép homlokán fényes gyöngyök csillognak,
A hideg-állat formájára rakva,
A melynek farka tőr szurása soknak.
S már léptiből, mikkel magasba tarta,
Kettőt az éj meg is tett, ott a' helyben,
Szárnyát a harmadik már-már lehajtja:
Hogy én, ki Ádám örökét viseltem,
Elnyomva álomtól, a fűre hajlám,
Hol öten ültünk egy kis kerületben.
S az' óratájt, mikor szomoru dalján,
Méláz a fecske, hajnal közeledtén,
Első bújára emlékezve, hajh, tán —

1—9. Tithonról és ágyastársáról, a hideg állatról s az éj lépéseiről l. a Bevez. Értekezést e fejezethez.

8. *Ott a helyben* — t. i. a hol voltunk, a purgatoriumban.

10. *Ádám örökét*, t. i. a földi testet. A többinek, kik csupa szellemek, nem volt szükségök álomra.

11. *Öten ültünk:* Dante, Virgil, Sordello, Nino és Malaspina Konrád.

13. Itt az előbbi sor s e közt hosszú szünet van; Dantét az előbbi terzinában elnyomja az álom; elalszik. Akkor esti kilencz óra.

16. S mikor a lélek' szabad, kósza reptén
A test bilincse s a gondok súlya tágul,
Körűle égi látások repkedvén:
19. Arany tollakkal, a menny csarnokából,
Álmomban egy sast még lebegni láttam,
Szárnyát kitárva — hogy mindjárt aláhull . . .
22. S ott lenni véltem — elrabolt korában
Hol Ganyméd ott hagyta volt övéit,
Hogy megjelenjék a felső tanácsban.
25. Gondoltam: ez csak megszokás vagy tévhit,
Hogy ép' e helytt csapjon le és ne szedje
Körmére zsákmányát másutt, csak ép' itt.
28. Még láttam akkor — egy kissé kerenge,
És lecsapott, oly szörnyen mint a villám,
S engem a tűzkörig ragadt föl egybe.

volt, harmadik lépését tette az éj, fölmenőben (t. i. éjfél előtt). A 13. sorral egyszerre hajnalra ugrunk, mikor a fecske dalolni kezd; Dante nem ébred még, de most látja álmát. — E hallgatag szünet s ugrás az elbeszélésben, kétszerezi annak szépségét.

15. *Első bajára emlékezve.* A Tereus neje Prokné s ennek nővére Philoméla szomorú történetét az Ovid Átváltozásai beszélik el. Tereus erőszakot tett sógornéján Philomelán s hogy ez rá ne vallhasson, kivágta nyelvét; Prokné, hogy bosszút vegyen nővére meggyaláztatásáért, saját s férje gyermekét, a kis Ityst összevagdalta s feltálalta apjának. Ez épp oly gyalázatos mint gyászos tettért az istenek álltak bosszút; mind a hármat madárrá változtatták. Prokné fecske lett (némelyek szerint fülmile). Dalja — Dante szerint — szomorú, mélázó, első bánatára emlékező.

19. *Arany tollakkal:* Dante álmáról l. a Bevez. Értek. II.

22. *Ott lenni véltem* — Ida szigetén, honnan a Zeüsz sasa elrabolta s égbe vitte Ganymédet, a szép királyfit, hogy nektártöltögetője legyen Zeüsznek s az isteneknek az Olympon.

Ott ő is, én is meggyuladva, nyilván
Ez álmodott hőség úgy égetett
Hogy álmom eltünt — s fölnyilott szempillám.
A hős Achill' se máskép ébredett
S riadhatott föl — szerteszét pillantva,
Nem tudva elgondolni, hol lehet —
Mikor Chirontól őt az édes anyja,
Alván vivé karán Szkűrosz-szigetbe,
Honnan majd elvivé a grájok csapatja:
Mint rázkodám én, álmom elszéledve
Arczomról, a mely oly sápadtra válék,
Mint a ki áll iszonytól megdermedve.
Csak maga védem álla jobbomnál még,
S fenn már a nap, több mint két óra olta,
S én a tenger felé fordúlva állék.

30. *A tűzkörig:* a csillagokon felül van az empyreum a tűz-kör.

34. *A hős Akhill.* — Achillest anyja Thetis, hogy elrejtse a Trója ellen készülő hadaktól — előbb Chiron centaurhoz, a ki nevelte volt, vitte a még félig gyermekifjút. Ott sem vélve egész biztosságban, egyszer mikor aludt, karjaiban ringatva, hogy föl ne ébredjen, vitte Szkürosz szigetébe, hol elrejtette. Achilles fölébredve, a helyet nem ismervén, el se tudta gondolni hol van. A görögök azonban nem nélkülözhették s Odüszszeüsz, furfangja által, csakugyan ráakadt és magával vitte.

40. *Mint rázkodám.* Danténak sok oka van megrémülni ébredtekor. Nem ott találja magát, a hol elaludt, hanem ismeretlen helyen, csak egyedül Virgillel, nem tudta hova lettek a többiek. Szemben a tengerrel, tehát csak eget és vizet látva maga előtt, szédületes magasságban. *S fenn már a nap, több mint két óra óta ...* este kilencz órakor aludt el, mélyen, mint a ki négy nap (a sűrű erdőben eltévedése) óta, ki sem aludta magát; hajnalban, mikor a fecske szól, felérzett kissé, de csak annyira, hogy álmodjék. S most a nap már két óra óta fenn van, vagyis reggeli nyolcz óra! — 11 óra hosszant aludt.

— «Ne félj — vezérem szólt — légy megnyugodva,
Jó helytt vagyunk itt; megfeszítni váltig
Erőd', ne mérsékelni, gyakorold ma!
A purgatorium közelében állsz itt —
Nézd, ott a szikla-kerítés körötte,
S bejárata, hol repedése látszik.
A napkeltét előző szürkületbe',
Mikor a lélek aluvék testedben,
Ott lenn magad' a virágágyra vetve:
Egy hölgy jött — s *Lucia vagyok!* — szóla sebten,
Engedd, ez alvót oda hadd vigyem fel,
Az utját legalább megkönnyitendem.
Sordello ott maradt a többiekkel,
Ő téged elvitt s mert már napvilág volt,
Utána jöttem én is gyors léptekkel.
És itt letett. Szeme, mely fénybe lángol,
E nyilt bejárást nékem megmutatta —
És azzal eltűnt, oly gyorsan mint álmod.»
Mint a kinek kétsége szétoszlatva,
Örömre válik félelme legottan,
A föltalált igazságnak miatta:
Ugy változám meg én; — s ilyen nyugodtan
Látván vezérem — a meredeken
A hegynek indult s én utána nyomban.

46. *Ne félj* ... Virgil, látva megijedését, bátorítja, vigasztalja. Elbeszéli a kegyelmet, mely álmában esett rajta — a Lucia segélyét. (L. erről a Bev. Értek. II.)

58. *Sordello — a többiekkel* — az eredetiben: a többi nemes árnyakkal. Nem csak azt a kettőt (Nino, Konrád) érti, kikkel együtt voltak, hanem valamennyit, a kiket ott a virágos völgyben láttak.

70. Jó olvasó, te látod — énekem
Magasbra mint irányul, több műgonddal
Ha folytatom, csudádra ne legyen.
73. Fölérve, oly közel valánk azonnal,
Hogy hol imént — mint néhol fal-hasadta —
Csak megrepedve látszott a hegyoldal:
76. Kaput láték — s három lépcsőt alatta,
Ahhoz vivőt, különböző szinekben,
S kapust, ki ajkát még föl sem nyitotta.
79. Hogy jobban és jobban szemügyre vettem,
A legmagasbik lépcsőn láttam ülni
S ragyogni úgy, hogy el se viselhettem.
82. Kezébe' kard volt, de hüvely nélkűli,
Mely úgy veté sugárit vissza ránk ott,
Hogy szinte érzém a szemem' kisülni.
85. — «Mondjátok elsőbb onnan, — mit kivántok?
— Igy kezde szólni — vezetőtök hol van?
Nehogy idejövéstek megbánjátok.»
88. — «Egy égi hölgy, ki jártas e dologban
— Felelte mesterem — mondá imént ép':
Csak menjetek, mondá, *a kapu ottan!*»
91. — «Vezesse jóra lábatoknak léptét —
— Kezdé megint a kapu nyájas őre —
S elérni jertek házunk lépcsejét még!»

72. *Csudádra ne legyen* — a magasb tárgygyal emelkedik, kell emelkednie, az előadás is.
74. *Mint néhol*, átalában mondja, nem az itteni kerítésre vonatkoztatva, hogy falakon néhol repedés látható.
76. A kapu, a lépcsők, a küszöbön ülő angyal stb. jelentőségéről s képlegességeiről l. a Bevez. Ert. III.
84. *Szemem' kisülni.* Erős tüzes tárgy látása mintegy süti a szemét.
91. *Vezesse jóra*, t. i. az az égi hölgy, Lucia.

Az első lépcsőn feljutánk előre,
Oly fényesen csiszolt fehér márványon,
Hogy képem visszatükrözött belőle.
A második setétebb mint a bársony,
Vad tűz-szaggatta durva kő, s széltében
Hosszába rajta végig hasadás-nyom.
A harmadik, mely tömören fekvék fenn,
Mintha csak érből frecscsenő vér lenne,
Oly lángvörös porfírnak tetsze nékem.
Itt űle, mindkét lába rajt' pihenve,
Az angyal, olyan fényes küszöbön
Hogy én gyémántot véltem látni benne.
Önként menőt vezérem vonva, fönn
Igy szóla hozzám: «Kérjed őt esennen,
Hogy nyissa föl a várat». — És midőn
Szent lábai előtt ott térdre estem,
Kérvén kegyelmét, mely azt fölnyithatja,
S háromszor elsőbb mellemet verdestem:
Ő hét P-t irt a homlokomra, kardja
Hegyével és szólt: «Rajta légy, ha benn lészsz,
Hogy lemoshasd e sebeket, légy rajta».
Hamú, vagy földből szárazon kivett rész
Voln' öltönyéhez szinre ép' hasonló,
A mely alól két kulcsot most elővész'.
Ezüstből egyik, volt a más aranyból,
Előbb amazzal, azután meg evvel
Úgy tett az ajtón a hogy kivántam volt.

94. *Az első* ... A lépcsők színei jelentőségéről, a hét P-ről, a szürke ruháról, a kulcsokról, lásd a Bev. Értek. III.

118. *Ezüstből egyik.* Az eredetiben így: «Egyik aranyból volt, a másik ezüstből; előbb a fehérrel, azután a sárgával ...»

121. — «Ha néha egyik kulcs jó útra nem lel
Hogy meg se fordúl a kulcs-lyukba' könnyen:
— Mondá — az ajtó akkor nem nyilik fel.
124. Drágább az egyik; — a másik ellenben
Több észt kiván és több művészi gondot,
Mert a megoldás titka van emebben.
127. Pétertől kaptam — s ő csak annyit mondott:
Nyissam ki inkább, mintse zárva tartsam,
Ha már az esdő lábaimhoz omlott.»
130. Most a szent ajtót kinyitotta gyorsan
S szólt: «Lépjetek be; de ki visszafordúl,
Tudjátok ezt meg, annak: Vissza! harsan».
133. S a mint a szent ajtónak megcsikordúl
Hatalmas sarka s a sarok vasában,
Mely hangos érczbül volt és dönge zordúl,
136. Erősebben csikorga és durvábban
Mint a Tarpéja — mikor elvivék
A jó Metellust — s úgy maradt magában.

121. *Jó útra nem lel* ... a kép, a zárba nem illő s abban nem forduló kulcstól van véve. Értelme itt: ha a bünbánat s javulás föltétele nem teljes, akkor a kulcs nem nyit — a purgatoriumba bebocsáttatás ideje még nem jött el a vezeklőnek.

128. *Nyissam ki inkább.* A fordításban nem sikerült az eredetit teljesen kifejezni s értelmét egészen világossá tenni. Az eredeti azt mondatja Péterrel: «inkább hibázz a megnyitással, mint a zárva hagyással». Ez a könyörülő szeretet szava: inkább jusson be egy érdemetlen, mint kinn rekedjen egy méltó!

137. *Mint a Tarpéja.* A Tarpéja nem csak arról nevezetes, hogy annak szirtfokáról dobták le az állam ellen vétkezteket, hanem arról is, hogy szikla-kamráiban őrizték a kincstárt. Mikor Cæsar a Rubicon-on átment s Rómába hatolt, a kincstár kulcsát követelte. Cecilius Metellus — kit a polgárok, feddhetetlen becsületességéért a kincstár őrévé tettek — nem

139. Az első hangra én megfordulék,
S im *Te Deum laudamus*-tól zenge
Vegyűlve édes hangokkal a lég.
142. És attól, a mit hallottam, fülembe
Oly érzés támadt, mint ha orgona
Hangjával olvad a dal hangja egybe
145. S majd hallható majd nem a dal szava . . .

akarta átadni a kincstárt s erőszakkal kellett annak ajtajától eltávolítani, úgy lehetett kinyitni az ajtót, melyet testével védett.

143. *Oly érzés* . . . A bezáró kép igazságát csak finomsága múlja felül.

NEGYEDIK FEJEZET.

A szeretettel ellenkező bűnök.

(X—XVII. ének.)

Láttuk a Divina Commedia első részében, a Pokolban, mikép osztályozta Dante a pokolra sújtott s ott megválthatatlanul örök gyötrelmekre kárhoztatott bűnösöket. A felső körökben a szenvedélyeik által bűnre ragadottak szenvedték az örök büntetést; a szenvedély még aránylag mentségökre szolgálhatott s enyhítette (ha örök büntetésnél erről szó lehet) büntetésöket; azért nem voltak ezek a pokol legmélyére kárhoztatva. — Alább a baromiság cselekedetei bünhödtek; azok a szerencsétlenek, kik az emberi nemesebb természetet megtagadták magokban s levetkezték magokról az Isten képét, az emberi méltóságot. — De még ezeknél is mélyebbre, le egész a pokol fenekéig sújtva találtuk a csalókat, tíz bolgiában, — azokat a kik tudva, akarva, észszel s szándékkal űzték vétkeiket, mások megrontására — ezek közt is az utolsók, a legmélyebbre sújtottak: az árulók voltak. E felosztásban rendszer és pedig észszerű s erkölcsileg is mélyen indokolt rendszer volt.

Lényegileg ugyanazokkal a bűnökkel találkozunk a purgatorium vezeklő köreiben is. Csak a mértékben van különbség; ugyanazok a bűnök, de nem elvetemedett lelkekben, nem javíthatlan mértékben, melyeket még bün-

bánat és vezeklés megtisztíthat s helyrehozhat, és ha megtisztított — több vagy kevesebb idő, súlyosb vagy kevésbbé súlyos gyötrelmek (lelki) tüzében — még az örök üdv részesei s a menny lakói lehetnek: azok lépnek fel itt, sorban egymás után.

Csoportjaik az úgynevezett *hét főbűn;* neveik: kevélység, irigység, harag, tunyaság, fösvénység, torkosság, bujaság.

Nem esetleg szerint, nem történetesen vannak ebbe a sorba állítva. Danténak ebben is észszerű erkölcsi rendszere van.

A felosztás alapja itt a *szeretet fogalma.* A hét főbűn a szeretet erényéhez viszonyítva kapja sorozatát. A három első — azok a bűnök, melyek a három alsó körben vezeklenek s vezeklés által tisztulnak, — a szeretet merő tagadásai, ellentétei: a Kevélység, Irigység, Harag, melyek szintén szeretetből, de a maga szeretetéből, a rút önzésből erednek. — A három utolsó, a három felső körben, a szeretet méltó tárgyaira irányzott, de túlsága által erkölcsi fékét elvesztett szeretet túlkapásai, a földi (magokban becses) jók iránti túlságos szeretet: a Fösvénység; a test életére szükséges s magokban jó és kellemes élvezetek, az étel-ital iránti túlságos szeretet: a Torkosság; s végre a nemi szerelemnek a földi élet legboldogítóbb, eszményi tisztaságában legnemesebb érzelmének túlhajtása, az azzal való visszaélés — vagy természet ellenesen élés: a Bujaság. — És a három és három között, mintegy átmenetül a negyedik: a szeretet hiánya, a jó és szép iránti közöny, a semmi iránt nem érdeklődő erkölcsi Tunyaság, vagy Szenvtelenség.

Ime a Dante erkölcsi rendszere a purgatorium beosz-

tásában, melyet ő — vagy jobban mondva neki Virgil — az első megálló ponton, a három első kör bejárása után, magyaráz meg, a Purg. XVIII. éneke második felében.

A jelen fejezet nehány szakaszában, a purgatoriumbeli bűnök első csoportjával, a szeretet merev ellentéteivel s azok példáival és vezeklésök módjával akarunk foglalkozni.

I.

A küszöbön őrködő angyal által kinyitott kapun — melyről Dante azt mondja, hogy azt «a lelkek ferde szerelme» tette járatlanná, «mely bal-útat mutat jónak», s azért csikorog oly nagyon, mert ritkán nyilik meg, mivel kevesen mehetnek be rajta! — vándoraink a purgatorium belsejébe, a zárt helyre léptek, — s a *kevélyek* vezeklő körében találják magokat.

S itt mindjárt, a márvány-sziklafal oldalába, a kevélyeknek szűnetlen emlékeztetőül faragva, az ellentétes erény: az alázatosság megkapó dombor-képeit látják. A Jézus leendő születését Máriának hirül adó angyalt s magát Máriát, az Úr alázatos és engedelmes szolgálóját, az Ancilla Dei-t látják kiábrázolva. Majd az Úr előtt, királyi méltóságából magát megalázva, tánczoló Dávid és az ezen — királynői kevélységében — megbotránkozó felesége Mikhál vannak kifaragva, oly élet-híven, hogy ezeket látva Dante, nem tudja melyik érzékének higyjen: szemének-e, mely a frigyláda körül tolongó csoportot elevennek látja annyira, mintha dalolnának, vagy fülének, mely nem hallva a dalt, tagadja; szemének-e, mely való híven látja, csalódásig, kifaragva a tömjén-füstöt, vagy orrának, mely annak szagát nem érzi.

Ily s hasonló képek szemléletébe merülve, bámulattal látják a vezeklők első csapatját feléjök közeledni. Nem is ember-alakú lelkeknek látszanak, nehéz súlyokat viselve s földre görnyedve azoktól. A kevély itt nem tarthatja magasra fejét, nyaka megszegik Isten itélete előtt. De kész a a biztató intés: olvasó, ne verjen le Isten ily súlyos itéletének látása! gondolj a czélra, a végre: ez a javulás eszköze, ez a megtérés és az üdv útja!

Most a vezeklő lelkek csoportja, alázatának tanusításaul, imádkozik. A Miatyánk-ot imádkozzák, karban. Az Úri imának (a világirodalomban annyi sok között) egyik legszebb átíratát (parafrázisát) találjuk a Purg. XI. én. 1—24. soraiban. Ismételten kérdésbe tétetett — mint a Purg. VIII. 97—107. sorainál is, a kigyó megjelenése ellenében — hogy mi értelme van e kérésnek: «ne vigy kisértetbe» a— purgatoriumban, a hol nincs kisértés? Alaptalan kérdés, vagy ellenvetés. Kisértés van, a hol emberi lélek van, még ha nincs is alkalom a bűnre; legkivált ott, a hol a lélek tisztulása még nincs befejezve. Az alkalom maga nem szüli a bűnt, csak végrehajtására nyújt módot; a bűn a kisértésben van, ha végrehajtva nincs is, alkalom hiján. A ki csak azért nem vétkezik, mert nincs rá alkalma, de kedve, hajlama volna rá: bünös. S hogy a tisztuló és tisztulni ohajtó lelkek kérjék: ne vigy kisértetbe, azaz: öld meg bennünk, irtsd ki belőlünk a bűnre való hajlamot — mi lehet ennél természetesebb?

De ez imához még egy érdekesebb megjegyzés is fűződik. Az utolsó kérést — Szabadíts a gonosztól, — nem *magokért* teszik, kiknek arra nincs már szükségök, — hanem azokért, kik még a földön élnek, kik kisértésnek és a gonosz incselkedéseinek inkább ki vannak téve. — S e ké-

réshez Dante ez észrevételt teszi: ime, e lelkek magokért, de érettünk is könyörögnek; ne könyörögnénk-e érettök mi is? — Emlékszünk, mint kérték Dantét a purgatoriumba még be sem juthatott lelkek, hogy — ha a földre visszatér — intse, kérje övéiket, könyörögjenek érettök s rövidítsék vezeklésök idejét buzgó imáikkal.

«Mert itt, az ott levő, sokat segíthet» —

(Purg. III. 145.)

Az ima végeztével, a vezeklő lelkek némelyikével — mint a pokolban s a purgatorium külső köreiben is — itt is hárommal beszédbe ereszkednek. Jellemök, történetök, nyilatkozataik egyaránt érdekesek.

Az első, kinek arcát, mély görnyedtében, ki sem vehetik, sőt azt sem — melyike a csoportnak szól tulajdonképen, csak hangját s szavait hallják — Aldobrandeschi Ombertónak vallja magát. Ősei nagy tetteire, származására kevély, mindenkit lenézett életében: ezért kell most így vezekelnie. Ennyit tudunk meg tőle magától; a kommentárokból tudjuk meg, hogy az Aldobrandeschiek Santafiore grófok voltak, a siénai maremmák egyik leghatalmasabb családja. Már az *Ottimo*, a legrégibb kommentárok egyike, így jellemzi őket: «A Santafiore grófok örökké harczban voltak, vannak és lesznek a siénaiakkal, s ez onnan van, mert a grófok a magok hatóságát akarják ott megállapítani, a siénaiak pedig a magok jogai szélesbítésére igyekeznek, mint az olasz községek általában». Ime a községek s a nemesség szokott harcza, melyben mind a két fél részéről lehetett elég hiba s melyben végül rendesen az urak húzták a rövidebbet. Santafiore Vilmost — a beszélő apját, kit ő a szövegben a *nagy toskánai*-nak nevez — már

1227-ben hat hónapig tartották fogva a siénaiak. Később a grófok birtokaiból Maglianót és Montierit foglalták el a városiak; s az öreg élete végeig harczban állt velök. Fiai, Omberto és Aldobrandino folytatták apjok küzdelmeit s különösen Omberto a kegyetlenségig vitte az ellenségeskedést. De a siénaiak sem maradtak adósok a gyűlöletben s 1259-ben, saját várában Campagnaticóban — vagy a mellett — orgyilkosokkal ölették meg a kevély grófot. Ime egy darab Közép-Olaszország életéből a XIII. században (l. a santafiore-i állapotokról a Purg. VI. 111-hez tett jegyzetet is).

Még érdekesebb, mert a művészet- és irodalomtörténetbe vágó, a második beszélgetés. A görnyedve járók egyike megismeri Dantét, s ez is egy barátjára ismer benne, az Agubbioi Oderisire, kit Agubbio dicsőségének nevez, s a miniatur-, francziásan illuminált-festészetben való jelességéről dicsér. S itt egyszerre csinos kis leczkét kapunk az olasz festészet XIII. századi történetéből, mely végül — mellesleg — az irodalomtörténetbe is átcsap. Egymás után hallunk oly neveket nevezni sorban, mint ez Oderisi, — ki a *miniummal* való (innen a miniatur, s nem a kis alakért) festésben, codexek s okmányok bájos apró képekkel ékítésében (innen a franczia *illuminer* kifejezés) tűnt ki s annyira keresett volt, hogy ebben elbizakodva, kevélyen örök hírt mert igérni magának apró művecskéi által; a Bolognai Franc, ki őt — saját mostani elismerése szerint sokkal felül múlta a színezés finomságában s elevenségében «az általa festett kartonok szinte nevetnek» — s még inkább a hírneves Cimabue — mindkettejök mestere s az olasz festészet egyik megalapítója, ki 1240-ben, Florenczben születve, ott élve s 1300 körül halva meg, Danténak

jó ismerője — barátja —, kiről korában azt tartották, s maga is elhitte, hogy a világ legelső művésze — de ez is csak addig tartott, míg Giotto, a Dante fiatalabb kortársa, barátja — kitől a nagy költő egyetlen egykorú képét birja a világ, el nem homályosította mindnyájok hirnevét azzal, hogy a festészetben addig dívó mesterkélttől a természeteshez, igazhoz és egyszerűhez közelített. A maga virágkorában mindenik híres — s csak hamar túléli magát, túlszárnyalja más — s feledésbe merül mindenik: a földi hír mulandóságáról e tapasztalás egy mélabús elégiát ad, az egykor oly elbizakodott, ma bezzeg megalázott festő szájába. Mintegy elégtételére szolgál hozzátehetni, hogy nem csak a festő-művészek járnak így, hanem a költők is. Lám, egyik Guido elhomályosította a másikat s már sarjban van a harmadik, a ki mind a kettőt el fogja homályosítani. — Vajjon ki ez a *két* Guido s ki az a *harmadik?* e kérdés nem kevés gondot és fejtörést okozott a Dante magyarázóinak. A XIII. században nem kevesebb mint nyolcz vagy tíz Guidót tudnak nevezni, kik verseikkel többé-kevésbbé fel- vagy kitüntek; csak a javából három-négy van szóban, a kik közül választani lehet. Idő sorban — mert mindig a későbbiről lehet mondani, hogy elhomályosítja az előbbit — ezek: az arezzói Fra Guiteone del Viva, a század közepén, a ki a később annyira felkapott sonett-formát kitalálta s a sonett, melyet tőle Crescimbeni (a Storia della volgar Poesiajában) közöl, meleg s természetes hangjával előnyösen különbözik a későbbi sonettek mesterkéltségétől (a miben a Petrarca sonettjeinek nagy része is szenved); aztán a bolognai Guido Guinicelli, a Dante által többször emlegetett Dino Compagni kortársa s barátja, kitől Crescimbeni szintén közöl egy canzone-t; aztán Guido delle Colonne, szin-

tén a század közepe táján, kitől már maga Dante közöl, a Volgare Eloquio-ban, két canzone-t, azok közé sorozva őt, a kiket *tragiche-*, azaz nagy és hírneves költőknek nevez; s végre Guido Cavalcanti, Dante kortársa, barátja, kivel együtt verselt, versenyezve, költeményei közül sokat fölvett a magáéi közé — mivel egymáséira kölcsönösen feleltek.

Ha ezekhez hozzá veszszük, hogy a *harmadik* alatt, kiről nem mondja, hogy az is Guido, a magyarázók legnagyobb része magát Dantét akarja érteni, ki mind a kettőt elhomályosítani készül, látni való, hogy a négy közül kettőt kiválasztani nem lesz könnyű.

Hogy egyiknek Guido Guinicelli-nek kell lenni, több mint valószinű. Vele a Purg. XXVI. énekében, a buják körében találkozik Dante, de a mint költészetéről szól, arra vall, hogy őt itt is a megtisztelő párhuzamba akarta venni. A másikra nézve, a magyarázók többségének s velök Scartazzininak vélünk igazat adhatni, ki Philaletes ellenében erős érveléssel bizonyítja, hogy a ki Guinicellit elhomályosította, az — a Dante szemeiben — nem lehetett más, mint Cavalcanti Guido.

E művészet- és irodalomtörténeti érdekes leczke után ismét egy sienaival az uralom és hatóság felett versengő kevélylyel, Provenzan Salvanival találkozunk, kinek történetében ismét egy «elvi döntvény»-ét találjuk a purgatoriumbeli törvény-szabályzatnak. E gőgös főúr, ki a siénai polgárt emberszámba sem vette, bünbánat és gyónás nélkül halt meg, 1270 körül, tehát alig 30 éve. Dante ezt tudva, kérdi: hogy lehet *itt* — holott az ilyeneknek annyi évig kell *künn* várniok, kósza lelkekként, a hány évet a földön éltek. Magyarázója — még mindig Oderisi — el-

mondja Salvaninak egy nemes tettét, melyben — legyőzve kevélységét, Siéna nyilt piaczára kiállt koldulni, egy hadi fogoly válságdijának összeszerzésére. Az alázatosság e tényeért elengedte neki Isten az elő-purgatoriumi vezeklés esztendeit. Ha mások imái megrövidíthetik ez időt, hogy ne a magunk tettei érdeme?

Különben e Salvani Provenzan, hatalmas ghibellin, egyideig Siéna kormányfeje, s vezérök az akkor guelf-párti florenciekkel 1269-ben valdelsai völgyben vívott s elvesztett csatában. Salvanit elfogták, fejét levágták s dárdahegyen hurczolták meg a csatában a florenciek. Így telt be az ördög kétértelmű jóslata, melyet varázslat útján adott a harczba induló és annak kimenetelét s a maga sorsát kérdezőnek. A jóslat első fele, mint a mi történelmünkben ismeretes kétértelmű «reginam occidere nolite timere bonum est: si omnes consentiunt ego non contradico» — vagy a német «hängt ihn nicht lasst ihn laufen» — melyek értelme attól függ, hova teszszük a vesszőt a mondatban — így szól: «Anderai e combatterai vincerai no morrai in battaglia» — elmével, harczolsz, győzsz, nem esel el a csatában; vagy: nem győzsz, elesel a csatában; második fele: «a te fejed fog legmagasabban járni a harczban» — *szó szerint* teljesedett, bár képlegesen volt érthető.

A három vezeklő kevély történetének meghallgatása közben, vándoraink lassan, a vezeklőkkel lépést haladtak tovább a — három ölnyi széles, a hegy kúpja körül futó úton, mely kifelé a meredekre néz, belső részén a hegyoldalba magaslik, mint a kör bejáratánál, az alázatosságra emlékeztető faragványokat, az út e további folyamában a megbüntetett kevélység ijesztő példáit látják a falakon kiábrázolva. Tizenhárom ily példáját teszi a márványfalra

a Dante költészete, mely e részben a Homérére emlékeztet az Achilles paizsa csodálatos kiábrázolásában. Dante a görög mythologiából, a bibliai és a világi történetből vegyesen veszi a maga példáit. Megszoktuk, hogy mindenütt vegyíti ezeket. A pokolban keresztyén és pogány, történeti és mondai kör, való és képzeleti (mythologiai) lény vegyesen együtt bünhödik s szerepel. Dantét a források s elemek ez összekeveréséért nem egyszer érte megrovás: alaptalanul. Neki minden forrás s minden példa jó, melyben megtalálja az erkölcsi magvat s mely czéljának szolgál; s láttuk mindenütt, látni fogjuk itt is (a XII. én.), hogy az erkölcsi czélnak szolgáló eszme sehol sem hiányzik az ő képeiben.

II.

Dante, Virgil vezetése alatt, a purgatorium egyes köreit nem járja egészen körül. Sőt a hét körben együttvéve, az egész kúpnak *csak felét* járják körül, hasonlóan a pokolban végzett félkör útjokhoz. Mindig egy irányban, jobbra, haladnak; a körnek, mondjuk egy nyolczad-, vagy tized-, vagy huszadrészét elhaladva, feljárót találnak a következő körbe, hol ugyanazon irányban folytatják útjokat. E részletes körívek összege együtt teszi ki a kör felét, úgy hogy — egészben véve — mind végig a kúp egyik oldalán maradnak — és pedig az északin; mert keleten — a nappal szembe — szállva ki, a hegy felé fordulva (s arra kell fordulniok, valahányszor *föl*-hágnak) jobbkézre észak van nekik. De ez az észak — a föld túlsó felén — ez a napsütött oldal, ez nekik a dél.

A hét körben meghaladt részletes körívek aránya úgy oszlik meg, hogy a két első körben együtt az egész kör

negyedrészét hagyják hátra, mert a harmadik körbe fölmenetkor egyenest délnek fordulnak. A hátralevő öt körben tett út együttvéve tesz ki ismét egy körnegyedet, mert mikor a hetedik körből a földi paradicsomba felhágnak — akkor keletnek fordulnak arczczal s így éppen ellenkező irányban, mint mikor a purgatorium kapuján lépnek be. Dante nem ad szabatos méreteket, — mint a Pokolban több izben adott, — melyekből megtudnók mily arányokban oszlik meg a két első — s ismét a többi öt kör között az egy-egy kör-negyednyi út; de azt megmondja, hogy a negyedik körben (a tunyákéban) alig valami, vagy semmi kerülőt nem tesznek, hanem ott mennek föl az ötödik körbe, a hol a harmadikból ide föl értek. Így a két első körben tett sétát egyenként 45—45°-ra, az öt utolsóban tetteket — a negyedik kivételével, a hol semmi — egyenként $22^1/_2$°-ra tehetjük. De megjegyzendő, hogy a kúp-oldalon, minél fölebb annál kisebbek a körök, s tehát fokaik és megfelelő részeik is. De ahhoz semmi biztos kulcsot nem ad Dante, mily átmérőjűnek kelljen tartanunk a purgatorium kúpjának pl. az alapját, mily magasnak a tengelyét. A felső csonkaságnak (a földi paradicsom fensíkja körének) átmérője mintegy fél-miglia; de ebből az egy adatból a kúpot construálni nem lehet.

Végezve kör-nyolczadnyi útjokat, a kaputól jobbra (északnak) haladva, egy angyal — miután Dante homlokáról a hét P egyikét letörli szárnya hegyével — megmutatja nekik a feljárót, természetesen balkezök felől, a hegyoldalban, mely a második körbe, az *Irigyek*-ébe vezet, hova fölérve, ismét jobbra folytatják körjárásukat.

Itt nincsenek ábrázolatok, se faragványok a tiszta, síma márványfalakon. Egyelőre lelkeket sem látnak, csak

sikongások hallatszanak az üres légben s mintha láthatatlan szellemek röpködnének felettök, előbb érthetetlen, de majd érthető vonatkozású kiáltásokkal. Egyik azt kiáltja: *Nincs boruk* (Vinum non habent), mint a kánai menyegzőben, a részvét s társas szeretet (az irígység ellentétének) hangja; a másik ezt: *Én Orestes vagyok* — az önzetlen igaz barátság jelképe, különös czélzással arra a történetre, mikor Pyrrhus Orestest büntetni akarva, Pylades Orestesnek adta ki magát, hogy ő szenvedje el barátja helyett a büntetést, ez közbe kiáltott: Én vagyok Orestes. A harmadik: *Bocsássatok meg megbántóitoknak*, az evangéliumból vett intés. Mát. V. 44. Az irigység ez ellentétei, *ostorul* szolgálnak az irigyeknek, hogy bennök az ellenkező példákra emlékeztetés által bűnbánatot ébreszszenek, mert a légben e kiáltások nem a vezeklő lelkektől származnak, hanem — talán láthatatlan angyaloktól, vagy talán, mint mondani szokás — csak a «levegőben vannak». S ha ezek az irígység bűnének az ostorai, annak *féke* a vezeklő lelkek gyötrelme, mely most a költők szemébe tűnik. Az irigyek lelkei fehérek és színtelenek, mint maga a márvány, a szikla márványfalához szorosan nyomúlva, mintegy kölcsönös részvét és segély keresésével egymásra hajolva, tapadnak sűrű sorban, kérve Máriát és minden szenteket: könyörögjetek érettünk. Ember szíve megesik rajtok, a ki látja. A lelkek, súlyos, hosszú köpenyekben szoronganak, a vásártér korlátjához dűlő vak koldúsokhoz hasonlóan, mert nem láthatnak, szempilláikon érczfonal levén keresztül húzva, szemeiket lezáró, míg a varráson átnyomuló keserves könnyek áztatják sápadt arczaikat. Dante szíve összeszorul e fájdalom láttára s megszólítja őket. Van-e közöttetek vagy egy olasz? —

kérdi — ismeretségem tán hasznára lehet. Egy igaz hazának vagyunk polgárai mind— hangzik a válasz — de kérdezd, van-e köztünk, ki egyszer olasz földön volt a világ vándora? S az ismételt kérdésre megmondja, hogy siénai nő, neve Sapia, embertársainak nem javán, hanem kárán örült s e vallomását érdekes példával is bizonyítja.

Egy új vezeklő párral találkozva, elárúlja Dante, bár burkoltan, hogy ő az arnoparti város (Florencz) szülötte s erre az egyiktől az Arno egész folyása melletti vidéknek oly szigorúan feddő, egyszersmind jóslatos leírását kell hallania, oly bűnlajstromot, melytől maga is megborzad. Mintha az irigységtől s gyűlölettől még meg nem tisztult szív egész epéje ömlenék ki e beszédben.

A beszélő a brettinorói Guido del Duca, de a kiről a Dante magyarázói sem igen tudnak többet, mint mi. Magáról annyit vall, hogy vérét úgy megrontotta az irigység, hogy ha mást örülni látott, elöntötte az epe. Társa, kivel beszél s kit meg is nevez, Rinier, a Calboliak — forlii guelf nemes — családjából, s a magyarázóknak erre sincs egyéb adatuk, mint a mit már tudunk, hogy irigy ember volt; az imolai Benvenuto említ felőle annyit, hogy 1295-ben öletett meg. Így kortársai voltak Danténak; s ő bizonyosat tudhatott jellemökről és viselt dolgaikról, a miért őket itt vezekelteti, számíthatott arra is, hogy a kortársak érteni fogják okait s minket azokról felvilágosítani nem tartotta szükségesnek.

Elválva ezektől, ismét a légi hangok zendűlnek, nem az ostor már, hanem a fék, melyről előbb szóltunk. Az irígységből testvérgyilkos Kain hangja az egyik: Öljön meg, a ki engem elől talál! Az irigysége miatt kővé változtatott Aglaurusé a másik, a ki szintén magára vall.

S hogy e hangokon Dante szokatlanul megdöbben: Virgil őt is e bűnben, az irigység bűnében leledzőül feddi. Legalább az átalában *az embereknek* szóló feddés éle, Dante ellen látszék fordítottnak. Való-e, Dante, ki annyi szívet vizsgált s bizonyára a magáét sem hagyta bonczolatlanul s bírálat és ítélet nélkül, maga tudhatta legjobban. Bizonyára nem mondatta Virgil által ok nélkül magára ez ítéletet.

Mikép elemzi s magyarázza meg Virgil az irigységet s az abból való tisztulás következményeit, mikép találkoznak a második kör vakító fényű angyalával, ki a második P-t letörülve Dante homlokáról (észrevétlenül), őket a felsőbb, harmadik körbe bocsátja: látni fogjuk a szövegben. Itt végül emlékezzünk néhány keresztyén egyházi atya ide tartozó, épp oly mély értelmű, mint találó mondásairól.

«Az irigység — mondja szent Ágoston — a mások boldogságának a gyűlölése. A fölöttünk állókat illetőleg, mert nem lehetünk velök egyenlők; az alattunk levők iránt, mert egyenlőkké válhatnak velünk; a velünk egyenlők ellen, mert olyanok mint mi vagyunk. Irigység szülte az ember bukását s okozta Krisztus halálát.»

«Ha a jókat igazán szereted — mondja Hugo à St. Victor — minden jónak, a mi őket éri, úgy fogsz örülni, mintha téged magadat érne az. A lelkiszeretet épp akkor válik az egyesnek igazán tulajdonává, ha mindnyájának közös tulajdona. Többek részesülése által nem kevesbedik, mert gyümölcse mindig ugyanaz az egész.»

«Isten kegyelme — mondja Bonaventura — úgy rendezte a boldogság összeségét, hogy a boldogok egyike se birjon valami különlegest, úgyszólván csak számára ren-

deltet, ellenkezőleg mindnyájan osztozzanak minden közös boldogságon, mert az, a ki Mindenekben — nekik is Mindenök.»

E szavak sokat magyaráznak a Danteéiből, melyeket Virgillel mondat magának.

III.

Délestre fordúl a nap — délutáni 3 óra — mikor a harmadik körbe, a Haragosokéba feljutnak. Itt nem képek vagy faragványok, mint az elsőben, nem légi hangok, mint a másodikban, hanem látományok, visiók fogadják s foglalják el figyelmét Danténak.

A harag, gyűlölet és szerencsétlenség szelid ellentétei jelennek meg látományaikban először is. A jeruzsálemi templomból kitóduló sokaság közt, eltévedt gyermekét aggodalommal kereső, s megtalálva a szeretet szelid szemrehányásával fogadó Mária képe, midőn a gyermek Jézushoz e szavakat intézi: «Fiam, miért tetted ezt velünk? hogy ily aggodalomba ejtettél minket, téged keresve!» A második kép a Pisistratus felesége, a ki leánya vakmerő kedvese ellen — mert akarata ellen, erővel megcsókolta a leányt — bosszút kér s férje, a szelid tyrann, csitítólag felel: «ha azokon boszszút kell állanunk, a kik szeretnek, mit teszünk azokkal, a kik gyülölnek?» A harmadik látomány ismét az új testamentomból: az István vértanú megkövetkeztetése, ki fogcsikorgató, dühtől tajtékzó gyilkosaiért szelíden könyörög: «Uram, ne tulajdonítsd nekik bűnöket!»

Dante, magához térve s a láthatókhoz, észreveszi, hogy ezek csak látomások voltak, — de igazak.

De alig tért magához, egyszerre irdatlan vastag, sűrű,

nehéz füst, setét mint az éjszaka, tölti el a levegőt s nyomul le egész a talajig, a melyen járnak. A harag légköre ez, amaz elvakító, butító indulaté, melyben a ki jár, nem lát semmit, se útat, se csillagot. Ebben járnak most is — a hasonszenvi gyógymód törvénye szerint — a földi haragosok vezeklő szellemei. De a setét, áthatolhatatlan homályú füstben is megsejtik a Virgil vállára támaszkodva köztük botorkáló Dantét, megkérdezik tőle: ki és mit keres itt közöttük?

Az a szellem, a kivel itt szóba állva, hosszú beszélgetést folytat, egyaránt érdekes egyéniség beszéde által, bár éppen nem, mint joggal várhatnók: az itt szóban lévő bűn, a harag, vagy annak vezeklése és tisztulási módjának a szempontjából, mert ezekről alig van említés. De mert Dante, szokása szerint, a maga saját erkölcsi nézeteinek tolmácsául használja föl ez érdekes egyént s éppen itt e helyen, a hol, két vagy három izromban egymásután, erkölcs-bölcsészeti s lélektani elméletének — mely nagyrészt az Aquinói Tamásén alapul — rendszeres kifejtésére kívánja keríteni a sort. Guido del Duca, egy nyilatkozatával, mely nem akar kimenni a Dante fejéből s előbb Virgiltől kérdezi annak értelmét s mikor ez sem elégítette ki egészen, fölveszi a tárgyat azzal a szellemmel is, a kivel itt a haragosak közelében találkozik és társalog.

Ez így mutatja be magát: «Lombardo vagyok s Marcónak neveznek.» Már a régi magyarázók vitatták, hogy Lombardo a vezeték- s Marco a keresztnév. Pedig a mondat szerkezete oly világos, hogy ezt vitatni alig lehet, czáfolni pedig valóban felesleges. A Lombardo itt azt teszi, hogy az illető nemzetiségére vagy származására lombárdi. De ez sem bizonyos, szószerinti értelemben veendő-e;

mert «francziásan», mint épp ez énekben is említve van s maga ez a Márk említi (XVI. 126.), az olaszokat mind lombárdiaknak nevezték; s maga ez a Márk, mint látni fogjuk, sokat utazott, járt Párisban is, élt francziák között s lehet tehát, hogy bár nem éppen Lombárdiából való, ez a név ragadt rá. A magyarázók legnagyobb része éppen velenczeinek tartja; sőt akadt olyan is (Portarelli, kit a Titón-kérdésnél is említettünk), a ki arra a gondolatra jött, hogy ez a Márk talán a híres világutazó Marco Polo lehet, a ki persze, nem hogy 1300-ban nem volt még a purgatoriumban, de magát Dantét is jóval túlélte, 1333-ban halván meg! S mind e nézetek ellenében fölmerült az a nézet is, mint Sordellónál, hogy talán e lombárdi Márk sem *bizonyos* egyén, hanem csak jellemkép, a Dante alkotása; a mihez tegyük hozzá, hogy ugyanilyen lehet az előbb említett Guido del Duca is, kiről a Dante-magyarázók úgy sem tudnak semmit s kinek Dante oly beszédet ad a szájába, melyek az Arno-völgy borzasztó erkölcsi romlásának erőteljes, mondhatni szenvedélyes rajzával, nem sokat engednek annak a feddő beszédnek, mely magának Danténak a szívéből s ajkáról ömlött, mikor Sordellót Virgil keblére borúlni látta.

De a lombárdi Márkról sok mindent tudnak — vagy legalább fognak rá a Dante-magyarázók.

Az imolai Benvenutó így jellemzi: nemes lelkű ember volt, de megvető modorú (indignantis naturæ) és haragra könnyen lobbanó.

Buti ezt a képet rajzolja róla: Ez a Márk velenczés volt s neve Marco Daca;* nagyon tanúlt ember volt,

* Scartazzini azt véli, hogy e név *Daca* tévedésből van

számos polgári (politikai) erénynyel felruházva, igen nyájas, szegény nemesek közt osztotta ki minden jövedelmét, pedig sok jövedelme volt; udvari ember volt, a kit jó tulajdonaiért mindenütt szerettek s a nemességtől sokat kapott s mivel mindent azoknak adott, a kik rászorultak, sokan igénybe is vették s ő kölcsönzött mindenkinek. Ugy, hogy a mikor meghalt és nagyon sok adósa volt, végrendeletében minden adósának elengedte a tartozást, s megtiltotta örököseinek, hogy azt tőlük követeljék, mondván: a kinél van, tartsa meg (chi ha si tenga).

Ezzel a személyleírással kereshetünk valakit a pazarlók, vagy a lágyszívűek köreiben, de nem a haragosakéban. Haragos voltáról, a ki említi, az imolai Benvenuto sem tud más példát felhozni, mint azt, hogy egyszer hadifogságba esvén s a rászabott tetemes váltságdíj felülmulván saját anyagi erejét, barátjához, Cammino Rikhárdhoz fordúlt érte; ez, bár gazdag, maga is sokalván az összeget, közös barátjaik közt kezdte összegyűjteni; a mit Marco meghallván, *erősen megharagudott* s azt izente Rikhárd úrnak, hagyja abba, «inkább fogoly maradok, mint annyi embernek legyek lekötelezettje». De ez sem bünös harag, *ira mala*, mint Dante alább maga is különböztet (XVII. 69.) legfölebb kevélység, de valóban férfias büszkeség s önérzet.

Egy csomó hasonló adomát szedtek még fel a Dante-magyarázók erről a valóban rokonszenves egyénről, a mi mind jobban tanácsolja azokhoz csatlakoznunk, a kik

Butinál; a firenzei Névtelennél és az Ál-Boccacciónál di Ca Lombardo levén, talán egy hibás másolatban olvasta: Marco da Ca (casa) Lombardo s ő a da casa-t (házból való) Daca-nak olvasta; ilyen név nincs.

ezt a lombárdi Márkot, — mint némileg a szintén lombárdi Sordellót is s talán Guido del Duca-t is — a költő-alkotta személynek hajlandók tartani inkább. Valóban, mert Dante nehány ezer történeti alakot sző elbeszélésébe, nem volna-e szabad neki, valamely sajátos czélra, egynehány nem történeti, képzelet-alkotta személyt is szerepeltetnie?

De legyen bármikép, e személy föllépése magában is igen érdekes, mint a szövegben látni fogjuk, s még érdekesebbé lesz beszédei által, melyekkel itt kell foglalkoznunk.

Az irigyek körében Guido Del Duca ezt a szót ejtette volt ki (Purg. XIV. 86. 87):

«Oh ember-faj, miért van szived vágya
Csak arra, mit nem birhatsz társaságban?»

(a minél a közös birhatás s élvezhetés ki van zárva). Világos czélzás, vagy több, az irigységre, mely senkivel sem akarja megosztani birtokát, élvezetét.

Dante csak rágódott magában e szavakon, s mikor a második körből a harmadikba fölhágóban vannak, azt kérdi Virgiltől:

«Mit érte ama romagnai lélek,
Mondván: — a mit nem birhatsz társaságban?»

— Mert neki is az a baja, felelé Virgil, csodálod-e, hogy mást is int abba a bűnbe eséstől; mert az emberek azt kivánják, sóvárogják, a mit ne kelljen másokkal megosztaniok, irigységből. De ha magasb röptet adtok vágyatoknak, az égi szeretet által annál boldogabbak lesztek, minél többekkel osztjátok meg a mitek van, a jót, a kivánatost.

Ezt még kevésbbé érti Dante (mondani sem kell, hogy nem értése csak arra való, hogy gondolatát bővebben kimagyaráztathassa, elméletét teljesebben kifejtethesse Virgil által) — s azért Virgil tovább megy a szeretet elméletének a fejtegetésében.

«Ama végetlen s megnevezhetetlen jó odafönn — t. i. Isten — úgy fut, úgy siet a szeretet elé, mint napsugarak a fénylő testhez; ő annyi meleget ad, a mennyit talál; úgy, hogy minél jobban kiterjed — minél többekkel közöltetik — örök hatálya abban a mértékben növekszik. S minél többen igyekeznek oda föl a magasba, annál több szerető s több szeretet — a mi egyik a másikkal közli magát, mint a szembeállított tükrök egymásba visszatükröződnek.»

E meglehetősen elvont beszédből talán csak az kiván mégis némi magyarázatot, hogy «Isten úgy fut a szeretethez, mint sugár a fénylő testhez» — igen, Isten keresi a ki őt szereti, s hozzá fordul a maga örök szeretetéhez, mint a napsugarak megtalálják az oly tárgyakat, melyek visszatükrözik. Ámbár a *nem* fénylő tárgyakat is éppen úgy felkeresi s megtalálja a napsugár — bizonyára az Isten is, a *nem* szerető lelkeket is; de visszatükröződése, sugárnak s szeretetnek, csak amazokban van. Azért Isten annyi szeretetet ad a mennyit talál, mint a sugár annyi fényt, a mennyit a tárgy, melyre esik, visszaadni képes.

Virgil magától eltalálja, hogy Danténak nem lesz elég ennyi magyarázat; de most többet adni nem akarván, azzal biztatja: «majd találkozol Beatricéval, az mindent megmagyaráz» — s Danténak be kellett érnie ennyivel. De nem szűnt meg évődni a dolgon, s hogy ismét szóra hozhassa, megragadta az alkalmat, mikor Márk, a

lombardi, olyasmit szóla, a mire ráköthette az őt foglalkoztató eszmék szálát. E szavak, mikor magát megnevezi, hogy lombárdi, s neve Márk és így folytatja :

«Világot láttam s oly erényre vágytam
Mire ma nincs, ki czélba nyilt szegezne.»

E szavak nyilván vádat foglalnak magokba a világ romlottsága ellen, a mi soha sem szűnt meg, mióta a Zsoltár-iró is azt panaszolja, hogy «nincs a ki jót cselekednék, nincs egyetlen egy se!»

Ez a szó, a melybe Dante fogózik — ezt hallotta Guido del Ducától, ezt hallja most a lombárdi Márktól, hogy a világ megromlott, hogy senki sincs, a ki a magasabb jót elérni törekednék, s felveti a kérdést, egész meztelenségében : mi hát ez általános romlottság oka? az emberek-e magok, vagy az égi hatalmak — a csillagok? (Mert bár Dante itt s az egész fejtegetésen át mindig az *ég*-ről beszél, mint a gonosz egyik esetleges szerző-okáról, világos, hogy nem Isten közvetlen akaratát, hanem a csillagok — az ő korában átalánosan hitt — befolyását érti alatta.)

Ime a szabad akarat és a kikerülhetetlen végzetesség, s azzal együtt az erkölcsi betudás (tulajdonítás) kérdése, egész határozottságában fölvetve. Az «okos, tanúlt, világlátott és szellemes» lombárdi felelete, a mennyire ily kérdésben lehet, épp oly szabatos és határozott, mint a kérdés feltétele volt.

— Ti emberek, úgymond, szeretitek az égre vetni bűneiteket, mintha nem tehetnétek másképp mint a hogy szükségkép rátok van mérve. Ha ez így van, nincs szabad akarat s nincs jogod sem erényeidnek örülni, sem bűneiden bánkódni. Megengedem, hogy az első mozdító erőt az

égtől kapjátok; de van világosságotok, van szabad akaratotok — nem engedni az első mozdulatnak. A csillagok befolyását sem tagadom, de azoknak is ellent lehet állani. Eleinte nehezen megy ez a harcz az éggel, de a harczban növekszik az erő, s megnövekedve végre győz. Engedjetek a nagyobb erőnek (a csillagok erejénél nagyobb az Istené) s a jobb természetnek, önként; az megteremti bennetek azt az elmét, melyet Isten megenged (nem parancsol, nem kényszerít rátok): a szabad akaratot. S a mily világos, helyes és okos e magyarázat, épp oly szép s meghatóan költői, a mit tovább a lélek tiszta eredetéről mond.

Ama tan ellenében, melyet Aquinói Tamás is czáfol a «Summa Theologiae»-ben (I. Rész IX. 3.), mely szerint «némelyek állítják, hogy az eszes lelkeket, Isten hatalmával munkálkodva, angyalok hozzák létre; de ez teljességgel lehetetlen, s hitellenes. Világos ugyanis, hogy eszes lélek nem jöhet létre másképp, csak teremtés által, teremteni pedig csak Isten képes. Eszes lélek (anima rationalis) tehát nem állhat elő, csak közvetlenül Isten által» s melynek Jerémiás (I. 5.) is ellentmond: «Mielőtt méhben formáltalak, már ismertelek» e tévhit ellen a lombárdi így érvel:

— Annak kezéből, a ki szerette mielőtt lett volna, jő ki (a lélek), mint ártatlan kis lányka, ki gyermekesen sír és nevet, az együgyű s még nem tud mást, mint hogy jókedvű alkotótól eredve, örömmel fordul mindahhoz, a miben gyönyörét találja. Először csekély jóban is élvet talál, s megcsalva általa, kergeti, ha csak vezető kéz vagy fék nem fordítja vágyát, szerelmét más felé. Azért van szükség törvényre, királyra . . . .

S Dante felhasználja az alkalmat, — hogy is mulasz-

taná el? — hogy a pápaság s annak hatalmi túlkapása ellen, melylyel a világi hatalmasságot is a maga lelki hatalmasságába olvasztotta, kifakadjon. A nép, mely vezetőjét is azok után a jók után látja törekedni, melyek után maga (a haszontalan testi, világi javak után) — nem kiván jobbat, magasabbat . . . .

De ez már eltérés, s itt legalább is felesleges, attól a tárgytól, melynek elméletét kellett megállapítani. S itt még nincs is befejezve. Még egyszer — a következő körben, a Tunyákéban — visszatér rá Virgil önként s kifejti előbb a szeretet amaz elméletét, a melyre, mint láttuk, Dante a Purgatorium egész erkölcsi tervét s felosztását alapította. Azután utóbb egy újabb beszélgetésben, a szeretet befolyását a szabad akaratra, mint betetőzését egész erkölcsbölcsészetének.

Bár e tárgyalás első része még e jelen fejezet határai közé esik, az egészet összefüggésében, a következő fejezetben szándékozunk összefoglalni s ott fogjuk látni, hogy Virgil is az Aquinói Tamás iskolájában járt, tőle tanulta a bölcsészetet, a lélek- és erkölcstant.

IV.

Oszolván a sűrű köd — a mint Marcóval beszélgetve előre haladtak — átfénylett rajta az e körbeli őrangyal fehér ruhája s fényes arcza, és Márk sietve oda hagyta társát, nem akarván találkozni az angyallal; neki a maga tisztulását kell vezeklő társaival együtt folytatnia, azoktól el nem maradhat.

Most újra látományok jőnek Dantéra, mint előbb, mikor a körbe lépett vala; ő maga, képzeletének tulajdo-

nítja ezeket, s szépen magyarázza a képzelet erejét és működését; de ezek is — ezúttal a kegyetlen harag — látomásai, mint az előbbiek annak az ellentéteiéi voltak. Itt az ártatlan gyermekét ádáz haragjában megölő Prokné, itt a kegyetlen, gonosz Hámánt bitón fenyíttető Ahasvér király s itt az önmaga ellen kegyetlen Amata (Latinus király neje) hirtelen haragja miatt panaszkodó leánya Lavinia: e képek rajzanak képzeletében, míg azokat az angyal hangja veri el: *Itt a feljárat* . . . .

Ez a szó, éppen jókor, egy új elmélkedésre nyújt alkalmat, arról a szeretetről, mely megelőzi a kérdést és kérést, s kérdetlen és kéretlen szól kedvest és tesz jót az emberrel.

Megmutatva a följáratot, megindulnak rajta, míg a légből mint utóhang zeng mögöttük: «Boldogok a békeség szeretők, a kik *gonosz* harag nélkül járnak!» Mert tudni kell, hogy van szent harag is: az Isten haragja a bűn ellen, a megsértett igazság haragja a törvénysértők ellen . . .

S ezzel fönn vannak a Purgatorium negyedik körében . . . .

TIZEDIK ÉNEK.

Első kör: A kevélyek. — Alázatosság példái.

Hogy átléptük küszöbjét az ajtónak,
Mit járatlanná tett a lelkek ferde
Szerelme, mely bal-útat mútat jónak:
Zajjal csukódék, nagy visszhangot verve;
S ha arra visszapillantottam volna:
Hol vettem volna a mentséget erre?
Mentünk, repedt kőszirten áthatolva,
Fordulni erre, majd amarra kellett,
Mint hab mozog, előre s visszatolva.
«Itt már elő kell ügyességed' venned
— Kezdé vezérem — úgy fordulni mind
Majd arra, erre majd, hol a fal enged.»
S ez oly nehézzé tette lépteink',
Hogy a fogyó hold halavány sarlója
Előbb feküdt ágyába ujra, mint

2. *A lelkek ferde szerelme.* Magyarázatát Virgil adja (XVII. 103. s köv.). Lásd e fejezet bevezetésének elején is. Rosszul irányzott vagy hibás mértékű szeretet az oka a bűnöknek, melyek oly sok lelket kizárnak még a purgatoriumból is, hogy ennek a kapuja oly ritkán nyilik meg s útja majdnem járatlanná lesz.

6. *A mentséget:* mert meg volt tiltva visszatekinteni. (IX. 132.)

8. *Fordulni.* A feljárat, mint tekergő csiga-lépcső, a szirtfalba van vágva, szűk s fordulni is nehéz benne.

14. *A fogyó hold.* A hold negyednapja volt fogyóban, de még nap-

16. E tű-fokán mi áthatoltunk volna.
De a mikor kiléptünk, a szabadban
Fönn, hol a hegy mintegy belebb van tolva —
19. Fáradtan én, utunk iránt tudatlan'
Állottunk mindketten, az elhagyottabb
Lapályon — mint egy út a sivatagban.
22. Hol szélei a mély felé hajoltak,
A felmagasló part aljától mérve
Három embernyi távolságra voltak.
25. S a meddig szemeimnek szárnya ére,
Akár bal-, akár jobb felé tekinték:
Mind ilyennek látszék a szirt peréme.

pal is, alkonyat felé látható; a mi időszámításunk szerint d. e. (a purgatoriumi szerint esti) 9—10 óra közt megy le.

16. *E tű-fokán.* Tű-fokának nevezik keleten a kapu melletti kisebb nyilást, gyalogok számára. (S mivel görögül a teve is, a hajó-kötél is *kamélosz:* innen a kétértelmű bibliai mondás — «könnyebb a tevének a tű-fokán», tű fokán a hajó kötélnek, vagy a tevének a gyalog-kapun — kellene mondani.)

18. *A hegy, mintegy belebb van tolva.* A kúp, lépcsőzetesen van hétszer bevágva; nem kiálló, vagy előugró párkányok, a miken körüljárnak, maga a hegy van «mintegy belebb tolva» — ez talán a leghelyesebb kifejezés.

20. *Elhagyottabb.* Senkit sem látnak. A lapos út, melyre följutottak, elhagyottabbnak, üresebbnek látszik, mint egy út a pusztában. Részint mert nem igen nagy a lelkek száma a purgatoriumban, részint mert csoportosan járván, a körút egyes részei egészen üresek.

22. *Hol szélei . . .* A lapos körjáró, külső (a mélyre hajló) szélétől a hegyfelőli belső széleig, hol a hegyoldal a kúp magasa felé indul, m. e. három ölnyi szélességben ment köröskörül. Ez azon *kerék* meghatározások egyike, melyeket Dante a purgatorium méreteiről ad.

27. *Peréme,* jobb szó hijjában így is nevezhetjük az említett körútat.

28. S rajt' meg sem indulának lábaink még,
Jól szemre vettem, hogy körül a szirt-fal,
Mely gátol egyenest följutni innét,
31. Merő fehér márvány, faragványokkal
Ékítve úgy, hogy nem csak Polüklétes,
De maga a természet is szégyent vall.
34. Az angyal, a ki földre szállt az édes
Üdv- és béke-hirrel, mit rég várt a föld,
És megnyitá a zárt kapút az éghez:
37. Oly igaznak tünt föl szemünk előtt,
A kőben annyi kecscsel, úgy látszék, hogy
Csak néma képnek nem hihettük őt.
40. Megeskühetnél, hogy mindjárt Avét mond,
Mert *Azt* is, ki a Legfőbb Szeretetnek
Tartá a kulcsát, ábrázolta kép ott.
43. És mozdulatja oly hiven felelt meg
Az *Ecce Ancilla Dei* hangzatának,
Viaszba nyomni nem lehet hivebbet!

30. *Gátol egyenest följutni.* Mivel feljáró lépcső csak helylyel-közzel van, másutt pedig a kúp oldala járhatatlan meredek.

32. *Polüklétes* (Dante toskánai idiotismussal Polikreto-nak írja) Plinius szerint sicioni, Pausanias szerint argószi szobrász s építő-mester. Nevezetes az argószi templom számára készített óriási Juno-szobráról s a Canon-nak nevezett minta-szoborról, melylyel az emberi test arányait határozta meg, mit későbbi szobrászok törvényül tekintettek e részben.

34. *Az angyal* — a ki Máriának hírül hozta, hogy Jézust fogja szülni.

40. *Avét mond* . . . Igy szólt az angyali üdvözlet.

41. *Azt is* — második kép, az első mellett, magát Máriát ábrázolta.

44. *Ecce Ancilla Dei* — magának Máriának alázatos és engedelmes szavai: «Imhol az úr szolgálója!»

46. — «Figyelmedet ne egyre szeg'zzed ám csak» —
Szólt mesterem, kinek azon felén
Állék, a mely felől sziveink állnak.
49. S szemem' a mint amarra emelém
A Mária-kép mögött, azon a félen
Hol vezetőm állt — ott nézett felém
52. Más jelenet, a szirtbe vésve mélyen;
Mi végre Virgilt megkerűltem, úgy hogy
Azt jó közelről s szemben is szemléljem.
55. Bevágva ott a márvány-falba, tulkok
S szekér valának, a frigy-ládát vonva,
Ijjesztve a rád nem bizotthoz nyúlnod.
58. Elől sok nép — hét karra föloszolva,
Hogy két érzékem közzül az egyik — «Nem» —
A más — «De biz', dalolnak!» szinte szóla.

47. *Azon félén*, Dante balfelől állt Virgiltől, tehát Virgil jobb felől Dantétól (50. s.). A következő kép tehát jobbra esett a Mária képtől, a mint hogy a vándorok is folyvást jobbra haladnak.

52. *Más jelenet.* Talán a Dante plastikus képei közül egy sem emlékeztet annyira a Homér plastikájára (az Achilles paizsán) mint ez, a frigyláda Jerusalembe bevontatását s a Dávid táncát ábrázoló. Megjegyzendő, hogy Dávid a frigyládát először az Obed-Edom házába vitette, mindjárt említendő okból — s onnan később Jerusalembe. Itt ez a *második* helyre-vitel van ábrázolva s nem — mint Scartazzini tévesen állítja — összevonva a kettő.

57. *Ijesztve.* Mikor először akarták a frigyládát Jerusalembe, a Dávid házába vinni, Uzziás — Dávid vezére — hozzá nyulván, villám ütötte s szörnyet halt. Ezen rémült meg Dávid, vélvén, hogy Isten nem bizta rá, mozdítni a szent szekrényt. S csak, midőn az Obed-Edom házát nem érte veszedelem, merte azt a maga házába bevinni.

61. Szintúgy a tömjén-füstre is, a szirten
Mely kifaragva volt, orrom, szemem
Nemet s igent versenygve monda menten.
64. Elől, felfosztakozva, szertelen
Ugrándoz az alázatos Zsoltáros,
Több mint király s kevesb is egyszeren.
67. Szemben pedig bámúl Mikál, a város
Fő-palotája nyitott ablakában
S néz bosszusan és megvetőleg rá most.
70. Tovább mozdúltam onnan a hol álltam,
Csodálni egy új jelenést, a melyet
Mikál mögött most fehérleni láttam.

66. *Több mint király*, mert az éfodot is magára vette s így főpap gyanánt jelent meg a szentség előtt; s *kevesebb*, mert ily magas és komoly álláshoz nem illőnek látszék a tánczolás. De maga Dávid s a Szentirás — s itt Dante is — alázatosság jelének veszi azt, Isten előtt. — *Egyszeren:* egyszerre, egyszersmind értelemben.

71. *Egy új jelenést.* Dante az alább leírt jelenésben csaknem szószerint követi Paulus diaconus «Nagy Gergely pápa Életrajzát», melyben e mondai történet éppen így van elmondva, párbeszédesen, a hagyomány után. Az eset először Dio Cassiusnál van följegyezve (XIX. 15.), ki azt még Hadrian császárról beszéli, hogy egyszer egy szegény asszony kihallgattatást kérve, a császár azzal utasította volna el: Nem érek rá. — Erre a szegény asszony: Akkor ne uralkodjál — mire a császár megfordult s kihallgatta. A monda ezt később átvitte Trajánra s kiszinezte. Így adja Pál diakón s utána Dante. De a hagyomány még tovább fejlesztette a mondát s új meg új alakokat adott neki. Egy későbbi versio szerint a szegény özvegy fiát éppen a császár fia ölte volna meg; a császár meghallgatván a panaszt, választást engedett az özvegynek, kettő közül: vagy haljon meg a császár fia, az özvegy fiáért, vagy legyen fia helyett fia az özvegynek. Az özvegy ez utóbbit vá-

73. Rómának ez, dicső császára mellett
Együtt dicsőité nemes tettével,
A Gergely által nyert nagy győzedelmet.
76. Trajánt a császárt említem itt én fel,
S az özvegyet, ki kantárszárát fogja,
Nagy fájdalmában könnyező szemével.
79. Körűlök ott lovas csoport, dobogva,
Sok hős lovag, arany sasok fölöttek,
Szélben lobogva, mintha mind mozogna.

lasztotta, miután fiát — a másik halála — úgy sem adta volna vissza. A monda e fordulata elmés, sőt drámai lehet, de természetellenes, hogy egy anya — fia gyilkosát fogadja fiául, ki őt mindennap a megöltre emlékeztetné. — De mindebből még nem tudjuk meg — a mit Dante is elhallgat — miben áll a «Gergely által nyert nagy győzelem», melyet a purgatoriumbeli ábrázolat együtt dicsőít a Trajáu császár nemes tettével. — Erről Pál diakón, a ki tovább folytatja, a hol Dante abban hagyja, azt a felvilágosítást nyujtja, hogy Gergely pápa a pogányok menthetetlenül elkárhozásáról elmélkedvén, sajnálta, hogy Traján császár nemes lelkét is ily sors, örök kárhozat érje — s buzgó imában kérte Istent, hogy a bár pogány, nemes lelkű uralkodó lelkének adja meg a Krisztus váltságát. Mire a következő éjjel hangot hallott, a mondót, hogy imádsága meghallgattatott, Traján meg van váltva. — Eddig Paulus diaconus. De a merev formalismus nem engedte a mondát itt megállani; hozzátétette, hogy Nagy Gergely pápának is vezekelnie kellett azért, hogy ily szabályellenes dolgot kért Istentől, de választására bizatott: földi életében akar-e holtig csúzt szenvedni, vagy a purgatoriumban akar egy órával tovább vezekelni. Ő a földi szenvedést választotta inkább — mint egy órát is elveszíteni örök üdvéből. (Ezért a bölcs és kegyes választásáért megérdemelte volna, hogy a büntetés egészen elengedtessék; de erről a legenda nem szól; sőt azt mondja, holtig szenvedett csúzos szaggatásaiban.)

82. A nyomorúlt nő, mintha ott előttek
Azt mondaná: — «Állj bosszut uram, értem,
Fiam miatt, kit — jaj nekem! — megöltek.»
85. Amaz, felelve: — «Várj, mig visszatértem.»
S a nő viszont: «De jó uram,» — ugymonda,
Mint a ki tűrelmetlen keservében —
88. «Ha vissza *nem* térsz?» — S ő: — «Ki majd nyomomba
Lép, megteszi!» — S a nő: — «A jó, mit más tesz,
Mit ér neked, te nem tevén meg nyomba'!»
91. A mire ő: — «Vigasztalódj' — *most* hát lesz
A mit kivánsz, a bosszu, itt e helyben!
A szánalom készt és az igazság ez!»
94. Az, ki előtt nincs új, földön se mennyen,
Az tette ezt a látható beszédet,
Mely új nekünk, mert nálunk ismeretlen.
97. Mig én gyönyörrel néztem ezt a képet,
Annyi alázat képét, mely kétszerte
Drágább előttünk, Alkotója végett:

93. *A szánalom készt* — ezek a szavak a császár szájába adva Dante által, bizonyítják, hogy ő e jelenetet Pál diakonustól vette, a ki — az esdeklő özvegy utolsó szava után ezt mondja: «ekkor Traján, *igazság és szánalom által indíttatva* — leszállt lováról» stb.

94. *Az, ki előtt nincs új* . . . csak az Isten.

95. *Látható beszédet.* A beszéd csak hallható. Itt azonban a néma kő nem ad hangot, ellenben a mű oly kifejező, hogy a mit a kiábrázolt személyek mondanak, láthatóvá lesz. Danténak ugyanarra a dologra vagy gondolatra mindig új meg új kifejezése van. Imént azt mondta: két érzékem, látás, hallás — látás, szaglás ellentmond egymásnak; most: a beszéd látható. Ez bizony új, mert nálunk, a földön, ismeretlen. S annyival becsesb — mert Istentől van e tökéletes alkotás. A purgatorium falait nem földi művészek frescoi diszitik.

100. — «De imhol — sugta mesterem — jön erre
Egész sereg nép lassitott léptekkel;
Ők megmutatják utunkat fölebbre.»
103. Tekintetem, mely bámulattal telt el
E sok ujságtól — még is többre szomjan
Fordúlni most Virgil felé se restell.
106. De, olvasó, tudd meg, czélom nem ott van,
Hogy mint kér számot Isten — ezt hallván ma,
Ijedve tán megingj jó szándokodban.
109. Ne a kinok mivoltát vedd te számba,
Végökre gondolj — és hogy nem mehetnek
A kiszabott itéletnél továbbra.
112. — «Jó mester — igy szólék — kik ott közelgnek
Nem ember-formák; bármint nézve, még se'
Tudom csak elgondolni: mik lehetnek?»
115. Ő erre: «Kínok súlyától tetézve
Vánszorgnak, ez nyomá úgy földre őket,
Szemem se tudta elsőbb; mire nézze.

101. *Egész sereg nép* . . . A kevélyek vezeklő szellemei.

104. *Még is többre szomjan* — Dante tekintete egészen el van telve, szinte ittasulva, a látott csudáktól; de még többre vágy s mikor Virgil megszólítja, gondolva, hogy valami újat akar mutatni, sietve fordul felé.

106. *De, olvasó* . . . Midőn Dante a kevélyek vezeklésének elmondásához akar kezdeni, szükségesnek találja figyelmeztetni az olvasót, hogy nem czélja, a gyötrelmek leírásával elijeszteni s a megtérés iránti jó feltételekben megtántorítni olvasóit. Azért ne a kínok nemére és mértékére gondoljanak, melyekről olvasnak, hallanak; hanem arra, hogy a megtérők bünhödése (a purgatoriumban) csak ideiglenes s nem túl a kiszabott itélet határain.

114. *Elgondolni: mik lehetnek.* Az elgyöttörtségtől, görnyedtségtől oly alaktalan tömegeknek látszottak, hogy Dante nem is nézte őket emberi lényeknek, az eredetiben: *személyeknek* (persone).

118. De vedd szemügyre s nézd csak közelről meg
A mint ott jőnek, a kőszirt aljába'—
Meglátod akkor, mindenik hogy' görnyed!»
121. — Oh gőgösek! a lelki szem vaksága
Vert titeket meg, bukott nyomorúltak!
Bal-útba' bizni lelketek mi kába!
124. Nem érzitek hát — hogy férgek vagyunk csak;
Teremtve: égi pillangókká lenni,
Mik itéletre védtelen indúlnak!
127. Hogyan, miben tudtok hát kevélykedni —
Tökélytelen hernyók ti, eltévesztett
Alakzatok, gubók csak — egyéb semmi!
130. S mint látni gyakran — tartani hogy' tesznek
Szobrot, fedél s párkány alatti részre,
Hogy melle, súlytól, szinte térdin reszket,

Maga Virgil is megvallja, hogy először az ő szeme is vitában (kétségben) volt, mik lehetnek.

121. *Oh gőgösek* . . . Dante a kevélységet lelki vakságnak tulajdonítja, mely mint betegség van az emberen, a ki csak ok nélkül gyötri s kifárasztja magát a czéltalan törekvésben s nem is tudja, hogy tévúton jár, bizik a bal-útban.

124. *Férgek vagyunk csak.* Dante a hernyó és pille átalakulásaiból veszi találó hasonlatát. A hernyó, az ember, kezdetleges alaktalan féreg, sokszor el is tévesztett alkotás, mely bábjából nem bír kibontakozni. Hivatása: égbe röppenni; de magával tehetetlen, magának helyes irányt szabni nem tudva, védtelen (sem fegyvere, sem paizsa) indul magas útjára s megy az itélet elé.

130. *S mint látni gyakran.* Ki nem látott ily képzelt teher alatt görnyedő kariatidokat? Ki nem érzett — a nemvalódi kín láttára — valódi kínt, mintha magának kellene azt a terhet viselnie? — Ily szemléletes képet, ily találó hasonlatot csak Danténál találunk így minden lépten-nyomon!

133. Hogy bárki, látva nem valódit, érze
Valódi kint láttára: olyanoknak
Látám e népet, gondosan megnézve.
136. Ámbár kevésbbé többé meghajoltak,
A mint ki több ki kisebb súlytól görbedt,
Ki legtürelmesebb volt is viszonylag,
139. Ezt nyögni látszék: nem birok már többet!

138. *Ki legtürelmesb.* Az eredetiben, szóról szóra így: A kinek legtöbb türelme volt is, mozdulatával panaszkodva ezt látszék mondani: többet nem birok. Arra, hogy a Dantéban mindig több, mélyebb, rejtett értelmek keresése mily túlságba viszi a magyarázókat, e soroknál jobb példát nem hozhatnánk fel. A magyarázók legtöbbje, kezdettől fogva, egyszerűn prózában parafrazeálja, a mit Dante versben is oly világosan mond; nagyon sokan egyszerű hallgatással fejezik ki, hogy e sorokhoz nincs mit tenni magyarázásul; de *Fantani*, a legkitünőbb olasz nyelvészek s Dante-magyarázók egyike, *Studj ed Osservazioni* cz. jeles munkájában, erős érvekkel és számos analog példával igyekszik bizonyítani, hogy itt a *türelem* szó nem a rendes értelemben veendő; itt a türelem «sokat türés, nagy szenvedés» értelemmel bír s a mondat azt teszi: «mindenik hordoz több-kevesebb súlyt; s a ki *legnagyobb súlyt* visel, *az* mondja ezt: nem birok többet». — Valóban a szőrszálhasogatás nem érdemes arra a részletes és alapos cáfolatra, a melyre azt Scartazzini méltatja; de érdekes látni, hogy bánnak Dantéval tudós magyarázói; el se hiszik neki, hogy valami egyenes, félrecsavarhatlan s csak egyértelmű dolgot akarna mondani s azt még kivételkép sem akarják neki megengedni!

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

Első kör: a kevélyek, — Imádság. — Aldobrandeschi Umberto. Agubbiói Oderisi. Salvani Provenzan.

1. — «Oh, Miatyánk — ki lakozol a mennyben,
Nem beszorítva, csak hőbb szeretetbül,
Melylyel csüngsz első teremtésiden fenn.
4. Legyen dicsért s magasztalt mindenektül
Te szent neved s erőd, mert téged illet
S édes fuvalmadat a hála, szentűl.
7. Szelíd országod, fölkeresni minket,
Jőjön, magunktól hozzád nem mehetvén,
Bármint feszítsük is meg ereinket.
10. Mint angyalid, neked Hosannát zöngvén,
Akaratuk' föláldozzák tenéked:
Szintúgy tegyék az emberek is önkén'.

1. *OH MIATYÁNK* . . . Az Uri imádság ez egyszerű, de szép parafrázisa kevés magyarázatot kiván.
2. *Nem beszorítva* . . . Isten lakása mennyben nem korlátozása mindenütt jelenvalóságának, csak azért van, mert első alkotásai — az angyalok s talán a menny és csillagok — közt szívesebben időz. Ez a Commedia harmadik részének, a Paradicsomnak, mintegy igazolása.
6. *Édes fuvalmad* (dolce vapore): Isten ereje, szerelme, bölcsesége.
7. *Szelíd országod:* országod békéje.
9. *Ereinket* — erőinket helyett áll.

13. Mannádat add, mint mindennapi étket,
Mely nélkül ember a sivár pusztába'
Bármint előre tör, csak hátra léphet.
16. S a mint szivünk sérelmét megbocsátja
Mindenkinek, bocsáss nekünk te is meg
Kegyelmesen, bününket meg se látva.
19. Ne hagyd — mit könnyen kisértetbe visznek,
Erényünk' martalékúl, ama régi
Ellenségnek, sőt attól szabadíts meg.
22. E végső kérés nem mi-magunkérti,
Kegyes Atyánk, kiknek rá nincs szükségünk,
Csak azokért, kiket lenn hagytunk még mi!»
25. Boldog zarándoklást magoknak s nékünk
Könyörgve, jártak e lelkek, viselve
Oly súlyt, minőt álmunkban olykor érzünk.
28. Különböző bár mindegyiknek terhe:
Körűl az ormón mind fáradtan járnak,
Mosván magukról földi szennyöket le.
31. S ha így könyörgnek értünk ott ez árnyak,
Jót értök itt ne szólnánk, tennénk most mi,
Ha sikerét várhatjuk hő imánknak?

13 *Mannádat:* a mindennapi kenyér helyett, mint Isten különös kegyelmének jele a pusztában bujdosó Izraelnek.

22. *E végső kérés.* Lásd e fejezet Bevez. Érték. I.

27. *Oly súlyt* — a mit lidércznyomásnak is neveznek. Azért hasonlítja ehhez, mert valódi súlyt, ilyent, a földön ember nem viselhetne el.

28. *Különböző bár.* Lásd f. X. 136., 137. s.

31. *S ha így könyörgnek értünk* . . . Ez eszmének a Bevez. Ért. I.-ben is kifejezést adtunk már. Aquinói Tamás, a meghaltak lelkeinek segélyét e háromban találja: *eucharistia* — urvacsora, a mise, — *eleemosyna* — alamisnálkodás — *et oratio* — az imádság. Dante, a katholikus költő, ezek közül különösen

Segítsük földi szennyöket lemosni,
Mit innen vittek, — megtisztúlva, könnyen
Birnak föl a csillagkörig szálldosni!
— «Hejh, égi kegy s igazság úgy engedjen
Oldózni, hogy mozdúlva szárnyatok,
Mint vágyatok hajt ég felé röppenjen:
Csak — merre visz e lépcső, szóljatok,
Legrövidebben? — és ha több följárat:
Hol legkevésbbé meredek a fok? —
Mert im e társam, a kin a ruházat
Az Ádám súlyos teste — hegyre menni,
Bár váltig igyekeznék, már is fáradt.»
A szók, melyekkel elkezdtek felelni
Azokra, melyeket vezérem ejte,
Kitől erednek, nem tudtuk kivenni;
De így hangzottak: «Csak minket követve,
A part alatt, jobb kézre jertek, ott van
Oly út, melyen élő is fölmehetne.
S ha ez a kő itt nem gátolna abban,
Mely megalázza nyakam', a kevélyt,
S aláhorgasztja fejemet, jártomban:
Azt a ki él — nem mondta bár nevét —
Megnézném jól, nem ismerném-e? — kérve
Nemes szánalmát, súlyos terhemért.

az imádságot hangsúlyozza, a mi leginkább megfelel az újtestamentomnak is, jelesen a Jakab apostol tanának a «szívből eredő imádság» erejéről (Jak. V. 14—16.), bár ő is, világosan, csak a betegekért való könyörgésről szól.

37. *Égi kegy s igazság:* a kettő egyesül a valóságban, a lelkek vezekeltetésében s mennybe juttatásában.

45. *Bár váltig igyekeznék.* Az eredetiben: bár akaratja ellen, t. i. fáradt, de érthető lenne úgy is, hogy akaratja ellen megy a hegyre; ezért változtattam a kifejezést (nem az értelmet).

58. Latin valék; egy nagy toskáni vére,
Aldobrandesco Vilmos az atyám volt,
Bár nem tudom, neve hozzátok ért-e?
61. Az ősök vére, mely erembe lángolt,
S nagy tetteik, úgy elkevélyitettek,
Hogy származásunk' egy közös anyánktól
64. Feledve — ember-megvetővé tettek.
A mért meg kelle halnom; tudja már ott
Siena- s Campagnában minden gyermek.
67. Nevem Umberto; s nem csak nekem ártott
Dölyföm, de mindent, vélem egyetemben,
Ki hozzám tartozott, veszélybe rántott.
70. Most e miatt kell itt e súlyt viselnem,
Mig Isten nincs kiengesztelve, — *itt* e
Holtak közt, mert az élők közt nem tettem.»
73. Kihallgatám őt, arczomat lesütve.
S a többi közt egy (nem az a ki szóla)
Súly-nyomva, nagy kinjában, föltekinte —

58. *Latin valék* — egész beszédéből kiérzik, hogy még most is sokat tart családjára, ősei vérére s nagy erényeire — bár bánja kevélységét; még nincs egészen megtisztúlva a vezeklés által — s ez jól van így gondolva s kifejezve a költő által. Különben bővebben van szó róla is, a következőkről is, a fejezet Bevez. Értek. I.-ben.

63. *Egy közös anyánktól:* a földtől, vagy Evától.

65. *A mért meg kelle halnom:* kevélysége miatt gyűlölték s ölték meg a sienaiak; az ott s az egész Campagnatico-ban (egész tartományban) köztudomású dolog volt.

72. *Holtak közt.* Életében — az élők közt — elmulasztotta Istent kiengesztelni; most halva — a holtak közt — kell azt ily gyötrelmek viselésével tenni.

73. *Arczomat lesütve;* részint mély részvétből, de azért is, hogy a kínsúly alatt görnyedők halk beszédét érthesse, l. 78. vers.

Megláta, rám ismert, és felsikolta,
Szemét nagy fáradsággal rám szegezve,
Ki vélök mentem, mélyen meghajolva.
— «Oh! — kérdezém — Oderisi lehetsz-e —
Agobbio dísze s a művészeté, mely
Párisba' *fény-szinzés*nek van nevezve — ?»
— «Pajtás, — felelt ő — élénkebb szinével
Már Franco Bolognese túltett rajtam;
Teljes dicsével részecském nem ér fel!
Nem voltam ily szerény ám én se' hajdan,
Mig éltem, féktelen dicsvágyban égvén,
Egész szivem' a melynek oda adtam.
E gőgömért meg most fizetek még én —
S még itt se' lennék, ha nem tértem volna
Istenhez — még vétkezni módom lévén.
Oh emberi tehetség hiu volta!
Mi kurta zöldelése fa-tetődnek,
Vad kor ha nem jő, izlésben romolva!

77. *Nagy fáradsággal:* még szemét kinyitni s felnézni is erős fáradságára esik.

81. *Fény-szinzésnek:* «illuminer», egyértelmű a miniature-vel; l. a Bev. Ert. I. — hol Oderisiről s a többiről, kik itt a következőkben említtetnek, elég bőven van szó.

84. *Teljes dicsével:* az ő dicsősége teljes, az enyém csak egy részecske. Ez már nagyon is szerény — a művészet történelme nem igazolja a vetélytárs ily kedvező ítéletét a bolognai Francoról sem. Egyik is, másik is, a valódi művészet kezdetei előtt voltak.

90. *Még — módom lévén.* A megtérésnek akkor van érdeme, ha módja volna még vétkezni az embernek. Ezért mondják sok — öregségére kegyessé váltnak: a bűn hagyta el őt, nem ő a bűnt. Oderisi azt mondja, még a purgatorium kül-köreiben kellene kóvályognia, ha jó idején Istenhez nem tért volna. Úgy látszik, tisztulása itt is előre haladottabb már, mint az Aldobrandeschi Umbertóét láttuk imént.

94. Lám, Cimabue, a festők közt legfőbbnek
Tartá magát, most Giottot dicséri
Minden, hirétől ez fosztotta őt meg.
97. Most két Guidó, egymással összeméri
Magát a nyelv dicsében — s már is hajt, a
Ki előtt ki kellend mindkettőnek térni.
100. Világi hír csak szélnek fúvalatja,
Mely majd amarról fúval, majd emerről,
S nevét fúvó helyével váltogatja.
103. Több-e hired — ha megvénült tetemről
Rázod le húsod', vagy korább' ha meghalsz
Mint leszokál a *papa*- s *tütü*-nyelvről —
106. Ezer év múlva? — s pedig kevesebb az
Az örök-léthez, mint a leglassúbban
Görbűlő körhöz, mig egyet hunyorgasz!

94. *A festők közt legfőbbnek.* Az eredetiben így van «Cimabue azt hitte, ő birja a (harcz- vagy verseny-) tért a festők közt». Vagy Dante vette e kifejezést Cimabuenak a firenzei templomban levő sírversétől, vagy ez az utánzata a Dante versének. Így szól:

Credidit ut Cimabos picturæ castra tenere,
Sic tenuit vivus, nunc tenet astra poli.

Mi is fordíthatjuk a föntebbi másfél sort így:

Lám Cimabue, első volt a festőknek
Versenyterén —

97. *Most két Guido.* A Bev. Ért.-ben ezekről is volt bőven szó. Az eredetiben: «az egyik Guido a másiktól vitatta el a nyelv dicsőségét» — és «talán már meg is született az, ki mind a kettőt kiűzi a fészekből» — ez utóbbi képet magyarban nem használhattam.

103—106. *Több-e híred — ezer év múlva*, e két fél sor összetartozik; az eredetiben is így van két és fél sor közéjök vetve. Így értendő: többen emlegetnek-e ezer év múlva, ha nyolczvan évig éltél is, mintha kis gyerekül haltál volna meg, mikor még a kenyeret papá-nak s a vizet tütü-nek mondtad, gyerek-nyelven?

109. *Ezzel*, ki oly kis helyt fog el az útban
Előttem, tele volt egész Toskána,
S most híre Sienában is alig van,
112. A hol uralkodék, mikor lehámla
Firenze gőgje, és e büszke gőgbül
Mi megmaradt: a kéj undok leánya.
115. Hirnév olyan mint fű szine — kizöldül
S meg elsárgul; szinét azon napon
Veszíti el, mely kicsalá a földbül!» —
118. Feleltem én: — «Igaz szavad nagyon
Int az alázatra s lesújtja gőgöm'.
De mondd, kiről volt a szó ajkadon?»

108. *Míg egyet hunyorgasz.* Ezer év annyi az örökkévalósághoz képest, mint az a kis görbe vonal, melyet szempillád egy hunyorítása tesz, a legnagyobb (leglassabban görbülő) égi körhöz mérve.

109. *Ezzel*, a ki a beszélő előtt jár, alig egy lépéssel; Provenzano Salvani az, kiről — mint egykor Siena vezéréről — s tragikus sorsáról szintén szóltunk a Bevez. Értek. I.-ben.

113. *Firenze gőgje.* Provenzano Salvani akkor uralkodott s vezérkedett Sienában, mikor Firenze gőgje megcsappant, t. i. a montapertai csata után, 1260. szeptember 4-kén. «Így adta meg magát» — írja Villani, Krónikája I. VI. k. 78. fejezetében — «Firenze háládatlan és kevély népének a gőgje.» — Még keményebben Buti, Dante egyik legrégibb magyarázója: «Abban az időben a firenzeiek abban kevélykedtek, hogy szomszédaikon túltesznek; aztán elaljasodtak, annyira, hogy pénzért mindent készek megtenni, mint a kéjhölgy, ki szennyes nyereségért önmagát adja el. Így volt ez a szerző (t. i. Dante) idejében. De ma — a mi időnkben — mind a két bűn (a kevélység is, az elaljasodás is) megvan bennök».

115. *Hírnév olyan:* Ésaj. XL. 6: Minden test olyan, mint a fű, s dicsősége, mint a mezei virág. — V. ö. Zsolt. XC. 3., 6.

120. *De mondd, kiről volt a szó ajkadon* — a 109. s köv. sorokban.

Ő: — «Provenzan Salvani, s hogy ide jöjön,
A nagyravágy tevé: teljes hatalma
Hogy néki légyen sienai földön.
Igy most azért jár — és nincsen nyugalma —
Mióta meghalt. Ily pénzzel fizet meg
Ki vakmerő volt ott» — felelt szavamra.
És én: «Ha oly lelkek, kik életöknek
Bünbánat nélkül várják be a végit,
Ott lenn maradnak s ide nem jöhetnek,
Buzgó imák ha nem segítnek nékik,
Oly ideig, a mennyi életök volt:
Mily engedélylyel lehet hát e' még itt?»
— «Dicse s hatalma délpontján» — az igy szólt —
«Siéna közterén, önként, csöppet se
Szégyelve a mit tesz, kiűlve koldúlt,
Hogy büntetéstől barátját megmentse
(Kit fogva tarta Károly börtönében)
Bár minden ízén reszketett a teste.

124. *Igy* — t. i. meggörnyedve, a teher és kín súlya alatt.

127—132. *Ha oly lelkek* . . . Dante tudhatta, hogy Provenzano Salvani csak mintegy 30 éve halt meg, pedig jóval idősb, mint 30 éves korában. Eszébe juthatott tehát, a mit előbb Belacquától hallott vala (Purg. IV. 127—135), hogy oly lelkek, kik a megtérést életök utolsó perczére halasztják, az elő-purgatoriumban kell hogy annyi évig maradjanak, a mennyire egész életök terjedt. A Dante kérdése tehát egészen helyén van.

136. *Barátját.* Buti szerint Vinea, vagy Vinca, vagy Vigne. Az esetet Buti úgy beszéli el, hogy Anjoui Károly tízezer aranyforint büntetés- vagy váltságpénzt követelt foglyáért, különben megöleti. Provenzan, ezt megértve, padot és asztalt tétetett ki Siena piaczára, s minden arra menőtől segélyt kért a váltságdíj összeszerzésére. Szép tette, kevélysége ellensulyául annál méltóbban betudandó volt, mert nagy önmegtagadásába kerülhetett, «minden íze reszketett», míg azt végrehajtotta.

139. (Többet se mondok; homályos beszédem,
De veled is szomszédid nem sokára
Ugy bánnak, hogy megérzed azt, remélem.)
142. E tette által lőn feloldva zára.»

139. *Homályos beszédem.* A ki nem próbálta mit tesz koldulni egy büszke léleknek — az nehezen fogja megérteni ama szavakat: minden ízén reszketett. De majd, ha Dante is száműzött lesz, ha szomszédai (polgártásai) megkóstoltatják vele a mások kegyéből élés — mely szinte koldulás — keserű kenyerét: akkor majd megérti!

142. *Feloldva zára* t. i. az elő-purgatoriumban, mint egy börtönben tölteni kellett idő elengedtetett; mintha börtönből bocsáttatott volna ki.

TIZENKETTŐDIK ÉNEK.

Első kör: A kevélyek. — Megbüntetett kevélység példái. — Az alázatosság angyala. — Fölmenet a második körbe.

Mikép ökörpár, egy járomba vetve,
Menék együtt e súlyosan terhelttel,
A mig csak édes nevelőm engedte;
De mikor így szólt: — «Hagyd ezt s kerekedj' fel,
Szükség, hogy itt vitorlával s lapáttal
Indítsa ki-ki csolnakát, a mint kell:»
Megindulék, kiegyenesült háttal,
Mint járni szoktunk — lélekben lenyomva
És megalázva mélyen mindazáltal.

1. *Mikép ökörpár* — t. i. együtt és egyenlő lépéssel egymás mellett. Hasonló kép van Homérnál (Iliás XIII. 904) a két Ajaxról, kik mint egy járomba fogott két fekete ökör jártak egymás mellett a harczban.
2. *E súlyosan terhelttel* — t. i. még folyvást Oderisivel, ki neki előbb magáról, aztán a hírnév mulandóságáról, végre Salvani Provenzanról beszélt, az előbbi énekben.
3. *Édes nevelőm:* dolce pedagogo. A kifejezés Pál apostoltól van véve, Gal. III. 24.
8. *Mint járni szoktunk.* Előbb mélyen meghajolva, beszélgető társához görnyedve járt ő is. De a lelki megalázkodás, mely a kevélyek e körében helyén van, tovább is megmarad lelkében, bár teste fölegyenesedett is.

10. De csak menék, önként követve nyomba'
Jó mesterem lépésit, — s mind a ketten
Megmútatók, hogy járásunk nem lomha.
13. S ő szóla: — «Fődet ne hordd oly emelten;
Hasznodra lesz s utadnak könnyebbsége,
Ha talpaid ágyára nézsz szünetlen.»
16. Mint látni — hogy maradjon fönn emléke,
Sir-fedelére vésik a halottnak
Nevét, hogy ki s mi volt s mi lett a vége,
19. (Igy lesznek újra s újra siratottak
Föl-föl ujitva a fájó emléket,
Mitől sarkantyút csak jó szívek kapnak):
22. Ugy láttam itt, de több való-hűséget
Művé-zibb alkatokba' — mikkel végig
Borítva volt az út, a hegybe vésett.

15. *Talpaid ágyára*, a hova lépsz s talpaidat teszed; magyarul így mondják: nézz a lábad alá. De az eredeti kifejezését itt megtarthatónak véltem. Virgil intésének oka és czélja mindjárt ki fog derülni.

17. *Sír-fedelére vésik.* Templomok alá, vagy czintermekbe temetettek fölé lapos köveket borítnak s arra vésik síriratukat vagy jelvényeiket. A hivek az ily köveken járnak át s a halott emléke mindannyiszor felújul bennök.

22. *Úgy láttam itt.* Ezért intette Virgil, nézz oda a hová lépsz; mert az egész út, a mint — mintegy a hegybe vágva — a kúpon körül futott, emlékeztető képekkel volt borítva, de igazabbakkal s művésziekkel (hisz Isten volt az alkotójok) mint ama sírfedő lapok. — E képek a megbüntetett kevélység példái a bibliai és világtörténetből s a görög mythologiából. Tizenhárom ilyen példa van itt fölhozva. Dante ilyenekben is, még külformára is, arányosságot tart. Minden példa egy terzinát foglal el, a négy első e szóval kezdődik *Látám;* a következő *Oh*-val s az illető nevével; a további három e szavakkal: *Ott látható.* Végre a tizenharmadik terzina, e há-

Látám — im a teremtés legszebb ékit,
Mind-annyi lény közt, az ég magasából
Villám gyanánt a földre hogy bukék itt.
Látám, tuloldalon, az ég nyilától
A földre vert Briareust, kétszerte
Sulyosbat nyomva a halál fagyától.
Látám Apollót, Marst, Pallast, fegyverbe
Öltözve még, apjok körül, csodálva
A gigások tetemit, szanaszerte.
S látám — Nimród nagy műve mellett álla,
Zavartan nézve népét, mit Senárban
Vele együtt ragadt meg gőg dagálya.
Oh Niobe, mi fájó szemmel láttam
Balsorsod' — hét s hét magzatod megölve,
Az út felén, világ elébe tártan.

rom kezdő szót ismétli három sora első szavaiban. (Ez utóbbi a fordításban elveszett.)

25. *A teremtés legszebb* ... Lucifer, a lázadó angyal, mind annyi közt a legszebbnek s legnemesebbnek volt teremtve eredetileg.

27. *Villám gyanánt.* Jézus mondja: Látom vala Sátánt, mint egy villámlást lehullani az égből. (Luk. X. 18.)

29. *Briareus:* a föld fia, a százkarú Titán; kétszerte súlyos a halál fagyától, minden test átalában, különösen az övé, anyja keblén.

31. *Látám Apollót,* az eredetiben: *Timbréost,* a mi Apollónak egyik mellékneve, Timbra városáról, hol temploma állt. Fegyverbe' vannak még, mind a három harczos testvér, apjok (Jupiter) körül, a mint az istenek ellen lázadó gygásokat leverték s gyönyörködve nézik szétszórtan heverő tetemeiket.

34. *Nimród,* a nagy vadász s Babylon első királya, a bibliai monda szerint Senár mezőjén kezdette, Istennel versenyző kevély népével együtt, építeni a Bábel tornyát. Nyelveiket összezavarván Isten, egymást nem értve zavartan nézik egymást.

37. *Oh Niobe.* — Niobe, Tantalus és Dione leánya, Amfion Thebae királyának neje, kevélyen dicsekedett Latona — az Apollo és

40. Oh Saul, hogy a saját kardodba dőlve
Tüntél elém ott, Gilboába', holtan —
Melynek so'sincs több harmata s esője!
43. Oh balgatag Arachné, láttam ottan,
Hogy szomorún függsz, félig pókká válva,
Vesztedre magad-szőtt hálóba fontan.
46. Oh Roboám, úgy látszik, már hiába
Áll képed itt, ki sem fél, sőt ijedten
Szököl magad, nem űzve, lóhalálba'.

Diána anyja előtt — szépségével, gazdagságával, istenektől származásával, főleg pedig gyermekeivel s azok számával (Homér szerint hat fia és hat leánya, Ovid szerint hét-hét volt, Dante ez utóbbit fogadja el). A megsértett Latona, fiától Apollótól követelte, hogy álljon bosszut a kevély asszonyon, legsebhetőbb oldalán, gyermekeiben. Apollo egyenként lövöldözte le gyermekeit a kétségbeesett anya karjai közül.

39. *Az út felén* — itt, a hol mindenki rajtok jár.

40. *Saul*, elbizakodva, kevélységében megaláztatott s mikor már nem menekülhetett, saját kardjába dől a Gilboa völgyén, mely 2. Sám. I. 21. szerint azontúl többé sem esőt sem harmatot nem kapott.

43. *Balgatag Arachné.* Arachné, Idmon kolofóni kelmefestő leánya, maga a leghíresebb szövő, kevélyen és vakmerően versenyre hivta ki Pallas-Athenaet, melyikök tud szebb szövetet állítani elő. A bosszús istennő pókká változtatta a vakmerőt és saját szövetében akasztotta fel s fojtotta meg. *Félig pókká válva* — az átváltozás jelzése végett — van ábrázolva.

46. *Roboám*, Salamon király fia, kevélysége által okozta Zsidóország kétfelé szakadását. Mert apja halála után mind a tizenkét nemzetség, Jeroboám vezetése alatt, odajött őt királylyá tenni, csak azt kérve: könnyítsen a nép terhein — ő kevélyen azt felelte: «*Apám jármot tett rátok, én azt megnehezítem; apám ostorokkal csapkodott titeket, én skorpiókkal foglak csapdosni*» (XII. 14.). Igy tíz nemzetség elszakadt tőle s Jeroboámot

49. Ott látható, a durva kövezetben :
Hogy' tette Alkmeon, saját anyjának
Az átkos ékszert drágává, kegyetlen'.
52. Ott látható még : hogyan támadának
Sennacheribre a saját fiak,
Kit a templomban holtan is hagyának.
55. Ott látható a vér, mit onta vak
Dühébe' Tomyris, Cyrusra mondva :
Vért szomjazál, hát vérbe fojtalak !

választotta királylyá. Most Roboám megréműlve — «*szekérre üle és megszalodt. Jerusalembe*» (Kir. XII. 14—18).

49. *A durva kövezetben.* Mind e képek a járó út kövezetén láthatók.

50. *Hogy tette Alkmeon.* Amfiaraosz, mint jós, előre tudta, hogy ha elmegy a thebai háborúba, ott vész. Azért elrejtőzött s rejtekhelyét csak neje Eürifile ismerte. Polinikes, a thebai királyfiak egyike, Eürifilét egy drága ékszerrel — s kevélységének hizelgő «igéretek»-kel — megvesztegette, hogy árulja el férje rejtekét. Célját érve, kényszerítette Amfiaraoszt, hogy a többi epigónokkal ő is menjen el a harczba. Most Amfiaraosz, tudva hogy sorsát ki nem kerülheti, meghagyta fiának Alkmeonnak, hogy mikor a harczból halála hírét hallja, ölje meg az áruló nőt. Atyja elesvén, Alkmeon megölte anyját s így tette neki drágává a végzetes ékszert.

53. *Sennacherib*, az asszirok legkevélyebb királya, hadat indított Ezekiás — Júda kegyes királya ellen, kevélyen szidalmazva a Jehovát. Ezekiás buzgó könyörgésére, az Isten egy angyalát küldte éjjel a Sennacherib táborába, az ott száznyolczvanötezer asszir katonát levágott s a gőgös királynak szégyenszemre haza kellett szaladnia. Ott midőn bálvány-istenének Nisroknak áldozna, fiai Adramelek és Sharézer reá rontottak, s ott a templomban megölték. (Esaj. XXXVII. 38.)

56. *Tomyris*, a szküthák vitéz királynéja, Herodot (I. 214) szerint, meggyőzvén a nagy Küroszt, a médek és perzsák hatalmas királyát — a ki véres ütközet után maga is a holtak közt

58. Ott látható: megverve, futamodva,
Hogy Holofernes lőn vér-áldozattá,
Az asszir nép s a csonka test, halomba.
61. Ott láttam Trójját, hamvba', vad barlanggá
Változva — oh, lesújtott Ilion!
Képed, dicsednek árnyát sem mutatná.
64. S véső s ecset oly mestere ki voln'
Hogy visszaadjon arczvonást, meg árnyat,
Mit bármely művész nézne bámulón!
67. Holt halva fekszik itt — az élők járnak —
Ki a valót látá, se láta többet
Mint láttam én itt, lehajtván orczámat.
70. Csak járjatok, Éva-fiak, gőgötöknek
Emelt fejével, földre le se nézve,
Tévutatok' miért ismernétek meg?

maradt — testét fölkerestette s fejét levágatván, vérrel töltött csöbörbe dobta, ezt mondván: «egész életedben vért szomjaztál, most igyál és lakjál jól vele!»

59. *Holofernes*, asszir király története az ó-testamentom apokrif-könyvei egyikéből, a Judit könyvéből ismeretes. Az erejében s diadalában elbizakodott kevélyt buja vágya kielégítésével ejtette meg a hazafias és hőslelkű zsidó hölgy. Népe megfutamodott.

61. *Ott láttam Trójját.* Ennek a költő három terzinát szentel, hogy tüzetesebben méltányolhassa a kép művészetét s hatását.

68. *Ki a valót látá:* a ki jelen volt Trója pusztulásakor, sem látott többet, mint ez élethű ábrázolat mutat. *Lehajtván orczámat:* részint alázatból, részint hogy a képleteket jobban láthassa.

70. *Csak járjatok.* Erős gúny hangja, mintha mondaná: Úgy úgy, Éva gőgös fiai, csak járjatok emelt fővel, ne nézzetek a földre, melyen a kevélység büntetését szemlélhetnétek, ennyi példában ábrázolva s megismernétek mily tévúton jártok

Már elmaradt körútunk java-része
S előbb haladt már a nap is sugárzva
Mint lekötött figyelmünk vette észre:
Midőn az, a ki szüntelen vigyázva,
Előre járt, most: «Fel a fővel! — szóla —
Nincs már idő baktatni igy mélázva.
Nézd, ott egy angyal, ki előhatolva
Közelg felénk, nézd, vissza már, sietve
Fordúl a nap hatodik szolgálója.
Arcz- s mozdulattal úgy hódolj előtte
Hogy a magasba szívesen vezessen,
Mert a ma vissza nem tér, vedd eszedbe!
Intésit, az időt hogy ne veszessem,
Úgy megszokám, a hányszor erre intett,
Mindjárt fogadtam a legkészségesbben.

73. *Javarésze* t. i. annak, a *mit ebben a körben* kelle megtenniök, mert az *egész* körnek csak egy nyolczada, a mennyit itt haladnak.

75. *Lekötött figyelmünk.* A látottak annyira lekötötték figyelmöket, hogy észre se vették, sem a magok, sem a nap (az idő) haladását.

76. *Midőn az...* T. i. Virgil, a vezető.

79. *Egy angyal* — az első kör őr-angyala, kivel mindjárt is találkoznak.

81. *A nap hatodik szolgálója.* A nap szolgálói az órák; a hatodik óra: a dél (reggel 6 órától számítva, mikor a nap fölkél). Tehát éppen dél múlt.

82. *Úgy hódolj* — úgy járj kedvébe, úgy nyerd meg jó indulatát. Valahányszor angyallal találkoznak, Virgil mindig ily hódolatra inti Dantét. L. Purg. I. 51. — II. 28. 29. — IX. 107. s köv.

84. *A ma vissza nem tér.* Az üdv alkalmát nem kell elszalasztani. *Ime most van az idvesség kellemetes napja!* 2. Kor. VI. 2.

88. A szép alak már-már elére minket,
Fehér-ruhában, arcza hajnal-csillag
Rezgéseként ránk bájosan tekintett.
91. Karját kitárta, szárnyai szétnyiltak
S szólt: — «Jőjetek, közél a lépcs ő, itt a
Könnyű feljárás, melyhez igazítlak.
94. (Ki ily hivásnak enged — vajmi ritka!
Oh emberek, magasbra bár teremtve:
Kis szél hogy útatok' úgy elhajlitja!)»
97. S oda vitt, hol a bércz meg van repedve,
Szárnyával ott arczúl legyinte engem
És biztos útat igért még fölebbre.
100. Mint ott, hol jobbra visz az út a hegyben,
A templomig, mely néz a jól vezérlett
Városra s Rubicont' hidjára szemben,

93. *Könnyű feljárás.* A kevélységet levetkezve, könnyű fölemelkedni. A kevélyek útja visszafelé vezet (balút: Purg. X. 123). Csak az alázatos mehet magasra. *Isten a kevélyeket megalázza, az alázatosokat magához emeli* mondja az evangelium; s sz. Bernát: Csak az alázatos haladhat bizton fölfelé, mert nincs hova alábukjék.

94. *Ki ily hivásnak enged.* E három sorral, melyeket zárjelbe tettem, mint szinművekben az úgynevezett *félre* való mondásokat, meg vannak akadva a magyarázók, az angyal panaszos vádszavai-e, vagy a Dante megjegyzése. Mind a két föltevés mellett lehet felhozni érveket. Én, Philaletesszel és Scartazzinivel, az angyalnak adom, mert csak ő tudhatja, hogy ily fölhivásnak sokan vagy kevesen engednek-e.

96. *Kis szél.* A kép talán a madár fölfelé röptéből van véve, melyet egy kis szél lever, útját elhajlítja. A kevélység szele nagyon könnyen elkapja az embert.

97. *A bércz meg van repedve:* feljáró lépcső nyílik benne.

100. *Mint ott...* Dante, az útat, mely az első körből a másodikba vezet föl, ahhoz a lépcsőzethez hasonlítja, a melyen, Florencz fölött a San-Miniato al monte nevű templomhoz mennek föl,

Hol meredekje csökken a hegy-élnek,
Lépcsőzet által, mit még akkor vágtak
Hogy tiszta volt még a főkönyv s a mérleg:
Ugy indul éppen itt is lankaságnak
A grádics a mely visz a másik körbe,
Oldalt a szirtek meredekbe hágnak.
S hogy arra fordulánk s menénk előbbre
«*Beati pauperes spiritu*»-hangok
Ragadtak ki se mondható gyönyörbe.
Mi mások itt, hajh, e szoros barlangok
Mint a pokolba' lenn! — itt dalok zengnek,
A mint belépünk — ott vad kín jajongott!
Megindulánk a szent lépcsőn — s könnyebbnek
Tetszék a lábnak sokkal, itt hogy járhat,
Mint síma úton lenn, alján a hegynek.

mely a városra s jelesen a most Ponte alle grazie-nek, akkor építőjéről Rubiconte polgármesterről nevezett hídra tekint alá. A hegy meredekségét a lépcsőzet csökkenti, melyet — úgy mond — még akkor vágtak, mikor a főkönyv és a mérleg még tiszta volt. E vágás, melyet szülő városának megadni Dante el nem mulaszthat, két — 1300 előtt kevéssel történt — esetre vonatkozik. Ezek némi tisztátlan kézzel folytatott visszaélések: a főkönyv (t. i. a birtok könyv) és a mérleg (t. i. a pénztári számadások, jelesen a só-árulás) körül. Ezekért nevezi Florenczet, persze gúnyosan, «jól vezérlett» városnak.

107. *A grádics*, két fal közt, a hegybe vágva, lejtős — két oldalán, a mint a szirtek közé szorúl, ezek meredekek.

110. *Beati pauperes spiritu* — «Boldogok a lelki szegények» — az alázatosság dicsérete, melyet hallani — a kevélység képei után, jól esik.

112. *Mi mások itt*... Dante önkénytelen összehasonlítást tesz: a pokolban s az itt tapasztaltak között.

115. *Könnyebbnek tetszék*... Az angyal már megérintette szárnya hegyével a Dante homlokát s észrevétlenül letörült egyet a hét P közül, melyeket a kapu őre karczolt volt homlokára —

118. Mondék azért: — «Mester, mi súlyos tárgyat
Vettek le rólam, mondd, hogy alig érzem
A járást s nem vagyok csöppet se bágyadt?»
121. Felelt: — «Ha majd a P-k, mik — hogyha nézem —
Alig látszanak már is képeden meg,
Letörülődnek, mint ez egy, egészen:
124. Oly rabja lesz a láb, menő-kedvednek,
Hogy nem csak fáradságot hogy nem érzesz,
De sőt gyönyör lesz fölfelé mehetned.»
127. Mint a kinek valami van fejéhez
Föltűzve, a miről nem tud maga,
S más-adta jelre sejtéssel fölérez,
130. Magán segítni kézzel nyúl oda,
Keres, talál — s jut annak tudatára,
Látással a mit meg nem tudhata:
133. Ugy tettem én — s jobb újjam rá talála,
Hogy homlokomon csak hat betü volt ott,
Miket a kulcsos angyal jegyze rája —
136. Mit jó vezérem látva — csak mosolygott.

de ő azt még nem tudja, csak hatását érzi már, a megkönnyebbülésben.

122. *Alig tetszenek meg.* A hét P közül csak egy van még letörülve, de már a többiek kezdenek halványodni.

126. *Gyönyör lesz* ... Előizlete annak, mikor a súlyát éppen nem fogja érezni s a földi paradicsomból (a purgatorium csúcsáról) súly nélkül fog az égbe fölszállhatni.

135. *A kulcsos angyal:* a kapu őre.

136. *Csak mosolygott.* Nem gúnyosan, sőt jó-akarólag, mint a pokol limbusában is, mikor a költők üdvözölték Dantét. Most mosolyog a Dante nem értésén, mi történt vele, furcsa kapkodásán fejéhez, meglepetésén, hogy a hét P helyett csak hatot talál homlokán. Mosolya mintegy szerencse-kivánat, hogy kezd már megkönnyebbedni, mintha mondaná: hál' Istennek, hogy már ennyire vagyunk!

TIZENHARMADIK ÉNEK.

Második kör: Az irigyek. — Szeretet példái. — Sienai Sapia.

Utunk a legfelső lépcsőhöz ére,
Hol másodszor bevágva van a hegy,
Melyet megmászni van sokak üdvére.
Itt is hasonló módon körbe megy
A hegy körűl, mint volt alább, a párkány,
Csakhogy hajlása ennek hirtelenb.
Itt nincsenek árnyképek, sem faragvány,
Oly sima itt a partfal, a márvány út,
Csak mint a kő, saját szinébe' halvány.
— «Ha kérdezkedni itt másokra várunk —
(Okoskodék a költő) — nagyon félek,
Hogy késedelmet fog szenvedni jártunk.»

5. *A párkány.* Ismételnünk kell, hogy a *párkány* szó nem a szokott közönséges értelemben veendő, mint valami kiálló rész; kiáll, igen is — a fölötte levő részhez képest, de nem az alatta levőhöz; s így párkánynak tulajdonképen nem volna mondható.
6. *Hajlása hirtelen.* Kisebb körnek (mint ez, magasabban levén a kúpon) hirtelenebb a görbülése.
7. *Itt nincsenek* — mint az első körben, faragványok (dombormüvek) az oldalfalakon, árnyképek a járó úton — a fal és az út azért márvány. — Lelket se látnak, legalább egyelőre, egyet sem. (Lehet, hogy az árnyképek ezekre értendők.)

13. S a napra szegzve súgarát szemének,
Jobb oldalát szilárd állásba tette,
Forgási tengelyül a bal-felének.
16. — «Oh édes fény, bizalmunk' benned vetve
Lépünk ez új ösvényre, te vezérelj,
(Mondá) a mint kell lenni itt vezetve.
19. Te áldod a világot hővel, fénynyel,
S ellenkezőt ha más ok nem parancsol,
Járnunk nekünk is sugarid szerént kell.»
22. És haladánk, kevés idő alatt, jól;
Nálunk a mit egy mérföldnek neveznek,
Hamarosan, csak a kész akaratból.
25. És érezők, nem látva, hogy repesnek
Lelkek körűlünk, szóval hivogatva
Szent asztalához vendégszeretetnek.

14. *Jobb oldalát.* Dél elmúlván (Purg. XII. 81.) — a mint a lépcsőn felérnek, a nap jobbjukon van; Virgil, a napra akarván nézni, jobb lábát szilárdan, forgási tengelyül veti s balfelével úgy fordul a körül. — A fordulás katonás szabatossága — mondja Longfellow — homérias.

16. *Oh édes fény:* a nap, mert a purgatoriumban naplement után járni nem lehet.

21. *Járnunk nekünk* . . . A nap itt, nem mint Philaletes mondja: allegoriailag, sőt éppen *nem* allegoriailag: a természeti világosság értelmében veendő, mely szerint a purgatorium vándorainak, ha csak ellenkező parancsot nem vesznek, vagy a nap le nem hanyatlik, járniok kell; szerinte sem vehető a «kegyelem» értelmében (azért *nem* allegoriailag) — mert a kegyelem *ellen* járniok semmi ok se' parancsolhatja.

23. *Nálunk a mit egy mérföldnek* . . . egy migliá-t, kevés idő alatt haladnak; de sem azt nem mondja: mennyi ez a kevés idő, sem azt, hogy ez a miglia mennyi része az egész körnek, vagy az e körben tett útnak: így ez határozott méretül a purgatoriumi körökre nézve nem szolgálhat.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

28. Röptében az első e hangot adta:
Vinum non habent — éles, erős hangot —
S ismételé, mellettünk elhaladva.
31. És még ez a távolba el se' hangzott,
Mikor a másik — «*Orestes vagyok*»
Kiáltva szálla át s e sem maradt ott.
34. Szólék: — «Atyám, miféle hangzatok — ?»
S be sem fejeztem, már a harmadikja:
Bántóitoknak megbocsássatok!
37. Jó mesterem szólt: — «Ostor itt javítja
Az irígység bünét, azért van éppen
Hogy itt az ostort szeretet suhintja.
40. Szükség, a féknek hogy más hangja légyen;
Ezt, ugy hiszem, előbb meghallod, mint a
Bocsánat ajtaján lábad bemégyen.
43. De most szemed' szegezd csak — jól kinyitva
A légbe, lásd hogy lelkek űlnek ottan
Sorban, magokat a falhoz szorítva.

28. *E hangok:* ezek a hangok, a rokonszenv és szeretet hangjai, nem a vezeklő lelkektől, sem az illető személyektől, nem erednek, csak emlékeztetők az irigységgel ellenkező érzelmekre; mint az első körben az alázatosság képei a kevélység ellenében. A következő hangok jelentéséről lásd a Bevez. Értekezésben II.

37. *Ostor* és alább (40.) *fék* mikép értendők, emlitve volt szintén a Bevez. Ért.-ben.

40. *A féknek.* A vad lovat ostorral és fékkel kormányozzák: innen van véve a kép. De kevésbbé tudom megmagyarázni, mit akar mondani, hogy a *féknek* más *hangja* legyen, mint az ostornak. Az ostornak el tudom képzelni a *hangját* — a fékét nem. Az eredetiben is: «contrario suono».

41. *Úgy hiszem, előbb meghallod:* Purg. XIV. 133—142.

42. *A bocsánat ajtaján:* a következő körbe felvezető lépcső alján. Minden lépcső feljárat a bocsánat ajtajának nevezhető, mert

Szemeim' erre jobban kinyitottam,
S lelkeket űlni láték, köpenyekbe',
Szinökbe' mint a kő oly sápadottan.
S a mint menénk, egy kissé közeledve,
Szót hallék: *Mária, imádkozz' értem* —
S megint: *Mihály s Péter s ég minden szente!*
Nem képzelek még embert, földi vérben,
Oly szivtelent, részvétre hogy ne gyúlna
Attól, mit eztán láttam és megértem.
Mert lépteinkkel oly közel nyomúlva,
Hogy mozdulatjok' tisztán kivehettem,
Szememből értök fájó köny csordúla.
Csak durva, szúrós szőringgel fedetten,
Egymásnak a vállára támaszkodtak,
S mindnyájan a sziklára, sűrű rendben.
A búcsu-járó helyeknél a sok vak,
Alamizsnára kinyújtott kezekkel,
Fejök' egymásra hajtva, igy tolongnak,

a vezeklés által megtisztúlt lelkek itt nyernek engedelmet a szabadulásra.

48. *Színökbe mint a kő* ... E körben a kő halvány sárgás színű: az irigység színe. L. f. 9. s.

50. *Szót hallék:* ezek már a vezeklő lelkek esdeklő szavai. A mit mondanak: a minden szentek litániája.

58. *Durva, szúrós szőringgel:* az eredetiben *cilicio* — a vezeklők szürke szőringe (s nem szükségkép a szeges öv, mint érteni szokták). Scartazzini szerint ez öltözetnek kettős képleges jelentősége van: az irigység nyugtalan viszketege s a bűnbánat vezeklő ruhája. — Maga a kép igen szemléletes: a mint egymás vállára dűlnek, egymást támogatva s mindnyájan egyszersmind a sziklafalhoz, hogy egymást fentartani segítsék.

61. *A sok vak.* A vásárokon s búcsújáró helyeken tolongó vak koldusokról vett hasonlat magában is találó és szemléletes volna; de kétszerte az, mikor a 70. sornál megtudjuk, hogy szemeik

Hogy másokban szánalmat költsenek fel,
Nem csak szavoknak esdő hangja által,
De szintoly esdeklő tekintetökkel.
És mint a vak nem lát a napvilággal:
E szellemeknek is, kikről beszélek,
Az égi fény szemök' nem hatja által,
Mert vas fonál van mindegyik szemének
Pilláin öltve át s azt úgy lezárja,
Mint nyugtalan sólymot ha láncz köté meg.
Sértésnek érzém, ott előttök járva,
Mást látni, olyat ki nem láthat engem.
S bölcsemhez fordulék, tanácsra várva.
Megérte ő, a mért némán esengtem,
És meg se' várva, hogy kérdezzem én,
Szólt: — «Szólj, de tisztán s mentől rövidebben».
Virgil a bércz-párkány azon felén
Ment oldalamnál, a hol le lehetne
A mélybe bukni, korlát nem levén,

mily kegyetlenül voltak ezeknek a szerencsétleneknek lecsukva. Vakságuk a vak irigységet jelképezi.

72. *Mint nyugtalan sólymot.* A szem is, mint a sólyom, röpköd minden felé, ha le nem lánczolják.

73. *Sértésnek érzém.* Dante e gyöngédérzetének még a pokolban gyötrött megrögzött gonoszok iránt is nem egyszer adta tanujelét; mennyivel érthetőbb az itt, a bűnbánó vezeklők irányában.

76. *Megérte ő.* Virgil mindig megérti Danténak ki sem mondott gondolatait.

78. *S mentől rövidebben.* Máskor is (Pokol X. 39.) intette, hogy csak röviden szóljon.

81. *Korlát nem levén,* t. i. az út külső szélén. Mivel jobb felé haladnak (attól a mint felértek) tehát Virgil megy jobb oldalon, a lelkek pedig a bérczfalhoz támaszkodva, balfelől vannak Dantétól.

Túl oldalon volt a sok árny, esengve,
Kik, a kegyetlen varráson kinyomva,
Arczuk' fürészték keserves könyekbe.
Feléjök fordulék: «Oh lelkek, — mondva —
Kik bizton ama fényhez reménykedtek,
Mely vágyatoknak egyetlen egy gondja,
Ugy oldja — lelki-ösmereteteknek
Súlyos salakját föl az ég kegyelme,
Hogy elmétek folyamja eredjen meg:
Mondjátok: (oh mily örömömre lenne!)
Közöttetek van-e vagy egy olasz?
Tán haszna is lesz ismeretségembe'!
— «Polgára mind, oh társam, egy igaz
Hazának; ám de kérdd, köztünk ha lesz még,
Ki olasz vándor lett voln' s melyik az?»

83. *A kegyetlen varráson kinyomva* — t. i. könnyeiket, melyek arczukat áztatják kínjokban.

86. *Ama fényhez:* Istenhez, az örök üdv fényéhez; mert itt a vezeklés helyén a lélek minden gondja, vágya, csak arra van függesztve.

88. *Úgy oldja.* Ismét a kényszerítő feltételes kérés formája: úgy adja meg Isten ezt vagy amazt a kívánságtokat, a mint nekem ezt vagy amazt megteszitek. E formát Dante is, a bűnhödő vagy vezeklő lelkek is gyakran használják. — Itt Dante azt mondja: lelkiismeretetek súlyos salakját — a mi öntudatotok tisztaságát s nyugalmát oly kínosan zavarja — úgy oldja föl, úgy tisztítsa meg az ég kegyelme, annyira, hogy elmétek folyama, a tiszta gondolkodás, ismét szabad folyást nyerjen: a mint nekem megmondjátok, van-e köztetek vagy egy olasz (az eredetiben: latin) lélek.

94. *Polgára mind* . . . Itt senki sem olasz, vagy más nemzetbeli többé; itt csak az igaz haza — a mennyei város polgárai; a földön vándorok, jövevények voltunk, itt polgárok vagyunk. «Immár nem vagytok zsellérek és jövevények, hanem a szen-

E válasz jött szavamra, — de úgy tetszék
Hogy távolabbról jő mint a hol álltam,
Azért is hangosabban szólni kezdék.
S a többi közt egy árnyat úgy találtam
Hogy valamit vár — kérdezed: miképen?
Állát emelte, mint vakoktól láttam.
— «Szellem! — kiálték — ki följutni éppen
Gyötröd magad', ha te vagy a ki szóla
Jelentsd magad' ki, helylyel avagy névben!»
— «Siénai voltam — mondá válaszolva —
Itt ronda éltem' tisztitom e néppel,
Esdvén Ahoz, a ki megadhatója.
Bölcs nem valék, habár Sapia névvel
Neveztek; jobban örülék más kárán
Mint en-szerencsémen; s ha nem hinnéd el,

teknek polgártársai és Istennek cselédei» — Eféz. II. 19. — A purgatoriumban levő lelkek is, mondja Philaletes, tagjai a szentek gyülekezetének; ők alkotják a «szenvedő egyházat». — Ily értelemben igazítja helyre a szellem a Dante kérdését.

102. *Állát emelte.* Finom megfigyelés. A vak ember, ha valamit vár, pl. választ kérdésére, szemével nem tudván kifejezni, arcza, álla emelésével igyekszik kifejezni azt.

103. *Följutni éppen* . . . Itteni gyötrődésük czélja csak az, hogy följuthassanak oda, a hova törekesznek.

105. *Helylyel avagy névben:* hová való vagy, hogy hívnak?

108. *A ki megadhatója:* tisztulásomnak, melyre törekszem. Az eredetitől azonban e sor felette távol áll. Az így szól: «Lagrimando a Colui, che sè ne presti»: Könnyekkel esdve Hozzá, hogy adja magát ide — ezt alig lehetne magyarul helyesen kifejezni, vagy csak körülírással, mit viszont a versbe nem lehetne beszorítani. Talán: Esdvén Ahoz, ki lelkem Megváltója.

109. *Bölcs nem valék.* Olaszul Savia, szójáték a Sapia keresztnévvel. Az egy florenczi névtelenen (Anon. Fior.) kívül vala-

112. Hogy azt ne véld hogy a szavam csalárd, ám
Halld: oly bolond valék-e, a mint mondtam.
Már éveim ivén lejtőre járván,
115. A honfi-társaim nyilt harczsorokban
Álltak Colle előtt, ellenfelökkel,
S mit Isten végze: azért rimánkodtam.
118. Szétverve ott, keservök- s szégyenökkel
Megfutamodtak; engemet e hajsza
Soha nem érzett gyönyörrel töltött el.
121. Fakadtam — égre nézve — vad kaczajra,
Istent kiáltva: *Már tőled se félek* —
(Mint a rigó, ha kisüt a nap arcza).

mennyi magyarázó nőnek veszi e vezeklő lelket, de családi neve avagy személyazonossága iránt különböző nézetek vannak. Némelyek a Salvani-házból valónak tartják; van (az Ál-Boccaccio) a ki éppen az előbbi körben talált Salvani Provenzano feleségének. Legtöbb valószinűsége két föltevésnek van, egyik a Bigozzi grófok közé számítja, a másik a Ghinibaldi nejének állítja. Mindkettő szerint előkelő, de gyűlöletes sienai családok tagja lett volna. Abban pedig mindnyájan megegyeznek, hogy a legirigyebb s gyűlölködőbb teremtés volt, kinek gonosz indulata a monomániáig fokozódott. A maga által elbeszélt történetet úgy adják elő, hogy megesküdt volna, hogy ha Colle-nál honfitársai, a sienaiak győznek, leugrik az ablakából.

114. *Lejtőre járván.* Dante máskor is hasonlitja az élet utját félkör-ívhez, mely a délponttól lejtőre hajlik. Az élet közepének 35 évet téve, a beszélő túl volt ez életkoron.

117. *Mit Isten végze:* t. i. hogy a sienaiak vereséget szenvedjenek, ő azért könyörgött. Természetesen nem azért történt, mert ő rimánkodott érte, hanem mert Istennél úgy volt elvégezve.

123. *Mint a rigó.* Régi mese s abból eredt közmondás az olaszban, hogy egyszer, kisütvén a nap, január végén, melegen s a

124. Istennel elhatárzám, megbékélek
Vég-órámon; de hajh a késő bánat
A tartozásért itt fizetne-é meg — ?
127. Ha Pettignano Péter, szent imának
Malasztival, rólam nem emlékeznék,
Töltvén szivét irántam égi szánat.

rigó — mely télen át nagyon meghúzza magát s fázik, elbizakodva a meleg verőfényben, kibújt s Istennek fittyet hányva így fütyörészett: nem félek már, mert elmult a tél. Innen január utolsó három napját az olaszok rigó-napoknak nevezik, s könnyen elbizakodó emberekre azt mondják: nem fél már, mert kijött a télből.

126. *Itt fizetne-é.* A megtérésöket végórájokra halasztók nem bocsáttatnak egyenesen a purgatoriumba, előbb még az elő-purgatoriumban kell vezekelniök. Itt Sapia azt mondja, későre halasztván megtérésemet, végórámra, nem tudom itt lennék-e már, tartozásomat az irigyek vezeklésével fizetni, vagy még most is ottkünn kellene-e lennem, ha Pettignano Péter kegyes imái nem segítettek volna ide?

127. *Pettignano Péter* — másképen Pettinajo (Fésűs) Péter, kegyes remete Siena vidékén, ki visiókat látott és csodákat tett s szent hírében állott. Dante kortársa. Sapia is, mondják, gyakran meglátogatta, alamizsnát vitt neki s kérte imádkozzék érette. A XIV. század elején meghalván, a sienaiak tisztelni kezdték s a tanács már 1328-ban elhatározta, hogy búcsújáró napot szentel neki. Képe ma is minden templomban látható Sienában. Azonban csak a jelen század elején számláltatott a «boldogok» közé. *Forsyth* (Italy-ja 149. lapján) írja, 1802. Assumptio napján: «A pápa e nagy ünnepre tartotta fenn Péternek, a szegény sienai fésűsnek beatificálását, kinek canonizálásáról az egyház öt századon át megfeledkezett. A szegény Pétert nagy templomi fénynyel, gyertyákkal és zászlókkal tisztelik, ... de 500 évvel ezelőtt már nagyobb tisztesség érte: Dante egy dicsérő sort szentelt neki».

130. De *te* ki vagy, hogy dolgaink' kérdeznéd
Itt járva szabad szemmel — ha jól hittem —
S ajkad, beszéd közt, leheletet vesz még ?»
133. — «Szemeim is (szólék) zárva lesznek itten,
Bár kis időre — mert csekély is erre
Vétségök, irigy tekintéseikben.
136. Sokkal nagyobb annál szivem félelme
Az ott alanti kinoknak miatta,
Melyeknek lelkem' már is nyomja terhe.»
139. S emez : — «Közénk hát ki hozott utadba',
Ha azt hiszed, hogy oda kell letérned ?»
S én : — «Ez, ki vélem van, hangot nem adva.

131. *Ha jól hittem.* Sapia, szemei le levén varrva, nem tudhatja, hogy Danténak szabadok a szemei, de következtetheti könnyű járásából s talán abból a szavából is (93. v.) «használa lehet, ha megismerem». — Ez a feltételes hit csak a szemre vonatkozik, hogy a Dante ajka beszéd közben leheletet vett, azt a szellem tudhatja, mert érzi s hallja.

133. *Szemeim is.* Dante ezzel elismeri, hogy az irigység bűnétől ő sem egészen tiszta; de mindjárt hozzá teszi, hogy csak kis mértékben.

135. *Irigy tekintéseikben.* Mint a kevélységnek a nyak merev tartása, az irigységnek a kancsal tekintés a külső ismertetőjele, vagy inkább elfogadott jelképe.

137. *Az ott alanti kínok* alatt nem a földieket érti, mert ő sem mondta még, Sapia sem sejti, hogy Dante még élő ember, kinek köze van a földiekkel; hanem érti az alattok levő első körbeli kínokat — mert a Dante bűne nem annyira az irigység (ha van is valami benne abból is), hanem a kevélység, melynek tudata nyomja lelkét már is.

139. *Közénk hát ki hozott ?* — Mit keressz hát köztünk, hogy jöttél ide, e felsőbb körbe, ha azt hiszed, hogy az alsóbbikban van helyed s oda kell visszamenned a vezeklésre ?

141. *Hangot nem adva.* Virgil eddig még egy szót sem szólt.

142. Élő vagyok — azért hát bízva kérhetd,
Választott lélek, ha kivánod, ott túl,
Hogy földi lábaim' mozditsam érted.»
145. — «Oh — szólt ő — hallani ilyesmit oly új,
S biztos jele, hogy Istennél vagy kegyben;
Hát olykor értem hozzá esdve fordúlj.
148. S leghőbb vágyadra kérlek még, esennen,
Ha még egyszer tapodsz toskáni földet:
Hozz rokonim előtt jobb hirbe engem!
151. Ama hiú nép közt találod őket,
Mely Talamónba' bízik, de nagyobbat
Csalódik, mint a Dianán; — legtöbbet
154. Veszítni ott az admirálok fognak.»

143. *Választott lélek:* a purgatoriumban levők már választott lelkek, mivel innen, előbb vagy utóbb, bizonyosan feljutnak a mennybe.

144. *Hogy földi lábaim . .* Most világosan kimondja, hogy földi lábaival még oda túlra visszatérendő; kész is azokkal az ő érdekében eljárni, fáradni.

146. *Biztos jele.* Ily hallatlan dolog, hogy valaki élve, földi testben bocsáttassék a túlvilágba s még azontúl is élő maradhasson és visszatérhessen: Istennek különös kegyére mutat. A ki Istennél ily nagy kegyben áll, annak imádsága meghallgattatásra bizton számíthat.

148. *Leghőbb vágyadra kérlek* — ismét a gyakori kényszerítve kérő forma.

150. *Hozz jobb hírbe:* ez a vágyuk az itt levőknek, kivétel nélkül.

151. *Ama hiú nép . . .* A sienai. Dante, számüzetésében húzamosabban időzött Sienában. Ugy látszik, igen rossz véleményt nyert s táplált rólok: kevélyeknek, irigyeknek ismerte meg őket — a purgatoriumban mindegyre egy-egy sienaival találkozik. Itt meg hiú népnek bélyegzi az egészet.

152. *Mely Talamónba.* Talamone, vagy Telamone, kastély s róla nevezett kikötő, Toscana déli partján; a sienaiak mindig erő-

sen biztak benne, hogy védelmökre szolgál, kivált ha birtokukba kerithetik. 1303-ban aztán meg is vették a kastélyt s vele a kikötőt is; de a jóslat betelt, megcsalódtak reményökben, mert a kikötő csak kereskedelminek vált be, s a sienai hiuság, hogy tengeri hadi hatalommá váljanak általa, nem teljesedett. (A rómaiak idejében is kikötő volt. Itt kötött ki Marius, mikor Afrikából visszatért.)

153. *A Dianán.* Ez meg egy földalatti forrás, vagy is folyó, mely Sienán felül elvész a föld alatt. A sienaiak abban a hitben, hogy a folyó az ő városuk alatt veszi földalatti útját: költséges ásatásokat rendeztek utána — mivel a mocsár-vidéken, maremmáikban, jó ivóvízben igen nagy szükséget szenvedtek. Dante — illetőleg Sapia asszony — azt mondja, hogy ez is hiú remény s csalódás. 1300-ban még az volt; de később csakugyan megtalálták a vizet — állítja Barlow. Bizonyos, hogy Sienában van egy *Diana* nevű forrás. De a kommentárok szerint az egész dolog azon a mondán alapul, hogy Sienában régen is megvolt a mai Diana-forrás, mely nevét a pogánykorban, a források istennőjétől kapta s ennek szobra is állt akkor fölötte. A keresztyénség behozatalakor a papok a Diana szobrát a kútba vetették, a kútat betemették. A XIII. század végén jutott eszökbe a sienaiaknak, e monda alapján, keresni a kútat, azzal a hittel, hogy a Diana földalatti folyóvá lett.

154. *Az admirálok.* Gúnyos értelmű jóslat, Sapia azt akarja mondani, hogy a sienaiak hadi kikötővé remélik tehetni Talamone-t, évenként admirálokat fognak oda küldeni hadi hajóikra, de az admirálok, a maremma mocsár-levegőjében mind elpusztúlnak. Igy ez ábrándban ők vesztenek legtöbbet: életöket.

TIZENNEGYEDIK ÉNEK.

Második kör: az Irígyek. — Guido del Duca. Rinieri de' Calboli. — Megbüntetett irigység példái.

«Ki az, kinek hegyünk körűl van útja,
Bár szárnyra sem kapott még a halálban,
És szemeit kedvére nyitja, csukja?»
— «Ki? — nem tudom; de tudom nincs magában;
Szólitsd *te* meg, közelb levén hozzája,
De nyájasan, hogy vélünk szóba álljon.»
Két szellem igy beszélgetett, egymásra
Hajolva, rólam; jobbra tőlem, esdve
Emelve arczukat, mintegy szólásra.
S szólt egyikök: — «Jó lélek, a ki testbe'
Lakozva bár még, bátran mészsz oda,
Föl, ég felé! — mi hozzánk légy kegyes te,

2. *Szárnyra sem kapott még:* a lelket a halál oldja fel a testtől, mintegy szárnyat adva neki, hogy repülhessen.
3. *Szemeit kedvére* . . . nem közénk (az irigyek közé) tartozó, a szeme nincs lezárva, mint nekünk itt.
4. *Tudom, nincs magában.* Hallotta az imént, hogy Dante mondta Sapiának: «ez a ki velem van» — t. i. Virgil.
9. *Emelve arczukat* — már előbb is megjegyezte, hogy a vakok emelten tartják arczukat, ha figyelnek vagy várakoznak (XIII. 102.) — itt, ha szólni készülnek.

13. S mondd meg, ki vagy, honnan jősz! — mert csoda
A kegy terajtad, méltó bámulatra,
Olyan dolog, mi nem volt még soha!»
16. S én: — «Toscanán, középen át kanyargva
Megy egy folyócska, Falterona-szűlte,
El százmérföldnyi útba sem fáradva.
19. E testben így jövök, onnan kerűlve.
Nevem' nevezni? mért? hiába voln' az,
Nagyobb hangzása mert még nincs körűlbe.»
22. — «Ha jól fogom fel» — erre válaszolt az,
A ki előbb szólt — «értelmét szavadnak:
Az Arno a folyócska, melyről szólasz.»

14. *A kegy terajtad:* ugyanezt mondta Sapia is, erről a csodálatra méltó, soha nem hallott dologról. (XIII. 145., 146.)

17. *Egy folyócska.* Az Arno; folyócskának nevezi, pedig az olasz folyók közt nem utolsó; de nem hajózható, s Toscanában, folyása kezdetén, még csak folyócska. A Falterona, a toscanai hegyek központi s legmagasb csúcsa. Ennek az oldalából ered az Arno. Folyása annyira kanyargós, hogy a kis Toscanán át nem éri be száz mérföldnyi úttal; nem elégszik meg, nem lakik jól vele: nol sazia (non le sazia).

21. *Nagyobb hangzása.* Nevemnek *még* nincs valami nagy hangzása. Még! — de majd lesz, mintha mondaná — s e részben büszkesége megbocsátható, mert igazolta a következés.

22. *Ha jól fogom fel.* Az itt következő párbeszéd előkészület arra, hogy Dante, személyei egyikének a szájába adja ismét ama rettenetes vádbeszédek egyikét, melyekkel hálátlan hazáját, Florenczet, Toscanát, itt az egész Arno-völgyet ostorozza, mintha mérges kigyókkal csapdosná. Ampère, Voyage Dantesque cz. gyönyörű művében így ír e helyről: «Odább egy torony van, a *Porciano torony*, melyről azt mondják, Dante is lakott benne. Innen másztam meg a Falterona csúcsát; éjfél körül indúltam, hogy napfeljöttére felérjek. Mondám magamban, hányszor járta a költő — kinek nyomdokait nyomozom — e hegy

25. A társa monda néki: — «A folyamnak
Mért hallgatá el igazi nevét ez,
Mint ki nem ejtik azt, mi szül borzalmat?»
28. S tisztét leróni az, kérdő feléhez
Igy szóla: «Nem tudom, de bizonyára
Méltó az oly völgy, ha neve is elvesz;
31. Mert kezdetétől — hol oly terhes már a
Nagy Appenin, melytől Peloro szétvált,
Hogy ritka ponton duzzad ily arányra —

útjait! Elképzeltem, a mint itt barangol, holdvilágos éjen s szedi magába a benyomásokat e vadon, viharverte tájakról, szikla ösvényekről, mély völgyekből — melyeket mind beszö költeményébe. Költeményét olvasva meggyőződünk, hogy sokat utazott s teljes tájismeretet szerzett mindarról, a mit leír. Virgillel is, mindent megfigyelve jár. Lélekzet-fogytig mászsza a magaslatokat; eltéved s útját kérdezi; megjegyzi a nap és csillagok állását, figyelmét semmi sem kerüli el; szóval, az útazásban gyakorlott ember látszik ki minden sorából. — Dante bizonyosan megmászta a Falteronát is. E tetőn, a honnan az Arno egész völgye belátszik, kellene olvasni azt a kegyetlen támadó beszédet, melyet Dante az egész völgy ellen tart. A folyó mentét követi, s minél tovább halad, annál keményebbé s szenvedélyesebbé lesz támadása. Egy neme a «helyrajzi satirának», páratlan a maga nemében».

28. *Tisztét leróni:* mintha adós lenne a felelettel, tartoznék (tiszte volna) felelni.

30. *Méltó az oly völgy* . . . Ily átkot a bibliában is nem egy helyt találunk. Jób XVIII. 17. — Zsolt. IX. 7. — Zsolt. XXXIV. 17. — Különben — mondja Gioberti — «ezt nem úgy kell érteni, mintha Dante hazája vesztét s még emlékének is eltörültetését kivánná; csak demosthenesi szónoki figura az, arra czélzó, hogy az elsülyedt kikeljen a sárból. S megjegyzendő, hogy Dante nem is maga mondja ez átkot, hanem egyik személye (a Guido del Duca) szájába adja».

31. *Mert kezdetétől* . . . A közbevetésektől terhes mondat váza im

34. Odáig — hol, kárpótlásul az ég ált'
Tengertől elszíttért, magát od'adja,
Melyből nyeri folyó mind táplálékát —
37. Úgy kergeti az erényt, hogy elriadva
Fut, mint kigyótól; vagy mert a vidéknek
Balvégzete, vagy rossz erkölcs mi hajtja:
40. Hogy már egész természetet cseréltek
E nyomorú völgynek lakói, mintha
Circe tanyáján lettek voln' vendégek,

ez: mert kezdetétől torkolatáig annyira üldözi az erényt, hogy meg se maradhat benne. Látni való, hogy a költő (illetőleg személye) az Arno-*völgyről* egyszerre magára a folyóra viszi át a beszédet, de annyi szabadságot, a kifejezéseiben s mondatszerkezeteiben mindig oly szigorúan szabatos Dante is vehet magának.

32. *Nagy Appenin*, az egész hegylánc, mely Itálián végig vonúl, s melynek csak a tenger által elválasztott darabja a Peloro, ma Capo del Faro (Fáró-fok) Sziczilia észak-keleti sarkán. Az Appenin terhességét s duzzadtságát a magyarázók kétkép értelmezik. Egyik rész külső terjedelemre, a másik rész vízbőségre; amazok szerint az Appenin sehol sem domborúl oly magasra, mint itt a Falteronában; emezek szerint sehol sem duzzad vízbőségtől annyira, mint itt. Mind az eredeti, mind az én fordításom megengedi mind a két magyarázatot.

35. *A tengertől elszíttért.* Dante, a folyó vizek eredetéről s a tenger és folyók vizének körforgásáról, e magyarázatában eltér a tanára Brunetto Latini elméletétől, ki azt tartotta, hogy a folyókat a légnyomás által a földalatti üregekben levő — s a tengerrel összeköttetésben álló vizek táplálják; Dante pedig a tenger kigőzölgése (az ég által fölszítt vízparányok) által tápláltatja a folyókat.

38. *Vagy mert. . . .* Az Arno-völgyben átalános romlásnak a vidék balvégzete, vagy a rossz erkölcs ragálya lehet az okozója.

42. *Circe tanyáján:* az Odüsseiából tudjuk, hogy Circe a varázsló mindenféle állatokká változtatta széptevőit s vendégeit. Most

43. Undok disznók közt, — melyek makkra mint a
Más ember-eledelre érdemesebbek —
Indul előbb, szegény utát megnyitva.
46. Alább, visz útja csaholó ebeknek,
Mik erejöken felül is ugatnak,
S elfordúl tőlök, ezt mondván: *megvetlek!*

Dante rendre veszi az elállatiasodás e fokozatait; disznón kezdi, eben, rókán, farkason folytatja s végzi, egyre fokozódó hevességgel.

43. *Undok disznók közt* — kezdi szegény útját az Arno. A disznók alatt a Casentino völgyét érti a költő, melyről már a Pokol XXX. énekéből tudjuk, mily baromias bujaság uralkodott benne, s első sorban a Guido da Romena grófokat, kiket a legrégibb magyarázók szerint «tisztátalan buja életökért méltán disznóknak lehetett nevezni», a minthogy melléknevök Porciani is volt. Witte ugyan védelmébe veszi őket, s tagadja, hogy Dante rájok érthette volna e túlerős kifejezést, holott az akkor élő három testvér közül kettő, a Dante bálványának, VII. Henrik császárnak volt párthíve, s magának Danténak is pártfogói s vendéglátó házigazdái (a már említett Porciano-toronyban) — de utóbb maga is elismeri, hogy Dante nagyon csalódott a Guido-grófokba vetett reményeiben. (V. ö. *Witte:* Blätter für litt. Unterhaltungen, Lipcse, 1838. 606. l. — és Dante-Forschungen, Halle, 1869. 478. l.)

46. *Alább* — sorban megyünk az Arno mentében egymást követő vidékeken. — *Csaholó ebek* — az eredetiben *botoli*, apró, fogvicsorító s csak csaholni tudó ebfaj. Az arezzóiakat érti alatta, a kik hetvenkedő természetűek, fenyegetőznek, de azt beváltani nem tudják. Ámbár Arezzo is (Toscana egyik kisebb városa) ghibellin-párti volt, s ellen-ellenszegült a guelfeknek, de ritkán sikerrel. Dante talán e fölötti bosszúságában csúfolja őket így.

48. *Elfordúl tőlök* (az eredetiben nem mondja: megvetlek, csak megvetőleg, disdegnosa), t. i. az Arno, mely itt változtatja irányát, számos kanyarulatai egyikében.

49. Mélyebbre szállva, habjai dúzzadtabbak,
Látván, mint lesznek farkasok ebekbül,
Mentén az átkozott völgy-árkolatnak.
52. Majd árka mélyül, egyre még mélyebbül,
S rókákra lel, oly ravaszokra, ottan,
Hogy cselbe senki sem múlhatja fellyűl.
55. Nem hallgatok — bár hallja más mit mondtam,
S hasznos lesz ennek, ha eszébe tartja
Mit én az igaz lélektől hallottam.

49. *Mélyebbre szállva*, t. i. a völgyben; *duzzadtabb*, több vize lévén, de Dante a duzzadást összeköttetésbe hozza azzal, hogy ebek helyett most farkasokat talál partjain s azokra lesz haragosabb. — A farkasok pedig a florenczieki, kik — Buti szerint — «mint éhes farkasok, oly fösvények, s egymástól erőszakkal elragadozzák a megirigyelt prédát». Kedves, gyűlölve is szeretett — Firenzéjéről eleget mondott már Dante, közelebb a Sordello-jelenetben is; itt beéri ennyivel s azzal, hogy miatta az Arno-völgyet átkozott és balvégzetes ároknak nevezi.

53. *Rókákra:* ezek a pisaiak, kiket a közvélemény — a legrégibb magyarázók tanúsága szerint is — «csalárd, kétszínű, ravasz, megbízhatatlan népnek» tartott.

54. *Cselbe senki nem múlhatja fellyül:* az eredetiben: nem félnek, hogy valaki túl járhatna az eszükön.

55. *Nem hallgatok.* Mintha a beszélőt — a ki, mint mindjárt látni fogjuk: Guido del Duca, társa — ez meg Rinieri dei Calboli — félbe akarná szakítni, hogy ne beszéljen így, mások (Dante és Virgil) előtt. Nem hallgatok, feleli nekihevülten, ha mások is hallják, a mit mondottam. Ennek — ha Dantéra értjük — haszna lesz benne, ha eszébe tartja, a földre visszatértekor — ezt, a mit nekem az igaz lélek (a Szentlélek) sugallt. Némely magyarázók *ennek* helyett *annak*-ot, s alatta a Rinieri unokáját értik, kiről mindjárt lesz szó.

58. Már unokádat látom, mint üt rajta
Azon a farkas népen ott, mentébe'
A vad folyónak s fölveri az aljba'.
61. Eladja húsukat, még azon élve,
Megöli aztán, mint egy öreg dúvad —
Vész soknak élte, maga dicsősége.

58. *Már unokádat látom.* Guido del Duca itt a beszédet egyenesen társához, Rinieri dei Calbolihoz intézi. Ennek unokájáról van szó. Ez pedig Fulciolo da Calvoli, romagnai nemes, kiről a magyarázók, de az egykori krónikák és történeti följegyzések is, egyhangúlag azt írják: «Vad és kegyetlen ember» — ki 1302-ben (tehát két évre a jóslat után) Firenze podestája lett, s a feketék (guelf) pártjához tartozván, a ghibellineken hallatlan erőszakoskodásokat követett el. A gazdagabbakra irtózatos sarczokat vetett, mit azok fizetni nem tudván, mindenöket elfoglalta; a zúgolódókat vagy éppen ellenszegülőket, — vagy a kikre azt ráfogták — börtönbe vettette, itélettel vagy itélet nélkül fejöket vétette. Villani egész névsort ad krónikájában a kifosztottakról és megölettekről. — A mi az «unoka» szó értelmét illeti, az lehet egyenes unoka, fiának fia; vagy unoka-öcs: a testvérnek fia; melyik a kettő közül az itt szóban levő, a magyarázók nem állapítják meg biztosan.

62. *Mint egy öreg dúvad:* az eredetiben: come antica belva, lehet nominativus vagy accusativus; s vannak magyarázók, kik ez utóbbi esetben így értik: «megöli őket, mint egy vén vadállatot». Nem is említve, hogy akkor a belva-nak is többesben kellene állani, megöli *őket* mint vad-állat*okat* — az az ellenvetés, hogy az eredetiben előforduló «cacciator-vadász» nem illik a dúvadra, nem áll meg, mert a nagy vad bizony «rajtok üt a vadakon s felveri őket», mint én a cacciatort körülírom. A kép is így erősebb, elénk állítván az erdőben dühöngő és feleit marczangoló nagy vadat. Ezért én, a magyarázók és fordítók többségével, a szót nominativusban vettem s így fordítottam.

63. *Soknak élte, maga dicsősége.* Kegyetlenkedésével, a mint soka-

64. A gyászos erdőt — szinte vérbe' fúlad —
Úgy hagyja ott, hogy attól ezer évig
Új zöldelésbe, mint volt, nem borúlhat!»
67. Mint gyászos jóslatot hallgatva végig
Megháborúl a hallgatónak arcza,
Balvégzetek bármely oldalrul érik:
70. Úgy láttam azt a más lelket, hogy arra
Hallgatva fordúlt — s a hogy a beszédet
Magába vette, az hogy' felzavarta.
73. Egynek beszéde, másnak arcza végett,
Nevök' kitudni oly kiváncsi lettem —
Hogy kérdezém, egyszersmind kérve, őket.
76. S az, a ki elsőbb szólított meg engem,
Igy szólt a szellem: «Mit te nem tevél meg
Nekem, neked olyat kivánsz te tennem.
79. De mert akarta Isten, hogy kegyének
Ily jele légyen rajtad, — hát kimondom,
Tudd meg Guido del Duca vagyok névleg.

kat életöktől foszt meg, magának becsületét, jó hírnevét, értékét (az eredetiben: pregio) veszti el.

64. *A gyászos erdőt* . . . Florenczet, mert csak arról van szó. *Szinte vérbe fúlad* nem az erdőre, hanem a kegyetlenkedőre van értve: mint a vadállat a vett préda után.

65. *Úgy hagyja ott*, mikor legjobbjait kipusztította, mint az erdő, kiirtva szálas sudarai, összetiporva talaja, hosszú időkig nem nyeri vissza régi virulását, lombosodását.

70. *Azt a más lelket:* t. i. Rinieri-t.

71. *Arra — fordult*, t. i. Guido d. D. felé, őt hallgatva.

73. *Egynek — másnak*, tulajdonkép *egyiknek* (Guidónak) és *másiknak* (Rinierinek) kellene állani; de a versbe nem fért be, hacsak így nem: Egyik' beszéde, másik' arcza végett.

77. *Mit te nem tevél meg*, t. i. hogy a nevét megmondotta volna, mikor kérdezték, csak kitérőleg felelt. (20. 21. v.)

79. *Isten — kegyének*, lásd 14., 15. sor.

82. Irigység véremet oly szörnyü módon
Égette, hogy ha mást örülni láttam,
Oly színűnek láttál voln' mint az ólom.
85. Vetésemből most ime ily szalmám van!
Oh emberfaj, miért van szíved vágya
Csak arra, mit nem birhat társaságban?

81. *Guido del Duca.* Mint már a Bevez. Értek.-ben is megjegyeztük, a Dante-magyarázók magok sem igen tudnak felőle többet a nevénél, s annál, a mit ő mond magáról, alább a szövegben. Említik némelyek, de biztos adat nélkül, hogy Brettinoróban lakott, a romagnai nemesség e legfőbb gyűlőhelyében (l. alább a 112. sorhoz való jegyzetet). Ez magában kevés s azért — a mint kételyünket már a Bevez. Értekezésben is kifejeztük — nem lehetetlen, hogy talán költött, vagy a Dante képzelete által alkotott, vagy elvonás utján (mint talán Sordello) létrejött typikus alak, kivel Danténak az a czélja volt, hogy elmondassa véle saját érzelmeit. — Nagyobb bizonyossággal mondhatjuk az ellenkezőt a másik vezeklőről, Rinieriről, mert a Calboli (vagy Calvoli) család történelmileg ismeretes előkelő guelf nemzetség volt Fortiban, s mert a fölebb említett unoka (vagy unoka-öcs) csakugyan történeti személy, kinek Florencz története egyik véres lapját köszönheti (ha volna rajta köszönni való). — *Névleg*, az eredetiben ennek megfelelő szó hiányzik; csak annyit akar mondani itt: névszerint, névvel, Guido d. D. vagyok.

84. *Oly színűnek.* Az eredeti csak ennyit mond: irigységtől, rosszkedvtől elöntve (di livore sparto). Mivel azonban a livore-ból képezett melléknév: livído, sápadtat, ólomszínűt jelent, mertem így fordítni.

85. *Ily szalmám.* Nem mondja: aratásom, mert csupa szalma, t. i. az itteni vezeklés vigasztalan érzete.

87. *Mit nem birhat társaságban.* Az eredetiben: melynél tilos a társas üzlet. — Az irigység abban áll, hogy a jóban (nyereségben, gyönyörben) mással ne osztozzék, mindent csak magának akarjon tartani, bántja, ha más is élvez.

88. Ez Rinier' itt; dísze és virága
A Calboli-háznak, melyből hős erénye
Dús örökébe egy utód se hága.
91. S nem az ő vére van csak tönkre téve,
A Pó s a hegy közt, tengertől Renóig,
A lélek és test minden örökébe:
94. Mert e határok közt uralkodó itt
A mérges hajtás, hogy nehéz bevárni,
Mivelni késő, hogy majd kiirtódik.
97. Hol a jó Lizio — Arrigo Manardi —
Pier' Traversaro, Guido di Carpigna — ?
Oh elfajult Romagna fattyu-ágai!

88. *Rinier* l. a 8. sorhoz a jegyzetet. A Calboli-családban a Rinier név gyakori volt, s így e név többeket is jelenthet. Ez talán az lehetett, a ki 1257-ben Mantova podestája volt; vagy az, ki az Imolai Benven. szerint 1295-ben öletett meg.

89. *Hős erénye:* del suo valore; csakis hősiségről, nem valamely más erényről van szó.

92. *A Pó* . . . Ez a Romagna, a mint a Dante korában állott: Ravennától Rimini-ig, az Adria partján Sant' Albertóig és Maceratáig; Forlitól Cilla-, Cesena-, Meldoláig; Faenzától Fusignanóig és Briseghelláig; Omolától Gallóig és Poretáig; szóval: a Pó és az (Appenin) hegy, az (Adria)-tenger és a Reno folyó közti egész nagy tartomány. (L. *Loria*, L'Italia nella Div. Comm.)

93. *A lélek és test.* Az eredetiben: az igazság és a kedvtöltés által kivánt javakban. — A magyarázók mind így értelmezik, a mint én fordítom. A kedvtöltés (trastullo) is jó értelemben, szabados örömekre értve.

94. *Uralkodó itt.* A Romagna erkölcsi állapotáról a XIII. század végén, a Pokol XXVII. énekénél is volt alkalmunk szólani.

97. *Lizio*, a legtöbbek szerint valbonai, némelyek, de tekintélyesek (Dante P. — az Imolai, — An. Fior.) szerint bolognai nemes, igen kedves, udvarias, bőkezű világfi, Ravennában és

100. Mikor szül egy új Fabbrót még Bologna ?
Bernard di Foscót Faenza ha' remélhet —
Silány magból nemes hajtás fakadva ?

Forliban a társas élet központja volt a maga korában. Víg és bőköltő, de a becsület és tisztesség korlátait át nem lépő Mikor elfajúlt, korhely, kicsapongó fia halála hírét hozták azt felelte: Nem lep meg, mert soha sem is élt, újság csak az, hogy eltemették. Santa Sofia mellett (a toskánai Romagnában) ma is mutatják a valbonai kastély tornyait, a melyben, a hagyomány szerint, Dante is volt «a jó Lizio» vendége. De ha, jegyzi meg Scartazzini, Lizio 1300-ban már halva volt, a mint e versből következtetni kell, akkor Dantét számüzetésében, nem vendégelhette. — *Arrigo Manardi* — némelyek szerint brettinorói, mások szerint faenzai nemes, a Lizio barátja és sógora (Lizio leányát, Katalint, egy Manardi vette nőül); tanult, eszes, a mellett barátságos, vendégszerető, jellemes és köztiszteletben álló férfi. A róla ily szépen emlékező Guido del Duca-val oly benső barátságban volt, hogy Dante Péter és az Imolai Benv. Ramb. szerint «mikor Guido d. D. meghalt, ketté fürészeltette a padot, melyen együtt szoktak ülni, mondván: nincs hozzá hasonló, a ki mellé ülhessek».

98. *Pier Traversaro*, Ravenna ura, vitéz és méltóságos férfiú; Benv. Ramb. szerint «vir magnanimus et magnificus». Scartazzini azt írja róla (nem tudom, mily forrásból), hogy leányát István magyar királynak (természetesen az V.-nek) adta nőül. — Ereje s befolyása tetőpontján a XIII. század közepén állt, mikor II. Frigyes császárnak nagy szolgálatokat tett. Később vesztett befolyásából s a Polenták által a Traversariak Ravennából is kiűzettek. — *Guido di Carpigna.* A nemes és lovagias férfi, «ki bőkezűségével, udvariasságával s nemeslelkűségével mind a többieket felülmúlta», többnyire Brettinoróban lakott, míg testvére a rimini-i tanácsban ült. Ez is a XIII. század közepe táján virágzott.

100. *Fabbro.* Némely codexek kis *f*-betűvel írják: *fabbro* = kovács, mintha mondaná: «mikor támad egy kovács Bolognában?»

103. Toscáni ne csodáld, ha ily emlékek
Fölött sirok, mint Guido da Prata,
Ugolin' d'Azzo, kik miköztünk éltek!

a ki jobbra formálja pőrölyével az állapotokat. *Buti* szerint egy Lambertacci nevű kovács Bolognában a polgárok előtt oly tekintetre emelkedett, hogy a tanácsba, majd a bírói székbe választották s a város kormányát a kezébe adták; Fabbro de' Lambertaccinak is nevezték. — *Bernardo di Fosco* faenzai polgár, némelyek szerint paraszt földmíves fia, pisai podesta 1249-ben, szintén alantas sorsból csak erényei által emelkedett ki. — E terzinát a legrégibb codexek, jelesen a Crusca is, kérdőjelek helyett úgy pontozza (a szövegen különben egy betűt sem változtatva), hogy értelme, a megelőző sorral összefoglalva, ez: «Oh ti elfajúlt, fattyú romagnaiak, mikor Bolognában egy Fabbro támad (ver gyökeret), s Faenzában egy Bernardo di Fosco, silány magból kelt nemes hajtások». De ez értelmezés ellen alapos észrevételek tehetők. A költő magával jőne ellenkezésbe, mikor azt mondta, hogy az «egész Romagna megromlott, elaljasodott» s mégis Bolognában Fabbrót és Faenzában Bernando di Foscót élő és virágzó jelesekül említi. Aztán ezekről 1300-ban mint élőkről beszélni nem lehet, ezek akkor már rég meghaltak, s éppen azért kell kérdezni: mikor támad B.-ban egy új Fabbro és Faenzában egy B. di Fosco? — Azért az újabb (nem legrégibb) kiadások mind a kérdő alakú szöveget fogadták el. — Philaletes azonban az állító mondatot veszi fordítása alapjául.

104. *Guido da Prata* — némelyek szerint Forliból, mások szerint Prata nevű faluból (Faenza és Forli, vagy inkább Ravenna közt) származott, kevésbbé előkelő, de vitéz nemes, s nagy becsben állt a jó társaságban.

105. *Ugolin' d'Azzo* az Aldobrandini- vagy Ubaldini-családból, némelyek szerint florenczi, de hihetőbben faenzai polgár, szintén jóhírű s az előkelő családoknál kedves ember. Költőnek is emlegetik, bár nem tudják idézni műveit.

106. Frederigo Tignoso s társasága,
A Traversara ház, az Anastágik,
(Az is, ez is, kipusztult törzs, kivágva!)
109. Lovagok s hölgyek, gondjok s mulatságik,
Hol szerelem s nyájasság egyesűle —
S most nézni e sziveknek romlottságit!
112. Oh Brettignoro, jobb hogy porba dűlj le,
Látván hogyan fut szét egész családod,
S sok nép, csakhogy a romlást elkerülje.

106. *Frederigo Tignoso*, némelyek Riminiből, mások Faenzából, meg mások Montefeltróból valónak mondják; de élete javát Brettinoróban élte le. Társaság-szerető, kedves ember volt, szép göndör szőke hajjal s csak tréfásan nevezték tignoso (kóczos) gúnynévvel.

107. *A Traversara-ház:* előkelő ravennai család. «Mivel a nép és a nemesek között nagy népszerűséggel bírtak, a Polenták, mikor a ravennai köztársaságot hatalmokba kerítették, elűzték őket.» *(Ott.)* «E családból való volt Paolo Trav. a vitéz csapatvezér (capitano), ki a velenczeiekkel szövetkezve, Salinguerrát Ferrarából kiűzte» *(Benv. Ramb.)*. — Az *Anastagi*-család a Traversará-k és Polentá-k után a harmadik leghatalmasb Ravennában. Közeli és sokszoros rokonságban voltak a Polentákkal, de különböző erkölcsűek és életmódúak lévén ezektől, mikor a Polenták jutottak hatalomra, őket is kiűzték, «mint a bárányokat, mondván, hogy felzavarták nekik a vizet». *(Ott.)*

108. *Kipusztult törzs, kivágva* — vagy kiűzetésökre, vagy arra értendő, hogy 1300-ban — a Dante visiójakor — mind a két család tényleg ki volt halva, örökös nélkül maradva.

112. *Brettignoro*, másképp Brettinoro, ma Bertinoro, kis város Forli és Cesena között, a romagnai nemesség fő székhelye. 1295-ben a guelfek felűlkerekedvén, a ghibellin nemeseket elűzték, a népnek is velök tartó részét sanyargatni, üldözni kezdették. A család alatt a kiűzött nemesek, a sok nép alatt polgárok s a föld népe értendők. A brettinorói nemesség fő jellemvonása a vendégszeretet volt; idegennek sem engedték, hogy pénzért keressen

115. Bagnacaval jól tesz — nem hajt uj ágot;
Rosszul Castracaro, Conio rosszabbul,
Hogy egyre fentart még ilyen grófságot.
118. Jobbá lesz a Pagáni-ház, ha abbúl
Az ördögük kiköltözik — de tiszta
Hirnévre veszett hírök még se fordúl.

ellátást. Ez tette az életet családiassá, s az összetartó házakat egy családdá. A század végén mindez megváltozott. A jók elűzettek; a nép menekült a még nagyobb romlás elől; s a költő felkiált: Brettinoro, jobb volna összedőlnöd, mint ily romlás tanyája s tanúja légy! — A beszélő (G. d. Duca) felindulása pedig annál érthetőbb, ha igaz (l. a 81. sorhoz adott jegyzetet), hogy maga is odavaló volt.

115. *Bagnacaval, Castracaro, Conio*, ma kis városok Romagnában, a Dante idejében kastélyok, grófi székhelyek. Bagnacaval grófjai a Malavicini-ek a XIII. század közepén annyira hatalmasok voltak, hogy 1249-ben elfoglalván Ravennát, onnan a guelfeket s vezéröket, Polenta Guidót, kiűzték s ghibellin uralmat alapítottak meg a városban és köztársaságában. A század vége felé színt változtattak, s a ghibellinek ellen fordultak. Szerencsére kihaltak s azért mondja Dante, hogy Bagnacaval jól teszi, hogy nem hajt új grófi ágat. — Ellenben Castracaro, melynek grófjai — az Ordelaffiak — a század közepén ghibellinek, 1282-ben a pápa pártjára tértek, s a szomszéd Conio (vagy Cunio), melynek grófjai, a Barbianiak, épp úgy tettek, rosszúl tesznek, hogy az ily grófságot még fentartják. A castracarói Ordelaffiakról ugyan az Imolai Benv. azt írja: «már kihaltak, de akkor (1300-ban) még megvoltak, de elfajúlva őseiktől».

118. *Jobbá lesz.* — Pagani-ak hatalmas faenzai család, Faenza és Imola urai. Fejök Maghinardo Pagano da Susinana, kit gonoszságáért ördögnek neveztek, meg nem nevezve ugyan, csak czímerével (fehér mezőben kék oroszlán) jelölve, előfordul a Pokol XVII. 49., 50.-ben, kétszínű, jellemtelen ember volt, ki Toscanában guelfnek, Romagnában ghibellinnek mutatta ma-

Oh Ugolin' de' Fantolin', biztosítva
Van jó neved, mert nincs fiad se lányod
Ki korcs voltával elhomályosítsa!
— De menj, Toscáni! — mert inkább kivánok
Most sirni, mint beszélni! e beszédink
Ugy megzavartak, fáj gondolni rájok!»
Tudtuk, hogy a jó lelkek a mi léptink'
Hangját megérzék, — és mivel hallgattak,
Megbizhatánk, hogy útunk jó felé vitt.
Magunkba' míg igy lábaink ballagtak,
Felénk egyszerre hang zendűle szemben
Mint léget hasitó villám ha csattant:
— «*A ki elől talál, megöljön engem!*»
S elszállt, mikép a mennydörej visszhangja,
Ha hirtelen a felhő szerte-rebben.

gát, hasznot húzott mind a két párttól, s megcsalta mind a kettőt. — A vers értelme: a család (a fiak) nem rossz, még jobbak lesznek, ha az öreg meghal, — 1302-ben halt meg — de hiába, már oly rossz hírben állnak, hogy az jóra nem fordulhat.

121. *Ugolino dei Fantolini* derék, jószívű, jellemes faenzai nemes; bátor és vitéz; a Manfrediekkel tért vissza szülővárosába, honnan a guelfek miatt kelle távoznia, s most a Tebadello Zambrasi árulása által visszakerült. Az Appiai János csapatában vitézül harczolva esett el Forlinál, 1282-ben, s gyermekei nem maradván, jó hírneve csorbítatlanul maradhatott fenn az utókorra.

124. *De menj* ... nem csak szónoki figura, hogy «ne beszéljünk erről, hagyjuk abba»; valóban elküldi Dantét, s ő Virgillel csakugyan meg is indul, útját folytatni.

129. *Megbízhatánk* — mert ha nem (a felsőbb körbe feljáróhoz vezető) helyes irányba indultunk volna, ama «jó lelkek» bizonyosan megszólítottak volna, hogy más irányba induljunk.

131. *Hang zendüle* — ezek is (mint a Purg. XIII. 28.-hoz tett

136. De alig ez fülünk' hogy nyugton hagyja,
Másik következik rögtön nyomában
Mint kitörő mennydörgés robbanatja:
139. «*Aglaurus vagyok, ki kővé váltam.*»
S szorosbban költőmhöz simúlni vágyva,
Előre helyett egy lépést hátráltam.
142. Elcsöndesűlt a lég minden irányba, —
S ő szóla hozzám: «Ez ama kemény fék,
Mely vajha tartson minden embert hámba'!
145. De bekapjátok a horog csal-étkét,
Melylyel magához ránt a régi ellen —
S fék és hivó szó így hiába végkép!
148. Szólít az ég, derengő fényivel fenn,
Örök szépségeit mutatja nektek —
Szemetek mégis földön csüng szünetlen.
151. Ki mindent lát, azért ver titeket meg!»

jegyzetben mondva volt), nem az illető személyektől eredő, csak a «levegőben levő» hangok.

133. *A ki elől talál . . .* A Kain szava, kétségbeesésében — miután öcscsét, Ábelt irigységből ölte meg. (1. Mós. IV. 14.)

139. *Aglaurus.* Cekrops-, Athéne királyának a leánya, a ki irigyelte, hogy Mars isten nem őt, hanem nővérét, Herse-t szerette, s ezért megakadályozta találkozásukat. Az isten őt ezért kővé változtatta. (Ovid. Metam. II. 708. s köv.) Apollodoros egészen más mesét tud róla; de Dante nem azt, hanem az Ovidét használta fel, mikor egy irigy nővér példáját akarta elrettentésül idézni.

140. *S szorosbban.* A mennydörgés- s villám-csattanáshoz hasonló hangok hallatára Dante úgy megretten, hogy Virgilnél keresni menedéket — visszalép egyet (mivel ő ment elől).

143. *Ez ama kemény fék.* Itt magyarázza meg Virgil a XIII. 40. s köv. soraiban általa mondottakat. L. a jegyzetet az idézett sornál.

150. *Földön csüng.* Virgil e szavait bővebben magyarázza a következő énekben. XV. 49. s köv.

TIZENÖTÖDIK ÉNEK.

Második kör: az Irígyek. — A testvéri szeretet angyala. — Föl-menet a harmadik körbe. — Harmadik kör: a Haragosak. — Szelídség képei.

1. A mennyi köz van a harmadik óra
   Végéig nap-keltétől a körön, mely
   Forog szünetlen játszó gyermek-módra:
4. Szintannyi — mig az este nem jövend el —
   Maradt lementig, útjából a napnak.
   Ott alkonyat volt, *itt* már teljes éjjel.

1. *A mennyi köz van.* Dante itt a nap forgási köre által, az időt és irányt akarja meghatározni, abban a pontban, mikor a második körből a harmadikba vezető feljáróhoz érnek. Abból indul ki, hogy a nap, egyenlő idők alatt, a kör egyenlő részeit járja be napi útjában, azt mondja, hogy a mennyi részét a körnek, fölkeltétől kezdve három óra alatt (reggeli 6—9 óráig) tett volt, ugyanannyi van még hátra lementéig, esti 6 óráig. Az idő tehát három óra. Útjok irányát illetőleg, mivel északra fordított arczczal jobb kézre mentek mindig, de folyvást forduló (irányt változtató) körvonalban: ha most, d. u. 3-kor, mikor a nap már alkonyra hajlik, éppen szembe mennek a napnak, tehát a purgatorium körének éppen egy negyedrészét járták be ez idő alatt.

3. *Játszó gyermek-módra*, ki egy perczig sem állt helyt, hanem szüntelen forog.

6. *Ott*, t. i. a Purgatoriumban; *itt* t. i. a hol Dante e sorok írásakor volt, t. i. Olaszországban.

Sugári épp' orrunk hegyére hatnak,
Mert már a hegy oly részét kerülők meg,
Hogy éppen egyenest menénk nyugatnak,
S érezve, homlokomra hogy' verődnek
A sugarak s előbbinél nagyobb fény,
S az ismeretlentől szivem megdöbbent:
Kezem' szemöldökim fölé emelvén,
Szemem fölött belőle ernyő görbül,
Hogy igy a fény tulságát mérsékelném.
Mint a mikor viz-szinről, vagy tükörbül
A nap sugára visszaszökken túlnan,
S fölszállta épp azon mód' mint előbbrül
Leszállta volt s egy-méretű távolban
Egykép hajúl a kő-eséstől el — mint
Tapasztalásból és könyvből tanúltam:

10. *S érezve* . . . éppen szembe menvén a napnak, az orruk hegyére sütött, ezt Dante nem értette s megijedt rajta.

21. *Tapasztalásból és könyvből* — mi is tudjuk az optika ama törvényét, hogy a vízszinre vagy tükörre eső sugár, ugyanazon szög alatt verődik vissza a síma felületről, a melyen rá esett; ha függőleg: önmagára verődik vissza, ha rézsút jobbról, balra verődik, akkora szög alatt, mint esett; s innen és túl, esési s visszaverődési vonalai, a tükörtől egyenlő távolban, egyenlő távolra hajolnak el a szabadon eső kő vonalától, t. i. a függélyes vonaltól, értve a tükör azon pontjáról emelkedő függélyest, a merre a sugár esett vala. Ezek a fénytan (optika) legelemibb törvényei. Lássuk alkalmazásukat. Dante, ki előbb megijedt azon, hogy az alkonyra hajló nap egyenesen a szemébe süt, oly erővel, hogy ki sem állhatja: most valami erős fényt lát — más irányból — szemébe sütni. De itt sem tükör, sem vízszin nincs, a mi a nap fényét ily erővel visszaverhetné. Mi lehet az? bizonyára valamely erős fényű tárgy — de mi az?

Előttem megtört fény — ugy képzelém — itt
Rám úgy verődik vissza, oly erővel,
Hogy rögtön elfordítám szemem fényit.
— «Mi az, oh éd's atyám, a mi elől el
Orczám' s e' rejthetem, se' védhetem meg,
(Mondám) de épp', ugy tetszik, erre jő fel.»
— «Te ne csodáld, ha tűrhetlen szemednek
E mennyei cselédek fénye — (monda)
Követ ez is, ki hí s fölmenni enged.
Nem sok idő telik belé azonba'
Hogy nem teher, de kéj lesz őket látnod,
Természeted mikor azt elbirandja.»
S a mint az angyal hozzánk ért, az áldott,
Igy szóla örvendezve: «Lépjetek föl!
Itt nem oly meredek lépcsőt találtok.»

29. *E mennyei cselédek*, az angyalok. Virgil megfelel, hogy az a fényes tárgy, melytől Dante, szemét sem el nem rejthette, sem nem védhette, ismét egy angyal; természetesen a szeretet angyala, itt az irigyek körében, a ki a fölebb vivő lépcsőt megmutatja s a fölmenetelre hív.

32. *Kéj lesz őket látnod*, minél tovább haladnak, annál inkább hozzá idomúl a D. természete az angyalok látásához s fényességük elviseléséhez.

35. *Orvendezve.* A magyarázók itt az evangéliom ama helyét idézik: *Örömük van az Isten angyalinak egy bűnös ember megtérésén* (Luk. XV. 10), nézetem szerint nem helyesen. Dante itt nem mint megtérő bűnös jár, s az angyalnak tudnia kell, hogy ő csak mint idegen megy át a purgatoriumon. Hanem örül az angyal annak, hogy jót tehet; czéljában elősegítheti Dantét — a második P-t letörülve homlokáról s megkönnyítve neki a feljárást az ezáltal kevésbbé meredeknek érzett lépcsőn.

Hágtunk, kilépvén ama kerületből,
A mig *Beati misericordes!* s *Örvendj*
Te győzedelmes! hangzék hátmegettről.
Csak ketten, mesterem s én, felmenőben,
Hogy' részesüljek — elmém' azon hánytam —
Beszédiből haszonban és gyönyörben ?
S hozzá fordúlva, kérdém tőle bátran :
«Mit érte ama romagnai lélek,
Mondván : *a mit nem birhat társaságban ?*»
A mire ő : — «Legsúlyosabb bünének
Ismerve kárát, vajj' ki bámulhat, ha
Int mást s hasonló bánattól kimél meg ?
Mert arra vonz szivetek indulatja,
A mi megosztva másokkal, kisebb lesz,
És az irígység sóhaj-szelét hajtja.

38. *Beati misericordes* — a nyolcz boldogság ötödike : *boldogok a könyörületesek*, az irigység ellentétére emlékeztető szózat ; a másik, a mi szintén «hátmegettről», a hátrahagyott második körből hangzik még utánok, Danténak szól, hogy már ismét legyőzte egy kör nehézségét s fölebb mehet.

41. *Hogy' részesüljek :* Dante ezen nem egyszer hányja elméjét ; szeret kérdezősködni Virgiltől, tanulni tőle, megvitatni s megvilágíttatni nehéz vagy kétes kérdéseket. Most a G. del Duca szavára tér vissza, a ki azt mondta volt (XIV. 87.), hogy az emberek oly dolgokat szeretnek, olyanokra vágynak, miket nem birhatnak társaságban. Virgil azt így magyarázza : mert testi javakra (vagyon, gyönyör) vágytok, a mi megosztva kisebb lesz ; ezért irigységet támaszt az emberben, hogy ne birja — ne osztozzék benne más is.

51. *Az irigység.* Az eredetiben : az irigység sohajtásitoknak mozgatja a fúvót : az az, éleszti bánkodásotokat a fölött, mért kell a javakat másokkal megosztanotok, mért nem élvezhetitek csak magatok ?

52. De vágyatok ha magasabb röptet vesz,
Az égi legmagasb szeretet által,
Akkor ez önvád nem fér szivetekhez.
55. Valami jót *miénk*-nek mentül több vall,
Annál több jó jut abból egynek-egynek,
S egész kört annál hőbb szerel'm hat által.»
58. — «A jóllakáshoz — szólék — éhesebbnek
Érzem magam' most, mint ha nem szóltam voln'—
S elmémbe' még több kétség férkezett meg.
61. Hogyan lehetne, hogy a szétosztott jón
Több birtokos legyen mind gazdagabbak,
Mint a kevesek által birtokolton?»
64. A mire ő: — «Mert összes vágyadat csak
A földiekre tartod függesztetten:
Szürsz csak homályt a fénybül is magadnak!

54. *Akkor ez önvád*, tulajdonkép nem önvád, hanem az irigység által hajtott sohajok fájdalmas szúrása.

55. *Valami jót* — Virgil okoskodása a megosztás által becsükben csökkenő testi — s emelkedő lelki jók s jelesen a mennyei szeretet fölött, elég elvont arra, hogy Dante egyszerre meg ne érthesse, vagy — bővebb magyarázkodást akarva előidézni, azt mondja, hogy nem értette meg. Erről, úgy az első, mint a második (64—75. v.) magyarázatról, e fejezet Bevezető Értekezésében (IV.) bővebben szóltunk.

57. *Egész kört*, t. i. az egymást szeretők zárt körét; az eredetiben így is van: *chiostro* (zárda, klastrom).

58. *A jóllakáshoz*, a kielégítéshez, melyet kérdésemmel kerestem nálad, most még távolabb vagyok, mint mielőtt még kérdeztem; a mit mondtál, még több kételyt ébresztett bennem.

66. *Szürsz csak*. A valódi világosságból (di vera luce) is csak homályt azért szűrsz, mert elméd egészen a földiekre van függesztve.

67. A végtelen és megnevezhetetlen
Jó odafönn, ugy fut a szeretethez
Mint sugarak fénylő testhez szünetlen.
70. Ő annyit ád, a mennyi meleget vesz;
S igy, mentül terjedtebb, a szeretetnek
Örök hatálya annál erősebb lesz.
73. S fölfogni mentől többen törekednek
Annál több szerető s hőbb szeretet,
Egymást tükörként visszatükrözöttek.
76. S ha mind ez érv se' győz meg tégedet:
Beatricét meglátod — ő szelíden
Föloldja ez — s egyéb kétségedet.
79. Csak rajta légy, hogy mielőbb le légyen
Törűlve, mint e kettő, még az öt jel,
Bánat tüzétől béhegedve szépen!«
82. Épp' szólanék: — *megnyugtatál ezekkel* —
Midőn a másik körbe érve épp' föl,
Szemem kiváncsisága némitott el.
85. Most, hirtelen jött látomás büvétől
Érzém magam' templomba elragadva,
Környezve ott sok ember tömegétől.

71. *Mentül terjedtebb*, mentül többekre terjed ki, mentül többeket ölel fel magába a szeretet: ereje, hatálya annál nagyobb.
80. *Mint e kettő.* Nem volt említve, de Virgil e szavaiból látszik, hogy a szeretet angyala, a második P-t is letörülte a Dante homlokáról, mikor őt a harmadik körbe fölbocsátotta.
84. *Szemem kiváncsisága.* Fölérve a harmadik körbe, itt nem faragványokat látnak (mint az elsőben); nem láthatatlanok légi hangjait hallják (mint a másodikban); itt *extatikus visiók* «elragadtatott látomások» jelennek meg a Dante lelki szemei előtt; természetesen az e körben vezeklő harag szenvedélyére vonatkozók, annak ellentétei: szelidség, szeretet, megbocsátás.
86. *Templomba elragadva:* a jerusalemi templomba, hol a sokaság

88. S egy nő, belépve, anyai szavakba'
Gerjedve igy szólt édesen: «Fiacskám,
Mért tetted ezt, hogy' gondolád magadba?
91. Nézd, én s atyád, gond és agály nyomasztván,
Jártunk utánad!» — S elhallgatva menten,
Az első látomás eltűne aztán.
94. Más nő tünék föl, arcza ama nedvben
Fürödve, mit szül kinja a kebelnek
Ha nagy harag tüzel benn' mások ellen.
97. És szólt: «Ha ur vagy a városba', melynek
Neve fölött két fő-isten vitázott,
S melyből a tudomány szikrái kelnek:
100. A vakmerő karon, mely meggyalázott,
Lányod' ölelve — állj boszút Pisistrát!»
S a férj, arczán szelíd jósága látszott,
103. E szókra nyugodt hangon ily választ ád:
— «Hát, a ki gyűlöl, azzal majd mit tesztek,
Ha, ki szeret, igy elitéljük mindjárt?»

közt eltévedtnek vélt gyermek Jézust anyja keresi s megtalálván, szeliden dorgálja. Talán nem is egészen helyesen választott ellentét a haraggal; mert a gyermek eltévedése nem is tárgya a haragnak, legalább szenvedélyes haragnak, csak aggálynak és szelid szemrehányásnak s Máriának e szelidséget érdemül tulajdonítni alig lehet.

94. *Más nő.* Pisistratosnak, Athené szelid tyrannusának a neje. Leányát egy szerelmes ifjú nyilvános helyen megölelte s a meggyaláztatáson felbőszült anya bosszút kér hatalmas férjétől.

98. *Két főisten.* Neptun és Minerva (Poseidon és Pallas-Athené), Az eredetiben: oly nagy vita volt az istenek között.

103. *Nyugodt hangon.* A ‚Pisistrat' mérséklete jelképezi itt neje haragkitörésének az ellentétét.

Aztán sok embert láték; dűhtől reszket
Mind — s bősz haraggal tör egy ifju ellen,
Ordítva folyvást: «Kövezd meg, kövezd meg!»
S látám az ifjut, kinos gyötrelemben
A földre rogyni, a halál sulyától
De égre szegzett szemekkel, szünetlen;
Kinjában is azt kérni fő-urától
Hogy megbocsásson üldözőinek,
Oly arczczal, melyr' az irgalom kitárul.
S hogy lelkem, kifelé fordulni meg'
Azokra kezde, mik valók körűlem,
S látám nem csalfa tévedésemet:
Vezérem — ki mint álomba merűlten
S most mintegy abból bontakozni látott:
— «Mi lelt, hogy alig állsz? kérdezte tűlem.
Mert eljövél egy félmérföldnyi távot
Csukott szemekkel, mint kit bor vagy álma
Tart megkötözve, úgy tántorga lábod.»

106. *Aztán sok embert.* Ismét egy kép az újtestamentomi történetből: István első vértanú szelid önmegadása, s a felkorbácsolt szenvedély — harag és gyűlölet ellenében tanusított szelidsége, a megbocsátó szeretet képe. (Cselek. VII. 54—60.)

114. *Oly arczczal,* mely a bűnösöknek megnyitja az irgalom ajtaját.

116. *Mik valók körülem:* mind az egész, a purgatoriumban járás s az egész túlvilági út, csak visio; de azt valóságnak veszi; a visióban visio — azok a képek, melyeket imént látott.

117. *Nem csalfa tévedésemet:* a miket látott, azok a képek tévedések voltak, de nem csalfák, hanem igazak, tényleg is — mert megtörtént dolgok, s jelentőségben is, mint a helynek, a hol őket látta, megfelelők.

118. *Álomba merűlten.* Dante, a látványok (extasis) hatása alatt, magáról s való környezetéről nem tudva, mintegy álomban, vagy ittasságban tántorogva járt.

124. — «Oh édes jó atyám, ha hallgatnál, a
Mig elbeszélem (szóltam) miket láték,
Mikor a lábam kötelekben álla —»
127. De ő: «Viselnél bátor száz lárvát még
A képeden: nekem a legcsekélyebb
Gondolatodba is belátni, játék.
130. A mit látál, azért volt, mert kedélyed'
A béke árjának meg nem nyitottad,
Mely az örök forrásból szerte széled.
133. Nem kérdtem én: mi lelt? — mint azok szoktak,
Kik szemmel néznek csak, nem értve mitsem,
Fekünni látva lelketlen a holtat:
136. De kérdezém, hogy lábad' erősítsem,
Mint ösztökélni mindig kell a restet,
Ki bár fölébredt, járni kedve nincsen.»
139. Menénk azonban, szembe mind az estnek,
Nézvén elő, meddig szemünk kinyúlt,
Mig ránk az est fénylő sugári estek.

127. *De ő* . . . Dante, maga mentségére, el akarja beszélni látomásait. Virgil félbeszakítja; neki a Dante elbeszélésére nincs szüksége, ő lelkében olvas. Tehát Virgil *nem látta* a miket Dante látott; ezek csak az *ő* önkivületének (extasis) a látomásai voltak; Virgil csak az ő lelkében olvassa azokat — mint a szem tükörében meglátni az általa látottakat.

131. *A béke árjának* az égi béke kiáradásának, az örök forrásból. (*Szerte széled*: szétáradoz helyett.)

133. *Nem kérdtem.* Virgil azt mondja: nem azért kérdeztem én, hogy mi lelt, mintha tőled akartam volna megtudni; csak azért, hogy magadhoz térítselek, hogy tántorgó lábadat ismét megerősítsem. *Mint azok szoktak:* a kik maguk mellett valakit lélektelen holt gyanánt összerogyni, vagy részegként tántorogni látnak, de állapotuk okába be nem látnak, kérdezik mi lelt? — *ő* (Virgil) nem így.

139. *Szembe mind az estnek*, folyvást nyugat felé.

142. De lassan-lassan oly füst gombolyúlt,
Mint a setét éj, körülünk, felettünk,
Melyből kijutni nem volt mód sem út.
145. S a tiszta lég a látásunkból eltűnt.

140. *Meddig szemünk kinyúlt*, az eredetiben is így: quanto potean gli occhi allungarsi (a meddig szemeink kinyúlni birtak) — a lemenő napba nézve, mely mind alantabb járván, úgy szólván egészen szemben (egy színvonalban) volt szemeikkel.
142. *Oly füst:* mintegy a harag légköre. L. Bevez. Ért. III.

TIZENHATODIK ÉNEK.

Harmadik kör: a Haragosak. Marco Lombardo. — Szabad akarat. A világ romlottsága. — Conrado da Palazzo, Gerardo da Cammino, Guido da Castello. — Gaja.

1. Pokol-setétség s árva ég alatt
Nehéz felhőktől árnyalt éj, a melynek
Egyetlen egy csillagja sem maradt,
4. Soha se vont szememre még oly leplet,
Mint ez a füst, mely itten elboríta
Érzésivel a legdurvább szövetnek,
7. Hogy szemeink' se tarthatók kinyitva.
Mig bölcs s hü társam lépe közelembe
És támaszúl vállát ajánlta. — Mint a

1. *Pokol-setétség.* Az első terzina egy pokol-setét, csillagaitól a sűrű felhők által megfosztott — de természeti éjt ír le s erről mondja, hogy soha (a földön) nem vont szemeire oly *leplet* (az eredetiben: *velo*, a mi a fátyoltól kezdve, a függönyig vagy könnyebb takaróig különféle leplet jelenthet), mint ez a füst, mely a legdurvább szövet, mondjuk pokrócz, érzésével borította el; nem csak látni nem lehetett alatta, de a szemet kinyitni sem, mert a füstben úszó korom-részecskék csípik s szúrják a szemet. Azért mondja a 13. sorban «csipős»-nek is.
9. *És támaszul.* Virgilnek sincs kedve beszélni, csak vállát ajálja támaszul s annyit mond, ne maradj el tőlem (15. s.).

10. Vak, vezetőjét követi, hogy meg ne
Tévedjen és oly tárgyba ne ütődjék
Melytől sérelme, veszte is lehetne:
13. Ugy mentem én e csípős sűrüdött lég
Között tova, vezéremmel, ki többet
Se szólt: «Vigyázz, hogy oldalam mellett légy».
16. Hangokat hallék — békét könyörögtek
S irgalmat esdve, Istennek ama
Bárányától, ki elveszi bününket.
19. *Agnus Dei* volt mindnek dallama
És mindenikben egy a szó, a méret,
Ugy mintha mind egy-hangon szólana.
22. — «Mester, e dallók szellemek-e, kérlek?»
Szólék; mig ő viszont: «Jól láttad által;
S harag boga, mit oldani kisérlnek».
25. — «Hát te ki vagy, füstünket szegve lábbal,
Ki úgy beszélsz felőlünk, mintha éppen
Időd' ma is még mérnéd kalendákkal?»

16. *Hangokat.* Mint mindjárt látni fogjuk, ezek nem olyféle intő vagy elrémítő légi hangok, mint a második körben, ezek magoknak a haragért vezeklő lelkeknek a hangjai.

18. *Bárányától:* «Istennek ama báránya, ki elveszi e világnak bűneit», így nevezte Jézust Keresztelő János (Ján. I. 29.).

19. *Agnus Dei* (Isten báránya) a Minden-szentek litániája. *Mindnek dallama:* az eredetiben: mindnek kezdő szava, — mert minden strófa az *Agnus Dei* szóval kezdődik. Mondhattam volna én is úgy; de a dallamot az alaphang értelemben véve, így véltem jobbnak.

24. *Harag boga* — mint egy rájok hurkolódva, bogozva e földi szenvedély kötele; ezt oldogatják itt, a vezeklés s e kegyes énekek által.

25. *Füstünket szegve lábbal.* Nem láthatják, csak hallhatják, a mint megy, jár köztök. S mivel a szellemek járása nem hallható, kérdezhetik csodálkozva, hát te ki vagy?

Egy hang eképen szóla — s erre nékem
Igy szólt a mester: — «Felelj rá a mit mond,
S kérdezd meg, itt az út föl merre mégyen?»
És én: — «Oh lélek, ki magad' tisztítod,
Hogy szépen térhess vissza teremtődhez:
Ha énvelem jősz, hallasz csoda-titkot.»
S felelt: — «Kisérlek, mig szabad leend ez,
S ha füst miatt nem látlak s te sem engem:
Összekötőnk a hallás a helyett lesz.»
S kezdém legott: — «E pólya-kötelemben
Mit föl csak a halál old, így megyek fel,
Pokol tornáczin kelle általmennem.
Mert engem Isten oly kegyével kedvell,
Hogy udvarát meglátnom oly mód szolgál,
Mely ellentétes az újabbi renddel.
Azért ne titkold, éltedben ki voltál
De mondd meg; és mondd meg, jó út ha lesz e
Föl erre? — vezetőnk lesz a mit szóltál.»

27. *Kalendákkal.* A rómaiak a hónapokat nónákra, idusokra, kalendákra osztották; most az időt évekre, hónapokra, hetekre osztjuk. Mindez földi szokás. A túlvilágon nem osztják az időt — az örökkévalóság nem enged felosztást, határai sem levén. Az értelem tehát ez: úgy beszélsz, mintha még földi — s nem idevaló volnál.

33. *Ha énvelem jősz.* A költők vagy gyorsabban mentek a ködben, mint a szellemek, vagy ellenkező irányban.

34. *Mig szabad leend,* t. i. míg ebben a körben vagyok, a következőbe való feljáratig: a bocsánat ajtajáig (v. ö. VIII. 42.).

37. *E pólya-kötelemben,* így nevezi a testet; az ember, míg él, csak csecsemő az örökkévalóságra. A halál azt feloldja.

39. *Pokol tornáczin.* Az eredetiben: pokol szorongatásin jöttem át.

42. *Ellentétes az újabbi renddel.* Mióta Aeneás és Pál apostol átmentek a túlvilágon, nem volt példa rá újabban. V. ö. *Pokol* II. 13—32.

46. — «Lombardi voltam ; Marconak nevezve ;
Világot láttam ; s oly erényre vágytam,
Mire ma nincs, ki czélba nyilt szegezne ;
49. Följutnod, igy mészsz egyenes irányban.»
Igy válaszolt — s hozzá tevé : «Esengek,
Gondolj reám, ha ott fönn lészsz, imádban !»
52. És erre én : — «Hitemre, úgy teendek
A mint kivánod. Ámde még belemben
Feszít a kétség, mig nem fejthetem meg ;
55. Előbb csak egy —, most kétszeres nyom engem
Itéletedben ; mert előmbe tárult
Itt s máshol is, a mi azt szülte bennem :
58. Hogy a világ oly üres és elárvult
Minden erénytől, mint te mondtad éppen,
S teljes-teli megrakva álnokságtúl.
61. De kérlek add okát is s fejtsd ki nékem :
Hadd értsem én meg s más is értsen róla.
Egy lenn keresi azt, a más az égben.

46. *Lombardi voltam.* Lásd erről a Bev. Ért. III. Rövid szavú s csak egyenesen a kérdésre szorítkozó felelete emlékeztet a Sordello méltóságos hallgatására. (VI. 62—66.)

54. *Belemben feszít a kétség* — az erős kifejezéssel (az eredetiben : io scoppio, «majd szétvet a belsőmben levő kétség») azt fejezi ki, mennyire nem tud szabadulni azoktól a kérdésektől, melyeket először a Guido dal Duca szava (XIV. 87.) vetett föl benne, aztán a Virgil magyarázatai csak félig oldottak meg. Most, a Marco által kimondott itéletben (nella sentenzia tua (56. v.), hogy az erényre, melyre ő vágyott «ma nincs, ki czélba nyilt szegezne» (48. v.) : az előbbi egyszeres kétely kétszeressé vált, mert ebben elébe tárult, előbb is, most is, a mi azt a kétséget szülte benne, hogy mi az oka a világ ily nagy romlottságának ; az okot egyik lenn (az emberekben magokban), másik az égben — t. i. a csillagok befolyásában — keresi. Lásd ezekről is bővebben a Bevez. Ért. III.

64. Egy mély sohaj, kintól jajjá sajtolva,
Hangzék előbb; aztán kezdé: — «Testvér te,
Vak a világ s te onnan jősz valóba!
67. Ti, a kik éltek, mindent csak az égre
Akartok vetni, mintha bizony minden
Csak úgy mozogna, mint szükség kimérte.
70. Ez úgy ha volna, meg voln' ölve itt benn
A szabad-akarat s nem voln' igazza
A jón örülni, sirni bűneidben.
73. Mozgástokat, első, az ég okozza.
Nem mondom én: mind; s ha meg is engedném:
Világosságotok van jóra, rosszra,

62. *Hadd értsem* — jó lesz, ha ezt én is, általam mások is megértik.
64. *Egy mély sohaj.* A világ romlottsága fölött, mely annyira busítja e nemes lelket.
66. *Vak a világ:* s te onnan jősz valóba — olyan vagy, mint az egész világ — magadon viseled, magaddal hozod annak a bélyegét.*)
67. *Ti, a kik éltek.* Itt kezdi fejtegető magyarázatát a csillagok befolyásáról, a szabad akaratról s tehát a betudhatóságról a lombardi Marco. Lásd ezekről bővebben Bev. Ért. III.
71. *Nem voln' igazza:* nem volna joga, sem oka.
74. *S ha meg is engedném.* Ha megengedném is, hogy minden tettre az első mozdítékot, impulsust, az ég (ez alatt mindig a csillagok rejtélyes befolyását értjük) adja, de azért van világosságotok (eszetek, okosságotok), hogy választani tudjatok a jó és rossz közt.

*) E sort, s a megelőző (ezzel rímelő) másik kettőt így is vehetjük:
62. — Hadd lássam át s tanítsak másokat jól.
64. — Egy mély sohaj, mit a kín jajjá sajtol.
66. — Vak a világ és ment te sem vagy attól.

76. És szabad-akarat; s bár nehezen mén
Előbb, midőn az éggel harczra mentek,
De végre is győz, jól megnövekedvén.
79. Nagyobb erőnek és jobb természetnek
Engedjetek önként, az megteremti
A jobb belátást, mit az ég megenged.
82. Azért, ha rossz uton jár most a lenti
Világ: okát keresd csak bennetek, te,
S szóm ezt neked most híven megjelenti:
85. Annak kezéből jő, a ki szerette
Mig meg se volt még, mint picziny leányka,
Ki gyermekeskedik, sirva s nevetve,
88. A gyönge lélek; összes tudománya:
Hogy édes alkotója ellen nem vét
Ha a miben gyönyört lel, azt kivánja.
91. Előbb csekély jókban találja kedvét,
Csalódik bennök, kergeti vég nélkül,
Ha jobb irányt vezér nem adna, sem fék.

76. *Bár nehezen mén.* A még gyenge erő s magát nem gyakorlott akarat nehezen bír először ellenállani a felső befolyásoknak.

84. *Hiven megjelenti:* a mindjárt mondandókban fejezi ki a lélek eredete s fejlődése módját, mely az egész erkölcstannak lélektani alapja.

85. *Annak kezéből.* A fejtegetés bájos költői képpel kezdődik, a lélek eredetéről, mely — mint picziny, ártatlan lányka jő ki teremtője kezéből. — A mondat alanya a negyedik (88.) sorban van (az eredetiben is így).

91. *Csekély jókban,* t. i. a földiekben. Ezeket túlbecsüli — quivi s'inganna, megtéved bennök s mindaddig kergeti, míg birja.

93. *Ha jobb irányt . . .* Ha jobb irányba nem vezetnék, vagy a rossztól, fék által, vissza nem tartanák. Lehetne mondani: Ha jobb irányt kantár nem adna sem fék; de az eredetiben levő guida (vezető) szót, átvitt értelemben sem használják így.

94. Törvényeket azért kell adni fékül,
Király azért kell, hogy nézzen előre:
Hol a valódi város tornya végül!
97. Törvények vannak, de hol azok őre?
Sehol! — mivel a pásztor, ki elől megy,
Kérődzni tud, de nincs hasított körme.
100. Azért a nép, látván a vezetőket,
Hogy azt hajszolják, mit ő maga kíván,
Azon legel csak s mást se kér, se többet,

96. *Valódi város:* A mennyei város, az ég, az Isten országa. V. ö. XIII. 95.

99. *Kérődzni tud.* A költő itt a mózesi törvényre céloz, mely szerint a zsidóknak tiltva volt oly állatok húsát enni, melyek csak kérődznek, de nincs hasított körmük, vagy megfordítva, mert ezek tisztátalanok (a teve kérődzik, de nincs hasított körme; a disznónak hasított körme van, de nem kérődzik). 3. Móz. XI. 3—8. — Tiszták ellenben azok, melyek kérődznek is, hasított körműek is. — Aquin. Tamás szerint Mózes e törvényét az indokolja, hogy a hasított köröm a két (ó és új) testamentom, a Krisztus kettős (isteni és emberi) természete, és az Atya és Fiu megkülönböztetését jelképezi, míg a kérődzés az Isten törvényén való elmélkedést, rágódást (!!). Különös magyarázat valóban; de kétségtelen, hogy Dante e helytt erre gondolt. Itt ugyanis a pápáról van szó, a népek pásztoráról, a ki kérődzik ugyan, elmélkedik az isteni dolgokról, de hasított körme nincs, különböztetni *két dolog közt nem tud*, t. i. az egyházi és a világi hatóság közt. Mások, nagyobb általánossággal úgy értik, hogy a pápa tanít, magyaráz, utasít — de nem cselekszik a szerint: szájjal győzi, tettel nem. A következő terzinák is (106. s köv.) az előbbi értelmet látszanak támogatni.

100. *Látván a vezetőket.* Hogy azok is ugyanazokat (a világi javakat s gyönyöröket) becsülik, a miket ő (a nép): mi természetesebb, mint azt hinnie, hogy nincs is más jó ezeken kívül.

103. Itt csak a rossz vezérlet, látni nyilván,
Az ok, mi a világot bünbe vonta,
S nem a természet, romlottá fajulván.
106. Rómának, jobb korában, hajdanonta,
Két Napja volt, melyekkel a föld és menny
Ösvényit egykép megvilágította.
109. Egyik a mást kioltá; — s most egy kézben
Pásztorbot és kard; kettős erejiknek
Egyesülése vészes mindkét részen.

105. *S nem a természet.* Nem az emberi természet van hát megromolva, elfajulva; csak a rossz vezetésben van a hiba.

106. *Rómának.* Dante, kedvencz elméletét a hatalmak megosztásáról, melyben ő a világ üdvét keresi, s melyet a *De Monarchia* czímű munkájában fejtett ki tudományosan — folyvást érezteti nagy költeményében, de ennek talán egy helyén sem adta oly világosan s szabatosan elő, mint itt. Mintha csak a *De Monarchiát* olvasnók: — «*Ennek megértésére* — úgymond — tudni kell, hogy minden teremtések közt egyedül az ember áll középen a mulandók és az örökkévalók között. Azért hasonlították őt a bölcsészek a látkörhöz, mely a két félgömb közt — s ég és föld közt — a határvonal. Ha hát az ember középen áll mulandó és örökkévaló közt, természete kettős s így czélja, hivatása is. Testére nézve: a mulandó földi boldogság, melyet a földi paradicsom ábrázol; lelkére nézve az örökkévaló mennyei boldogság, az üdv. E két külön czélra két különböző vezetés kell; két ország polgára levén, két törvényének, két uralkodójának kell lenni» stb. stb.

107. *Két napja volt:* Pápa és Császár; emez a föld — amaz a menny ösvényit világította.

109. *Egyik a mást kioltá.* A pápa a császárt, elvevén attól a hatalmat, magához vonván a világi uralmat is.

111. *Egyesülése.* Az egyházi és világi uralom egyesítése, egyikre és másikra is veszedelmet hozó: ezt megsemmisíti, amazt megrontja, kivetkeztetvén természetéből.

112. Mert tartaléka többé nincs egyiknek
A másikától — nézd gyümölcsüket bár,
Mert a növényt magvárul ismerik meg.
115. A földön, mit öntözni Pó s az Ets jár,
Nyájasság és vitézség járt karöltve,
Mig nem került vitába Fridrik császár.
118. Most bátran az léphet csak már e földre
És járhat ott, kit visszatart a szégyen :
A jókhoz szólni s lépni közelökbe !
121. Még három agg él, kikbe' még keményen
Küzd ó az újjal — s nehezök bevárni
Hogy Isten jobb hazába hivta légyen ;
124. Palazzo Konrád és a jó Gherardi
S Guido da Castel, a kit francziázva
Jobban neveznek : *egyszerű lombárdi.*

115. *A földön :* a Po- és Adige-öntözte föld, a trevisói Márka, vagyis Lombardia és a Romagna.

117. *Mig nem került vitába Fridrik :* II. Frigyes császár vitája IX. Gergely pápával, a pápaság és császárság döntő harczának mondható. De ezt itt nem tárgyaljuk, mert szerény jegyzeteink nem arra valók, hogy leczkét adjanak a világtörténelem oly eseményeiről, melyek a történelmi könyvek mindenikében föltalálhatók, ezekre legfölebb utalunk. Oly személyekről s eseményekről szólunk e jegyzetekben, melyekre csak a Dante és magyarázói forrásaiban kaphatunk felvilágosítást és útbaigazítást ; milyen pl. a következő is.

124. *Palazzo Konrád.* E néven több jeles, részint vitézség, részint erények által kitünő nemest említenek e századból a krónikák. Egyikről az van följegyezve, hogy VI. Henrik császár hadjáratában Tankréd ellen, zászlóvivő volt ; mindkét karját elvesztette a heves csatában, de a zászlót mégis tartotta csonka karjával. De mivel ez eset s Konrád halála még a XII. század végén történt, erről — mint 1300-ban élőről — itt nem lehet szó. Ez valószinűleg s a magyarázók többsége szerint,

127. Elmondhatod most: Róma szentegyháza,
Maga hivalgva kettős hatalomban,
Iszapba hull, öntisztét meggyalázva!
130. — «Oh Márkusom! — mondék — mily igazad van!
S most értem én, a Lévi nemzetsége
A föld-örökből mért volt osztozatlan!

a bresciai guelfek megbizottjai között szerepel, kik 1276-ban, békét kötnek a ghibellinekkel; ettől fogva igen nagy tekintélyű ember, egy ideig Florenczben, mint Anjoui Károly helytartója, 1279-ben mint sienai podesta tünik fel. Az *Ottimo Commento* mint tevékeny, köztiszteletben álló és sok nevezetes tisztséget méltósággal viselt férfit jellemzi. — *A jó Gherardi* (az eredetiben Gherardo), családi nevén del Cammino, kit maga Dante így említ a Convito-ban, «ki nem tartaná nemesnek, ha nagyapja alacsony származású lett volna is?» — nagy tekintélyben álló ember volt; trevisói nemes, kiről az Ottimo, mint «nem egy, hanem valamennyi erény» gyakorlójáról beszél.

125. *Guido da Castel*, reggiói nemes, a Robertiek castellói ágából. Családját — s magát is — Reggióból elűzték a pártharczok, de 1289-ben ismét visszahelyezték birtokaikba az esteiek. Dante őt is nagy dicsérettel említi a Convito-ban.

125. *Francziázva.* Említve volt föntebb is, hogy a francziák az olaszokat átalában csak «lombárdiak»-nak nevezték, ezekhez levén legközelebb s velök legtöbb érintkezésben.

129. *Öntisztét meggyalázva*, a kettős hivatás (egyházi és világi hatalom) kötelességeinek meg nem felelhetve, összerogy és iszapba keveredve meggyalázza magát s kettős tisztét. A kép nem egészen világos.

132. *Mért volt osztozatlan.* A Józsua által visszafoglalt ország tizenkét részre osztatván (Jákob fiai közül a József házának, két fia után két rész jutott), a Lévi nemzetsége földosztályt nem kapott, csak lakóhelyül 48 várost a többiek földjén. Mert a papi tiszt levén a Mózes törvénye által ráruházva, nem kel-

De mely'k Gherardo az, kit minta-képbe'
Állítsz az elmúlt öltőből maradva,
Az elvadult századnak ellenébe ?»
— «Vagy engem próbálsz, vagy csel van szavadba',
— Viszonzá ő — hogy egy toskáni lélek
A jó Gherardoról semmit se tudna ? —
Másik nevét én néki nem ismérek,
Ha lánya Gája róla hirt nem ád . . .
Isten veled most, tovább nem kisérlek.
Nézd, szürkület dereng a füstön át
S fehéredik — ideje visszatérnem,
Ott jő az angyal, nem várom be hát.»
Evvel megfordult s nem hall, hjába kérdem.

lett földbirtokkal birnia. Nem utolsó bibliai érv a pápák (s papok) világi birtoka ellen.

136. *Vagy engem próbálsz.* Valóban hihetetlen, hogy egy toskánai a Gherardo nevét s erényeit ne ismerné; főleg Dante. Czélja volt, hogy többet vegyen ki Márkból s próbálja, tud-e róla mást is.

140. *Lánya Gája* — úgy látszik nagyon ismerős, híres vagy hírhedt név, melyről az apára is rá lehet jőni, annyit emlegetik. A magyarázók legtöbbje rossz értelemben veszi a lány e hirességét.

143. *Fehéredik.* Oszlik a köd s a vezeklő, kinek az angyallal nem szabad találkoznia (l. Bevez. Ért. IV.) elsiet s ott hagyja a költőket.

TIZENHETEDIK ÉNEK.

Harmadik kör: a Haragosak. — Kijutás a füstből. Harag képei. — A béke-angyal. — Fölmenet a negyedik körbe. Éj. — A szeretet: minden erény s minden bűn gyökere.

1. Emlékezz' olvasó, ha köd az Alpok
   Közt ért utól, hogy látni csak úgy győzött
   Szemed, mint bőrin által a vakandok,
4. Hogy a mikor a nedves sűrü gőzök
   Oszolni kezdtek is, a nap-sugár
   Alig-alig birt áthatolni köztök:
7. És képzeted könnyen nyomába jár
   Annak, mikép látá megint szemem meg
   A napot, épp' leáldozóba már.

3. *Mint bőrin által.* A Dante idejében — s még sokkal azután, az az (Aristoteles, Hist. animal. I. 9. által is hirdetett) tévhit uralkodott, hogy a közönséges vakandok (talpa cæca) szemét bőrhártya fedi, melyen át alig vagy éppen nem hatolhat szemébe a világosság sugara. — Csakugyan van *egy* faja a vakandoknak, melyet vak kutyának hínak, melynek bőr fedi a szemét s éppen nem lát.
7. *És képzeted.* A mondat ez: ha emlékezel e tapasztalatra az Alp ködeiben, könnyen elképzelheted . . .
9. *Épp' leáldozóba' már.* Alkonyat kezdete, d. u. 3 óra volt, mikor

10. Igy, egyeztetve léptim' mesteremnek
Hű léptivel, a füstből kijutottam
A sugarakhoz, mik már-már lementek.
13. Oh képzelet! magunkból ottan-ottan
Mely úgy kilopsz, hogy azt se veszszük észre,
Ha körülünk száz kürt harsogva roppan:
16. Ösztönt, ha érzék nem nyújt, honnan vészsz te?
Ösztönz a fény, mely alakúl az égben,
Magától vagy attól, ki onnan néz le.
19. S annak dühe, ki csodabáju, szépen
Dalló madárrá általváltozott,
Tünék egyszerre képzetembe nékem;
22. És akkor elmém úgy elzárkozott
Önbelsejébe, hogy a külvilágban
Akármi voln', hatást nem okoz ott.

a második körből a feljáróhoz értek. Azóta majdnem három óra telt, a nap éppen lemenőben. Az első nap estéje, a purgatorium bel-köreiben.

13. *Oh képzelet* . . . Hogy Dante magán tapasztalta, a mit itt mond, hogy a képzelet annyira elfoglalja sokszor a lelket, hogy a körüle levőket észre sem veszi, s a valóról tudata sincsen: említette már a Purg. IV. 1. s köv. verseiben. De ezt magán is — talán mindenki — tapasztalta.

16. *Ösztönt* . . . Dante itt a képzelet eredetét s működését akarja magyarázni. Nem az érzékek táplálják, nem a valóságból meríti képeit; az égi fény világosítja meg, mely viszont vagy magából, vagy Istentől ered, mint egy kinyilatkoztatás.

19. *Ki csodabáju* — itt ismét a Prokné és Philoméla átváltozásának a mondájával találkozunk, melyet már a IX. énekben, a hajnal leírásában érintettünk. Itt, nem hasonlatkép' van felhozva, hanem a kép maga lép a Dante képzelete elé. Mivel a monda nincs tisztában, a két testvér közül (l. IX. 13—15.), melyik változott fülmilévé, melyik fecskévé, — ámbár a Philoméla név alig látszik ez iránt kétséget engedni meg, — viszont itt

25. Majd képzetem káprázatában
Feltűnve, egy daczost s vadat, kegyetlen
Keresztre vonva úgy meghalni láttam.
28. Körűle a nagy Ahasvért kivettem,
S a nője Eszter s Mardokéus volt ott,
Ki egyaránt igaz volt szóban, tettben.
31. S a mint a kép magától szertebomlott
Egyszerre, mint a buborék — kifogyván
A viz alóla, melyben formálódott —
34. A képzetembe tűnt egy fiatal lyán,
Nagy-sirva s szólt: «Királynő, mért kivántad,
Hogy semmivé légy, nagy haragod folytán ?

a magyarázók is versengvén a felett, melyik dalol szebben vagy kedvesebben a két madár közül: ezeket a kérdéseket bátran eldöntetlen hagyhatjuk. Prokné levén, a ki áldáz haragjában saját gyermekét megölte, a Dante képzeletében feltünt alak mindenesetre *ő* volt.

26. *Egy daczost* . . . Ez Hámán, kit Mardokéus és a zsidók méltatlan és kegyetlen üldözése miatt Assvérus babilóni perzsa király, a maga készítette bitóra (a monda szerint keresztre) húzatott fel. Itt a megbüntetett áldáz harag példája. Története — mely azonban csak mondai — az Ó-testamentomban, Eszter könyvében van leírva.

32. *Mint a buborék.* A buborék a vízből táplálkozik — s ha az kifogy alóla, egyszerre szerte pattan s nem képződhetik több.

34. *Egy fiatal lyán.* Ez Lavinia, Latinus király s neje Amata királynő lánya. Az anyja Turnushoz, a rutulok királyához akarta nőül adni; de meghallván (mi azonban nem volt igaz), hogy Turnust Aeneas megölte — maga akarván nőül venni Laviniát, — dühében (inkább ijedelmében, mint Virgil mondja) öngyilkossá lőn; azután Aeneas csakugyan megölte Turnust.

36. *Hogy semmivé légy:* hogy meghalj; de még jelentősebben, mert az öngyilkos, maga ellen forduló vak dühében azt véli, hogy megsemmisül.

Magad' megölted, hogy Laviniádat
El ne veszítsd, s ezzel vesztéd el éppen;
Anyám, *amannál* jobban sújt *e* bánat!»
Mint álom megszakad, ha hevenyében
Uj fénysugár süt a csukott szemekbe
S törten vonaglik, mig eltűn végképen:
A látomány is össze úgy esett e
Perczben, midőn a rendesnél nagyobb
Fény villanása szemem átszegzette.
Megfordulék, meglátni: hol vagyok?
A mikor egy hang: *itt van a följárat*,
Egyébre már figyelni sem hagyott.
És bennem annál készb indúlat támadt
Meglátni, hogy ki szólt, oly vágy iránta
Mely meg se nyugszik, mig rá nem találhat.

38. *Ezzel vesztéd el éppen* — öngyilkossága inkább s bizonyosabban megfosztotta őt leányától, mint ha ez Turnus helyett Aeneasé lesz.

39. *Amannál.* Az eredetiben: jobban fáj a tied, mint ama másik veszte, t. i. a Turnusé, kit utóbb Aeneas csakugyan megölt. — A szelidség ama három példájával, melyet Dante, a körbe lépve, képzetében látott vala (XV. 85—114) — ellentétben áll a megbüntetett harag eme három példája. Dante, szokása szerint, itt is kategoriák szerint rendezi tárgyait. Az első példa, Prokné, megöli gyermekét, hogy a bosszú édességét élvezze s elveszti emberi értelmét, tudatát; Hámán másnak készít akasztófát s maga akad rajta; Amata hogy el ne veszítse lányát, öngyilkos lesz: s éppen ezzel veszíti el örökre. Proknét megbüntették az istenek; Hámánt a király; Amatát önmaga.

41. *Új fénysugár* ha az alvó szemébe süt, álma megszakad, de egyszerre nem tünik el, töredékesen mintegy rezeg, ott vonaglik még egy kis ideig.

44. *A rendesnél nagyobb fény* ... Ez, az előbbi ének végén Marco által már jelentett angyal megjelenése.

52. De mint a napnak, mely szemünket bántja,
Tulsága nem hágy rá merőn nézhetni:
Erőm úgy elfogyott e látományba'.
55. —«Egy égi szellem ez, ki ott a fenti
Utat nekünk kéretlen megmutatja,
De önmagát saját fényébe rejti.
58. Úgy tesz velünk, mint ember tenni szokta
Maga iránt; mert a ki kérést vár még
Hol szükséget lát, kész hogy megtagadja.
61. Menjünk tehát, mig el nem föd az árnyék
S a meghivásnak engedjünk legottan,
Késünk különben, mig új napsugár ég.»
64. Igy szólt vezérem; s léptünk' gyorsítottan
Menénk, hol a lépcső volt, az iránynak;
S mihelyt az első fokra feljutottam:

56. *Kéretlen megmutatja.* Az előbbi körökben mindenütt kérdezniök kelle, hol van a fölebb vivő út; itt a harag ellentétének, a szeretetnek nyájas angyala, megelőzi a kérdést és megmutatja nekik az útat.

57. *Önmagát saját fényébe rejti*, a fény túlsága miatt nem látható s abba mintegy elburkolja magát. Így a *Parad.* V. 134. «Épp mint a nap, mely önfényével takarja el magát». — Így a CIII. Zsolt. 2. v. «Fénynyel övedzi magát, mint lepellel».

58. *Mint ember tenni szokta.* Az emberek másoktól, ha szükségök van rájok, kérést várnak; a saját kivánságaikat sietnek teljesíteni. Ez a felebaráti szeretet, mely «úgy szereti felebarátját mint önmagát» s úgy tesz másokkal mint önmagával szokott.

59. *A ki kérést vár még* — a hol szükséget lát, kész azt meg is tagadni, mert ha teljesíteni akarná, nem is várna kérést.

61. *Míg el nem föd az árnyék*, míg egészen be nem sötétedik. Már Sordello megmondta (Purg. VII. 53.): «e kis vonalkát se léphetnéd át naplement után». Azért, ha nem sietnek, napfeljöttéig kell várniok, hogy fölmehessenek.

Közelbe' mozgást érzék, mintha szárnyak
Legyintenék arczom' — s e szót: «*Beati*
Pacifici — kik ily bűn nélkül járnak».
S oly messze tüntek a nap legtovábbi
Sugári is már, miket éj követ, hogy
Már egy-egy csillagot lehete látni, —
«Erőm — magamban igy szólék — hogy elfogy!»
Érezve, hogy lábamnak már jártányi
Ereje sincs, mert csak hogy össze nem rogy.
Már fönn valánk, hol nincs magasbra hágni
Lépcső, úgy állánk, leszögezve, mint a
Hajó, ha révbe vitték már hullámi.
Kissé figyeltem, füleim' kinyitva,
Egy új körben ha hallok valamit;
Majd arczom' mesterem felé fordítva,
Szólék: — «Atyám, mondd, mely bünből van itt,
Hol most vagyunk, a tisztulás? ha lábad
Bár áll, ne álljanak meg szavaid.»

67. *Közelbe mozgást érzék* — a mint az angyal, szárnyaival a harmadik P-t letörli homlokáról.
69. *Ily bün nélkül.* Az eredetiben: *bünös harag* (mala ira) nélkül. Itt a *harag* levén a vezeklő bűn, véltem a «bünös harag» helyett «ily bün» kifejezést tehetni *szükségből* (ily szükség gyakran kényszeríti a Dante-fordítót!). A költő azért mond «bünös» haragot, mert van erényes harag is. (Lásd a Bev. Ért. IV.)
70. *Legtovábbi* — legtovább látható, vagyis a lemenő nap utolsó sugarai, melyeket rögtön követ az éj.
73. *Erőm — hogy elfogy:* a nap leszálltával jártányi erejét fogyni érzi; setétben nem tudnak járni a purgatoriumban.
79. *Kissé figyeltem:* ha hall-e valamit, a szellemektől vagy légi hangokból, mint az előbbi körökben.
84. *Bár áll.* Mivel nem járhatnak s megállottak lábaik, kéri Vir-

85. És ő: — «A jó szerelme, mely megbágyad
Tisztében, itt kap új erőre esmét,
Itt feszítik a lankadó lapátot.
88. De hogy megérthess jobban, minden eszméd
Függeszd reám most, hogy szedhessed abból
E pihenésnek valamely gyümölcsét.
91. Nem volt sem a Teremtő, sem mi attól
Teremtetett, ösztönszerű, vagy lelki
Szeretet nélkül» — kezdé — «ezt tudod jól.

gilt, hogy beszéljen, hogy — míg az álom elnyomná, hallassa bölcs beszédét, melyből tanulhat a tanítvány.

85. *A jó szerelme.* Mivel ez a restek vezeklő helye, mondja Virgil, hogy a kik jóra restek, mert bennök a jó szerelme megbágyad, azok tisztúlnak itt a vezeklés által. A használt kép: a lankadó lapát feszítése, igen találó. A lapát hajtja a hajót czél felé, ha lankad: feszíteni kell.

89. *Minden eszméd függeszd reám.* Virgil előre jelzi, hogy nagyobb beszédre készül, mint csak egy alkalmi feleletre. Most adja a purgatoriumbeli hét főbűn összefüggő értelmezését, egy *főelvre* vezetve azokat vissza.

91—139. Nem volt: az egész okoskodás menete, lényegében s prózában elmondva, következő. Valamint a teremtő, úgy semmi teremtett állat sem volt soha szeretet nélkül. A teremtményben a szeretet két féle: természeti (vele született, ösztönszerű) és lelki (öntudatos, a lelkiismerettől kormányzott értelem és lélek tulajdona). A természeti, ösztönszerű szeretet soha sem tévedhet, mert irányát s mértékét a természet szabja meg. Ellenben a lelki, a szabadakarattól vezettetvén, tévedhet és pedig két irányban: rosszul választja tárgyát, szeret a mit nem kellene szeretni, — és téved a szeretet mértékében, vagy igen gyönge, hideg, langyos, vagy túlságos, a kellő mérték alatti vagy fölötti. Ha tárgyát jól választotta, a legfőbb jó, Isten levén tárgya, vagy ha egyesek iránti szeretetében eltalálta a kellő mértéket, akkor nem lesz bűn okává. De ha tárgya nem a legfőbb jó, vagy ha mértéke hibás, akkor bünös.

94. Ösztönszerű sohsem fog eltévedni;
A lelki megtévedhet, vagy a tárgyban,
Vagy mert mérték alatti, vagy feletti.
97. Mig benne a Legfőbbre jó irány van
S mérsékeli magát a többiekben:
Nem válhat okká semmi bűnös vágyban.
100. De rossz felé ha fordúl, s vagy hevebben
Szeret, vagy langyosabban mintse' kéne:
Vét a teremtés Teremtője ellen.
103. Innen megérthetd: hogy minden erénye
És minden bűne az ember fiának,
A szeretet magvának a növénye.
106. S mert a szeretet, tulajdon magának
Javától el nem fordúlhat soha:
Magára gyülölettel sohse támad.
109. S mert semmi lény, Attól ki fő-oka
El nem szakadhat s nem lehet független,
Nem is lehet azt megutálnia:

E szerint minden erénynek a helyes — minden bűnnek a tévesztett irányú vagy mértékű szeretet a szülője. S mert önmagát és teremtőjét senki nem gyűlölheti (magát nem, mert ezt természeti szeretete, ösztöne tiltja s lehetetlenné teszi; teremtőjét nem, mert Istent gyűlölni nem lehet, ha akarná is valaki), következik, hogy az ember csak embertársa iránti szeretetében tévedhet s lehet bűnössé. Ennek módjai, vagy kategoriái alább.

93. *Ezt tudod jól:* az Aristoteles Ethikájából.

100. *De rossz felé*: a tárgyban; *hevesebben vagy langyosabban:* a mértékben való megtévedés. Mindkét esetben teremtője ellen vét a teremtés.

108. *Magára gyűlölettel.* Soha senki a maga tulajdon testét nem gyűlölte. Eféz V. 29. E tételt Aquin. Tamás bővebben kifejti. (Sum. Theol. I. rész. XXIX. 4.)

110. *El nem szakadhat.* Mert ő benne (Istenben) élünk, mozgunk

112. Következik, (ha jól különböztettem) —
Hogy más kárán lehet csak csüggni vágygyal
S ez három mód' támad sártestetekben :
115. Van, a ki mások elnyomása által
Remél kitünni s arra tör szünetlen
Hogy az, letörve, ne birjon nagysággal.
118. Van, a ki hir-, hatal'm-, kegy-, becsületben
Veszítni fél, ha más felül kerűlne,
S magát busúlva gyötri gyűlöletben.
121. És van, ki vélt sérelmét keserűlve,
Csak ellenének romlását ohajtja,
Szomjazva hogy rajt' bosszuját megűlje.

és vagyunk (Ap. Cselek. XVII. 28). Isten a fő- s egyedüli és tiszta jó levén, azt gyűlölni nem lehet. Munkái s azok következményei, a miket a gonosz gyűlölhet, rosszaknak vélvén vagy állítván; a jót, mint jót, ha akarja sem gyűlölheti.

113. *Más kárán.* Az eredetiben is nehéz; szóról szóra így volna: «következik, hogy a rossz, a mit szeretünk (kivánunk), csak a másé lehet».

114. *S ez három mód' :* háromfélekép. A következő három terzina adja elő e három módot, ú. m.:

115—117. A kevélység meghatározása volna, bár ez is jobban hasonlít az irigységhez. Lényege mégis, a kitünés vágya mások felett, a mások lenézése, letiprása; nagyságuk megtagadása: hogy magunk lehessünk nagyok.

118—120. Az irigység leírása. A ki azért kiván rosszat másnak, hogy csak övé legyen hír, hatalom, kegy, becsület — s magát véli megkárosítva, ha más valami jóval bír. *Invidia est tristitia de alienis bonis* (az irigység a más javán való szomorúság). Aqu. Tam. II. rész. XXXVI. 1. — *magát gyötri gyűlöletben ;* az eredetiben így: a min úgy elbúsul, hogy az ellenkezőt szereti (kivánja).

121—123. A harag, vagy inkább a bosszúszomj meghatározása.

124. E három faj szeretetet siratja
A lenti nép; de ismerd, azt kivánom,
A jót tévúton kergető mi-fajta.
127. Mindenki csügg egy elképzelte tárgyon,
Min lelke megnyugodjék ha megnyerte,
Természetes hogy azt elérni vágyjon.
130. Ha vágya tárgyát csak lanyhán szerette
S nem küzde érte, jő e kerülethez
— Kellő bünbánat árán — gyötrelemre.
133. Más jó van, embert boldoggá mi nem tesz,
Nem az üdv lényege, valódisága,
Melyből a jó gyökért kap és gyümölcs lesz;

125. *A lenti nép.* Virgil a negyedik körben beszél, azért mondja lenti népnek azokat, kik az általok már elhagyott három alsó körben vezeklenek: a kevélyeket, irigyeket, haragosokat. Most készül áttérni a felső négy kör kategoriáira.

127. *Egy elképzelte tárgyon.* Gondol s kiválaszt magának, szeretete tárgyául valamit.

130. *Ha vágya tárgyát:* még ha a legjobbat, legméltóbbat, ha magát a Főjót keresné is, de langyul, hidegen, ha érte nem küzd, nem áldoz (ez az erkölcsi tunyaság) — a szeretet mértékén alul marad s szeretete (csekély mértékénél fogva) bűnné válik. Az ilyenek vezekelnek ebben a negyedik körben.

132. *Kellő bünbánat árán.* A tunyák, ha bünbánat nélkül haltak meg, a pokol előcsarnokában az iszapban fetrengenek tunyán (Pok. III. 34. s köv.).

134. *Nem az üdv lényege.* Nem a Főjó, nem Isten, hanem valami földi tárgy, a mi magában jó, méltó is szeretni, csak kellő módon és mértékkel; a földi javak: vagyon, étel-ital, szerelmi kéj.

135. *Melyből* t. i. az üdv lényegéből, Istenből, nyer gyökeret, s lesz gyümölcs minden jó.

136. Az oly' iránti szeretet túlsága
Miatt fön, három körben vezekelnek.
De mint oszol meg ennek három ága:
139. Nem mondom én el, azt te magad leld meg.»

136. *Három körben*, alant három, fenn három: a hetedik, ez a középső, ez a közönyös. Mi e felső három, tárgyai szerint könnyen eltalálható (fösvénység, a vagyonnak-, torkosság, az étel-italnak-, bujaság, a lelki gyönyörnek túlságos szeretete). De Virgil itt nem nevezi meg, lássa Dante maga, ha oda érnek.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A Dante (Virgil, Aquinói Tamás) lélek- és erkölcstana.

(XVIII. ének.)

Már más helytt *) is igyekeztünk megvilágítani azt a sajátságos dualismust, mely a Dante lelki valójában, jelesen bölcsészeti irányában, a tanulmányozva olvasó figyelmét ki nem kerülheti.

Dante egész lelki valója a mystikus irány felé hajlik. Nagy költeménye, a Divina Commedia, lényegében mystikus. Mint a legelső keresztyén mystikus, Pál apostol, ő is — nem álomban, hanem elragadtatásban, ha úgy tetszik, önkívületben, az extasis állapotában útazza meg a túlvilágot. Míg Virgil, a józan költő, a maga hősét, Aeneast, hogy apját keresse, öntudatosan útaztatja a régi görög és római mythologia alvilágába, melynek két része van, a Tartarus és az Elysium, — míg Pál apostol, a régi zsidó próféták látásaihoz hasonló extasis állapotában a harmadik égbe ragadtatott (ha testben-e, nem tudja, vagy testkívül, nem tudja), «hogy elragadtatott volt a paradicsomba és hallott kimondhatatlan beszédeket, melyeket ember meg nem mondhat» (2. Kor. XII. 1—4.) — addig Dante, a ke-

*) A világirodalom nagy epószai, II. köt. 377—383. ll., és a *Pokol* Bevezetés IV. 35—41. ll.

resztyén világnézlet szerinti túlvilág mind a három országán: a poklon, a purgatoriumon és a paradicsomon átmegy, nem öntudatosan és szándékosan, mint Aeneas, de nem is úgy, mint Pál, *hogy el ne mondhatná azokat a beszédeket, a melyeket hallott* — sőt részletesen számot adva mindazokról — természetesen, utólagosan, költői teremtő és alakító erővel kiszínezve képzelete élményeit. Ez a legteljesebb extasis, melyen — az ó-testamentomi próféták és a keresztyén egyház nagy mystikusai között s azok fölött — ember valaha átment.

Ez a Dante lelki valójában mutatkozó dualismusnak az egyik oldala. A másik pedig az, hogy ő, a ki a mystikusok, a két Saint Victor s különösen a Clairvauxi Szent Bernát iránti rokonszenvét sehol sem tagadja meg, sőt azzal tanúsítja, hogy Szent Bernátot az ég legfelső körébe, közvetlenül a Szűz Anya trónja zsámolyához helyezi el s vele mondatja el magáért a legbensőbb és leglángolóbb imát, nem is említve, hogy élete és költeménye főszemélyét, Beatricét is a mysticismus legteljesebb fényével veszi körül s annak összes vonásaival ruházza fel, — mind a mellett bölcsészetében s lélek- és erkölcstani fejtegetéseiben az ellenkező szellemi irány legkiválóbb képviselőjét, az egyház által Doctor Angelicusnak nevezett Aquinói Szent Tamást követi, úgyszólván nyomról-nyomra, a kiről viszont tudva van, hogy bölcsészeti rendszerét a nagy stagirita, a pogány Aristoteles bölcsészetére alapította s annak kategoriáit fogadta el.

Dante e dualismusát így fejezhetjük ki talán a legszabatosabban: Dante, lelkében mystikus, eszével skolastikus. Amazt *saját*, emezt *korá*nak szellemi iránya szülte.

E tételnek elég bizonyítékával találkoztunk már a költemény első részében, a *Pokol*ban is; még többel fogunk találkozni a *Paradicsom*ban; de oly tömegesen talán sehol, mint itt, a Divina Commedia e középső részének, a *Purgatorium*nak e forduló pontján, a XVI., XVII. és XVIII. énekben, tehát az egész költemény kellős közepén. S ismerve a Dante költésmódját, rendkívüli érzékét s előszeretetét az arányosság és a megfelelő részek központosító elhelyezése (az úgynevezett symmetrikus elosztás) iránt: e körülményt nem vehetjük véletlennek, sőt igen nagy fontosságot kell annak tulajdonítanunk.

Azért is ezt a helyet találjuk a legalkalmasabbnak arra, hogy itt — az elmélkedő énekek közepette megállapodva, a Dante bölcsészetének az Aquinói Tamáséhoz való viszonyát kifejtsük. Virgil, kit a költő a maga «tanítómesterének» vall, szolgál közvetítőül a keresztyén dogmatikus eszméinek s azért vettük be értekezésünk címében, Dante és Aquinói Tamás nevei közé, az ő nevét is; bár különben is, tekintve hogy a nagy keresztyén skolastikus bölcsészete a pogány stagiritáén alapul, s azt öltözteti keresztyén dogmák formáiba, éppen nincs helyén kívül a Virgil szereplése.*)

S annál szükségesebb az Aquinói Tamás bölcsészetével megismerkednünk, mert a nélkül a Danteét, a mint az a Divina Commediában kifejezésre jut, meg sem érthetjük. Az Aquinói Tamás lélek- és erkölcstana a Summa Theologiæ című nagy művében van kifejtve, melynek czélunkra szükséges részeit, Philaletes nyomán, ki a nagy

*) Virgil szerepét a Divina Commediában, a *Pokol*hoz írt, magyarázó értekezéseink során is (58—62. ll.) bővebben méltattuk.

skolastikust éppen Dante miatt a legbehatóbban tanulmányozta, rövid kivonatban fogjuk előterjeszteni, szabadon használva «Az Aquinói Tamás lélektanának vázlata» című tanulmányát, a Purg. XVI—XVIII. énekeihez.

*

A XVI. ének vége, valamint a következő két ének nagy része az érzékiségnek a szabad akarathoz való viszonyával s a tévedés és a bűn keletkezésével foglalkozik. Dante az ide vonatkozó nehéz kérdéseket, csaknem kizárólag, a korabeli philosophia és theologia nagy mesterének, az éleselmű Aquinói Tamásnak tanrendszere nyomán oldja meg.

Aquinói Tamás az emberben hármas lelket vesz föl: a tengő *(vegetativ)*, érző *(sensitiv)* és értelmes *(intellectiv)* lelket; a lelki tehetségeknek — vagy szellemi erőknek — pedig öt nemét, a *vegetativ, sensitiv, intellectiv* — aztán a mozdító *(motiv)* és kívánó *(appetitiv)* tehetséget, különböztet meg.

Az érző *(sensitiv)* tehetségek vagy erők, melyek a tökélyesebb állatokkal közös tulajdonaink, az ismeretes öt kül- (vagy testi) érzéken kívül a négy belérzék: a természetes józan ész *(sensus communis)*, a képzelő erő *(imaginatio* vagy *phantasia)*, a becslő *(aestimativa)* és az emlékező tehetség *(memoria)*. E négy utóbbi közül a két elsőnek rendeltetése a benyomásokat vagy észrevételeket *(species, intentiones)* fölvenni, a más kettőé azokat megtartani s míg a két első a kellemes és a kellemetlen érzéki benyomások irányában működik, addig a két utóbbi inkább a hasznos és káros szellemibb benyomásaival szemben, például a hogy a bárány elszalad a farkas elől,

vagy a madár száraz füvet hord fészeknek. E két erő, melyek az emberben az értelemhez közelebb állanak s öntudatosabb összehasonlítás útján működnek, mint az állatban (az ösztön), azért gondolkodó tehetségnek *(cogitativa,* vagy *ratio particularis)* és emlékezetnek *(reminiscentia)* neveztetnek.

Az értelmi *(intellectiv)* tehetségek, a lehető vagy szenvedő *(intellectus possibilis* vagy *passibilis)* és a cselekvő értelem *(intell. agens).* Amaz az a képesség, mely szerint mindent megismerünk s egyetemes észnek *(ratio universalis)* nevezzük, míg a cselekvő értelem az az erő, melylyel az anyagi tárgyakból azok anyagtalan alakját vagyunk képesek elvonni. Aristoteles amannak azt a tehetséget nevezi, mely által a lélek minden lehet *(quo est omnia fieri),* emennek azt a tehetséget, melynél fogva mindent tehet *(quo est omnia facere),* mert emennél fogva lesznek az anyagtalan anyagok lehetségesből létezővé *(de potentia in actum),* mivel magukban s maguktól nem léteznek.

Még két erő van, melyeket szintén e körbe szokás sorozni, melyeket azonban Aquinói Tamás, bár létezésöket elismeri, nem akar külön erőknek tartani, úgy mint: az értelmes emlékező tehetség *(memoria intellectiva),* mely szerint a szellemi észrevételeket *(species intelligibiles)* megtarthatjuk; és az ész *(ratio),* mely abban különbözik az értelemtől *(intellectus),* hogy a dolgokat nem közvetlenül, hanem következtetés útján fogja föl. Amazt a szenvedő, ezt a cselekvő értelemhez látszik számlálni.

Az erők e két neme, a sensitiv és intellectiv, összefoglalva felfogó tehetségnek *(apprehensiva)* is neveztetnek, mert a külvilágból szívják táplálékukat.

Az *appetitiv* tehetségek ellenben azok, melyeknél fogva a lélek mozdul a külvilág felé. Ezek az érzéki kívánság *(appetitus sensibilis)* és a szellemi vágy *(appetitus intellectivus)* tehetségei. Az elsőt mondjuk érzékiségnek *(sensualitas)*, a másodikat akaratnak *(voluntas)* is.

Ámbár minden alaknak *(forma)* magában van bizonyos hajlama: hogy saját lényegéhez jusson, mint a tűz, természeténél fogva fölfelé törekszik. E hajlamot természeti vágynak *(appetitus naturalis)* nevezzük. De a magasabb formák, melyek észrevevő tehetséggel birnak, magasabb hajlamot is éreznek az észrevett tárgyak iránt s e hajlam, mely a lélek vágya (kívánó ereje), természetesen az érzéki és szellemi észrevételek szerint érzéki és szellemi vágyra oszlik, melyek elseje az állatokkal is közös.

De valamint az ész az értelemtől el nem választható tehetség, úgy a szabad választás (szabad akarat, *liberum arbitrium)* sem az akarattól. Mind a kettő hasonló viszonyban van a másikához, mert valamint az értelem közvetlenül fogja fel a tárgyakat s az ész következtetés útján, úgy az egyszerű akarat közvetlen a czélra tör, míg a választó (szabad) akarat a czél eszközeit válogatja *(ea quae sunt ad finem)*.

A lélek e két legfelsőbb s legnemesebb tehetsége: az értelem és az akarat, abban is megegyeznek egymással, hogy működésének alapja mindkettővel vele született, jelesen az értelemmel bizonyos eredeti ős-elvek, a melyekből következtetéseire kiindul, melyeket közvetlenül ismer meg; az akarattal pedig az üdv utáni vágy, melyet táplálni kénytelen, a nélkül hogy erre kényszer erőltetné, mert akarat és kényszer nem férnek össze: mert a kényszer éppen abban áll, olyasmire szoríttatni, a mit nem akarunk.

A mozdító *(motiv)* erők nincsenek bővebben részletezve, de abban a tehetségében állanak a léleknek, hogy a testet helyében vagy helyéből mozdítani bírják.

Az Aquinói Tamás által fölvett tehetségek a következő táblázatban állíthatók szemléletesen össze (az ő elnevezései szerint):

POTENTIÆ

vegetativae:	*sensitivae:*		*intellectivae:*	*appetitivae:*	*motivae*
					(in locum).
nutritiva, augmentativa, generativa.	sensus exteriores:	sensus interiores:	intellectus possibilis, intellectus agens.	sensualitas, voluntas.	
	visus, gustus, tactus, odoratus, auditus.	sensus communis, phantasia, cogitativa, reminiscentia.			

Mielőtt a lelki tehetségek ez általános átnézetéről azok működésének magyarázatára átmennénk, jegyezzünk meg kettőt:

1. Arra a kérdésre: a két legfőbb tehetség, az értelem és az akarat közül melyik vezeti a másikat s így az egész emberi lelket, kétnemű vezetést kell megkülönböztetnünk, hogy felelhessünk: *a czél* mivolta irányában *(per modum finis)* és a cselekvő elv szerinti *(per modum agentis)* vezetést. Az első értelemben az értelem a mozgató erő, mert a fölismert jó az akarat czélja; az utóbbi értelemben pedig az akarat a mozgató erő, mert az hajt minden lelki tehetséget hivatásuk betöltésére s így az értelmet is az igazság fölismerésére.

2. A lelki tehetségek közül némelyek csupán a lélek-

nek magának, mások a testtel egyesült léleknek a sajátjai. Amazok megmaradnak a lélekben a testtől elválása után is, emezek azonban nem maradnak működésben *(in actu)*, csak hatóságban *(in virtute)*. Amazok az értelem és az akarat, jelesen az értelmi emlékező tehetség, mely az elsőhöz tartozik; emezek mind a többi, nevezetesen az érzékiség, a vegetativ és sensitiv tehetségekkel.

A lelki erők működését illetőleg az első kérdés: mikép jut a lélek a felfogó képesség által a dolgok ismeretére? és pedig

a) az anyagi dolgokéra? — mikép gyakorolhatnak az anyagi dolgok az anyagiatlan lélekre bárminemű hatást? Ez következőleg magyaráztatik. Az érzéki tehetségek, a fentebbiek szerint, nem kizárólag a lélek sajátjai, hanem a testtel egyesült léleké, a testből és lélekből álló emberi természeté. Erre tehát hatást gyakorolhatnak; ez a hatás az anyagi dolgok bizonyos képletét *(phantasma)* idézi elő az érző *(sensitiv)* lélekben, mely képletek *species sensibiles* vagy *intentiones* néven is neveztetnek, s csak ha e képletekhez fordul s azokról fogalmakat alkot, ismerheti meg az értelem a külső tárgyakat. Ezeknek a képletekről elvont fogalmaknak a neve *species intelligibiles*, ezekben vannak az általános fogalmak *(universalia)* lerakva. Ezeket tehát az értelem közvetlenül *(directe)*, ellenben magokat a kültárgyakat csak közvetve *(per reflexionem)* ismeri meg, a mint az értelemnek az érzékelhető képek felé fordulását nevezik.

De mikép ismeri meg a lélek

b) önmagát? Semmi sem ismerhető meg, csak a mi tényleg — valódilag — *(in actu)* létezik. Azért az istenség, mely tiszta valódiság *(actus purus)*, valódisága által

ismeri magát; értelme saját magának ismerete *(ipsum est suum intelligere)*; benne az öntudat, s a tudat, hogy tud: egy. Az angyalok tudata is a valódiság tudatában áll *(de genere intelligibilium in actu)*, de nem tiszta valódiság; egyszerre *(uno actu)* tudja önmagát, s azt, hogy tud, de a kettő nem egy s ugyanaz benne. Az emberi tudat azonban az érthető dolgok közül csak a lehetősek közé tartozik *(de genere intelligibilium in potentia)*, s azért neveztetik *intellectus possibilis*nek. Azért csak akkor tehet szert öntudatra (maga ismeretére), ha a lehetőségből tényleges valódiságra jut s ez akkor történik, ha az *intellectus agens* a küldolgokat megismeri; akkor az értelem tevékenysége tudatából elvonja önmaga fogalmát.

A mi végre

c) az anyagiatlan tárgyakat, például Istent, angyalokat illeti, melyek megkülönböztetendők az anyagi dolgok előbb említett anyagiatlan alakjaitól, vagy a dolgok úgynevezett mivoltától *(quidditas rerum)*, ezeket az ember e jelen életben semmiképp sem ismerheti meg tökéletesen.

Máskép áll azonban a dolog a testtől elvált lélek ismerő tehetségével. Ez már nem ama képletek (phantasmata) által jut ismeretre, hanem oly észrevételek által, melyeket az isteni valóságból nyer *(per species, quas recipit ex influentia divini luminis)*. Ehhez képest először a magában megérthetőt *(intelligibile simpliciter)*, jelesen önmagát s a hozzá hasonló vagy alatta álló külön lényeket *(substantiae separatae)* ismeri meg. Magánál fölebb való szellemekről csak tökéletlen ismerete van. Az egyes anyagi dolgokat pedig, melyek a fentebbiek szerint csak közvetve, képletek által ismerhetők meg, nem mindnyáját összesen ismeri meg, mint az angyalok, csak némelyeket

közülök, a mennyiben arra előbbi ismeretei, azok iránti különös viszonya, vagy Isten különös rendelete rásegíti. De hogy a már előbb (a testben) szerzett ismeret a testtől elvált lélekben megmarad, onnan van, mert az érthető képletek *(species intelligibiles)*, mint előbb is mondva volt, a szenvedő értelemben megtartatnak a *memoria intellectiva* által.

További kérdés: mikép alakul a lelket a külvilág felé mozdító erők *(appetitivae)* működése? Ezek tevékenysége először is kétféle: önkénytelen és önkéntes. Minden dolog mozdulatai külső vagy belső okok hatásából származhatnak. Hogy például: a kő esik, belső elv folyománya; ha fölfelé hág, külső ok hatása. De önkéntesnek az első nemű mozdulat is csak akkor nevezhető, ha a mozgónak céltudata van *(cognitionem habet finis)*. De tökéletesen önkéntesnek csak az a cselekvés mondható, melynek nemcsak czélját ismeri a cselekvő, hanem azt is, a mit a czéllal el akar érni *(rationem finis)* s a czélhoz vezető eszközöket *(quod ordinatur ad finem)* is. Amazzal az oktalan állatok is bírnak, ezzel csak az okos lények.

Annál fogva az ember kivánó tehetségének a cselekvényei közt is meg kell különböztetni az önkénteseket, melyek az akarattól, és az önkényteleneket, melyek csak az érzékiségtől függenek, tehát szenvedőlegesek, s azért szenvedélyeknek *(passio)* is mondatnak.

Ha tehát a magasabb kivánó tehetséget, a melyből az önkéntes cselekvések erednek, szorosabban szemügyre veszszük, úgy találjuk — mint már előbb is említve volt — hogy az emberi akarat két dologra irányul: a czélra *(finis)* és azokra, mik a czélnak szolgálnak *(quae sunt ad finem)*.

Az elsőt illetőleg, az akarat mindig a jóra irányul, mert a jó általában *(bonum in commune)* a czélja, s e czél elérése a boldogság *(beatitudo)*. E czéltól a lélek soha sem tágíthat, ez az irány ránézve az *appetitus naturalis*. Nem akarhat mást, csak a jót, vagy a mit annak tart. — A második tekintetben az akaratot részint az értelem mozgatja, a mennyiben némely dolgokat a czélnak megfelelők gyanánt állít elébe, részint az érzékiség és pedig a következő módon. Az érzék-szerveket a szenvedélyek hangolják, hogy ezt vagy amazt jónak találják. A lélek aztán, a mi az érzékeknek jónak tetszik, azt maga is jónak tartja s felé irányozza akaratát. — Végre lehet mondani, hogy az akarat maga magát is mozdítja, t. i. a magasabb akaratot a czél-, az alsóbbat az eszközök irányában.

De mi a magasabb akaratnak mozdító elve? Nem az akarat maga; mert mindennek, a mi csak lehetőségben *(in potentia)* van, valami valódi által kell előbb valósíttatnia, a miben áll éppen minden mozgás. — Nem is az értelem, mert miután az értelmet magát is az akarat indítja az igaz keresésére, e föltevéssel csak körbe jutnánk. — Nem is a csillagok befolyásai; mert a csillagok, mint anyagi dolgok (testek) legfölebb az érzékiségre s az alsóbb akaratra hathatnának. Tehát egyedül Isten, részint a teremtés ténye által, részint a mennyiben Isten, mint az az egyetemes Jó, éppen a czélja a magasabb akaratnak.

Az akaratnak, mindkét irányban, még két külön cselekvény tulajdonítható, úgymint a szándék *(intentio)* s az élvezet *(fruitio)*. Az első az akarat irányzása bizonyos tárgyra, mely azonban szintúgy lehet az akaratnak legfőbb s legtávolabbi, mint legközelebbi czélja. Az élvezet pedig

az elért czélon való öröm s ez is lehet a legmagasb vagy a közelebbi, alárendelt czél elérése fölötti, ámbár valódi s teljes élvezetet csak amaz nyujthat.

Az akarat tulajdonképeni ténye, arra vonatkozólag, a mi a czélhoz vezet: a választás *(electio)*. Ebben mutatkozik már az érzéki és az értelmi kivánó tehetség közötti különbség.

Az előbbi mindig valamely különös tárgyra *(ad particulare)* irányul, az utóbbi a jóra általában, azért korlátlanul választhat a különböző jók között. Ez a választás három fokozaton megy át; az első a meggondolás *(consilium)* vagyis az értelem vizsgálata a teendők fölött; a második az elhatározás *(consensus)*, a kivánó tehetségnek a dologra irányzása *(applicatio appetitivae virtutis ad rem)*; s a harmadik a végrehajtás *(usus)*, a testi és lelki erőknek a czélra fordítása.

Az akaratnak a czélra vonatkozó tényei azok csak is, melyek jóknak vagy rosszaknak mondhatók, melyekben érdem vagy bűn van, a szerint, a mint az értelem parancsának meg vagy meg nem felelők.

A kivánó tehetség önkénytelen mozdulatai szenvedélyeknek neveztetnek, mert azokban az ember nem cselekvőleg, hanem szenvedőleg mutatkozik; székhelyök az érzéki kivánó tehetségben van, s magokban sem jók, sem rosszak.

A szenvedélyek óhajtókra és ellenzőkre *(concupiscibiles* és *irascibiles)* osztatnak. Az előbbiek tárgya a jó vagy a rossz magában *(simpliciter)*, a mennyiben a lélek az egyiket kivánja, a másikat nem kivánja; az utóbbiak tárgya pedig a jó vagy a rossz annyiban, a mennyiben amannak elérése, vagy emennek elkerülése akadályokba

ütközik, a melyeket le kell küzdeni; ennek a fogalmában tehát benne van a nehézség *(arduum)* eszméje.

Az óhajtó szenvedélyek viszont felosztatnak a szerint, a mint a jóra vagy a rosszra vonatkoznak; de mindkét főirányban a szenvedély három főmozzanatát kell megkülönböztetni. Először is a jó (vagy a jónak látszó) a kívánó tehetségben bizonyos hajlamot vagy rokonszenvet *(inclinatio* vel *connaturalitas)* hoz létre, ellenben a rossz ellenszenvet: amaz szeretet, ez gyűlölet. Ha most e rokon- vagy ellenszenv a léleknek mozdulatává lesz a még el nem ért jó felé, vagy a még be nem következett rossztól el: e lelkiállapot neve vágy, ellenkezőleg utálat *(desiderium* vel *abominatio)*. Ha végre a jó el van érve, vagy a rossz bekövetkezett: előáll az öröm vagy élvezet *(gaudium, delectatio)*, vagy ellenkező esetben a fájdalom vagy szomorúság *(dolor, tristitia)*.

Ellenben az ellenző *(irascibilis)* szenvedélyek a szerint osztatnak fel, hogy a lélek az akadályok által visszarettenteti-e magát vagy nem? Az el nem ért jóra vagy be nem következett rosszra vonatkozólag négy eset fordulhat elő, ú. m.: remény, ha a jó az akadályok daczára elérhetőnek; kétségbeesés, ha a fenyegető rossz el nem hárithatónak látszik; merészség, ha a lélek elhatározta megküzdeni az akadályokkal; félelem, ha azoktól visszariadt. Végre, a már bekövetkezett roszszal szemben, van a harag szenvedélye — de ennek, a jóra vonatkozólag, nincs ellentéte, mert a jó elérése után további küzdelemről nincs szó.

Egyébiránt Aquinói Tamás is elismeri, hogy az óhajtó (concupiscibilis) szenvedélyek közt az első a szeretet, mert az a kezdete a jóra irányuló vágyaknak; ezek pedig meg-

előzik a rosszra vonatkozókat — mert a ki a jót keresi, az azzal ellenkező rosszat már elvetette. Az ellenkező szenvedélyek alapja pedig az óhajtókban fekszik, mivel az akadály ellen azért küzdünk, hogy a jót elérjük s a gonoszt elhárítsuk — s czéljok is azokban van: ha a jó el van érve, a rossz elhárítva. Így az Aquinói tana szerint is mindent a szeretetre lehet visszavezetni. Azért határozottan is mondja: a szeretet nem gyökerezik semmi más szenvedélyben, sőt nincs a szenvedélyek közt egy is, melynek némi részben a szeretet ne volna előfeltétele, mert minden szenvedély bizonyos rokonszenvet *(connaturalitas)* feltételez tárgyával, a mi már a szeretethez tartozik.

Sőt minden, bármi nemű cselekvénynek a szeretetből kell kiindulnia; mindenki, a ki valamit cselekszik, valamely czélból teszi azt. Ez a czél pedig nem lehet más, mint valamely jónak — tehát a mit szeret és óhajt — az elérése.

De mikép szül a szeretet, melynek tárgya mindig a jó, valami rosszat: a fentebbiekből is elég világos. Ez ugyanis onnan van, hogy a lélek szabad választása, a valódi jó helyett a látszólagos jót tűzi ki czélul, melyet az érzékiség jó gyanánt tüntet fel előtte. Ha már a lélek egyik vagy másik irányban bizonyos gyakorlottságot nyer, ez jó vagy rossz megszokássá *(habitus)* válik, a minek neve: erény vagy bűn.

Az utóbbi, a különböző tárgyakhoz képest, a melyeket czélul tűz ki, különböző bűnökre osztatik, melyek közül azok, a melyek rendesen több bűnt vonnak magok után, főbűnöknek *(vitia capitalia)* neveztetnek.

Aquinói Tamás is ugyanazokat számítja ezek közé, melyeket rendesen a katechismusok főbűnöknek nevez-

nek; ezek a Kevélység, Fösvénység, Irigység, Bujaság, Torkosság, Harag és Tunyaság. Csak hogy némileg eltérőleg Dantétől származtatja s fejti ki azokat.

Szerinte a kivánó tehetség két módon jöhet mozgásba, egyenesen *(directe)* — a mennyiben a jó vonzza, a rossz eltaszítja; — és kerülő úton *(indirecte)* — a mennyiben valami rosszat kiván valamely jó elérése végett, vagy valami jót elmellőz valamely rossz kikerülése végett.

Azok a jók, melyeket az emberek rendetlen úton, egyenesen kivánnak, többfélék, ú. m.:

1. oly jó, melyet az ember csak az ismerő-tehetség által tanul meg kivánni, a becs- és dícsvágy kivánta kitünés, melyből a kevélység származik;

2. az érzéki jó, mely az egyén fentartására,

3. és ugyanolyan, mely a faj fentartására czéloz, melyekből a Torkosság és Bujaság származnak;

4. a külső javak, melyek a Fösvénységet szülik.

Ha az ember saját javát megveti, vagy elhanyagolja, mert az azzal együtt járó nehézségeket nagyobb rossznak nézi, mint annak nélkülözését: ebből ered a Tunyaság.

Ha embertársa javát gyűlöli, mert azzal saját javát vagy dicsőségét véli megrövidíttetni, vagy mert rajta boszút akar állni — ebből erednek az Irigység és Harag.

A Dante nézlete és fejtegetése ettől lényegileg abban különbözik, hogy ő a kevélységet is azon szenvedélyek közé számítja, melyek a felebarátink rosszának a kivánásából a magunk előnyére, származnak.

Philaletes a hét főbűnnek a költő által adott kifejtését élesebb-elműnek hajlandó tartani, mint a bölcsészét. Mi pedig azt volnánk hajlandók tartani, hogy mind a kettő mesterkéltebb és szőrszálhasogatóbb, mintsem a positiv

bölcsészet lélektana által sokkal könnyebben el ne lehetne jutni a jó és a rossz — az erény és a bűn — sokkal világosabb magyarázatára. A kettőt összehasonlítva azonban, mi is feltétlenül Philaletesnek adunk igazat; azzal a megjegyzéssel mégis, hogy a költőnek még rosszabbul áll a szőrszálhasogató bölcselkedés — mint a scolastikusnak.

TIZENNYOLCZADIK ÉNEK.

Negyedik kör: a Tunyák. — Szeretet és szabad akarat. — Gyors sietség példája. — A san-zenói apát. — A Scaligerek. — Nyomorú tunyaság példái. — Dante álomba merül.

1. A magyarázatnak végét vetette
   Itt bölcs tanárom s figyelemmel arczom'
   Vizsgálta — vajjon kielégített-e ?
4. És én, kit többet tudni gyötre a' szomj,
   Hallgatva külsőleg, mondám magamban:
   «Terhére is van tán, hogy aggatózom».
7. De hű atyám, megértve kimondatlan
   Félénk ohajjomat, tekintete-
   S szavával bátoríta, hogy kimondjam.

1. *A magyarázatnak* ... A bűnök osztályozását Virgil az előbbi ének végén félbeszakította — biztatván Dantét, hogy majd meglátja a felsőbb körökben a mi még hátra van. Igy Dante nem érthette meg a Virgil tantételét, hogy minden bűn tulajdonkép a szeretetből — vagy a hibás tárgyú, vagy a hibás mértékű — szeretetből származik. Azért gyötri a tudás szomja, hogy többet értsen (4. v.), de nem mer szólni, mint már egyszer a pokolban (Pok. III. 80.) is volt ilyen aggálya, hogy Virgilnek terhére van az ő sok kérdezősködése.
8. *Tekintete* — biztatólag nézett rá s szólt is valamit, Dante nem ismétli, hogy mivel biztatta a szólásra.

S én erre: — «Mester, látásom a te
Fényedtől oly élénk lőn, hogy megértem
Mit érvelésed leírt s fölvete.
Kérlek tehát, oh jó atyám, vezérem,
Fejtsd föl nekem a szerelmet, szerénted
Melyé a jóban, rosszban, minden érdem.»
— «Fordítsd felém most — igy felelt — elmédnek
Világító fáklyáit s vedd eszedbe:
Vezérkedő vakok mi félre lépnek!
A lélek szeretetre van teremtve,
És vonzza minden, a mi néki tetsző,
Mihelyt a kedvtől tettre van gerjedve.
Elméd, valódi tárgyakról képet sző
S bensődbe', mint tükörben, azt föltárja,
Lelkedet a' felé fordúlni késztő.

10. *Látásom:* t. i. értelme, lelki látása. A kép a gyertyától van véve, melynek világánál a másik meggyúlva szintén világos lesz.
12. *Leírt s fölvete:* A Virgil magyarázata egyes kérdéseket fölvet, másokat kifejt, leírólag állít szem elé.
14. *Fejtsd föl:* Dante egyenesen teszi föl a kérdést, hogy Virgil ki sem térhet előle.
18. *Vezérkedő vakok:* a kik a dolgok mélyébe be nem látva, még is irányt akarnak adni másoknak. A tévtanok ezzel általában meg vannak bélyegezve (vakoknak vak vezérök, ha pedig vak vezeti a vakot, mindketten verembe esnek: Mát. XV. 14) — de itt különösen az a téves nézet van értve, mely alább a 36. sorban nyilván meg is van nevezve, hogy a szeretet magában mind jó volna.
22. *Elméd, valódi tárgyakról képet sző:* lásd a Bev. Értek. Ezek a képletek (phantasmata), melyek a külérzékek által az érző lélekbe vetődnek.

25. S felé fordúlva, ha hajol hozzája:
E hajlam szeretet már — sőt természet,
Mely a tetszésből új kapcsát formálja.
28. És mint a tűz, melyet alakja késztet
Magasba törni, ugy levén alkotva,
Hol maradandóbb lét elébe nézhet:
31. Épp' úgy a lélek, vágy által ragadva,
(Mi lelki mozgás), addig nem pihen meg,
Mig élvet nem lel a vágyott dologba'.
34. Ebből megérthetd, mily távol lehetnek
Az igazságtól, kiknél az a jelszó:
Hogy jó a lénye minden szeretetnek.
37. Mert bár a tárgya lehet jónak látszó,
Megengedem; de hát nem minden jelvény
És lenyomat jó, bárha a viasz jó.»

26. *E hajlam szeretet már:* magyarázata a Bev. Értekezésben. Az utolsó másfél sor, homályossága daczára is, ugyanott megleli magyarázatát. Megszokás által természetté válik a szeretet, mert maga és tárgya közt megleli a természeti rokonságot (connaturalitas) s azzal összekapcsolja magát, abból a tetszésből véve kapcsát, mely a hajlamot szülte.

28. *Mint a tűz.* Természeti alkatánál fogva tör a magasba, ott lészen maradandóbb léte. Itt ellobog, megemészti tárgyát s oda lesz. Ott fönn a tűz örök.

31. *Vágy által ragadva:* vágyának rabja.

32. *Mi lelki mozgás:* l. a Bev. Értek. Vágy, hajlam, a lélek tényei s minden tény mozgás. (Ez azóta a természeti világban is el van fogadva.)

33. *Mig élvet nem lel* abban, a mire vágyott, ha t. i. azt megnyerte.

38. *Nem minden jelvény:* a jelvény alatt itt pecsét, czímer értetik. Azért, hogy anyaga (a viasz, melybe nyomják) jó: nem következik, hogy a belenyomott pecsét jó legyen. A szeretet azért nem szükségkép jó.

Szavad — viszonzám — s engedelmes elmém
Megérteték velem : a szeretet mi ;
De kételyektől lettem terhe-ebb én.
Mert, hogyha kivülről vagyunk — szeretni
Késztve s a lélek nem jár önlábon, ha
Görbén vagy egyenest — érdeme semmi!»
Ő erre : — «A mig ér az ész hatalma :
Megmondhatom ; de túl ezen mi lép :
Beatricét kérdd, már az a hit dolga.
A lényeges alak — mely más egyéb
Mint az anyag, de összekötve vélc —
Magában birja saját erejét,
De csak müködve nyilvánul erélye
S magát ki csak hatása ált' mutatja,
Mint lombja által a fa, hogy ha él-e ?
Azért az ember maga sem tudhatja,
Első fogalmai miből erednek,
Se — honnan támad első indulatja,
Mint ösztön a méhekbe', hogy szeretnek
Mézelni — s olyan ez ős-érzelem, mi
Nem tárgya megrovás-, se dícséretnek.

49. *A lényeges alak:* forma substantialis. Az iskola nyelvén formának neveztetik a lehető létről a tényleges létre átmenetel. «Minden cselekvés — mondja Aquinói Tamás — alak» (mondhatnók: nyilatkozás). Az alak már lényeges *(substantialis)*, ha a dolognak létet ad, vagyis annak a lényege; és esetleges *(accidentalis)*, ha annak csak tulajdonságot ad. Lényeges alak valamely tárgy, esetleges, hogy az kerek vagy szögletes, hideg vagy meleg, zöld vagy piros. «A lélek, mondja ugyan ő, az ember lényeges alakja: *anima est forma substantialis hominis*» különböző, egyéb, mint az anyag, megkülönböztetendő attól, bár egyesülve (össze van kötve) azzal.

59. *Ez ős-érzelem* — mely még az akarattal s az abból eredő

61. S hogy ezzel egyesüljön valamennyi:
Az ész azért van, mely tanácscsal szolgál,
A megszabott korláton túl nem menni.
64. Azért kezdődik bennetek e pontnál
Érdem kiben-kiben, csak úgy a mint
Jó és bünös szerelmet gyűjt, vagy gyomlál.
67. Ki gondolkodva a mélyig tekint,
Jut szabadsága tudatára — s hágy a
Világnak erkölcsöt, örökjekint.
70. Azért tegyük, hogy a szeretet lángja
Merő szükségkép gyúlad bennetek ki:
Fékezni azt saját erőtök tárgya.

választással (szabad akarat) nem egyesült. Lásd a Bevez. Értek.

61. *S hogy ezzel:* az ős-érzelemmel, a még nem választó, csak benszülött, nem működő akarattal. (L. a Bev. Ért.)

62. *Az ész azért van:* hogy a kivánó tehetség különböző mozdulatait az eredeti akarattal összhangzásba hozza, mely még sem jó sem rossz, de az értelem tanácsára választ (szabad akarat) — a jó és rossz közt s nem engedi a kivánságot túllépni a korláton.

66. *Gyűjt vagy gyomlál:* a jó és rossz szeretet közül melyiket gyűjti s gyakorolja, melyiket gyomlálja ki s veti el.

67. *Ki gondolkodva:* a szabad akarat a választáson alapul, ennek első mozzanata a meggondolás, (consilium: tanácskozás) a fölött, mi a jó, mi a rossz. Ez által jut a lélek szabad akarata tudatára.

68. 69. *S hágy a világnak* . . . A jó cselekedetek, az erény, arról a ki gyakorolta, mintegy örökségül maradnak az utóvilágra.

71. *Merő szükségkép:* önkénytelenül, akaratunkon kívül, mert a kiváló tehetségek, melyek részben érzékiek, hozzák létre. De korlátozni, fékezni s helyes irányba terelni: saját erőnk, jelesen a szabad akarat feladata.

73. A szabad-akaratra fogja vetni
Beatricéd az érdemet; azért igy
Forgasd eszedbe' majd, ha kérdezendi.»
76. A hold, késkedve szinte éj-középig,
Meggyéríté a csillagokat — s képe
Égő vödörnek alakjába' rémlik.
79. S azon uton ment, égnek ellenébe',
Hol a nap lángol, mikor Róma látja
Sardinia s Korsika közt, lementébe'.
82. S a nemes árny, a kinek hire ált' a
Kis Pietola Mantuánál több lett,
Terhem súlyától engemet megválta —
85. S igy én, ki tőle minden néki föltett
Kérdésre tiszta s nyilt választ nyerék,
Mint álmodó állék s magamba mélyedt.

74. *Beatricéd.* Előbb is rá utalt Virgil, a hit dolgában (48. v.). A bölcsészet csak eddig mehet; a vallás mondja meg a többit.
75. *Ha kérdezendi:* ha számon kéri majd, mikép használtad szabad akaratodat. Beatrice valóban erről beszél majd a Parad V. 19. s köv. soraiban.
76. *A hold* — telte után ötödnapra fogyóban, majdnem éjfélkor kelt föl. Feltüntével az addig teljes fényökben ragyogó csillagok gyérülni kezdenek (a kisebbek nem látszanak, elhomályosítván a kelő hold fénye).
78. *Égő vödörnek:* a fogyó s féloldalán már lapos holdat a költő vödör alakjában képzeli látni.
80. *Hol a nap lángol.* A hold a skorpio jegyében van: mikor a nap jár e jegyben, akkor lemente Rómából Sardinia s Korsika irányai közt látszik.
83. *A kis Pietola:* Virgil, a kiről azt mondja sírverse (s a közhit is), hogy Mantuában, tulajdonkép a Mantua melletti kis Pietolában született.
84. *Terhem súlyától:* kételyeimtől.
87. *Mint álmodó s magamba mélyedt:* a Virgiltől hallott tanokon és fejtegetéseken való elmélkedésbe mélyen elmerülve.

De álmimat mi gyorsan elverék
A lelkek, ott hátunk mögött kik úthossz'
Mentén tolongva közelgtek felénk.
Minőket láttak Izmenosz s Azóposz,
Partjokon, éjjel, rohanó csoportban,
Ha Thébа népe védért ment Bakhoszhoz.
Akép kerengtek a fél körben ottan
Mint jártukból kivettem, jó kivánat
S jogos szeretet ált' sarkantyuzottan,
Csakhamar utol-értek, úgy futának
Nyomunkba gyorsan, mind egész seregbe'
S kettő elől, hangjukban szólt a bánat:
«Lám Mária sietve ment a hegyre!»
— «S Cæsar, Ilerdát meghódítni, Marseille-t
Otthagyta s Spanyolhonra ronta egybe'!»

89. *A lelkek* . . . Ezek a negyedik körben vezeklők, a tunyák. Tolongva közelítnek, egymást hajtva, megelőzni kivánva, egymás sarkát taposva — a türelmetlen sietség jele.

91. *Izmenosz s Azóposz*, kis folyók Boeotiában, melyeknek partjain gyülekeztek zajongva s tolongva a thebaiak, száraz időben, éjszakánként, hogy Bacchustól esőt kérjenek szőleikre.

95. *Jó kivánat:* inkább jó szándéknak, készségnek kellene állani. — *Jogos szeretet*: az életben eltévesztett ama szeretethiány ellenében, melylyel a tunyaságot szüli, melylyel a jogos, (helyes, jól irányzott) szeretet tölti el őket.

99. *Hangjukban szólt a bánat.* Az első körbeli ábrázolatok, a másodikbeli légi hangok, harmadikbeli látományok után — melyek külhatások voltak a vezeklő szellemekre — itt e körben ők magok szólalnak meg, részint serkentőleg a tevékenységre, részint önvádlólag tunyaságukért.

100. *Lám, Mária* . . . Az angyali üdvözlet után sietve ment Erzsébethez, hírül vinni boldogságát (Luk. I. 39. Elméne a hegyes tartományba, nagy sietséggel, a Juda városába). Daczára, hogy világos idézet e bibliai helyre, némely régi magyarázó (pl. az

103. — «Siess, siess — nehogy — közöny mián el-
Szalaszd időd' — kiálta mind — sőt inkább
Buzgalmad ált' a kegyelmet használd fel!»
106. — «Oh nép! ki most sietsz, hogy kijavitnád
Hő buzgalommal, a mit lanyhaságbul
S közönybül vétél, jóra lusta munkád':
109. Ez itt, ki élve (s nem szólok csalárdul!)
Fölmenni vágy, mihelyt a nap kicsillan,
Mondjátok, hol van hogy a bércz kitágul?»
112. Vezérem így kérdezve szóla nyiltan.
S a szellemek közül egy monda: «Jertek
Nyomunkba csak, a bércznyilás legitt van,

Ottimo és Buti) az egyiptomi futásra akarják érteni. De hol ott a *hegy?*

101. *S Caesar, Ilerdát* ... Caesar, miután bevette Brundusiumot, míg Rómában a fölött vitáztak, követeket küldjenek-e Pompejushoz Galliába, ő ostrom alá fogva Marseille-t (akkor Marsilia) s Brutusra hagyva az ostromlott várost, Spanyolországba tört és gyors mozdulattal Ilerdánál termett, hol Pompejus táborozott s a gyorsaság által meglepve annak hadát, megadásra kényszerítette.

109. *Nem szólok csalárdul.* Virgil (mert ő a szóló) oly hihetetlen dolgot mond, a túlvilágon élő testben járó Dantéról, hogy szükségesnek tartja kijelenteni a bámuló szellemek előtt, hogy igazat beszél.

111. *Hol — a bércz kitágul* t. i. a felvezető lépcsőnek helyet adni.

115. *Minket a gyors mozgás.* Mint előbb is mondva volt, földi lustaságukat vezeklik itt megfeszített gyorsaságuk által.

117. *Ha mi nekünk igazság.* Nekünk ez a gyorsaság törvény; ne vegyétek rossz néven s ne magyarázzátok durvaságra, hogy meg sem állunk, veletek nyugodt szóváltásra.

118. *Szent-Zeno* — ma is főtemploma Veronának. Abban az időben már híres zárda volt. Ki volt ez az apát a Barbarossa (I. Frigyes császár) korában, nem tudni. A régibb magyarázók egy Hugó s egy (II.) Gherardo között haboznak, kik

115. Minket a gyors mozgás oly vágya kerget,
Hogy meg sem állhatunk, — azért bocsánat,
Ha mi nekünk igazság, durva nektek.
118. Szent Zeno-templomában Veronának
Apát valék jó Barbarosz' korába'
Ki még ma is gyász-emlékű Milán'nak.
121. S már annak is sirban van a fél-lába
Ki nem sokára jajgat már felette:
Miért is volt hatalmában e zárda!
124. Mivel fiát, a nyomorékot testbe',
Lélekre rosszabbat s balúl szülöttet,
Jó pásztorok helyébe oda tette.»

Frigyes császár idejében voltak a San-Zeno apátjai. Hugóról mit sem tudnak; II. Gherardó-ra pedig, kinek sírirata sok tettről, a zárda bővítéséről s építéskezésekről beszél, melyek alatta történtek, nem talál a tunyaság jellemvonása. Miért nevezi Dante Barbarossát *jó*-nak? e kérdés fölött is megoszlanak a magyarázók. Némelyek gúnynak értik; mások komolyan veszik, mert — mondják — Dante politikája szerint a császári főhatalomért a pápával ellenkező Frigyest jónak lehet mondani s kegyetlensége, melyet Milanóval oly súlyosan éreztetett, a pápa-párti városnak méltó büntetés lehetett a ghibellin költő szemeiben.

121. *Már annak is* . . . t. i. Alberto della Scala-nak, ki Verona császári helytartója s teljhatalmú ura volt (1301-ben halván meg, 1300-ban már sírban lehetett a féllába). Ennek három törvényes fián — Bertalan-, Alboin- és Can Granden, a Dante utolsó reményén kívül, — kik egymás után követték apjokat az uralomban, volt még egy törvénytelen (balul született), testileg nyomorék, lelkileg elfajúlt gonosz fia is, József, kit apja hatalmánál fogva (kétszeresen az egyházi törvény ellenére, mely szerint fattyuszülött és nyomorék nem viselhet egyházi méltóságot) apattá nevezett ki.

127. Nem is tudom, ha szólt-e, nem-e, többet,
Mert messze járt már, úgy előnkbe vágott;
De jól megőrzém mit hallásom fölvett.
130. S ki minden bajba' segitőm, az áldott,
Igy szóla: «Nézz ama kettőre, hallga,
Menőbe' hogy' marják a lustaságot!»
133. Hátul maradva, szóltak: — «Mind kihalt a
Nép, mely előtt a tenger árja megnyilt,
Mig a Jordánt utódja megláthatta.»
136. — «S kik Anchises fiával, nagy küzdelmit
Megosztani mindvégig nem akarták,
Dicsetlen élet várta valamennyit!»
139. S hogy távol és homály úgy eltakarták,
Hogy már nem láthatánk egyetlen lelket,
Elmémben akkor már új gondolat járt,

131. *Nézz ama kettőre*, a siető s mellettök elrohanó csoportból kettő végül maradt.

132. *Marják a lustaságot.* Az elsők a gyorsaság példáit (Máriát, Caesart) dicsérték; ezek most a lustaság rútságára s büntetésére hoznak fel példákat.

133. *Mind kihalt a nép.* Az Egyiptomból kijött és a Vöröstengeren átment zsidó népből egy sem láthatta meg az igéret földét, a negyven évi bújdosás alatt a pusztán mind elhalt, 4. Móz. XXXII. 11. 12. szerint: «Nem fogják látni azok, a kik kijöttek Egyiptomból, húsz esztendősek s azonfelül, a földet, melyet adtam Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, mivel nem követtek engem híven; kivéve Kálebet a Jefunné fiát és Józsuét a Nún fiát — mert ezek híven követték az Urat.»

136. *S kik Anchises fiával* . . . A trójaiak közül azok, kik Acestessel Szicziliában maradtak s nem akartak Aeneással Itáliába menni (Virg. Aen. V.), s azért nem vettek részt az ő dicsőségében, melyet Virgil után Dante is oly nagyra becsül.

Ebből meg mások s ujra mások keltek,
S egyikről elmém másra úgy szaladt,
Önkénytelen szemem' lehúnyni kellett,
S álomra vált végűl a gondolat . . .

142. *Ebből meg mások* . . . Az álomba merülés előtt egymásba fonódó s rendre elmosódó és összevegyülő, végre az álomba olvadó gondolatok hű és művészi leírása ez. Dante álomba merül: a purgatoriumban a második nap vége.

HATODIK FEJEZET.

A mértéktelen szeretet tévedései.

(XIX—XXVII. ének.)

A túlvilági vándorainknak még hátralevő út a purgatorium hegyének három felső körén vezet át. Ezek a hét főbűn három utolsójának, a fösvénység, torkosság és bujaság bűneinek a vezeklő helyei. Azok a bűnök ezek, melyek nem a szeretet hiányából vagy éppen ellenkezőjéből, hanem annak túlságából, mértéktelenségéből származnak. Lehet-e túlságos, mértéktelen a szeretet, mely mindig a jót keresi, természeténél fogva? — mint a tűz fölfelé törekszik, úgy a szeretet a jó birására.

Csakhogy nem minden jó egyenlő értékű. A legfőbb jón, Istenen kívül sok, különböző természetű s értékű javak vannak; és másfelől nem is mind jó az, mit az ember annak tart. Érzékeink megcsalnak, hogy a rosszat jónak tartsuk s vágyjunk és fussunk utána. S ugyanazok az érzékek az aránylag csekély jót oly csábító színekkel ruházzák fel, hogy elfeledjük mellette a nagyobb és becsesebb javakat, magát a legfőbb jót is; s szeretetünk iránta, egyfelől tévesztett irányú, másfelől túlságos mértékű lesz és rossz tévedéssé, vagy bűnné válik. Jó a pénz, a vagyon, méltó kívánni s keresni; jó az étel-ital, természeti szükség,

sőt testi erőnk és életünk fentartására mulhatatlan s élvezni jó és kellemes; jó a nemi szerelem, a természeti ösztönök legerősbike, fajunk fentartásának eszközlője, gyönyört és kéjt nyujtó a legnagyobb mértékben. De összehasonlításban ezek a jók sokat vesztenek becsökből. A pénznél és kincsnél mennyivel többet ér a becsület, a jótétel! az étel-italnál a szellemi élvezetek, a nemi szerelemnél (az állattal köz ösztön e kielégítésénél) a lelkek rokonszenve, a szívek eszményi szerelme, a testi bájtól s általa nyujtott gyönyörtől függetlenül. És mindeniknél mennyivel nagyobb jó a test és lélek teljes összhangja az Isten erkölcsi törvényében, az Isten szerinti életben, a tökéletességhez való közelítésben, mely a legfőbb jót elérni s vele egyesülni törekszik — s maga a legfőbb Jó!

De az érzékiség, mely egyiket a pénz, másikat az étel-ital, harmadikat a nemi élvezet vágyára ragad, ezeket oly szépeknek, jóknak, becseseknek festi, s minden egyébről úgy megfeledkeztet — hogy az ezek iránt való szeretet, jogos magában, szenvedélylyé válva, elveszti fékét, mértékét s túlzása és kizárólagossága által bűnné válik.

Ezeknek a bűnöknek, a gyűlöletből, sőt a közönyből eredő bűnökhöz képest kettő a mentségük, a minél-fogva enyhébb itélet alá esnek: egyik, hogy magában véve jó az, a mit szeretnek; másik mentségök a szenvedély, mely elvakította. S ez enyhébb itéletnek ad kifejezést Dante, mikor e bűnök vezeklését a purgatorium felsőbb köreibe helyezi. A pokolban a bejárathoz közelebbi (felső) körökben voltak a szenvedélyek szülte, aránylag nemesebb természetű bűnök; s minél tovább (minél lejebb, a föld középpontja felé) a rútabb, kárhozatosabb bűnök büntetései. A pokol mélyre ment, feneke mintegy távolabb

Istentől; ellenben a purgatorium magasra, égfelé megy; csúcsa a földi paradicsom; körei minél felsőbbek, annál közelebb vannak az éghez, a mennyei paradicsomhoz, Istenhez. Azért, még a három felső körben vezeklő három főbűn közt is van fokozat. Legrútabb közöttök a fösvénység, a melynek tárgya a pénz; kevésbbé a torkosság, melyet finomabb alakjában inyenczségnek mondunk, mely végre is saját testünk táplálásának s közvetlen élvezetének szolgál; és talán mindenki — vagy mert mindenkivel köz, vagy mert valóban legnemesebb — legkevésbbé fogja kárhoztatni a nemi szerelmet (a bujaságot), mely a legnemesebb, legtisztább szerelemtől oly nehezen választható el, s mely csak túlságában válik bűnné s aberratióiban termeszetellenes undoksággá.

Ime, fejezetünk tárgya. S a mi körűle előleges tájékozásul mondandónk lesz — azt néhány rövid czikkbe foglalva, a szöveg sorrendjén adjuk.

I.

Dante élményei a purgatorium három felső (ötödik, hatodik, hetedik) körében két álom keretébe vannak zárva. Mily jelentősek, mystikus és allegorikus jelentésűek a Dante álmai s álomképei, már többször láttuk, legutóbb a purgatorium kapuja előtt is. Költeménye nagy allegoriájában kis — de beleillő s az egészet előmozdító — allegoriák. Mint a purgatorium kapuján belépte előtt álmot látott, mely őt a küszöbig emelte, úgy itt, a felsőbb régio aljában ismét — s majd a tető küszöbén megint álmot lát, rejtélyest s jelentőst, mint az előbbi. Ez a két álom

nyitja meg s zárja be a most tárgyalásunk alatt levő énekek elsejét és utolsóját.

Az utóbbi ének (XVIII.) végén, még a Tunyák körében, a felvezető lépcső előtt Dante álomba merült. Álmában vén asszonyt lát, dadogót, kancsalt, ferde lábút, csonka karút, szinében sápadtat; valódi boszorkány-alak. Nyelve — mihelyt Dante rászegzi szemét, megelevenedve — szintoly gyors a beszédre s azzal dicsekszik — dalolva, mi a figyelmet önkénytelenül leköti — hogy ő az a régi szirén, ki a hajóst megzavarja tenger közepén s gyönyörű énekével magához csábítja; azzal is dicsekszik már hazugul, a mi illik hozzá, hogy Ulyssest is kitérítette útjából.*

Alig végzi beszédét, Dante egy másik, élénk mozdulatú és tiszta hölgyet lát, a ki elborzad az undok láttára s kifejezést adva undorának, letépi annak ruháját, fölfedi hasát, melyből oly undok bűz jő ki, hogy Dante fölébred bele.

Ha Virgil nem magyarázná is:

«Az ős-boszorkányt láttad, —
Ki egy szerzője föntebb minden jajnak,
S hogy tőle ember menekül s mi móddal»

* Dante, nem tudván görögül, Homerost eredetiben nem olvashatta s csak felületes latin fordításból ismerte. Nem lehetetlen tehát, hogy a Syrent Kalypsóval vagy Circével zavarta össze. És magyarázói közül többen ebben a nézetben is vannak. Mások ellenben — s részemről ezt fogadom el, hogy vagy szándékosan nevezte szirénnek (csábítónak) akár Circét, akár Kalypsót; vagy, tudva engedte hazudni a Syrent s olyasmivel dicsekedni, a mit nem cselekedett.

nem volna nehéz az allegoria jelentését eltalálnunk. A nő: az érzékiség; *dadog* — mert az Imolai Benv. Ramb. szerint — a fösvénység habozva kétértelműleg szokott beszélni, a torkosság, a borital fölakasztja a nyelvet s dadogóvá tesz és a szerelem hazudozóvá, kerülő beszédűvé; *kancsal* szemű, mert a szenvedély nem lát tisztán, egyenesen; *ferde*, ficzamodott lábú, csonka karokkal; *sápadt* — az érzékiség s éppen a szóban levő bűnök megannyi jellemző jegyei, melyeket allegoriailag megmagyarázni valóban nem nagy éleselműség kivántatik. Rút mint a bűn s dala még is oly csábító. De csak jól szemügyre kell venni, hogy fölfedezzük teljes undokságát s dögleletességétől megundorodjunk. Ezt a szolgálatot a tiszta ész teszi meg — s az a másik «serény és tiszta» hölgy nem más mint az ész, mely az édes érzékiségben fölismeri a bűnt magát, teljes undokságában. Méltán nevezi Virgil «az ősboszorkány»-nak, mondhatná «a régi kigyónak» is, a test, az érzékiség kisértésének; s méltán mondja, hogy Dante a módot is látta, melylyel az ember megmenekülhet tőle: csak föl kell fedezni belső undokságát. Önkénytelen eszünkbe jut Jézus hasonlata, a fehérre meszelt koporsókról, melyek belül tele vannak undoksággal.

Dante magyarázói némelyike vitatta, hogy ez álom s benne a rút nő, csak a közvetlen következő körre, a fösvényekére vonatkozik. De bár a fösvénységben talán könnyebben meg lehetne találni a rút boszorkány vonásait, e magyarázatnak határozottan ellene mond a Virgil imént idézett magyarázatának középső sora, mely szerint a nő, az ős boszorkány, a még fölöttünk levő körökben levő jajgatásoknak egyetlen szerzője. Ha csak a fösvények jajjainak volna szerzője, ki szerzi a torkosak s a buják jajjait? De a

Dante módja, mely kategoriák szerint szokott dolgozni, megerősíti azt, hogy ő itt nem csak egy bűnnek, hanem az egy kategoriába tartozó mindháromnak az allegoriáját akarja e képben adni, mely csakugyan illik is mind a háromra, vagyis az érzékiségre, mely vágya tárgyait ferdén s túlzottan szépeknek, becseseknek, egyedül jóknak és kivánatosaknak tűnteti fel, s okvetetlenül megcsal, ha az ész föl nem fedezi csalárdságát.

Átmenve a három felső körön, már a purgatorium legfelsőbb pereme alatt — honnan már az utolsó, a hetedik lépcső, a hegy fensíkjára, a földi paradicsomba vezet, honnan egyenest száll a lélek «a csillagokhoz» az égbe: a mint az éj csendjében, pihenésre elhelyezkedve, Dante a csillagok szemléletébe mélyed (melyek mind nagyobbaknak, fényesebbeknek látszanak a szokottnál) — elnyomja az álom s ismét egy nőt lát álmában, ezúttal szépet, bájost, mennyeit, ki az ott terjedő virágos mezőn járdalva, virágokat tépdes. Jártában dalol is s dalában Leának nevezi magát s azt mondja, azért szed és köt koszorút, hogy tükre egy perczre szépnek mutassa; őt a munka nem engedi mindig tükre előtt ülni, mint hugát Rákhelt, ki folyvást saját szépségében gyönyörködik.

«Munkában én, ő szemléletben épül» —

fejezi be dalát s Dante a hajnal fényétől felébredt s álma eltünt.

Az álom előérzet volt annyiban, hogy mindjárt a földi paradicsom síkjára jutva, hasonló szép hölgyet lát, virágokat szedve, ki neki vezetője lesz ott. Az nem Lea, az ó-testamentomi, a Rákhel nénje s Jákob első felesége, hanem Matilda, kivel a következő fejezetben fogunk majd

foglalkozni. Most, az ennyiben teljesedett álomnak a saját jelentőségét keressük. Hogy a Dante eszme világába beletalálhassuk magunkat, nekünk is az ő vezetőjét — Aquinói Tamást — kell ismét vezetőül választanunk.

A tökély, melyre törekszünk s melyet el is érhetünk, két nemű. Egyik, ha lelkünk egészen folyvást Istenre függesztve, mintegy vele egyesül, ezt csak a jövő életben (a mennyei paradicsomban) érheti el az emberi lélek. Másik, ha Isten törvényét szemünk előtt tartva, úgy igyekszünk élni, hogy azzal összeütközésbe ne jöjjünk. Ezt a földön is megközelíthetjük — s ha teljesen elérhetnők, azzal a paradicsomi ártatlanság állapotába jutnánk; ezt jelképezi a purgatorium csúcsán a földi paradicsom — s Danténak legkellemesebb és legmélyebb jelentőségű eszméi egyike az, hogy a földi paradicsomot éppen a purgatorium csúcspontjára helyezte, mert a paradicsomi bűneset után minden ember, az eredendő bűnnél fogva, többé-kevésbbé bűnös levén, az eredeti ártatlanságot csak a bűnbánat és vezeklés útján szerezhetjük vissza.

A tökélyt két úton érhetjük el: a tevékeny élet *(vita activa)* és a szemlélődő élet *(vita contemplativa)* által.

A tevékeny élet közvetlen czélja a jó-cselekvés, eszköze az igazság megismerése, mely viszont a szemlélődő élet végczélja. Azért a tevékeny élet első sorban az erkölcsi erények gyakorlásában áll. Ezek nagy számából az a három érdemel fölemlítést, melyek az *okossággal* (az értelmi erények egyikével) együtt, a négy főerényt *(virtutes cardinales)* alkotják, ú. m. az *igazságosság* (justitia), a *mérséklet* (temperantia) és a *fortitudo* (erély), e két utóbbi közül amaz a kívánó, emez az ellenző szenvedélyek ellenében. — Az értelmi erények, a már említett okossá-

gon *(prudentia)* kívül az értelmesség *(intellectus)* a közélet, tudomány *(scientia)* az ismeretek, bölcseség *(sapientia)*, a legfőbb igazság irányában való működése az értelemnek.

A szemlélődő élet közvetlen czélja átalában az igazság megismerése, végczélja az isteni igazság magunkévá tétele. Lényeges eleme tehát az értelmi erények elsajátítása, mint czéljának eszközei, de nem nélkülözheti az erkölcsi erényeket sem; mert valamint az Isten iránti szeretet határozza s indítja az értelmet, hogy Isten-ismeretre igyekezzék, úgy az e körbe tartozó erények előfeltételei annak, mert a szenvedélyek fékezése nélkül lehetetlen a tiszta igazságot fölismerni a léleknek.

Ámbár a tökélyre mind a két úton el lehet jutni, a szemlélődő életnek mégis előnye van a tevékeny élet fölött, mert amaz egyenesen Isten szeretetére irányul, a tevékeny élet pedig csak közvetőleg, közvetlenül az emberszeretet a jócselekedetek gyakorlása által. Másfelől azonban a tevékeny életnek meg kell előznie a szemlélődő életet s arra előkészítenie.

Ezek után nem lesz nehéz a Dante álma jelentését megértenünk. A tevékeny és a szemlélődő élet új testamentomi képviselőinek — Márthának és Máriának — az ó-testamentomban, mint előképek, Lea és Rákhel felelnek meg; Lea, rövidlátó, hibás szemű, de termékeny, neve jelentése: fáradt; Rákhelnek neve is azt jelenti: mélyre néző; sokáig meddő, de szép. A Dante álmabeli Lea, virágokkal, jó cselekedetekkel, akarja ékesíteni magát, hogy tükre — lelkiismerete, melyben Istent látja — szépnek mutassa; Rákhelnek erre az ékességre nincs szüksége: ő lelke tükörében, melyben Istent látja, gyönyörködhetik

saját szépségében folyvást. Leát a munka, a tevékenység, — Rákhelt a szemlélődés, Isten szemlélete élteti, építi.

S ha Dantéra magára tekintünk, mit jelent *neki* ez az álom? — nem húnyhatunk szemet az előtt, hogy bár ifjúkora óta szemlélődő, de épp' annyira tevékeny életet folytatott. Politikai pályája s annak tevékenysége, küzdelmei, viszontagságai kifogyhatatlanok — de soha sem töltötték be lelkét annyira, hogy a szemlélődésnek hely ne maradt volna abban. S most, midőn élete küzdelmeit, annak nagy fordulópontján, a túlvilág látományai tetőzik be, annál jobban érzi a szemlélődő élet becsét s annak a tevékeny élet fölötti előnyét. Hol lephetné meg az érzés erősebben, mint a pokol gyötrelmeinek látása után a vezeklők körein átmenetel végpontján, a földi paradicsom küszöbén?

S a mit itt álomban lát, ott valóságul fogja azt látni: Lea helyett Matildát, Rákhel helyett Beatrice-t, — mert mint az ó-testamentomnak Lea és Rákhel, az újnak Mártha és Mária, — úgy a Divina Commediának is megvan a maga tevékeny és szemlélődő jelképe: Matilda és Beatrice.

II.

Mint a Pokolban az örök büntetések gyötrelmeiben kifogyhatatlan a Dante rettenetes képzelődése, oly változatosak a Purgatoriumban is a vezeklések módjai. Lássuk azért a jelen fejezetünkbe foglalt s itt szemléletünk tárgyaiul szolgáló három vezeklő-körben a vezeklés különböző módjait.

A fösvények körébe jutva föl Dante, «sok népet lát ott, a földön heverve, vagy sírva, arczaik fölfelé for-

dítva». — «Földhöz ragadt én lelkem!» a CXIX. Zsoltár 25. versének e szavait éneklik, fájdalmas hangon; s lehet-e a földi javakhoz, az arany szerelméhez tapadó lelkeknek ajkaira illőbb ének ennél? — A vezeklők egyike, Ottobuoni bibornok a Fieschiek hatalmas családjából, ki 1276-ban pápává is választatott, de e magas tisztet csak negyven napig viselte — a vezeklés e módjának jelentőségét úgy magyarázza: mint életünkben nem az égiekre, csak a földiekre szegeztük szemeinket, méltó, hogy itt a földre szegeztessenek; s mint a fösvénység a jó szerelmét s az arra való tetterőt megöli az emberben, úgy Isten igazsága itt is nyűgben, megkötözve, mozdulatlanságra kárhoztatva tart, míg meg nem tisztultunk.

A kínos vezeklésen kívül azonban itt is megvan a tisztulás hatalmasb, erkölcsi eszköze, az önzetlen és a boldog szegénység dicsérete. Ennek példái itt, a vezeklők által hő vágygyal emlegetve: Szűz Mária, az Idvezítő anyja — és a római Fabricius.

A fösvénység — s a mi azzal természet szerint összefügg — az önző kapzsiság történelmi példányai közül egy érdekessel találkozunk itt még, Capet Hugóval, a merovingek és carolingok után a frank királyok e törzsével, kiben s utódai közül számosakban e rossz szenvedély volt uralkodó. Az előttök uralkodó két törzs példája intette őket, hogy gyarapítsák családi vagyonukat, uradalmaikat; ne az országnak, hanem magoknak szerezzenek, hódítással, pénzzel. Az ős ezt vezekli most — s átkot mond utódaira is: mert a purgatoriumban már oly erős az Isten igazságának érzete s ítéletének kivánása, hogy vérrokonság és szeretet annak nyilvánulását nem gátolhatja.

Végül, hogy a vezeklés tanfolyama teljes legyen s

eszközei kimerítve, a rút fösvénység bibliai s történelmi példái vannak, utálat tárgyaiul s elrettentő példákul, fölhozva: Pygmalion, Tyrus királya, ki sógorát, Sichäust, a Didó férjét meggyilkolta, hogy örököse lehessen, Midás, a mondai király; az ó-testamentomi Ákán, a ki a jerikói zsákmányból kétszáz zacskó ezüst pénzt s egy skarlát bibor ruhát elrejtett s eltagadott; Saphira, férjével, Ananiással, kik a szegényeknek szánt vagyont eltitkolták; (Cselek. V. 1—6) s végre Crassus, az elbizakodott fösvénység e klassikus példája. Érdekes, a mit e példák idézésére Capet Hugo, ki elbeszéli, megjegyez. Napfénynél a követendő példákat (Máriát, Fabriciust) emlegetjük; ha a nap leszáll s besötétedik, megfordítjuk a beszédet: akkor e setét, elrettentő példákra kerül a sor!

A Capet Hugo hosszú s szónokias beszédében (XX. 40—123.) egy sor ragadja még meg figyelmünket, mert Aquinói Tamásról szól, a Doctor Angelicusról, a nagy hitbölcselőről, kit Dante tanaiban hirdet, kit majd a Paradicsomban, a maga helyén fogunk találni. Capet itt az Aquinói Szent Tamás halálát a maga egyik utódának, Anjoui Károlynak tulajdonítja. Tény, hogy a nagy bölcsész, a X. Kelemen pápa által Lyonba összehívott conciliumra utaztában, Campaniában a *Fossa nuova* nevű zárdában, hol éji szállásra állt meg, hirtelen halállal múlt ki. A régi Dante-magyarázók közül többen, az Imolai Benvenuto, az Ottimo, da Buti, Dante Péter stb. az Anjoui Károly parancsára történt mérgezésnek tulajdonítják halálát. Villani is említ ilyesmit krónikájában, de csak annyit mond, hogy egy orvos mérgezte meg abban a hitben, hogy kedves dolgot cselekszik ezzel Anjoui Károlynak. Akár parancsolta Károly, akár csak okot adott ily föltevésre: méltó az

ős-apja itéletére; s pedig adott eleget. Először is, Tamás a casertai grófok nemzetségéből való volt, kik a sváb Hohenstaufen-ház hívei s így az Anjoui Károly gyűlöletének tárgyai voltak; aztán Károly méltán tarthatott attól, hogy a szigorú erkölcsű s igazságszerető Tamás, a lyoni conciliumon az elfogulatlan s pártatlan X. Gergelyt ellene hangolhatná. Villani még hozzá teszi, hogy Károly attól is tartott, hogy Aquinói Tamás pápa talál lenni.

A hatodik körben a torkosak vezeklése a Tantaluséra emlékeztet. Csábító, ízes gyümölcsökkel megrakott fa, melyre a gyümölcsökért felmászni nem lehet, mert alúl vannak rövid és gyönge s fönn terebélyes ágai — és mellette, a sziklából fakadó, szomjgerjesztő, de hozzájárulhatatlanul elkorlátolt kristály-forrás. Az önmegtartóztatás gyakorlata a vezeklőknek. — A Mária példája hangzik itt is, kinek nem a maga szájára, hanem a vendégek kielégítésére volt a gondja. A vezeklő lelkek itt éhtől csontig aszottak, bőrük fölcserepezett, pikkelyes, beesett szemeikben, melyeknek fényevesztettsége oly gyűrűhöz hasonlít, melyből a drága-kő kiesett, kínos gyötrelmet olvas, a ki látja. Mintha kétszer haltak volna meg, egyszer mint emberek természetes halállal, másodszor mint szellemek — a kíntól itt. — A körjárat végén egy második fa, a paradicsomi alma-fa mása, melynek tövében lelkek esengnek, nem testi, hanem lelki éhök, szomjuk kielégítéseért, s itt ismét a megbüntetett torkosság elijesztő példái emlegettetnek.

A torkosság bűneért vezeklők közt találja Dante barátját s neje rokonát, Donati Foreset, ki öt év előtt (1295) halt el. Alig ismer rá a kiaszott testben s arczban, melyből — egy régi példabeszéd szerint az ember-arczban

olvasható *'omo* ugyancsak világosan olvasható.* Soká beszélnek együtt. Donati megmagyarázza az evés-ivás vágyának természetes keletkezését az illat és a nedvesség által, s hogy itt a vezeklés mikép fokozza, de egyszersmind tisztítja azt. Beszédéből Dante azt is megértvén, hogy bűnéből halála előtt nem tért meg, felteszi a kérdést: hogy van tehát, hogy halála után alig öt évvel itt van már, holott törvény szerint még az elő-purgatoriumban kellene lennie. A felelet amaz igazságot erősíti meg, hogy a földön maradtak imái sokat használhatnak az itt vezeklőknek. «Nellám sűrű siralmai segítettek ide» — mondja. Az imolai Benv. Ramb. azt mondja róla: «E nő, Forese neje, kitünő erkölcsű, tiszta életű nő volt, ki — bár naponként drága ételeket kellett férje számára készítenie, az ő bűnében nem osztozott, sőt férjét is folyvást intette attól s holta után sem szűnt meg őt siratni s érte könyörögni». S erénye, tisztasága annál becsesb, vallja felőle vezeklő férje maga, a szövegben (XXIII. 91—111.), mert környezete, melyben él, kivált a nők, a romlottság s elaljasodás fertőjében élnek; a rövidebb, de legerőteljesebb kifakadások egyike az erkölcsi sülyedés ellen! Nem kevéssé élénkek a torkosság példái — egész egy inyencz társaságról való tanulmány — melylyel itt a költők a Donati kalauzolása mellett megismerkednek.

* A középkor mystikus theologusai- s prédikátoraitól származott a mondás, hogy Isten, az embert teremtvén, annak nevét sajátkezűleg írta arczára. E név — persze latin — Homo. Ezt úgy képzelik, hogy egy nagy M kettős középvonását az orr, két szélső vonását a két pofacsont s köztük a két szem-gödör két o betűt alkot. Sovány embernél az orr és arczcsontok s a mélyen fekvő szemkarikák e szót olvashatóbbá teszik.

Az utolsó körben, a buják tisztulása égő tűz által történik. A Dante purgatoriuma egyedül ebben a körben érdemli meg az egyház tanának megfelelő *tisztító-tűz* nevezetet. A kör itt is, mint az alábbiakban laposan fut a hegy körül; természetesen — a kúp hegyesedő alakjánál fogva — sokkal kisebb az alsó köröknél. Tűz folyja be az egészet s e tűzben járnak a vezeklők. Utasaink csak egészen a kör szélén mehetnek, hogy a lángoktól óva maradjanak, egyfelől a tűz, másfelől a meredek mélység közé szorítva. A lángok a sziklából lövellenek ki s a hegy kúpja körül fuvó szél lobogtatja őket. A lelkek, a szüzesség példáit emlegetve bátorításul magoknak, járdalnak a láng közt. De ellenkező irányban különböző csoportok találkoznak. Egyik fél: Sodoma-Gomorrha-kiáltással: a természet-ellenes, férfi és férfi közti bujálkodás példáival ijesztve; a másik fél a Pazifaé nevét s bűnét említve. Amazok, mint később egyik szellem magyarázatából megértjük, valóban a Sodoma bűnének voltak követői, emezek nem a Pazifaé-énak, mert nem barommal, csak baromilag, mértékletlenül s csupa testi vágyból bujálkodtak.

Az, a ki a magyarázatot adja, ismét egy szerelmi-költő elődje Danténak, Guinicelli Guidó, ki magát nevezi meg (a Dante kértére) mind a többi helyett, mert annyian vannak, hogy mindnyáját megnevezni ideje sincs, de nem is tudná. S miután a közte és Dante közt folytatott beszélgetésben ismét egy darab irodalomtörténetet s kritikát élvezünk, mint fentebb (XI. 78—106) — végül mégis megnevez egyet társai közül, Arnauld Dánielt, az akkoriban hírneves provencei troubadourt, kinek Dante, egy provencei kiejtéssel írt dalt ad ajakára, — melyet én csak magyarul adhatok, mint a többi — olasz — szöveget.

A tűzön azonban Danténak is át kell mennie, ha a tetőre akar jutni, mert a fölvezető lépcső itt is a sziklába van vágva s a közt és a párkányon járó költők közt a lángfolyam hömpölyög. Dante borzad, fél belé lépni. Hasztalan biztatja Virgil, hogy e láng éget, de nem öl, fájdalmat okoz, de halált nem: Dante vonakodik. Virgil emlékezteti, mennyivel nagyobb veszélyeken segítette ő keresztül a pokolban, mikor a Geryonon ereszkedtek a mélységbe; hiába. De mikor azt mondja Danténak, a tűzre mutatva: csak ez a fal választ el Beatricetől — ezen túl meglátod őt: Dante egyszerre kész s a Virgil nyomán a tűzbe lép. Oly forró volt az, hogy olvadt üvegbe szeretett volna ugrani megfrissülés végett — de kárt nem tett benne és sértetlenül ért a szikla-aljba, hol a csúcsra felvezető utolsó lépcső várta.

III.

Még a fösvények vezeklő körében járva, egyszerre a hegyet megrázkódtató rendülést éreznek, mintha földingás rázná alattok a talajt. — «Gloria in excelsis Deo!» hangzik egyszerre a földön fetrengő lelkek ajkairól, hangzik vissza az alsó és felső körökből, a hegy összes rétegeiből is — de az elmulván, újra folytatják jajongásukat, vezeklésöket. Dante, tántorogva a rengéstől, Virgilbe kapaszkodik; de úgy meg van félemülve, hogy kérdezni sem meri, mi volt az?

Csakhamar egy lélek jő szembe nekik, nyugodt járással, — itt, a hol mind arczra borúlva, a földön fetrengenek, — tehát bizonynyal nem a vezeklők közül való.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Danténak úgy tetszik, mintha Virgil s ő az Emausba menő tanítványok volnának, kikhez az úton egy ismeretlen szegődik — s most hárman haladnak együtt, beszélgetésbe merülve, melyből titkok megfejtését várhatják.

Az előbbi rengés okáról kérdezve, az idegen fölfejti, hogy itt — a purgatorium hegyén olyas természeti változások, rendellenességek, minőket alant a földön a légkör, a gőzök, a föld mélyében levő erők okoznak, sohasem fordulnak elé, — itt azoktól mentve vagyunk; rengést, a földéhez hasonlót, itt csak egy okoz. Valahányszor egy léleknek kitelt ideje s vezeklése befejezve, érzi magában, hogy szabad és akarata fölfelé vonja ellenállhatatlanul: akkor a hegy is megérzi ezt, megrázkódik, mint az ág, melyről elröppen a madár, s e rendülést — okát tudván a lelkek mind a hét körben — Gloria in excelsis énekével üdvözlik, azokkal a szavakkal, melyekkel angyali kar, a betlehemi éjszakán, pásztoroknak jelentette volt a megváltást. — Éppen ő, a beszélő, ez a megtisztulása befejeztét s szabadulását érző lélek, miután ötszáz évig, vagy tovább, vezeklett e körben, a fösvények között.

Ki lehet? — erre nem csak Dante, maga Virgil is kíváncsi. S kérdésére a lélek megmondja, hogy Titus császár alatt született; költő, kit hírneve Toulouse-ból, szülőhelyéről, Rómába vonzott, előbb a Thebaist, majd Achillest dallá, de ezt be nem fejezhette: egy szóval Statius, a római költő. Előadása új érdeket nyer két hallgatója előtt, midőn rajongó lelkesedéssel szól Virgilről, a ki mestere volt nyelvben, költészetben, a kivel — ha egyszerre élhetett volna a földön vele, kész volna még egy évig itt vezekleni . . . Virgil int Danténak, kiből már kifakadna a szó, hogy hallgasson; később azonban, a Statius kérdése kilé-

tök felől, megengedi — s Dante megmondja, hogy éppen Virgil, a kivel szemben áll.

A Statius önbemutatása több kérdést támaszt még költő-társaiban. Az első, hogy pogány levén, mikép jut mégis ide? felelete érdekes. Mint költővé, úgy keresztyénné is Virgil által lett; ennek jóslata, a világ megújhodásáról, a szűz visszatértéről, az aranykor földerüléséről, annyira összhangzott az üldözött keresztyének tanaival, hogy ő titkon hozzájok állt, megkeresztelkedett, de nyilvánosan — az üldözéstől féltében — pogány maradt. S ez fejti meg a második kérdést is. Azt mondá, több mint ötszáz évig vezekelt e körben; de Kr. után az első században élvén s annak végén halván meg, hol volt a többi 700 év alatt? Most megmondja, hogy gyávaságaért, melylyel keresztyén voltát, az üldözéstől való félelemből eltitkolta, a tunyák körében is négyszáz évig kellett vezekelnie. Így a tizenkét századból kilenczről már számot adott; a többi háromról hallgat. De érdekes ismét hallanunk, hogy többféle bűnben leledző lélek, sorban megy át a vezeklés különböző körein, melyek megillették.

Még egy kérdés marad fenn Statiusra nézve; Virgil nem tudja elképzelni, hogy oly tiszta s fenkölt gondolkodású lélek a földhöz ragadt fösvénység rút bűnébe merülhetett volna. — Oh, éppen ellenkezőleg! A fösvénységtől mindig távol állt ő, az a baja, hogy nagyon is távol! az ellenkezőbe, a pazarlás bűnébe esett, s itt a purgatoriumban az ellenkező bűnök együtt vezeklenek. (Csakhogy ily értelemben ellentétét a purgatoriumban vezeklő bűnöknek — éppen az egy fösvénységen kívül — nehéz volna megtalálnunk. Túlhajtani ugyan mindent lehet: az alázatosságot, a szelidséget, a munkásságot, az önmeg-

tartóztatást is, de azok nem válnak itt vezeklendő bűnökké.)

Statius Toulouseból valónak mondja itt magát. Dante itt téved, mert tudjuk, hogy a Thebaidák költője Nápolyban született, maga írja *Sylvae* cz. (vegyes lyrai) költeményei egyikében;* e gyűjtemény azonban csak a Dante halála után fedeztetett föl. (A Dante tévedése egy ugyanakkoriban élt másik Statiussal, a gall rhetorral összetévesztésből eredhetett.) Epikai műveit, melyek már Dante előtt ismeretesek voltak, maga említi.

Találkozásuk s megismerkedésük után Statius állandó kisérője, részint útmutatója lesz a fölfelé törekvő két költőnek. Az ő útja is a tető felé visz. Mert a purgatoriumban megtisztúlt lelkek sem azon álló helyükből szállhatnak égbe; a földi paradicsomon kell még átmenniök, ott a Lethében s Eünoéban megmosakodva juthatnak csak az üdv honába föl.

Statius társalgása nem meddő két útitársára nézve. Dante, őt is mint Virgilt, az Aquinói Tamás bölcsészetének s lélektanának a fejtegetőjévé teszi. Philaletes azt mondja erre, a XXV. 4.-hez tett jegyzésében: «Úgy tetszik nekem, hogy Statius, a kit Dante keresztyénné tesz, képlegesen a keresztyénség által megvilágosított pogány-bölcsészetet jelenti; tehát Aquinói Tamást és iskoláját is (kik az aristotelesi bölcsészetnek keresztyén szellemben megvilágítói). S ez az oka, hogy Dante itt, egy igen bonyolúlt kérdésben, a Tamás elméletének fejtegetését a Statius szájába adja.»

* Harmadik könyv V. ecclog. *Feleségéhez, Claudiához*, melyben leírva Parthenope szépségeit, azt mindkettejök szülőanyjának s dajkájának nevezi «amborum genitrix altrixque».

IV.

A torkosak vezeklő körében Dantét, egyebek közt az a kérdés is bántotta, hogy lehet elsoványkozni ott, a hol eledel és ital utáni vágy, éhség és szomjuság nem létezik; mi okozhatja az árny-testek e meglepő átváltozását?

Virgil e kérdéssel Statiushoz utasítja Dantét s az — a Divina Commedia egyik legnehezebb, oly mystikus, mint szőrszálhasogatóan skolastikus fejtegetésével felel, természetesen nagy messziről kezdve magyarázatát. A nemzés — s jelesen az emberi nemzés physiologiai magyarázatából indul ki s már itt megjegyezzük, hogy az elég hosszú s több mint 70 sorra (XXV. 34—108.) terjedő értekezés egészen az Aquinói Tamás tanainak a kivonata s részben polemikus védelme, azzal ellenkező «tévtanok» ellenében. Majd a méhbeli magzat fejlődését, abban a testnek a lélekkel való egyesülését magyarázza meg s úgy tér át magára a Dante kérdésére, melynek megoldását az előrebocsátottakból vonja ki.

A vér ama legjobb része, melyet az erek nem vesznek magokba, hogy a testbe széthordják, mint ebéd után megmaradt legfinomabb tál-ételt félretéve, a szívben — mint a többi vér egy-egy tagra, vagy egynemű testrészre, ez valamennyire alakító erőt nyerve, nemző magul tartatik fönn, mely a maga útján idegen testbe öntetik át, ott gyakorolja hatását.

E hatóerő ott — először növényi tengéletet hoz létre, de nem állapodik meg ebben, hanem addig munkál, míg mozdul, érez s mint a legkezdetlegesb állati alak, egy tengeri puhány,kezd állati életet, rendre idomítván tagjait, természetéhez s erejéhez képest. Igy lesz növényből állat;

majd állatból ember az által, hogy mikor legtökéletesb szerve, az agyvelő kifejlődött, akkor a legfőbb teremtő erő, a Végok, örömmel szemlélve az alkotó természet e remekét, abba önmagából lehell új szellemet.

Az emberi nemzés és magzatfejlődés ez elméletébe, míg egyfelől a természeti élettan törvényeinek megfelel, föl van véve egyszersmind az emberi lélek létrejöttének transcendentalis eszméje is; meg van benne mentve a lélek közvetlen isteni eredetéről szóló tan; melyet Aristoteles, ki különben a fejlődés mozzanatait hasonlóan adta elő, nem ismert. Ő a lelket a testtől egészen elkülönítve fogta fel s azzal, a születés előtt nem tudta egyesíteni. Fejlődési tanát, nagy magyarázója, az arab Averroës vette először birálat alá, de a keresztyén felfogást — melyet mindkettejök ellenében Aquinói Tamás fejtett ki először — ő sem birta elsajátítani. Erre céloz Statius, midőn magyarázata közben azzal fordul Dantéhoz, hogy nem csodálja, ha a test és lélek egyesülését nehezen birja megérteni, mert ebben nála nagyobb szellem is megbotlott. Aristotelest, vagy Averroëst érti-e ez alatt, nem világos s a Dante-magyarázók is megoszolnak e részben. Nekünk mindegy; de valószinűnek fogadhatjuk el Philaletessel, hogy Aristotelest értette, inkább akarván Dante, hogy a nagy pogány bölcs, nem egy szintén pogány arab által, hanem mindkettejök a keresztyén Statius, vagy jobban mondva Aquinói Tamás által czáfoltassék meg, a keresztyén bölcsészet magasabb álláspontjából.

Már az eddigi fejtegetések is egészen az aquinóira vallanak. Szerinte az emberi természetben benne rejlik az erő, saját alakját idegen anyaggal is közölni. De e közlés fokozatosan történik. Először a kívülről fölvett táplálék,

vérré átalakítva csak arra nyer képességet, hogy a test egyes különböző tagjait alkothassa, a mi a vérnek az erekbe ömlése, ezek által a test különböző részeibe átvitele s ott az egyes tagok képzése által megy végbe. A vér egy része és pedig legtisztább s legnemesebb része azonban visszatartatik s a helyett, hogy egyes tagok képzésére fordíttatnék, az egésznek alkotására nyer erőt *(potentia ad totum)* s a vér e része a mag *(sperma)*. A Dante hasonlata, melylyel e magasabb czélra visszatartott részét a vérnek, a lakomáról érintetlenül visszatartott tál-ételhez hasonlítja, a mily kifejező, épp' oly találó is. Az így visszatartott vér azonban először második átalakuláson megy át s úgy helyeztetik el a test azon részébe, mely azt megőrzeni — s rendeltetése helyére, a megfelelő idegen testbe átvinni van hivatva. Az idegen vér, melybe a természet rendes útján átömlik, a másik nemben levő csira, melyet megtermékenyít — előbb megaltat, aztán megéleszt. — Ez az aquinói szerint a *potentia vegetativa* életre ébredése, mely csak abban különbözik a növény életerejétől, hogy az nem fejlődik tovább, fejlődése ezzel be van fejezve; míg az állati testben megéled s az *érző erő* (potentia sensitiva) mozdul meg benne. A férfiban van tehát a tevékeny erő, a nő csak az anyagot adja hozzá. De már az érző lélek támadásánál Aquinói Tamás fölveti a kérdést: közvetlen teremtés által jő-e létre *(per creationem)*, vagy a magban levő nemző erő által *(per generationem)*? Az utóbbira határozza magát, mert szerinte «csak a tiszta formák, melyek anyagból nem állhatnak elő, teremtetnek közvetlenül. Az érző lélek pedig, mint az előbbi fejezetben adott lélektani vázlatban láttuk, nem tiszta forma még, hanem a testtel egyesült lélek tulajdona *(accidens)* s annál

fogva csak hasonló összetett lény nemzése által jöhet létre.

Még nagyobb azonban a nehézség az értelmes lélek *(anima intellectiva)* létrejövetelére nézve. Az értelmi erők, mint fentebb láttuk, csupán a tiszta lélek tulajdonai, akár egyesülve van a testtel, akár attól elválva s azért kell úgy fogni fel, hogy ez erők birtokosa már tiszta forma, mely az anyag hozzájárulása nélkül csak közvetlen teremtés által jöhet létre. Ily formát már a test alakjául — melyet az fejlődésében vesz — tüntetni föl, annál nehezebbnek látszott, mert azt sem lehetett föltenni, hogy az értelem *(intellectus)* valamely testi szerv által működjék. Mert ha, mondták, a lehető vagy szenvedő értelem *(intell. possibilis* vagy *passibilis)* az a tehetség, mely mindent megismerni képes, annak valamely testi szervvel való összeköttetése nem engedhető meg, mivel a testi szerv éppen úgy módosítná a megismerés tisztaságát, mint pl. ha a szem pupillája színes volna, minden testet, többé-kevésbbé olyan színűnek látnánk. E nehézségen könnyen segítettek a platonikusok, kik a lelket nem formának, csak mozdító erőnek állították. De nehéz volt az Aristoteles helyzete ez ellenvetéssel szemben, ki a lelket a test formájának tartotta. Azért ő azt mondotta: «az értelem különálló, a testtel össze nem kötött egyszerű valóság».

A skolastikusok szerint az értelmes lélek *(anima intellectiva)* tiszta forma *(esse subsistens)*. Ily lény nem jöhet elő nemzés, hanem csak teremtés által. De miképen lehet ily módon a lélek a test formája, s miképen lehet a lélek *egységét* megmenteni? mert hogy az a három lélek, melyekről Aquinói Tamás oly sokat beszél (a vegetativa, sensitiva és intellectiva anima) nem három különböző léteget

(substantia), hanem csak a lelki tehetségek három kategoriáját jelenti, azt vitatni sem kell s az Dante számos helyéből is kitűnik, sőt a Purg. III. éneke elején határozottan ki is mondja. Mellőzzük a szőrszálhasogató okoskodásokat, melyekkel a skolastikusok e nehézséget elhárítani igyekeztek. Folytatjuk inkább a Statius magyarázatát, melylyel az ekkép létrejött emberi léleknek a testtől megválására tér át, hogy a Dante által föladott kérdés megfejtését adhassa.

Isteni alkatrészeit, azokat az erőket, melyek kizárólagos (nem a testtel közösen birt) sajátjai, a testtől megválta után magával viszi a lélek oda, hova — egyik vagy másik partra — jut. Ezek az értelmi erők: értelem, akarat, emlékezet. Megvan eredeti alakító ereje, s a lég — mely környezi — az ő formájára idomul; ezért ismerhetők fel a testetlen szellemek is, a földön viselt formájuk szerint; itt van annak a tannak az értelme, hogy a lélek az ember formája, mint a testet a földön magához idomította, mikor egyesült vele, úgy megtartja saját alakját a testtől megváltan is. Ez alakjában megvannak érzékei: lát, hall, stb.; meg tehetségei: nevet, sír, ohajt, örül, szenved; szenvedései, vágyai átalakítják — s innen van, a mit Dante meg nem érthetett, hogy a bűnéből tisztulni vágyó lélek, bár testi éhe-szomja nincs, e vágytól úgy elsoványul, mintha éh s szomj gyötörné.

A magyarázat ez utóbbi része — nem vitatva annak tárgyi igazságát, mert nem is tapasztalatunk körébe eső dologról szól — épp' oly világos, mint következetes. Ha a lélek értelmi tulajdonai, az észrevevő, az okoskodó, a vágyó, az emlékező tehetség, a testtől elvált állapotában is megmaradnak, különösen, ha a test korlátaitól szabadulva, még kétszerezett erőben maradnak fenn: mind az,

a mit Statius mond, érthető, sőt egyszerűnek látszik. S a mellett szépen és túlvilági tapasztalataival megegyezőleg fejezi ki a Dante nézleteit a lelkek formájáról, a mint azt — földi testük egészen hű árnyai gyanánt, úgy a Pokolban, mint a Purgatoriumban rajzolta. Legszellemesebb része pedig a magyarázatnak: a lelkek árnyalakjainak a képződése, annál az erőnél fogva, melylyel a lélek a földi testet is idomította magának, idomítván azt az új közeget is, a melyben most él. — Mert Aquinói Tamás szerint, bár a testtől megvált lélek, mint tiszta szellem, lényegénél fogva *(secundum suum esse)* nem lehet helyhez kötve, de valamint a magasb formának magasb rendű testi anyagok felelnek meg, úgy a szellemeknek is, minőségükhöz képest, egyik hely s környezet inkább megfelel, mint a másik s ennélfogva van részökre bizonyos hely kijelölve, a melyben «mintegy léteznek» *(sunt quasi in loco)*, mint Istenről is mondjuk, hogy mennyben van, mert méltóságának ez a hely felel meg legjobban. Danténak, a ki a lelkeknek árny-testet tulajdonít, könnyű volt e nehézségen túltenni magát; s még inkább érvényesítette azt a Paradicsomban, hol az üdvözült lelkek tulajdonképeni lakóhelyeül a legfelső ég van kijelölve, de ő azokat különböző (erényeiknek megfelelő) égkörökben fogja látni. — Aquinói Tamás azonban, meg kell jegyeznünk, ily árnytestet vétetni föl a lelkekkel, idegenkedik, sőt egy helytt e föltevést egyenesen eretnekségnek bélyegzi. Danténak azonban szüksége volt e föltevésre, mert a nélkül semmiképen nem szemléltethette volna velünk a lelkek túlvilági állapotait.

V.

Egy utolsó vonást akarunk adni még a képhez, mely Danténak a purgatorium felsőbb köreiben való vándorlását s ottani élményeit adja elénk.

Itt véget kell érni a Virgil vezető szerepének; az emberi ész e képviselője, az üdv országának a küszöbén — mely a földi paradicsom — nem mehet túl. Elég volt, hogy égi kegy, a Dante kedveért, mennyei pártfogói közbenjárására megengedte, hogy ő — a nemes pogány, ki a pokol üdvtelen és fájdalomtalan előcsarnokához van lekötve, átmehessen a túlvilág két országán, az örök gyötrelmek és a vezeklés s tisztulás helyein. Az ő vezetése tovább nem terjedhetett, mert tovább nem használhatott, mert a mik következnek, azok csak hit által láthatók s ő azzal nem bírt. Maga ismételve utalt erre; utalt egyes kérdéseknél Beatrixra, kitől Dante, ha találkozik vele, felvilágosítást nyerend. Mindannyiszor mély, búskomor bánattal emlékezett arról, hogy későn született, s e véletlen miatt, saját bűne nélkül, nem ismerhette meg a hitet s maradt kizárva az üdvből, mely a nélkül el nem érhető. Valami megható szomorúság ömlik el hangján, egész lényén, ha erre gondol, ha ezt kell említeni. Jól illik ez a középkor felfogása szerinti Virgilhez, a ki megfejtette s öntudatlanul és akaratlanúl megjósolta a Krisztus jövetelét, ama sokszor idézett négy sorban:

Ultima Cumæi venit jam carminis ætas;
Magnus ab integro sæculorum nascitur ordo.
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies cœlo demittitur alto.

Most is érzi, hogy a válás órája közelg. A pokol örök tüzein, a purgatorium hét körén, az utolsóban az ideiglenes tűzön is átmentek már. Még az utolsó lépcsőn a földi paradicsomba is felkisérheti védenczét, de csak addig mehet vele, míg a mennyei paradicsom e lépcsőjén reá váró új, méltó vezetőjével Beatricéval találkoznak. Ott már nem lesz neki szava. Egy párszor még látjuk mosolyogni, tán inteni is fejével, arczvonásai kifejezésével, de szavát nem halljuk többé.

Itt, a hetedik körből felvezető lépcső alján bucsúzik el védenczétől, tanítványától; szavai a mily egyszerűek s mesterkéletlenek, oly meghatók s ünnepélyesek egyszersmind.

De nem előzzük meg — nem is igénylenek előleges magyarázatot — hadd szóljanak ott magokért, a magok helyén.

TIZENKILENCZEDIK ÉNEK.

A Dante álma. — Az isten-szeretet angyala. — Fölmenet az ötödik körbe. — Ötödik Adorján pápa.

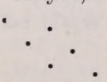
Az' órakor, midőn a nap heve
A hold fagyát nem birja már enyhitni,
A föld- s olykor Saturn ált' győzve le, —
Midőn a földjósok Nagysorsa hinti
Fényét keleten, a hajnal hasadtán,
Mit nem soká fog már sötét borítni:

1. *Az' órakor:* hajnal előtt, az éj utolsó órájában. A nap heve, mely lemente után is visszamarad a föld légkörében, ekkorra már a föld természeti hidege által, s esetleg, ha a láthatáron van, Saturn (e leghidegebb planéta) által, annyira lehült már ekkorra, hogy a hold fagyát nem bírja megenyhítni.

4. *A földjósok Nagysorsa.* A földjóslás (geomantia) az ó- és középkori jóslás, vagy inkább sorsvetés egyik, nem éppen legszellemesebb módja. Találomra hegyes fadarabokat, vagy golyókat dobáltak a földre, vagy szórtak marokból s azok megállóhelyeiből alakult formákból jósoltak. *Nagysorsnak* neveztetett, ha a pálczikák hegye által fúrt lyukak, vagy a golyócskák, számszerint hat, oly formára estek ki, mint a Nagy gönczöl, rúdja végső csillagát leszámítva — : : . . Az értelme tehát a Dante fentebbi idő-határozásának az volna: mikor, hajnalhasadtán, a Nagy gönczöl ragyog keleten. Ámde a Nagy gönczöl a purgatorium hegyén sohasem látható s az északi félgömbön (a honnan Dante veheti a képet) nem jár a tulajdonképeni keleten, a nap előtt. Ellenben, éppen tavasz

Egy dadogó nőt láték — magam alván —
Kancsal szemekkel, eltorzúlva lába,
Két karja csonka volt, a színe halvány.
Ránéztem — s mint a naptól éj fagyába'
Megdermedett tagok hogy fölengednek —
Tekintetemtől szózatossá válva
A nyelve, gyorsan elevenedett meg
Egészbe, s arczai, előbb oly dúltak,
Mintegy szerelmi vágytól szinesedtek.
S hogy hangjai — föloldva — megindúlnak,
Dalolni kezde, és nehéz lett volna,
Hogy figyelemmel arra ne fordúljak.
«Az édes szíren vagyok én (így dalla),
Hajóst ki megzavar tenger-középen,
Olyan gyönyört érez, dalom' ki hallja.
Én térítém Ulyssest is ki, régen,
Dalommal útjából — s ki megszok engem,
Ritkán hagy el, rabommá válva nékem.»

kezdetén, napfeljötte előtt, megelőzve a Kost (melyben a nap akkor jár), látható a Delfin hat (negyed- és ötödrangú) csillagocskája, melyek, kissé elferdülve, ugyanazt az alakot mutatják:

7. *Magam alván:* álmában látta a mit elbeszél. Almáról s annak jelentéséről a Bev. Ért.-ben szóltunk.
16. *S hogy hangjai:* A csáb hangjában van, mely feledteti a látható hiányokat. Az érzékiség egyik sajátsága az is, hogy ha egy érzéken uralkodni bír, a többit egészen háttérbe szorítja s elnyomja fogékonyságukat.
24. *Rabommá válva:* Az eredetiben: ritkán távozik tőlem, annyira «kielégítem» (l'appago), azt hiszem kifejezi a költő czélzatát az, a mint fordítottam.

25. Még ajka be se zárult, közelemben
Egy szent s serény hölgy tünt elém ott nyomba',
Hogy az zavarba jöjön véle szemben.
28. — «Oh Virgil, Virgil, ki ez?» ennyit monda
Haraggal, — és ő gyorsan oda tarta,
De csak a tisztes hölgyre vala gondja.
31. S ez, azt a mást megfogva, föltakarta
S hasát — mezét letépve — fölfedezte;
Bűz jött belőle — s fölébredtem arra.
34. Szemem' Virgilre fordítám — s igy kezdte:
— «Háromszor hivtalak, hogy kelj föl és jer,
Megleljük a kaput, min bémehetsz te.»
37. Fölkeltem — és már a hajnali fénynyel
Volt szent hegyünkön minden kör tele
S vesénkben a kelő nappal menénk fel.

26. *Egy szent s serény hölgy:* a serény (presta) jelző azt akarja mondani «élénk tevékenységű» — a ki, mit akar, gyorsan s határozottan hajtja végre.

27. *Hogy az zavarba jöjön* — czélja hirtelen megjelenésével az volt, hogy a boszorkányt, az érzékiséget, mely a bizonyos győzelem teljes önérzetével lép föl, zavarba hozza.

28. *Oh Virgil, Virgil, ki ez?* Mintha mondaná: Te a ki őrizője vagy, hogy engedheted, hogy ez (az érzéki csáb) oly közel férkezzék hozzá s ennyire elfoglalja?

29. *És ő* — t. i. Virgil.

30. *De csak.* Virgil a rút nővel nem gondolt — csak a tiszteseb-bikkel. A csáb rá nem hatott s annak nem is tulajdonított fontosságot, annál jobban elfoglalta a másik iránti szolgálatkészsége.

34. *Szemem Virgilre fordítám*, már ébren; a mit előbb Virgilről mondott, hogy a tiszta nő körül szorgoskodik, azt még álmában látta volt.

39. *Vesénkben a kelő nappal.* A helyzet ez: hajnal van, s a mint megindulnak, nyugotnak mennek, tehát a kelő nap éppen hátuk

40. Követtem őt; főm' úgy csüggesztve le
Mint a kinek gond nyomja homlokát
S tartása olyan mint hid-ív fele,
43. Hogy ezt hallám: — «Jertek, itt járnak át!» —
Oly édes hangon s oly jó indulattal,
Mint azt a földön sohse hallhatád.
46. Kiterjesztett hattyú-szinű szárnyakkal
— Az a ki szólott — és föl arra inte,
Hol két felé nyilt a kemény bazalt fal —
49. Mozgatta tollait s szellőt legyinte
S *qui lugent* boldogoknak nevezé el,
Mivel vigasztalás száll sziveikbe.
52. — «Mi lelt, hogy szüntelen a földre nézel?»
Igy kezde szólni mesterem, mindketten
Az angyalt megelőzve egy kevéssel.

mögött van (sugara veséjökre esik). A purgatorium hegye déli szélességben fekvén, a nap pedig, tavasz kezdetén a 11° elhajlású északi körben járva, a mint a lépcsőnek (tehát a hegynek) fordulnak, előttük van észak, hátuk megett dél; mert a negyedik körben, hova naplement előtt érkeztek (XV. 7. a harmadik körbe léptökkor kezdődött az alkony), tizenkét órát töltöttek el s mivel ott is haladtak — körvonalban valamennyit, — útjok már nem egészen nyugoti, hanem délnyugoti irányban jár — mindig jobb kézre — s igy a hegynek (a lépcsőnek) fordulva néznek egyenest nyugotra.

42. *S tartása olyan*, egészen előre görnyedve, mint egy (félkörnél kisebb) híd-ív fele.

49. *Szellőt legyinte*. Az angyal, a ki imént szólt; jertek! — ezzel törli le a negyedik P-t Dante homlokáról.

50. *Qui lugent* . . «boldogok a kik sírnak, mert megvigasztaltatnak» — (Mát. V. 4.) a második boldogság; a boldogságok sorrendje természetesen nincs megtartva; az illető körökhöz vannak alkalmazva.

55. És én: — «Balsejtemmel tölti lelkem'
Iménti látományom — s úgy elfoglal,
Hogy tőle szabadúlnom lehetetlen.»
58. — «Az ős-boszorkányt láttad (ő megszólal),
Ki maga oka föntebb minden jajnak,
S hogy tőle ember menekül mi móddal.
61. Elég! A földet üsse most a sarkad,
A toll-labdára nézz, örök királya
Az égnek mit a nagy körökbe' forgat!»
64. Mint sólyom, elsőbb a lábát csodálja,
Majd a hivásra fordúl s a csal-étek
Után röpül, a melyre vonja vágya:

55. *Balsejtelemmel* . . Az eredeti: con tanta suspizion. Dante nem tud szabadulni álma baljóslatú jelenségétől, a borzalomtól, melylyel az eltöltötte.

58. *Az ős-boszorkányt.* Virgil rövid szóval magyarázza: az eredeti boszorkányt (az érzékiség csábját) láttad s azt hogyan szabadúl meg tőle az ember: t. i. ha erősen megnézi s fölfedezi benső undokságát. Némely régi codexben kérdő mondat van alkalmazva: Láttad az ős boszorkányt? Láttad, hogy lehet tőle megszabadulni? — De a magyarázók többsége az egyenes mondat mellett van.

62. *A toll-labdára*, a kép, mint a következő hasonlat is, a sólyom-vadászatról van véve. A sólyom elébe, hogy kedvet csináljanak neki, toll-labdát dobnak fel, melyet madárnak vél s utána röpül. Értelme: hivó jel. Ezt a léleknek az egek örök királya a nagy körökben forgó ég dicsőségében mutatja s vágyát a földről az ég felé vonja. A Virgil intése tehát: ne nézz a földre, tapodd azt sarkaddal, fordítsd az ég felé tekintetedet. Danténak szószerint szól az intés, képlegesen mindenkinek.

64. *Mint sólyom.* II. Frigyes császár De arte venandi cum avibus (a sólyom-vadászatról) szóló könyvében mondja, hogy a ragadozó madár, mielőtt prédájára röppenne, előbb lábára néz, mintha körmei erejét vizsgálná s azután röpül a vágyott

67. Ugy tettem én is, és menék a bércznek
Nyilásaig, a mely fölebb visz ottan,
Oda, hol egy ujabb kört kezdenék meg.
70. S hogy az ötödik körbe feljutottam:
Sok népet láttam ott, földön heverve,
Nagy sirva, arczuk földnek forditottan.
73. *Földhöz ragadt én lelkem!* igy keserge
A bánkodó nép, olyan mély sóhajba'
Hogy alig hallaték a szók értelme.
76. — «Oh Isten választotti, kiknek jajja-
S kinján remény s igazság sokat enyhít,
Mondjátok: hol az út, följutni rajta?»
79. — «Ha mentve vagytok a fekvéstől, mint itt
Kell — s czélhoz érni mielőbb akarva:
A jobbotok legyen kivűlre mindig.»

prédára. — A *csalétek* lehet a toll-labda is, meg a valódi zsákmány is, melyből a vadász mindig részt szokott adni solymának is, hogy máskorra is kedvet csináljon neki.

67. *Úgy tettem én is:* a kép abban nyeri teljességét, hogy Dante is előbb, mint a lábait néző sólyom, lefelé nézett mentében.

70. *Az ötödik körbe*, hol a fösvények (s a mint később látni fogjuk, az előbbi bűnben leledzett pazarlók is) vezeklenek. Vezeklésök arczczal a földön mozdulatlan fekvés.

73. *Földhöz ragadt.* Zsolt. CXIX. 24. Lásd a Bev. Értek. II. Oly sóhajjal nyögik ezt, hogy inkább csak a hang hallatszik, a szók értelme alig kivehető.

77. *Remény s igazság:* a biztos remény, hogy a kinos vezeklés által megtisztulva, a mennyei igazság őket az üdvbe fölmenni engedendi.

79. *Ha mentve vagytok:* ha nem vagytok, mint mi, e bünből vezeklésre itélve, mentve vagytok, hogy így feküdjetek a földnek arczczal, mint az e körben vezeklőknek kell, — ha tehát szabadon járhattok s mielőbb akarnátok a felsőbb körbe jutni . . .

82. Igy szólt a költő igy jött válasz arra,
Egész közel előttünk, s a beszédből
Azt is megértém mi el volt takarva.
85. Szemeimet mesteremhez emelém föl,
S ő kész intéssel adta egyezését,
Megértve vágyam', néma küljeléből.
88. Fölszabadítva igy, lábam se késék
A lélekhez sietni, kinek éppen
Szavából ismerém föl hol-fekvését.
91. «Szellem! — kiálték — kinek gyötrelmében
Érik, mi nélkül nincs út égbe fel:
Tedd félre kissé legfőbb gondod' értem.

81. *A jobbotok*, jobb felé tartva és a kör külső szélén menve, kívülre (a mélység felé) van a jobb oldal.

84. *Mi el volt takarva.* Mi volt eltakarva, ki nem mondva? ez is nagy gondot adott a magyarázóknak. A legtöbben igy értelmezik: szavaiból kivettem, hogy a beszélő fölismerte, hogy nem tartozom az itt vezeklők közé — azért szeretné tudni, de nem kérdi szóval, hogy mi járatban vagyok. — Philaletes azt hiszi, hogy a beszélő felismerte, hogy Dante élő testben van s erről szeretne kérdezősködni. — De hogy ismerhette volna föl, az arczczal földön fekvő, tehát mit sem látó? Mások — kikhez Scartazzini is járul, az alatt — a mi el volt takarva, a beszélő földön fekvő arczát s vezeklése módját értik, melyre a földről jövő hang vezeti Dantét; erre látszik mutatni alább a 90. sor.

87. *Megértve vágyam'*, t. i. hogy beszélni akar a földön fekvő vezeklővel.

88. *Fölszabadítva igy* — a Virgil megengedő intése által, hogy a vezeklő szellemhez közelíthessen s vele szólhasson.

92. *Érik, mi nélkül* . . . t. i. a bűnbánatból eredő vezeklés s ez által megszerzendő tisztulás, a mely nélkül égbe — az üdvösségbe — feljutni lehetetlen.

93. *Legfőbb gondod'*: t. i. a vezeklést és tisztulást s égbe vágyódásodat.

94. Mondd: ki valál — s mért igy feküdni kell
Háttal föl — s érted tehetnék-e ottan
Valamit, honnan élve jöttem el?»
97. — «Hátunk miért áll égre fordítottan:
(Viszonza) megtudod majd; ám előbb még
Tudd meg, hogy én Péter utóda voltam.
100. Siestri s Chiaveri közt mossa völgyét
Egy szép folyó, a melynek neve lesz
Vérem czimében a legfőbb dicsőség.
103. Egy holnapig próbáltam: mily nehez
A nagy köpeny, annak ki sártul ója,
Minden egyéb súly csak pehely ehez!

99. *Péter utóda voltam.* A szellem e szókat latinul mondja: «Scias quod ego fui successor Petri» — talán hogy az egyház s a pápák hivatalos nyelve a latin. A szellem, mint az alábbiakból kitünik, nem más mint Ottobono Fieschi bibornok, a Lavagnai grófok családjából, genuai; ki 1276. julius 12-dikén pápává választatott s V. Adorján nevet vett föl; de 38 napi uralkodás után, már augustus 18-dikán meghalt Viterboban. Fösvénységéről a krónikákban semmi sincs följegyezve s a magyarázók sem tudnak arról többet, mint a mit Dante e helyéből olvashatnak ki. De Dante, kortársa levén, tudhatott fösvénységéről.

101. *Egy szép folyó.* Ez a Lavagna, a levantei parton a tengerbe ömlő folyók közt a legtekintélyesebb. *Siestri*, vagy Sestri, kis városka Liguriában, a tengerparton, egy a tengerre néző hegyfok tövében. A középkorban egy grófsághoz tartoztak, Lavagnai grófság neve alatt Siestri, Chiaveri és Varese; a két elsőt a XII. század végén a lavagnai grófok Genuának engedték át.

102. *Vérem czimében:* a család a lavagnai grófok czimét azután is megtartotta s büszkén viselte.

104. *A nagy köpeny* . . . A pápai palást. *Sártul ója* V. ö. Purg. XVI. 129.

106. Késett soká a megtérésem, ó jaj!
S csak a mióta Róma papja lettem,
Látám: az élet csak szivünk csalója;
109. Látám: hogy a sziv nyugta ott lehetlen,
S látván hogy ott fölebb már úgy se hágok,
E más világ szerelme gyúlt szivemben.
112. Mindaddig nyomorúlt, Istentől átok-
Lélek valék, merő valódi fösvény
S azért itt bünhödöm most, a mint látod.
115. Hová visz a fösvénység, itt keresvén
Abból a tisztulást a megtért lelkek:
Mert sanyarúbb vezeklés nincs e mesgyén!
118. Mint szemeink nem ég felé emeltek,
Szegezve csak a földiekre voltak:
Méltó hogy itt is földre szegeztetnek.
121. S mint a fösvénység megöli a jóknak
Minden szerelmét s tetterőnket ott lenn:
Ugy az igazság itt egész valónkat,

107. *S csak a mióta:* A pápai széken, melynél magasabbra már úgy sem mehete, nyílt föl szeme az élet csalárdsága iránt. De már akkor öreg volt, a megtérésre csak egy hónapi idő engedtetett. E fölötti bánata, őszintesége által megható kifejezést nyer a Dante verseiben.

115. *Hová visz a fösvénység:* oda, hogy abból a megtérő lelkeknek itt, e helyen kell a tisztulást keresniök, már pedig ennél súlyosabb vezeklés az egész purgatoriumban sehol sincs: ez a mondat értelme. Hogy a maga vezeklését, a maga gyötrelmét mindenki legsúlyosabbnak találja, természetes. Mint a maga tiszte terhét is: v. ö. 105. sor.

118. *Mint szemeink:* ez az itteni vezeklésnek példázatos jelentősége.

121. *S mint a fösvénység:* ez pedig az erkölcsi. Amaz csak egy hasonlat, emez lényeges. A fösvénység eloltja a lélekben az igazi jó iránti szerelmet s megbénítja az akarat erkölcsi ere-

Kezünk' lábunk' kötözve tartja nyügben:
S mig az igazság Istene akarja,
Leszünk kötözve, mozdulatlan itten.»
Letérdelék s akartam szólni; — arra —
Még el se kezdém ő — hallása által
Vezetve — lőn figyelmes szándokomra,
S szólt: «Mért hajolsz meg ily alázkodással?»
S én erre: — «Lelkem-ismerete rendel
Igy tenni, szemben ily nagy méltósággal.»
— «Állj talpra, testvér — arczodat emeld fel —
(Viszonza ő) — ne tévedj! hatalomban
Itt egy vagyok veled s a többiekkel.
Ha egykor a szent évangéliomban
A *neque nubent* mondást jól megértéd:
Átláthatod, hogy ezt mi okra mondtam.
De menj! — nem akarom hogy velem légy még —
Itt léted akadályoz a sirámban,
Gyorsítni annak, mit mondál, megértét.

jét — természetes, hogy itt is megkötözve maradjanak a lelkek, míg Isten igazsága azt nem mondja: elég — megvezekeltél, meg vagy tisztulva, fölkelhetsz!

129. *Szándokomra:* Dante szólni akar, de a földön arczczal fekvőhöz, ő fennállva, nem szólhat tiszteletlenség nélkül. Megértve, hogy az nem kisebb mint római pápa; térdre akar borulni előtte. Amaz, nem láthatva, csak hallása útján veszi észre szándokát.

135. *Itt egy vagyok* — hatalom stb. különbségei megszünnek a túlvilágon. János, a Jelenések könyvében (XIX. 10.) ugyanezt hallja az angyaltól, ki előtt le akart borúlni.

137. *Neque nubent.* Krisztus mondja, Mát. XXII. 30: — A feltámadás idején feleséget nem vesznek sem házasságra nem adatnak — t. i. a földi összes viszonyok megszünnek, a más világon fenn nem állhatnak. Itt (mintha mondaná a pápa) én sem vagyok többé az anyaszentegyház jegyese!

142. Még egy Alágia nevü unokám van;
Magába' jó még, ha meg nem romolna
Rossz példa által a romlott családban.
145. Ez egy maradt meg, ott lenn, vigaszomra!»

141. *Annak, mit mondál* . . . Lásd a 92. v. s ahhoz a jegyzetet.

142. *Alágia nevű unokám* . . t. i. unokahúga, fivére Fieschi Hugo leánya, a Pokol XXIV. 145. jegyzetében említett Moroello Malaspina Giovagallo marchese nője. Dante barátja levén a a férjnek s számüzetésében vendégszeretetét is élvezvén, jól ismerte e nőt, kegyességét, vallásosságát, tisztes életét (gonosz környezetében) s jól tételben gyönyörködő szivét. Fölemlítésére itt semmi szükség nem volna, Dante ezt csak hálából és tiszteletből — s talán intő figyelmeztetés okából teszi.

HUSZADIK ÉNEK.

Ötödik kör: a Fösvények. Szegénység s bőkezüség példái. — Capet Hugo. — Szennyes fösvénység példái. — A hegy rendülése

1. Jobb ellen hjába küzd az akarat!
   Igy, kedvem ellen, ő kedvébe járván:
   Szivacsom' elvőm, bár szomjú maradt.
4. Indultam; indult vezetőm, a párkány
   Szabad terén, a sziklapart mentébe',
   Mint házfedélen járnak, szoros járdán;
7. Mert kik szemökből csöppenként önték e
   Bűnt, mely egész világon oly hatalmas,
   Gátul feküdtek ott tulról elébe.
10. Légy átkozott, te régi nyőstény farkas,
    Mindannyi vad közt a legéhesebb te!
    S mohóbb, hogy annál több prédát ragadhass!

3. *Szivacsom* ... Kérdezősködését a szivacshoz hasonlitja, melylyel a nedvességet föl lehet szívatni, így ő kérdéseivel kiveszi a szellemekből, a mit tőlök meg akar tudni. Szeretne tovább kérdezősködni most is (szivacsa még szomjú), de saját kedvét alá kell rendelnie a vezeklő pápa jobb akaratának.
6. *Szoros járdán* ... Mivel a vezeklők a kör egész szélességét végig feküdték, annak csak a párkány hosszában maradt annyi szabad tere, hogy szorongva elmehettek rajta.
8. *Oly hatalmas* ... annyira el van hatalmazva, el van terjedve az egész világon, a fösvénység t. i.
11. *Legéhesebb* — legmohóbb — régi nyőstény farkas: az, a melyet

13. Oh ég, a melynek — hiszszük — forgó repte
A földi dolgokat megváltoztatja:
Mikor jön el, ki ennek véget vetne?
16. Azonba' csak menénk, lassan baktatva;
S én a lelkekre figyelék, kik ottan
Panaszkodának sirva és jajgatva.
19. S véletlen — «*Édes Mária!*» — ezt hallottam
Közelben, oly fájdalmasan nyöszörgve,
Mint szokta szülő-asszony, nagy kinokban —
22. Aztán — «*Szegény valál, inség is gyötre,*
Mint a jászol mutatja, melybe méhed
Szent magzatát kinnal szüléd e földre!»
25. S meg újra: — «*Jó Fabricius, tenéked*
Inkább erény tetszék a szegénységgel,
Mint nagy gazdagság, melynek ára vétek!»
28. E szókra lelkem oly kedvvel telék el,
Hogy ismerni e lelket, oda mentem,
Honnét a hang jött e dicső igékkel.

a Pokol első énekében a hegyen talált. (V. ö. Pokol I. 49. s köv.) Ott is a római egyház fösvény kapzsiságát jelképezte — itt is egy fösvény pápával van összekötve a jelkép.

13. *Forgó repte* . . . Dante itt a csillagok befolyásáról való hitnek látszik igazat adni. V. ö. Purg. XVI. 67. és a harmadik fej. Bev. Ért. III.

15. *Mikor jön el:* az Agár, Can Grande. (V. ö. Pokol I. 101. s köv.)

19. *Édes Mária.* Szűz Mária, valamennyi erény ékes példánya, a kit minden körben segítségül hívnak s példányul emlegetnek a vezeklők. Itt a megelégedett szegénység példánya, ki égi kegyelem kincsével gazdag, földi kincsre nem vágy.

25. *Jó Fabricius:* a római consul, ki megvetéssel utasítja vissza az ajándékot, melylyel őt Pyrrhus meg akarja vesztegetni — s oly szegénységben hal el, hogy közköltségen kellett eltemettetni s leányainak köztartást rendelni. Virgil (Aen. VI. 844.)

31. S az még az adományról szóla menten,
Melyet Miklós a szűzeknek adott volt,
Hogy megmaradjanak a becsületben.
34. «Oh jó lélek, ki ily jól szólsz, ne titkold —
(Szólék) — ki voltál s mért vagy egymagad,
Méltó dicséret hangin a ki igy szólt?

«szegénységében hatalmas»-nak nevezi s Dante másutt is (Conv. IV. 5.) dicsőíti. — A fösvénység ellentétei.

32. *Miklós, a szűzeknek.* Szent Miklós, mirai püspök, Liciában, mind a nyugoti mind a keleti egyháznak szente, az árvák, hajósok és utazók védszentje. Életéről csak legendai adatok maradtak fenn. Többi közt a Voraginai Jakab «Arany legendájá»-ban, mely az ilyesek valódi tárháza, van az is, melyre itt Dante céloz. Egy gazdag embernek három leánya volt, kiket bőségben nevelt; de elszegényedvén, annyira jutott, hogy kenyerök sem volt. A bőséghez szokott leányok éjjel-nappal sírtak szükség miatt. Apjok szíve vérzett értök s elhatározta, hogy — szépek lévén — gonosz életre adja őket, hogy testökkel szerezzék szükségöket; de szándékát, szégyenből, nem merte megmondani leányainak, csak álmatlanúl töprengett kétségeiben. Miklós püspök megtudván helyzetöket, nem engedhette, «hogy keresztyén országban ilyesmi történhessék», s három erszény aranyat dobott be az apa ablakán. Az elsőt a szegény ember Isten csoda-ajándékának vélte s azzal férjhez adta legidősb leányát; a másodikkal a második leányt, de már akkor gondolta, hogy az adomány embertől jő, s hogy tudja, kitől, megleste az erszény-dobót. A harmadiknál sikerült is a gyorsan tovasietö ruhája szélét megragadnia. Meglepetve ismert a jóltevőre, s lábához borult: «Oh Miklós, Isten szolgája! mért titkolod el magadat?» De a szent ember esküjét vette, hogy nevét senkinek el nem árulja.

35. *Mért vagy egymagad* . . . Hogy van az, hogy bár mindnyájan, a kik itt vezekelnek, ugyanabban a bűnben (a fösvénységben) leledzetek, csak te magad hirdeted itt a Mária, Fabricius,

37. Jutalmazatlan' sem marad szavad,
Ha visszatérek, befejezni vége
Felé közelgő földi útamat.»
40. — «Megmondom, ugymond, nem jutal'm fejébe'
Túlnanrul — ám a fényért, melylyel körze
Téged az égi kegy, még testben élve.
43. Ama rossz fának voltam én a törzse,
Mely oly setét árnyat vet a keresztyén
Világra, hogy ritkán van jó gyümölcse.
46. De ha Donay, Gent, Lille és Brügge vesztén
Boszúra van mód: nem fog késni — s Attúl,
Ki mindent ítél, esdve kérem ezt én!

Sz. Miklós méltó dícséretét. A kérdezett majd (a 122. versben) megadja rá a feleletet.

38. *Ha visszatérek, befejezni* — ha visszatér a földre, hogy a mi életéből még hátra van, ott befejezze.

41. *Túlnanrul* — nem a földről várható jutalom (könnyebbülés) fejében, a mit neki Dante igérni látszik, hanem tiszteletből az égi kegy által nyert ama ritka ajándék iránt, hogy élő testben itt szabad járnia.

43. *Ama rossz fának:* a Capet-háznak, mint mindjárt megnevezi magát, hogy nem más, hanem Capet Hugó, a hasonnevű királynak (a Capet uralkodóház alapítójának) az apja, tehát a törzs maga. — A rossz fa alatt értheti az egész családot s annak sarjait, de valószinűleg főkép Szép Fülöpöt érti, kiről alább bővebben szól, s ki akkor (1285—1314) uralkodott Franciaországban.

46. *Donay, Gent, Lille és Brügge*, flandriai városok, melyek IV. (Szép) Fülöp harczai, sanyargatásai alatt annyit szenvedtek s a békével, melyet végre kötni kényszerültek, s mely kereskedésüket nagyon megszorította, majdnem tönkre mentek. Ez éppen a XIII. és XIV. század fordulóján történt, a Dante látomása idején. — A bosszú, melyet itt a szóló Istenre bíz, nem soká késett (mikor Dante ezt, mint fenyegető jóslatot

49. Capet Hugónak hivtak engem ott túl.
Lajos, Fülöp, mind, mind az én nemzettem.
S frank trónon ültek ők, uralkodókul.
52. Egy párisi mészárostól születtem,
A régi frank királyok mind kifogyván
Egyig — s az is már szürke öltözetben —

adja a Capet Hugó szájába, már be is következett) az 1302. márcz. 21-ki courtray-i csatában, melyben a franczia lovasság csaknem teljesen s a főnemesek nagy része is, köztük az Artois-i gróf is, odaveszett.

49. *Capet Hugónak:* hogy nem az ily nevű király, hanem hasonnevű apja szól, kitűnik az 58. sorból, hol azt mondja, hogy sikerült *fia* fejére tenni az özvegyen maradt koronát.

50. *Lajos, Fülöp, mind* . . . Capet Hugó örökösei mind ezt a két nevet viselték harmadfél századon át, egész a XIV. század elejéig, mikor Dante ősüket beszélteti. Ime következési soruk:

1060. — I. (Szerelmes) Fülöp;
1108. — VI. (Vastag) Lajos;
1137. — VII. (Ifju) Lajos;
1180. — II. Fülöp (Ágost);
1223. — VIII. (Oroszlán) Lajos;
1226. — IX. (Szent) Lajos;
1270. — III. (Merész) Fülöp;
1285. — IV. (Szép) Fülöp;
1314. — X. Lajos.

52. *Egy párisi mészárostól születtem.* Történetileg nem igazolható. Capet Hugó, a király apja, párisi gróf s frank herczeg volt, az utolsó karolingi major domusa és hatalmas ember; már őt a Nagy melléknévvel nevezték; apja Róbert, valamint bátyja Odo, mint ellenkirályok, franczia királyoknak nevezték magokat. De tény, hogy a Dante idejében tartotta magát a monda, hogy az idősb Capet Hugó egy gazdag polgár, — s jelesen *hentes* — család fia lett volna. Nevét is, mely körülbelől annyit jelent, mint *sapkás*, abból a gyermekkori pajkosságból származtatják, hogy játszó-pajtásai sapkáját lekapta s

55. Kezembe' szorosan tartám a kormány
Gyeplőit — új szerzésre annyi módom,
Barátom annyi volt, hogy ilyen formán

elszaladt vele. Mások szerint a merovingiak egy mellék-ágának lett volna a sarja. Villani is a hentes származást említi, melyből a gazdag, kapzsi és nagyravágyó Hugó úgy emelkedett ki, hogy egy Orleans-herczegnőt, a fi-ág kihalta után utolsónak maradt örökösnőt, vett nőül. — Ha Dante itt nem jár biztos történeti nyomokon, (mit ellenségei elégszer szemére is vetettek,) onnan magyarázható, mert franczia történelmi tudományát megbizhatatlan forrásokból s mendemondákból merítette.

54. *Egyig — s az is már.* Itt is történeti tévedés forog fenn Az utolsó karolingi király V. (Lusta) Lajos halálakor egy nagybátyja, Károly lotharingi herczeg élt még s igénybe is akarta venni ősei örökét, de a trónt el nem nyerhette s magányba vonúlt, de nem zárdába, a mit a «szürke öltözet» jelezni látszik. — Lehet, hogy Dante itt az utolsó Karolingit az utolsó Merovingival zavarja össze, mert az (III. Childerik) csakugyan zárdában halt meg, hova kurta Pipin záratta, hogy fia, Nagy Károly juthasson a trónra.

55. *Kezembe' szorosan tartám.* Abból a föltevésből indulva ki (mit a fentebbiek s alább az 58. sor eléggé igazol), hogy itt C. Hugó az apa beszél: történeti tény, hogy ő az utolsó karolingiak alatt épen oly hatalmas volt s úgy kezében tartotta a kormány gyeplőit, mint Martell Károly és Kurta Pipin az utolsó merovingiak alatt. — IV. Lajos 954-ben meghalván, idősb fia Lothár választatott királylyá, de csak névleg volt az, helyette Nagy Hugó uralkodott, 986-ban meghalván, fia V. (Lusta) Lajos következett, tehetetlen ember, ki csak tizenöt hónapig viselte a koronát s meghalt. Apjának Lothárnak öcscse Károly s ennek fia Odo, már csak trónkövetelők voltak; a két Capet, apa és fiú, nem hagyták a koronát fejökre tenniök. A két kapzsi és hatalomvágyó ember, kezében tartva a gyeplőt elég módot talált vagyont s azzal barátokat is szerezni. Károly

58. Az özvegy koronát fiam s utódom
Fejére tehetém, kin azok szentelt
Csontjai sora kezdődik ilyen módon.
61. Provence-i hozománynyal mig be nem telt
E faj, szemérme mig nem lőn kioltva,
Sokat nem ért bár, rosszat sem igen tett.
64. Akkor hazugság és erőszak volt, a
Mivel rablásit kezdte; vezeklésül
Gascognet, Normandiát, Ponthieut elfoglalta.

börtönben halt meg (991), fia Odo maradék nélkül (1005) Akkor már Capet Hugó, a fiú, 987 óta franczia király volt.

59. *Kin azok szentelt csontjai* ... mert Hugótól kezdve fölkent királyok voltak s a királyi sírboltban fekvő csontjaikat szentelt csontoknak nevezheti ősük.

61. *Provence-i hozománynyal.* A családi hagyomány, mint ismételten említve volt: minden úton birtokszerzés s a szerzettnek gyarapítása. (Mondani sem kell, hogy ez a középkorban s később is, nem csak a Capetek családi hagyománya!) A provence-i hozomány története ez: IX. Lajos (1234) nőül vette Margitot, Rajmond provence-i gróf leányát s ezzel nyerte hozományul a Provence-ot. Erre érti valamennyi Dante-magyarázó, kivéve az egy *Lombardo*-t, a ki szerint II. Fülöp (Ágost) az alatt a szín alatt, hogy a kathol. hitet az albigens eretnekek ellen védi, haddal ment a provencei grófok tartományába s elfoglalta Toulouset. Ez is igaz; de provencei hozománynak ezt alig lehet nevezni; s a Dante idejében mindenki beszélte, hogy a jó Lajos király a Rajmond gróf udvarmestere Romeo megvesztegetése által *pénzen vette meg* magának és öcscsének, Anjoui Károlynak, a Rajmond gróf két leányát Margitot és Beatrixet, óriási hozományaikkal.

64. *Akkor* ... E — rablásoknak nevezett — terjeszkedések sorát, már a Szent Lajos és öcscse Anjoui Károly provencei hozománya nyitotta meg. Utódai hasonló eszközökkel, «hazugsággal és erőszakkal» folytatták a kezdetet. III. (Merész) Fülöp

67. Károly Itáliában — vezeklésül
Föláldozá Konrádint; azután
Tamást az égbe küldé — vezeklésül.
70. Már látom az időt — nem messzi tán,
Hogy Frankhonból egy Károly jő, de új, más,
Hadd ismerjék őt s népét igazán!

így foglalta el Valois, Poitou és Alvernia grófságokat, megannyi tartományt. De a költő, mint a 46. s köv. sorokból kitünik, főleg IV. (Szép) Fülöpre gondol, ki I. Edvárd angol királytól összes franczia tartományait, erőszakkal és hazugsággal (szerződés-szegéssel) rabolta el: Gascognet, Normandiát, Ponthieut.

65. *Vezeklésül*: maró gúny, az elkövetett bűnök vezekléseül még nagyobb bűnt követni el. A *vezeklésül* szónak, éppen a szembeszökő hármas rímben háromszor ismétlése (az eredetiben is: *per amenda* háromszor) még nagyobb, úgy szólva szónoki erőt ad a gúnynak. A gascogneiak viszályba keveredvén a normandiakkal, Szép Fülöp behívta Edvard királyt, ki a franczia királyoktól hűbérben birta e tartományokat, hogy csináljon rendet közöttök; s azzal az ürügygyel, hogy Edvard nem tudott rendet csinálni, elfoglalta a tartományokat. Ponthieu, Alsó-Picardia városa is az angol királyé volt, azt Fülöp egyenes erőszakkal vette el tőle.

67. *Károly*, Anjoui K. a Szent Lajos öcscse, 1265-ben Itáliába jött s IV. Kelemen pápa segítségével s a Casertai és Pugliesi grófok árulásával elfoglalta Nápolyt és Szicziliát; vezeklésül e bűneért (tulajdonkép hálából a gonosz pápa iránt) lefejeztette Konradint, a Hohenstauffen-ház utolsó sarját, Nápoly piaczán; s újabb vezeklésül ezért, meggyilkoltatta Aquinói Tamást (lásd erről a Bev. Ért. II.).

71. *Egy Károly jő, de új, más*: Valois Károly, kit VIII. Bonifácz pápa hitt be Olaszországba, még gonoszabb az előbbinél, ki még jobban kimutatta a maga és faja gonoszságát.

73. Seregtelen jő, maga, csak a Júdás
Harczfegyverével, s azzal oly döfést tesz,
Florencz hasát hasítja föl e rúgás.
76. Innen nem földet ő — de vétket, és vesz
Gyalázatot, rá annál súlyosabbat,
Minél kisebb folt nézete szerént ez.

73. *Seregtelen jő, maga.* A Merész Fülöp fia s a Szép Fülöp öcscse, örökségül Valois-t és Alencon-t, házasság utján Eleonorával, II. Anjoui Károly leányával kapta Anjou-t. Gyermekkora óta a pápai udvarban nevekedvén, hű eszköze volt VIII. Bonifácznak. Kortársai Sineterra (földetlen) gúnynevet adtak rá (pedig volt földje elég) azért, mert országot foglalni jött Itáliába, de innen föld nélkül és kudarczczal tért vissza (l. a köv. jegyzetet). Bonifácz őt az előtte gyűlöletes Arragon és szicziliai királyok ellen hívta be, kiknek országait előre neki adományozta, s őt még a császári koronával is biztatta, s «Nyugot és Kelet császára» czímmel kecsegtette. Az «új farizeusok fejedelmének» (Bonifácz) hívására be is jött 1301-ben (azért adja C. Hugó e történetet 1300-ban mint jóslatot elő: «Már látom az időt, nem messzi tán» 70. s.); de először is nem délnek, a hol Nápolyba és Szicziliába menni nem mert, hanem északnak Firenze ellen fordult, hogy ott a ghibellineket megrendszabályozza. Árulással (a Judás harczfegyverével) ment oda, hogy békét csináljon a pártok között. A békét úgy csinálta meg, hogy a ghibellinek birtokait elkobozta, magokat — a ki jókor nem menekülhetett — börtönbe vagy vérpadra küldte. Ezzel mintegy hasát hasította fel Florencznek, s a seb, mit vágása ejtett, legalább a Dante idejében, be sem gyógyult többé. Nem csoda, ha Dante ily gyűlölettel viseltetik iránta és saját ősével így megbélyegezteti. (Megjegyzendő, hogy a Capetek egyenes utódai kihaltával, a Valois-ági királyok ettől a Károlytól származnak).

76. *Innen, nem földet.* — Országok (Szicziliа, Nápoly) igéretével hívta be Bonifácz, de azokat nem kapta meg. Florenczből visszafordulva, maga és lovagjai a mocsárláztól gyötörve, mielőtt

79. A másikat, önhajójában rabnak
Látom, eladni lányát, alkudozva,
Mint a kalózok rableányra szoktak.

valami földet (a tekintélytelen Termole-n kívül) hódíthatott volna, dícstelenül tért vissza Francziaországba, 1302-ben. Ezért mondták felőle: «Károly békéltetni jött Toscanába s harczot hagyott hátra; harczolni indult Szicziliába s szégyenletes békével tért vissza» (Villani). Azt is mondták róla: «Király (Merész Fülöp) fia, király (Szép Fülöp) testvére, király (IV. Fülöp) apja volt — maga nem volt király». Fiával kezdődik a franczia királyok valois-i ága.

77. *Annál súlyosabb* gyalázata, minél kevésbbé érzi, mert megbánás nélkül viseli bűnei emlékét; szemérmetlensége nagyobb gonoszságánál.

79. *A másikat.* — Ez a másik Károly, a nápolyi király, e néven II.; az Anjoui Károly fia, ki apja haláláig salernói herczeg czímet viselt. Apja halálakor (1285) fogoly volt Szicziliában, de az angol király közbenjárására kiszabadulván, IV. Miklós pápa által Rómában nápolyi királylyá koronáztatott (1289). Neje magyarországi Mária, kitől öt fia maradt, az egyik Martell Károly a mi Róbert Károlyunk apja. Dante őt a Paradicsom VI. énekében (106. v.) «az új Károlynak» — Carlo novello — a XIX.-én 127. v. «Jerusalem Ciottojának» nevezi. — Amaz alatt azt érti, hogy mindig új s mindig rosszabb Károlyok jőnek; Anjoui, Valois, Nápolyi Károly. — Ciotto, vagy Zoppo = Sánta. — *Önhajójában rabnak.* Az Arragoni Péter hajóhada ellen harczolva, a nápolyi kikötőben, még hajójában hadi foglyul esett — s Szicziliába vitetett, mint imént említve volt.

80. *Eladni lányát* 1300-ban, vagy 1305-ben, legkisebbik s még egészen zsenge *(giovanissima,* az Imolai Benv. Ramb. szerint) lányát Beatricét az elég öreg *(assai vecchio)* Estei Azzónak, mindenek véleménye szerint szennyes érdekből, mintegy alku tárgyát adva el. Ez az «öntesténem megvetése s feláldozása» — mely miatt — mint a rút fukarság legrútabb tette miatt — C. Hugó a következő sorokban (82—84) oly erősen fakad ki.

82. Oh rút fukarság, viszsz-e még több roszra,
Mikor már úgy magadhoz vontad vérem'
Hogy öntestét megvesse s föláldozza!
85. S hogy múlt s jövő gonoszt kevésbe végyem:
Látom a liljom hogy' tör Alagnába,
S Krisztus fogolylyá hogy' lesz helynökében.
88. Látom megint csufolva, arczul vágva,
Látom: epe s eczet hogy ér ajkáig
S élő latrok közt hogy viszik halálba!

85. *Kevésbe vegyem* — hogy az összehasonlítás által mind ez (a mit elmondott) elviselhetőbbnek tünjék fel: most elmondja a legsúlyosabbat.

86. *Alagnába*, máskép Anagni, — VIII. Bonifácz tartózkodó helye, hol őt a liliomokkal (a franczia czímerrel) jövő franczia sereg (Szép Fülöp katonái) elfogják. A pápa, az angol királylyal harczban álló Fülöpöt (v. ö. a 65. sorhoz adott jegyzettel) követe által megintette, majd bullában fenyegette s midőn a király Nogaret Vilmost, főpecsétőrét küldötte hozzá, a pápa ezt is, a királyt is új meg új bullákkal átkozta ki. Ekkor a francziák Anagniban elfogták a pápát, szoros őrizet alá, legfőbb ellenségei a Colonnák kezébe adták. Megaláztatása — mint Krisztus helytartójáé — megalázta és megbotránkoztatta az egész kereszténységet; ime Dante is, bár gyűlöli, ezért kifakad s a vakmerő eljárást megbélyegezni nem kételkedik!

88. *Csúfolva, arczul vágva:* a Krisztus megcsúfoltatása ismétlődve. Maga Bonifácz, az Imolai Benv. szerint ezt mondta volna, mikor a francziák Nogarettel élükön, kastélyába Anagniban betörtek: «Ha árulás által kell meghalnom mint Krisztusnak, mint az ő helytartója akarok meghalni» — mire fölvette pápai díszruháját s maga ment az őt elfogni akarók elé. Az eredetiben (Vegliolo) még világosabb, hogy összekötve az előbbi sorral, ezt is úgy kell érteni: Látom *őt* (t. i. Krisztust) újra megcsúfolva stb.

89. *Epe s eczet.* A Jézus kínszenvedésének mozzanatai. VIII. Boni-

91. Az új Pilátust látom, többet áhit
Még a kegyetlen ; végzés sem kell ennek,
Templomba vinni kapzsi vitorláit.
94. Oh Uram Isten, vajj' ha érhetem meg
A nagy boszút, mely hagyja megenyhülni
Haragodat, titkába' szentségednek !

fácz, fogságában, megmérgeztetéstől félve, nem mert semmi eledelt vagy italt magához venni. Három nap csupán friss tojással táplálkozott, melyet maga tört fel s héjából ivott meg, nehogy a kanál is megmérgezve legyen. *(Buti.)*

90. *Élő latrok közt.* Krisztust két lator közt feszítették fel, kik vele együtt haltak meg. Itt a két lator, kik alatt Dante kétség kívül Nogaret Vilmost és Sciarra Colonnát kívánja értetni, a kik őt halálra kisérik, életben maradnak. Bonifácz nem sokkal élte túl elfogatását s megaláztatását. Dühe, éhsége, álmatlansága nehány nap alatt megölte.

91. *Az új Pilátust.* IV. (Szép) Fülöp, ki mint Pilátus a Krisztust, úgy adta helytartóját a katonák s gyilkosai kezébe. — *Többet áhít még a kegyetlen.* A pápa megalázásával és halálával sem éri be; az egyházon, mely őt átok alá vetette, még több bosszút áhít. Egykorú emlékiratok szerint az egyházi (pápai) birtokra is áhítozott, de arra még sem merte tenni kezét.

93. *Templomba vinni.* Czélzás a templomosok (egyházi lovagrend) s birtokaik elfoglalására. A rend, a keresztes háborúban vitézkedő lovagok fogadalmas rende 1119-ben állíttatott fel, Szent Bernát is magasztalólag említi. Rövid időn nagy tekintélyre s gazdagságra tett szert — de ebben a mértékben fajúlt is el, annyira, hogy már III. Incze, IX. Gergely pápák, II. Frigyes császár is kárhoztatólag nyilatkoztak felőle. — Szép Fülöpnek kincseikre fájt a foga s rávette teremtményét V. Kelemen pápát, hogy a rend eltörlését mondja ki (1307), de az eltörlés s a vagyon lefoglalása csak 1312-ben következett be.

94. *Oh Uram Isten.* C. Hugó már előbb (46., 47. v.) Istenre bízta a bosszút ennyi gonoszságért. Itt megint arra utal. A három sor értelme kissé homályos. Az az eszme van benne kifejezve

97. — Mit én a Szent Léleknek egyedűli
Menyasszonyáról mondék, — a mi téged
Hozzám vezérle — többről értesűlni:
100. Ajkunkról arról addig szól az ének
A mig nappal van; mert az éj leszálltán
Ajkink egész' más hangokon regélnek.
103. Pygmaliont is emlegetjük osztán,
Az árulót, mint tolvajt, apa-gyilkost,
(Kincs-szomjból önnön-véreit kifosztván).
106. S a fösvény Mídász nyomorát, kit megfoszt
Az ehetéstől a mohó kivánság,
A kit ezért mindenki csak nevet most.

hogy Istennek haragját csak a megállandó bosszú enyhíti meg, de annak ideje s módja Isten szentségének (igazságának) titkában van.

97. *A Szentlélek egyedüli menyasszonya:* Szűz Mária. Mit róla mondott: t. i. szegénysége dicsérete (22—24); ez fordította reá a Dante figyelmét, ezért lépett hozzá közelebb, hogy többet is tudjon meg tőle.

100—102. *Ajkunkról* stb. Lásd a Bev. Ért. Nappal a lelkek a szegénység s bőkezű jótékonyság dicséretét éneklik, napleszállta után, a setétben, a megbüntetett fösvénység elrémítő példáit emlegetik.

103. *Pygmalion.* Tyrus királya, Dido testvére. Sógorát, a dúsgazdag Sichæust megölte, hogy kincseit eltulajdoníthassa. Dido azonban kincseivel Afrikába futott s Karthagót alapította. — Apagyilkosnak (patricida) azért mondja, mert Sichæus gyámja s nevelő apja volt.

106. *Mídász.* Phrygia királya, kinek mondája ismeretes. Silenus iránti vendégszeretete jutalmául Bacchus azt mondta, kívánjon bármit, teljesíti. A telhetetlen azt kívánta, változzék aranynyá mind, a mihez csak nyúl. A kérelem betelt, de vesztére, mert az eledelek is azonnal aranynyá váltak, mihelyt hozzájok nyúlt. De nem csak *azért*, hanem szamár-füleért is nevetség

109. Mind emlegetjük Akán bolondságát
Kit mintha most is Józsué boszúja,
Üldözne még, mert ellopá a zsákmányt;
112. Szidjuk Zafirát s férjét új- meg újra;
Dicsérjük a kik jól megrugdosák
Heliodort; s az egész hegy csufolja
115. Polymnestor-t, Polydor gyilkosát.
S végül kiáltjuk: *Crassus, megkostoltad*
Hogy az arany mily izü, monddsza hát!

tárgya, a mit azért kapott, hogy a Pán sípját gyönyörűségesebb zenének nyilvánította az Apollo lantja zengzeténél.

109. *Akán bolondságát.* Mikor Józsue Jerikót ostromolta, Akán, a Kármi fia, hadi zsákmányból és az áldozatra szánt marhából egyrészt elrejtett magának, miért az Úr vereséget bocsátott az Izrael seregére. Józsué a vereség okát, az Akán bűnét megismervén, megölette a gazt. (Józs. VII. r.)

112. *Zafirát s férjét. Ap. Cselek. V. 1—5.* «Egy Ananiás nevű ember feleségével Zafirával együtt» (a vagyonközösség és a szegényekkel való osztozás címe alatt) «eladá birtokát; de annak árából egy részt eltitkoltak és magoknak tartottak, és csak egy részt adtak át az apostolok kezelése alá. Hamis eljárását midőn Péter apostol szemére vetette, Ananiás leesék és meghala.»

114. *Heliodort.* Az eset az Ó-Szövetség egyik apokryph könyvében, a Makkabeusok második könyve III. r. 25. versében van leírva. Heliodorus, Seleucus király hadvezére, ura utasításából a jerusalemi templom kirablására menvén, midőn ott az özvegyek s árvák pénzére akarná tenni kezét, az Úr angyala lóháton megjelent a templomban s lova a rablót megrugdosá, másik két angyal pedig korbácscsal űzte ki a templomból.

115. *Polymnestor* . . . thrák király a trójai Priamus veje — a Trója pusztulásakor az agg király által kisebb fiára Polydorosra, megőrzés s megmentés végett bízott kincseket fiatal sógorától erőszakkal akarta elvenni s a fiút megölte. Hekuba, hogy fiát

Majd egyik hangosabb, a másik halkabb
Hangon beszélget, a mint — kedve hajtván —
Kisebb avagy nagyobb lépésbe ballag.
Igy az imént sem csak egymagam ajkán
Szólt a beszéd, mely itt naponta zenge,
Csak itt közel más nem szólt hangosan tán!»
— A mint emettől megválánk, sietve,
Hogy túl legyünk az útnak ama részén
Mi hátra volt, a mint erőnk engedte:

megbosszúlja, Polymnestor szemeit kiszúratta s azután meg is ölte őt. (V. ö. Virgil Aen. III. 19—68. — Ovid. I. 527—575. v.)

116. *Crassus* (Marcus Lucinius) a gazdagságáról s fösvénységéről híres római, Sulla alatt Spartacus ellen döntő csatát nyert, majd Pompejus consultársa, később Cæsarral és Pompejussal az első triumviratus alkotója, magát Syria kormányzójává nevezte ki, s a Partusok ellen harczolt; de Orodes király vezére Surena által legyőzetvén, futásba menekült. A békealkudozások alatt Surena elfogatta, megölette s fejét Orodesnek küldötte, a ki olvasztott aranyat öntetett a szájába s a Dante által idézett szavakat mondotta.

118. *Majd egyik hangosabb* . . . A lélek most akar Danténak arra a kérdésére (35. v.) felelni, hogy miért *csak egymaga* zengi — s nem a többi lelkek is — Mária dicséretét.

119. *Kedve hajtván.* Kedve szerint egyik gyorsabb, másik lassabb lépésben jár s a szerint szól hangosabban vagy halkabban; azért hallszik egyiknek a beszéde, a másiké nem, vagy kevésbbé. A régi codexekben *adir* egy szónak levén irva, némely kiadás ezt így szakítja meg *a dir* (szólni), némely pedig *ad ir* (menni). Az első szerint «kisebb vagy nagyobb lépésben beszélni» erőltetett allegoria volna, azért a második olvasás van általánosan elfogadva.

126. *Mi hátra volt* t. i. a következő feljáratig.

127. Egyszerre a hegyet remegni érzém
Alattam; oly félsz foga el, minőt
Érzünk, a rém-halál szemébe nézvén.
130. Delos sem inga jobban, mielőtt
Megszülni két szemét itt az egeknek,
Latóna fészket rakni idejött.
133. S egyszerre oly kiáltás hangja zengett
Mindenfelől, hogy mesterem, ruhámat
Érintve, szólt: «Ne reszkess, én vezetlek!»
136. *Gloria in excelsis Deo!* riadának
— Mint közelökbe érve kivehettem —
A lelkek, a kik által e hang támadt.
139. S oly mozdulatlan állánk s meglepetten,
Mint ama pásztorok, kik ezt a hangot
Először hallák, a mezőn fektökben.

127. *A hegyet remegni érzém:* a hegy rendülésének a magyarázatát a következő énekben adja meg Statius, a velük együtt menő lélek. L. erről a Bev. Ért. III.

130. *Delos*, sziget, a Cycladok egyike, az Aegei tengeren. Latóna, kit Jupiter szerelmével tisztelt meg, a féltékeny Juno által üldözve, sem szárazon, sem tengeren nem talált egy pontot, hol szerelme gyümölcsét megszülhesse. Neptun, megszánva az üldözöttet, földrengés által új szigetet támasztott (Delost) s Latóna itt szülte meg kettőseit: Apollót és Dianát. Amaz a Nap — ez a Hold istene (istennője) lett, azért nevezi őket Dante az ég *két szemének*, követve Ovidot, ki Apollót (Metam. IV. 228) a világ szemének (oculus mundi) nevezte.

134. *Ruhámat érintve:* egy kis toldás a következő rímek kedvéért; az eredeti csak azt mondja «hozzám közelítve —».

136. *Gloria in excelsis.* Csak ha már tudjuk, hogy a hegy rendülése egy vezeklő lélek felszabadulását s égbe szálltát jelenti: látjuk át mily jól van választva a dícsének, a melylyel az angyalok kara a betlehemi pásztoroknak Jézus születését s vele a világ üdvét jelentette vala. (Luk. II. 14.)

142. Míg szünt a reszketés, a dal elhangzott;
S folytattuk útunk' a sereg között, mely
A földön fekve újra úgy jajongott.
145. Tudatlanság, küzködve kételyekkel,
Oly tudni-vágyat még nem szűle bennem,
Ha nem csal emlékem, mint a milyen kel
148. Elmémbe' most, a mint, sietve, meg nem
Merém kérdezni, sem — hogy föloldozza
Kétségim' — nem levén erő szivemben . . .
151. S tovább menék csak, félve s álmadozva . . .

144. *A földön fekve.* Előbb még jártak, ki nagyobb ki kisebb lépésekkel (120. v.), most ismét a földön feküsznek, arczra borúlva.
145. *Küzködve kételyekkel.* Dante, még nem tudva, hogy a hegy rendülése mit jelent, kételyekkel küzd, tudni azt vágy gyötri; Virgilhez szólni s magyarázatot kérni nem mer; magától megfejteni nem bírja. E habozás mesterileg van rajzolva az ének hét végsorában.

HUSZONEGYEDIK ÉNEK.

Ötödik kör: a Fösvények. — Statius. A hegy rendülésének az oka. Statius és Virgil megismerkedése.

A vélünk született szomj, melynek enyhet
Csak az a víz ad, melynek italáért
A samaria-béli nő esengett,
Gyorsan sietni készte, a mint rám ért
Az ellepett uton, Virgil nyomában,
Szánván a kint, mit ég azokra rá mért:
S im, — mit Lukács ir evangeliomában,
Hogy Krisztus megjelent, sirból kikelve,
A két uton-levőnek hajdanában —
Egy árny jelent meg s jött nekünk, figyelve
Azokra, kik körűle feküvének,
Mi észre sem vevők mig nem közelge

1. *A vélünk született szomj:* az igazság megismerésének a szomja.
3. *A samáriabéli nő:* Ján. evang. IV. r. 15. — a Jákob kútjánál Jézussal találkozó nő e szavaira czélzás: «Uram, add nekem azt a vizet, hogy meg ne szomjuhozzam!»
5. *Az ellepett úton* — a rajta fekvő vezeklőktől ellepett út.
6. *Szánván a kint:* a vezeklőkre a mennyei igazság által kimért gyötrelmeket.
7. *Mit Lukács ír*, az Úr halála s eltemettetése után Emmausba szomorún ballagó két tanítványról s a feltámadása után nekik megjelent Idvezítőről. Luk. XXIV. 15—31.

13. S igy szólt: — «Testvérim, békesség tinéktek!»
Megfordulánk — s Virgil viszont köszönté
Mint megfelelt az ő üdvözletének.
16. S szólt azután: «Vezessen tégedet bé
A boldog körbe ama szent ige,
Mely engem tőn örökre számüzötté!»
19. — «Hogy' van? — kérdé az s mentünk ízibe' —
Ha árnyak vagytok, égbe nem méltatva,
Ki vezetett a lépcsőn fel, ide?»

10. *Egy árny.* Ez, mint később kitűnik, Statius, a Kr. u. első század második felében élt római epikus, ki a görög mondából vett tárgyú époszokat irt: a Thébai harczot, majd az Achilleist — mely utóbbit azonban nem fejezhette be. Ezekben is, Ecclogáiban is, Virgil volt példánya, mint maga is vallja. (V. ö. a Bev. Ért. III.)
11. *Azokra, kik körűle.* Vigyázva járt a földön fekvők közt, lábaihoz nézve.
15. *Mint megfelelt.* A középkorban a szerzetesek hozták szokásba a különböző (az egyházban ma is fenlevő) üdvözleteket s azoknak megfelelő válaszokat. A «békesség veletek» (Pax vobiscum) ma is meg van a misében; a megfelelő válasz rá: et cum spiritu tuo! (a te lelkeddel is!). Ilyen a szokásos «Dicsértessék a J. Kr.» — melyre a felelet: Mindörökké. — Ilyen a görög kel. egyházban a husvéti üdvözlés: «Krisztus feltámadott!» mire a megfelelő viszonzás: «Bizonynyal feltámadott s megláttatott Pétertől!» — Virgil tehát a szellem üdvözlésére: «Béke veletek» — ezt kellett hogy felelje: Veled is!
17. *Ama szent ige.* Az eredetiben: amaz igaz itélőszék, mely engem (mint pogányt) örökre száműz a boldogok seregéből, téged vezessen azok közé!
19. *Hogy' van?* A lélek nem értheti, ha *örökre* ki vannak zárva égből, hogy jöhettek, ki vezethette idáig is, a hol csak az egykor üdvözülendők járnak?

22. — «A jeleken, — költőm e választ adta —
Miket angyal rótt homlokára ennek,
Meglátd hogy győzelemre van hivatva.
25. De mert, ki éjjel-nappal fon, a lennek
Végére itt egészen még nem ére
Melyet Cloto felköt s kiszab mindennek:
28. Lelke azért, mely mindkettőnk testvére,
Idáig el nem juthatott magától,
Mert földi hályog borúl még szemére;
31. S igy engem a pokolnak tág torkából
Kihivtak, néki megmutatni mindent,
— S mutatok is — mig értelmem világol.

22. *A jeleken* — az angyal által a Dante homlokára rajzolt hét P közül már csak három van meg, de azokról is megláthatja, hogy a ki ezeket a homlokán viseli, az üdv elnyerésére van hivatva. Az eredetiben is «uralkodni» kifejezés van használva, mint Jézus mondja az itéletben, «birjátok az országot» (Mát. XXV. 34.) s Pál apostol 2. Tim. II. 12. «Ha kitartunk (vele tűrünk), vele uralkodunk is».

25. *Ki éjjel-nappal fon.* Lachesis, a középső a három párka közül, ki az emberek élete fonalát, melyet Cloto, a legifjabb, mindenki számára kimérve, guzsalyára kötött — éjjel-nappal fonja s ereszti, míg a legöregebb testvér, Atropos el nem metszi.

28. *Lelke azért.* Az ötödik fejezet Bevez. Ert.-ben ki volt fejtve az emberi lélek észrevevő s megismerő tehetségének a különböző módja, a testtel összekötve s attól elválva. Ez, mondja Virgil, még életben van; s meg levén engedve, hogy a lelkek országába jöjön, az itt levőket nem ismerhette volna meg, az érzékek (a földi hályog) ezeket látni s megérteni még akadályozván.

31. *Tág torkából:* A pokol tölcséres lévén lefelé, a torka a legtágasabb.

33. *Mig értelmem világol* — meddig a hit által meg nem világított emberi ész s tudomány terjed.

34. De ha tudod, világosits fel minket:
Mért renge úgy imént a hegy s kiálta
Ugy minden lélek, nedves lábaig lent?»
37. Virgil e kérdéssel ugy eltalálta
Kivánatomnak tű-fokát, hogy szomjam
Enyhűle már csak a reménység által;
40. S az igy kezdé: — «Itt nem történik ollyan
Mi eltéritné a szent rendszabástól
A hegy törvényét, vagy a mi szokatlan.
43. Bizton vagyunk itt minden változástól,
Csak — mit az ég magába vissza fölhített:
Attól eredhet ollyas, semmi mástól.

34. *De ha tudod* — ime mindjárt egy kérdés, melynek megfejtéseig a Virgil értelme nem világol.

36. *Minden lélek* — nem csak a fösvények körében levő lelkek zengték a Gloria in excelsis-t, hanem valamennyi körben levők mind, le a hegy *nedves lábaig*, egész a tengerig, melyből a hegy kiemelkedik s mely lábát mossa, nedvesíti.

38. *Kivánatomnak tű-fokát*, sajátságos, de találó kép. A mit Dante kivánt, de mondani nem mert, azt mint egy tű-fokot a belefűzendő fonállal, úgy eltalálta Virgil a kérdéssel: mi okozta a hegy rengését s a lelkek üdvkiáltásait. — *Szomjam enyhűle:* a remény, hogy a Virgil kérdésére feleletet fognak kapni, szüntette kiváncsisága türelmetlenségét.

40. *S az igy kezdé.* A válasz, nem a Dante rövid, tömött modorában, hanem a beszélőnek terjedelmes, magyarázó módján, lényegében ennyi: a rengést nem valamely szokatlan vagy épen rendellenes eset vagy tünemény okozta, itt olyasmi nem fordul elé; légköri változások itt nincsenek. Itt a rengés csak «attól eredhet, mit az ég magába *vissza* fölhített» (az eredetiben: magából [da sè] valót magába [in sè] visszafogadott). Természetes, hogy ez nem lehet más, mint egy vezeklő lélek; s ezt a beszélő, alább (58—69. v.) világosan is megmondja.

46. Mert nincs itt jég, se hó nincs, sem eső itt,
Se harmata, se dere nincs e helynek,
Csak oda-lenn, ama hármas lépcsőig.
49. Nincs itt se sűrü, nincs se könnyü felleg,
Villám se fénylik, sem a Taumás-lány
Nem látszik, mint ott, más-más égtáj mellett;
52. A száraz gőzök is csak ama márvány
Lépcsőkig érnek, miket emlitettem,
A Péter helyettese rajtok állván.
55. Ott lenn többé-kevésbbé reng szünetlen,
De a föld mélyiben rejlő szelektől
— Nem is tudom hogy'— nem reng soha itt fenn.

48. *Ama hármas lépcsőig:* a purgatorium kapujához vezető lépcső. (IX. 94—105.)

50. *Taumás-lány*, Iris, a szivárvány istennője, egyike az okeanidáknak, a Taumas és Elektra leánya. Hogy a földi égen nincs bizonyos helye, hanem majd egyik, majd másik égtájon tűn föl, oka, mert mindig szemben a nappal látható; délelőtt a nyugoti, délután a keleti égen. — Ha az eredeti kifejezéséhez, a Taumás-lányhoz nem ragaszkodunk, e két sor szebben volna így

Se villámlás nem fénylik, sem szivárvány
Mint látszik ott túl más-más égtáj mellett.

52. *A száraz gőzök* alatt némelyek egyszerűen a szeleket értik. Brunetto Latini a meteorokat s lidérczeket gyülékony (s szerinte tehát nem nedves, hanem száraz) gőzök fellobbanásának tulajdonítja. Valószinű, hogy Dante, a Br. Latini tanítványa lévén, e tant követi s ezt érti száraz gőzök alatt.

54. *A Péter helyettese:* nem a római pápa, hanem a kapu-őrző angyal. Péter apostol a mennyország kapuját őrzi; a purgatorium kapu-őre Péter helyettesének mondható. E sor így is lehetne:

A kulcsos angyal lába rajtok állván.

57. *Nem is tudom, hogy'* — Brunetto Latini (Dante tanára) azt

58. Csak akkor reng — ha itt a kötelektől
Oldódik egy lélek, ki megtisztúla.
S ily hangoktól kisérve kél, lebeg föl.
61. Hogy tiszta már: az akarat tanúja,
Mely szabadon, a tova röppenésre,
A lelket meglepi s hő vágyra gyújtja.
64. Előbb akar — de nem ereszti mégse
A vágy, mit Isten az akarat ellen
Oltott belé — a méltó bünhödésre.

tanítja, hogy a föld barlangokkal, üregekkel van tele, melyeken át szivárog a tenger vize s szürődik fel a folyókba. A víz e mozgása idézi elő a levegő mozgását — a föld-alatti szeleket; ezek viszont a földrengéseket idézik elő; de hogy a földrengés hogy' nem hat a purgatorium hegyére ki, azt a beszélő maga sem tudja.

60. *Ily hangoktól*, t. i. az összes lelkek Gloria in excelsis-énekétől.

61. *Hogy tiszta már:* az itt következő hat sor a nehezebbek közé tartozik s elég gondot adott a magyarázóknak is. Bocsássuk előre ismét Aqu. Tamás egy helyét, mely ennek a megértésére vezet. Az akarat, úgy mond, kétféle. Feltétlen (absoluta voluntas), mely a jót kivánja; feltételes (voluntas voluntate conditionata), mely a rosszat kivánja, hogy általa a jót elérje. Ezt előre bocsátva, nézzük a 61—66. sorokban foglalt tant. A lélek, ha már megtisztult, feloldódik kötelékeiből s égbe kel. Hogy megtisztult már, azt a benne ébredő akarat tanusítja, mely egyszerre meglepi, arra hogy felröppenjen. Akarata, innen szabadúlni, előbb is megvolt; de ez akarat ellen Isten igazsága egy más vágyat oltott bele, a bünhödés általi megtisztulás vágyát. Szenvedni, gyötrődni, bünhödni akart előbb, hogy ha ez megtörtént, szabadon repülhessen, feltétlen akaratának engedve, melyet addig a feltételes akarat kötve tart.

66. *A méltó bünhödésre.* Az eredeti ennél többet mond, vagyis világosabban mondja, a mi ebben el van rejtve. Szószerint: «Az isteni igazság, a lélekbe az akarat ellen oly vágyat oltott

67. S én, a ki több mint ötszáz év', e helyen
Vergődtem itt, csak most érzem szabad
Akaratom', hogy innen kiemeljen.
70. Ezért a rengés, a kegyes csapat
Dicséneke, a nagy egek Urának
Ki nékik is gyorsítja útjokat!»
73. Igy szóla ő. S ha égő szomj után ad
Ital valódi enyhet: mondhatatlan,
Hogy szavai mint lecsillapitának!
76. És bölcs vezérem: — «Im a láthatatlan
Háló, mely itt tart s a menekvés módja
S rengés, s örömdal — mind világosan van!

a bünhödésre, a minő volt a bűnre». A bűn elkövetése is a jobb akarat ellen volt, rossz vágyból. Most az akarat megvolna az égbe menetelre, de ez akarat ellenében megvan a vágy a bünhödésre; s e vágy olyan, akkora, mint előbb volt a bűn elkövetésére.

69. *Szabad akaratom'* — az előbbi értelemben: az előbb feltételes, most a feltétel teljesülte után, feltétlenül szabad akarat.

72. *Ki nekik is.* Az eredetiben: *che* tosto . . . Teheti, hogy azért énekelnek az egek urának dícséneket, esdve, hogy nekik is gyorsítsa útjokat; lehet a szólónak jámbor óhajtása is, a még meg nem tisztult lelkek javára. A mint én *ki*-vel fordítottam, ez utóbbi jelentést adja.

78. *Mind világosan van!* — Most már minden világos előttem, mindent értek, mit előbb nem értettem volt: mi az a háló (a feltételes akarat, a tisztulási vágy, az önkéntes bünhödés), mely a lelkeket itt, a szabadulási vágy ellenére visszatartja; mi a menekvés módja: a tisztulás, az önkéntes bünhödés által; miért a hegy-rengés, miért a szellemek éneke; most mindezt megértve, maga is szeretné tudni, ki e szellem, a ki nekik e felvilágosítást adta. Virgil ily kiváncsiságot, ismerkedési vágyat eddig nem igen tanusított. Valami ösztönszerű sejtelme van arra nézve, ki az a kivel beszél. (V. ö. XXII. 10—18.)

79. De ki valál — engedd, legyek tudója —
És annyi század évig itt miért volt
Fekted, szives ha lészsz hirt adni róla!»
82. — «Mikor a jó Titus, kit ég segélt ott,
Megboszulója lőn a szent sebeknek
Melyekből a Judás-eladta vér folyt:
85. Én akkor éltem, tartós tiszteletnek
Örvendve, hirneves — bár még hitetlen —»
Kértünknek ama szellem igy felelt meg —
88. «S oly édes fúvalattal énekemben,
Toulouse-ból hogy magához vonza Róma,
Fürtimre hol myrtus-diszt érdemeltem.

80. *Annyi század évig.* A szellem azt mondá (67. v.), hogy ötszáz évnél tovább szenvedett itt, a fösvények e vezeklő helyén.

82. *A jó Titus.* A Vespasián császár fia, majd utóda, még apja életében — Kr. u. 70-ben — ostromolta meg s pusztította el Jeruzsalemet. Isten segítette őt erre, hogy megbosszulója legyen a Krisztus halálának. (Bár magának *az a czélja* nem volt.) Titusnak rendes melléknevei: a *jó*, *kegyes*, a *világ gyönyöre.*

85. *Tartós tiszteletnek:* Az eredetiben, szó-szerint: «A legtartósabb s legmegtisztelőbb névvel» értve: költő-névvel. Lehetne e három sor így is:

Akkor valék — a szellem igy felelt meg —
A földön, hirneves, bár még hitetlen,
Oly névvel, mely legtartósb s legtiszteltebb.

89. *Toulouse-ból.* Már a Bev. Értek.-ben említettük, hogy Dante, téved, mikor Statiust, Nápoly helyett Toulouse-ban születettnek mondja. Összetéveszti Publius Papinius Statius-t a költőt, Lucius Ursulus Statius-sal a rhetorral; emez a ki csakugyan Toulouseban született, Kr. u. 57-ben s tehát a költőnek közel kortársa is volt. Különben a Dante korában e tévedés elég közönséges volt, a legtöbben a költőt tartották a toulousei egyetem (szónokiskola) alapítójának.

91. Statius nevem, — ma is még forgalomba' —
Thebét előbb, majd hős Akhilleszt dallám,
De bele-haltam második dalomba.
94. Tüzem szikrája ama láng fuvalmán
Éledt magasra, annál melegedtem,
Melynek hevültek ezrek már sugalmán:
97. Az Aeneist értem; költészetemben
Anyám és szoptató dajkám e lőn,
Nélküle csöpp érték se volna bennem!
100. S hogy akkor élhettem voln', a midőn
Virgil is élt: békóm' örömmel húznám
Egy évig itt, tul a rendelt időn!»
103. Oly képpel fordúlt Virgil erre hozzám,
A mely hallgatva azt mondotta: *Hallgass!*
De akarat se bir mindent, — az orczán

92. *Thebét előbb.* Statius főműve a *Thebais*, XII énekben, mint az Aeneis — s annak utánzata. Tárgya a görög mondából ismeretes testvérharcz Polinikesz és Eteoklesz között. — A második, de melyet be nem fejezhetett, a nagy tervre vett Achilleisz, melyben az Achillesz-mondának az Iliászba föl nem vett részeit is akarta tárgyalni.

97. *Az Aeneis* — s Virgil e magasztalása, különösen Statiustól, ki Róma nagy költőjének tanítványa s utánzója, méltán ki van érdemelve. Virgil volt költészetének anyja (szülője) s dajkája (folytonos táplálója s izmosítója) egyaránt. Nélküle «egy drachmányi» súly s becs sem volna benne.

102. *Túl a rendelt* — a purgatoriumbeli vezeklésre kiszabott — időn.

103. *Oly képpel.* Hogy Dante nem csak a rettenetesben s a mély dolgokban nagy, semmi sem bizonyítja jobban, mint az oly kedves, mondhatni idylli jelenetek leírása, minő az itt következő is. Virgil ékesszóló hallgatással néz rá; szeme azt mondja neki: Hallgass, el ne áruld Statiusnak, ki vagyok. Dante engedelmeskedni akar; de az ember nem mindig teheti meg a

Köny és mosoly uralma oly hatalmas,
Hogy mentül őszintébb valaki, annál
Önkénytelenb mozdúlatot sugalmaz.
Elmosolyodtam — egy szempillanatnál
Nem több — de ő szemembe néze mélyen,
Mivel a lélek leghűbb tükre ott áll.
— «Ha ily nehéz nagy munkát s mint remélem
Jól elvégezni vagy hivatva, — monda —
Szemed miért játszék villogva vélem?»
No, most valék már kétfelől megfogva:
Hallgatnom itt, ott szólanom sürgettek —
Én hallhatón sohajték zavaromba'
És mesteremre néztem. Ő: — «Ne rettegj
Beszélni — mond —, szólj s mit oly aggva kérde,
Felelj meg arra im e jó léleknek!»
És erre én: «Ha bámulás fog érte,
Jó lélek, engem hogy mosolygni láttál:
De jobban is fogsz most bámulni még te,

mit akar, arczizmainak nem tud parancsolni a lélek s minél őszintébb, annál kevésbbé tudja elnyomni az önkénytelen könyet vagy mosolyt; önkénytelenül elmosolyodik, de mosolya inkább a szem egy villanásához hasonló. Statius nem érti meg s némi nehezteléssel mondja: ha oly nehéz munkára (mint a purgatoriumon végig menni) képes és hivatva vagy, miért játszol velem mosolyoddal. Szegény Dante! melyiknek engedelmeskedjék most? Virgilnek-e, a ki hallgatást parancsol, vagy Statiusnak a ki szólást sürget? Szerencséjére, Virgil fölmenti tilalma alól s megengedi, hogy szóljon. Dante, nyelve megoldva, mosolya okát — a min Statius még jobban fog bámulni mint azon, hogy őt mosolyogni látta, egyszerre elmondja.... Mennyi igazság, mily kedvesség és báj e finoman rajzolt kis jelenetben!

Mert ez, ki mellettem vezér gyanánt áll,
Virgil — kihez te, hathatón dalolni
Föld- s égiekről, iskolába jártál.
Ha mosolyom okát keresve, holmi
Egyébbe' vélted: tévedél; ezért itt,
Ten-szavadon kül, nincs mi mást okolni.»
És már hajolt voln', átölelni térdit
Bölcs mesteremnek. Ez: — «Testvérem — úgymond
Ne tedd! hisz árny vagy s árny vagyok csak én szint'.»
Fölkelve az: — «Ebből lehet kitudnod
Forró szerelmem mértékét irántad:
Hogy elfeledve hiu árny-voltunkot,
Való gyanánt tekintém ím az árnyat!»

126. *Föld- s égiekről* . . értsd: földiekről s égiekről. Az eredetiben: emberekről s istenekről.
129. *Ten szavadon kül.* Mosolyomat csak az idézte elő, a mit magad mondál, t. i. Virgilről, nem sejtve, hogy ő melletted áll.
132. *Ne tedd* — mint Jánosnak az angyal, mikor le akart borúlni előtte: «Ne tedd, én is olyan vagyok mint te, szolgatársad; csak Istent imádd!» Jel. XIX. 10.

HUSZONKETTŐDIK ÉNEK.

Fölmenet a hatodik körbe. — Statius bűne és megtérése. Nevezetes személyek a limbusban. — Hatodik kör: a Torkosak. — Mértékletesség példái.

1. Már elmaradt, ki a hatodik körre
Fordíta minket, mögöttünk az angyal,
Ki homlokomról egy jegyet letörle.
4. S *kik igazságra vágynak szomju ajkkal,*
Beatinak nevezte, de csupán
A *sitiunt*-ig terjedő szavakkal.

2. *Mögöttünk az angyal.* Dante, talán a gyakori ismétlések elkerülése végett, nem írja le az e körben őrködő angyallal való találkozásukat, csak ott folytatja elbeszélését, mikor az már megmutatta nekik a fölebb vezető útat, homlokáról az ötödik P.-t is letörlé s ők a lépcsőn fölfelé indulva, hátuk mögött maradt. De hangja, melylyel az igazságra szomjazókat boldogoknak mondja, még hangzik utánok.

6. *A sitiunt-ig terjedő* . . . A mondás így van: «Beati qui justitiam esuriunt et sitiunt, quoniam ipsi saturabuntur». (Boldogok a kik az igazságot éhezik és szomjuhozzák, mert ők megelégíttetnek) Mát. V. 6. E sor némely magyarázók szerint azt jelenti, hogy az angyal a «mert ők megelégíttetnek» befejezést elhagyta; mások szerint, hogy csak a *sitiuntra* terjedt ki, az *esuriunt*-ot (éhezik) hagyta el. Mert Aqu. Tamás szerint is, az aranyat szomjazó fösvénységnek ellentétje az igazságot

Most könnyedébben — mint ott lent — tudám
Emelni lábam' s nem esett erőmre,
Haladni a gyors szellem-pár után.
— «A szeretet — kezdé Virgil előbbre —
Melyet erény gyújt, gyújt viszonti lángot,
Mihelyt kilobbant, napvilágra törve;
Azért, mióta mi közénk leszállott
A pokol csarnokába Juvenál,
S szerelmed' hozzám tőle megtudám ott:
Nekem egyszerre oly kedves valál,
Mint csak lehet olyan, kit sohse láttunk,
Hogy im' e lépcső is rövidre vál!

szomjazás; az *esuriunt* említését Dante a következő körre, a torkosokéra, akarta fenntartani. S ez az elfogadhatóbb magyarázat.

7. *Most könnyedébben:* mert egy P-vel ismét megkönnyebbült.

9. *Szellempár után:* Virgil és Statius mentek elől, a lépcsőn.

11. *Melyet erény gyújt*, az erény által gyújtott (tiszta, önzetlen s megérdemelt) szeretet viszontszeretetet szül. Régi igazság.

14. *A pokol csarnokába Juvenál.* Juvenál, ott — Pok. IV. 88. s köv. nem volt említve, mert Dante csak a legfőbb költőket Homért, Horáczot, Ovidot és Lukanust említette (Virgilen kívül); de természetes, hogy Juvenálnak is ott kellett lennie a többiekkel. — Juvenál, a Statius kortársa, Traján uralkodása alatt élt s halt meg, és így hírt vihetett Statiusnak (kit még életben hagyott) Virgil iránti érzelmeiről. Hogy Statiusról kedvezőleg gondolkodott, bizonyítja Sat. VII. 82—85. soraiban tett nyilatkozása felőle. «Az egész város fut éneke után, melynek édességével foglyul viszi a szíveket.»

18. *A lépcső is rövidre vál:* oly kellemes a veled való találkozás és beszélgetés, hogy a lépcsőt — melyen együtt járunk — rövidnek érzem. Nem a fáradságot érti, mert «a gyors szellem-pár» fáradság nélkül járja a lépcsőt, csak az idő telését érzi rövidnek a kedves társaságban.

19. De mondd — s bocsáss meg kérlek, mint barátunk,
Ha nagy bizalmam meglazitja fékét
S engedj baráti szót e tárgyba' váltnunk —
22. Szivedbe hogy' férkezhetett fösvénység,
Oly bölcs belátás mellett, a milyennel
Elmélkedésid lelkedet betölték ?»
25. — E szóra elsőbb halkan nevetett fel
Most Statius — és azután igy szóla:
«A mit te szólsz, mind drága szeretet-jel.
28. A dolgok olykor úgy látsznak valóba',
Hogy ál-anyagot adnak a kételyre,
Mert el van a valódi ok titkolva.
31. Kérdésed a bizonyság épen erre,
Hogy azt hiszed: fösvény valék mig éltem,
Tekintve, a melyben valék, e helyre.
34. Tudd meg, nagyon is távol voltam éppen
A fösvénységtől — s több ezernyi holdat
E túlzásért kellett szenvedni nékem!

19. *Bocsáss meg kérlek.* Virgil kényes kérdést akar Statiusnak tenni s azért előre menti magát, baráti (új) viszonyukból eredő bizalmával s abból merített túlságos bátorságával.

23. *Oly bölcs belátás mellett.* Virgil V. Adorján pápától értvén, hogy e körben a fösvények bünhődnek s Statiustól, hogy ő ötszáz évig vergődött itt, jogosan teszi föl, hogy a fösvénység bűnét kellett itt vezekelnie; e rút s csak aljas lelkekkel köz bűnt pedig oly bölcs, művelt és fenkölt szellemmel, minőnek Statiust tartja, nem tudja megegyeztetni.

34. *Nagyon is távol* — a fösvénységgel éppen ellenkező hibában szenvedtem — pazarló levén.

35. *Több ezernyi holdat:* előbb azt mondta, hogy több mint ötszáz évig vezeklett itt az ötödik körben; tizenkét hold levén egy esztendőben, ez több mint 6000 holdat jelent.

37. S ha nem tanultam voln' követni jobbat,
Megértve azt a helyet énekedbe'
Melylyel rossz hajlamunkat ostromoltad:
40. *Átkos arany-szomj, mire nem viszed te*
A halandóknak gonosz indulatját!
Még ma is ott nyögnék, kintól görnyedve!
43. Akkor megértém, hogy tul is hajthatják
A kezek a pazarlást, enpéldámon —
S érzém e — s többi vétkem büntudatját.
46. Hányan ébredtek kopaszon, de hányon!
Tudatlanságból, hogy e bünt, mig éltek
Meg nem bánták, sem a halálos ágyon.

38. *Azt a helyet énekedbe'*: Aen. III. 56. 57.

Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames . . .

Némelyek a *sacra* szót, egyenes értelmében szent-nek értvén s gúnynak sem akarván magyarázni, Virgil e helyét úgy magyarázzák, hogy az aranynak helyes, mértékletes szomja, az embereket egyenlően távol tartaná a fösvénységtől is, a pazarlástól is (Aristoteles Ethikája szerint is az erény, a két túlság közti helyes közép út levén). De be van bizonyítva, hogy a *sacra*, másodsorban *execranda*-t, *infamis*-t, is jelent, értelme tehát Virgilnél is, itt is *átkos*. Nehezebb kérdés, hogy Virgil e szavaiból, hogy olvashatta ki Statius a pazarlás vétkes voltát s tért észre általok? Itt is segítségül hívhatjuk az Aristoteles tételét az arany középpútról.

45. *E — s többi vétkem.* Ezzel együtt többi vétkeinek is tudatára ébredt, a melyekért — az ötszáz éven felüli időt — a purgatorium más köreiben kelle levezekelnie.

46. *Hányan ébredtek kopaszon!* A pokol negyedik körében is, fukarok és pazarok együtt vezekelnek. Amazok ismertető jele, hogy kezöket ökölbe szorítva tartják, ezeké hogy kopaszak. (Pok. VII. 57.)

49. És tudd meg azt is, hogy az olyan vétek
Mely egy más bünnek éppen ellentéte,
Együtt szárítja itt a nyerseséget.
52. S tisztulni én ha szint' azok sergébe
Jutnék, a kik fukarságuk' siratják:
Ellenkező bűnöm miatt juték be.»
55. — «De a mikor Jocasta két magzatját
És gyászos fegyvereiket énekelted» —
A pásztor-dalnok így nyitá meg ajkát —
58. «Mikor Klió veré a húrt melletted:
Ugy látszik, nem hatott még át a hit
Mi nélkül becse nincs a legjobb tettnek.

50. *Éppen ellentéte.* E tan, mely csakugyan a fösvénységre s pazarlásra alkalmazható legkönnyebben, a Pokol-ban is, a Purgatorium-ban is csak éppen e két bűnre van alkalmazva, valamint Aristotelesnél s követőinél is éppen ezek vannak például felhozva.

51. *Együtt szárítja* . . együtt vezekli bűnét; mint a nap (s általán a tűz) kiszárítja a fából a túlságos nedvességet s nyerseséget, úgy a vezeklés tüze a lélekből. A kép, némileg erőltetettnek látszik, de meg kellett tartanom.

55. *Jocasta két magzatját* — az eredetiben: *kettős szomorúságát* — Polinikeszt és Eteokleszt — a Thebaiszban. — Gyászos fegyvereik: mert testvér-harczot vívtak s a családi végzet átka vezette.

57. *A pásztordalnok:* a bukolikák (pásztordalok) költője: Virgil.

58. *Mikor Klió veré a húrt:* Klió a történet (s nem az epósz) muzsája; de Statius, Thebaiszában, nem Kalliopét, hanem Kliót hívja segítségül:

«Quem prius heroum, Clio dabis . . . .»

59. *Nem hatott még át a hit* — a keresztyén hit. Virgil fölteszi, hogy Statius keresztyénné lett, különben a pokol előcsarnokában volna a többi jeles pogányok közt — s nem itt az üdv biztos útján. Mert a Krisztusban való hit nélkül nincs üdvös-

61. S ha úgy van: mely nap, vagy mely lámpa vitt
Ki a homályból, hogy fölbátorodnál
Követni a halásznak útait?»
64. Amaz: — «Nekem te mutatád — im ott áll
A Parnasz, és te vittél fris habjára;
Istenhez is csak te világitottál.
67. Ugy től, mint a ki éjjel menve, hátra
Lámpát tart, a mely néki nem használhat,
De fényt ad a hátul jövők utára,

ség: «nem a cselekedetekből igazulunk meg, hanem hit által» — mondja Pál s ez van kifejezve a következő (60.) sorban.

63. *Követni a halásznak utait.* A Péterét. Az eredeti itt képet használ, mely nálam elhalványult: «hogy vitorládat a halász után igazítsd». — A halász névben czélzás van Jézus ama szavára, melylyel Pétert (akkor még Simont) s testvérét Andrást, hálóiktól hívta el, hogy őt kövessék — «majd embereket fogtok halászni». (Luk. V. 10.)

64. *Amaz* t. i. Statius. Hálás bizonyságot tesz, hogy mint a költészetre, úgy a keresztyén hitre is Virgil vezette. E tételt alább szépen megmagyarázza. (70—90.) Szintoly szép s találó a bevezető kép is, a következő három (67—69.) sorban. Mint a szolga, elől viszi a lámpást, hátra felé világítva urának: maga nem lát nála, de urának világít az. Meg kell jegyezni, hogy e gondolatot Dante, majdnem egészen így, kifejezve találta egy elődje, a XIII. század első felében virágzott Messer Polo da Reggio di Lombardia nevű költő egy sonettjében, mely a «Raccolta di rime antiche toscane» czimű gyűjteményben olvasható. Ime a megfelelő négy sor:

Si come quel che porta la lumiera,
La notte quando passa per la via,
Alluma assai piú gente della spera
Che sé medesmo, che l'ha in balia.

(Mint a ki lámpát vive megy az úton éjjel, többet világít a körében levőknek, mint önmagának, ki azt kezében tartja.)

70. Hol azt mondád: *Megújhodik a század,*
Szűz visszatér s aranykor, az erényé,
Égből alá új nemzedékek szállnak —
73. Költővé te tevél, te keresztyénné.
De hogy e vázlatot jobban megértsed:
Hadd színezem ki még is egy kicsinynyé.
76. Már az egész világ oly terhessé lett
Az igaz hittel, a melyet a mennyek
Országa hirdetői elhintének,
79. S imént idéztem szavaid oly eggyek
Valának azzal, mit-ők predikáltak,
Ez arra készte, hogy közéjök menjek.
82. Szemeimben akkor oly szentekké váltak,
Hogy üldözvén Domitianus őket,
Siralmukon szemeim is könyben álltak.

70. *Megújhodik.* Virgil ismeretes jóslata Eccl. IV. 5—7.

Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo,
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies coelo demittitur alto.

Bár ő a virgo alatt Astraeát, a század megújulása s az aranykor visszatérése alatt a romlott erkölcsök megjavulását a megszilárdult államrenddel, s az égből leszálló új nemzedék alatt «isteni Augustus»-nak sarjait érti, nem Krisztust, nem Szűz Máriát, nem a keresztyén világrendet: tagadhatatlan, hogy a jóslatot épp oly könnyű ezekre magyarázni, mint pl. az ótestamentomi prófétákéit. S valóban, az egész középkorban Virgilt jósnak, a keresztyénség jóslójának a pogány világban, s tán öntudatlanúl is keresztyén hajlammal és világnézlettel teljesnek tartották. (Erről a Pokol — az egész költemény — bevezetésében bővebben szólottunk.)

76. *Már az egész világ:* Statius elbeszélése, saját megtéréséről — a mi különben csak a Dante gondolata s a mit egy történeti adat sem támogat, oly világos, hogy részleteiben sem szorul bővebb magyarázatra.

85. S míg ott túl éltem még, az üldözöttek
Pártját fogám s ugy vonzatám e jókhoz,
Hogy nem tudnék más hitben élni többet.
88. Igy, mielőtt a thébei folyókhoz
Hozám a görög népet énekemben:
Keresztyén lettem; de soká csak titkos,
91. S pogány külsőleg — de csupán féltemben,
S e lágy-melegségért, a negyedik
Kört kelle négyzáz éven túl kerengnem!
94. S ki fölnyitád a burkot, mely pedig
— Mint emlitettem — üdvömet fedezte,
Szólj, mig e hegy s időnk megengedik:
97. Hol van Terencz, szivünk e rég kedvencze?
S Cecilius, Plautus, Varro, ha tudhatd:
Bünhödnek-e s ha igen — mely ketreczbe'?»

85. *S míg ott túl éltem még:* míg a földön éltem, egész életem további tartama alatt.

88. *Mielőtt a thébei folyókhoz* . . . Mielőtt a Thebaist megírta volna, melyen egyébiránt teljes tizenkét évig dolgozott.

92. *E lágy-melegségért*, tulajdonkép erkölcsi bátorság hiányáért, a tunyák körében kellett több mint négyszáz évig vezekelnie. Igy e két körben együtt kilenczszáz évnél jóval többet töltött. Halála — az I. század vége — óta 1200 év telvén el, m. e. harmadfél századról nem ad számot. Ezt tölthette az előpurgatoriumban, késő megbánásaért; vagy valamely más körben, mert pazarlásán kivül *egyéb* bűneit is említi. (45. v.)

94. *A burkot.* Bibliai nyelven a lelki vakság, Isten ismeretének hiánya értetik. Mózes, mikor Isten látása után lejött a hegyről, elburkolta arczát, mert a hitetlen zsidók nem nézhettek rá a nagy fényességtől; s Pál (2. Kor. III. 15, 16.) azt mondja a hitetlenekről: «mind e mai napig, fedél van a szívöken, mikor Mózest olvassák; de ha szívök megtér az Úrhoz, elvétetik arról a fedél (a burok)».

97. *Hol van Terencz.* Az eredetiben «hol a mi régi Terenczünk?»

100. — «Ők s Persius s én — sergivel sokaknak —
(Igy szólt vezérem) — a görög körében
Vagyunk, muzsák kit legtovább szoptattak,

Lehetne hát e sor így is: «Hol van szívünknek régi jó Terencze?» Terentius, a második nagy latin vígjáték író Karthagóban született (mellékneve azért Afer), Kr. e. 185-ben. Rómába ifjan, rabszolgául jött, de ura Terentius Lucanus, fölismervén tehetségét, mint szabadot nevelte. Első vígjátékai sikere után Görögországba ment tanulmányai folytatása s maga tovább képzése végett. De visszatérő útjában a tengeren veszett el.

98. *Cecilius*, szintén dráma-író, Ennius kortársa; Kr. e. 168-ban halt meg. — *Plautus*, Róma első nagy vígjátékirója; Kr. e. 254—184; tehát akkor halt meg, mikor méltó utóda Terentius egy éves volt. Negyven, vagy száz, vagy százötven darabja közül húsz fönnmaradt. Irodalmunk is birja mind, Csiky Gergely jeles fordításában. — *Varro*, a kettő közül a jelesebbik, *M. Ter. Varro* Kr. e. 116—27-ig, tehát közel 90 évet élt; nyelvész, régiségbuvár, polyhistor. A másik kevésbbé híres, de tán ide illőbb, a gall születésű Publ. Ter. Varro, Kr. e. 82—. Kisebb költeményeken kivül két époszt is írt, Argonauticát és Bellum Sequanicum-ot; de egyik sem maradt fenn. Ha e helytt helyesen van Varro olvasva, hihető, hogy Dante, ki itt csak költőket sorol fel: ezt érti. De nem alaptalan némely magyarázók föltevése, hogy itt nem Varrót, hanem Variót kell olvasni, értvén alatta Lucius Varius jeles drámaköltőt, különösen Thyestes tragédiája által hírest, Horácz és Virgil benső barátját, kit Horácz, Ars poeticájában (53—55) éppen így emleget Ceciliussal, Plautussal s Virgillel összefoglalva.

100. *Persius* (Aulus Flaccus) latin satira-költő, Kr. u. 34—62. Szigorú stoicus s erkölcsbíró; fiatalon halt meg, Nero alatt.

101. *A görög körében.* Homér körül. V. ö. Pokol IV. 84. A legnagyobb költőt a múzsák legtovább szoptatták. Hosszas szop-

103. A vak börtönnek pitvarában éppen.
Ott gyakran emlegetjük a hegyet, mely
Dajkáinknak lakást ad enyhelyében.
106. Anákreón is ott van Euripíddel,
Simonides, Agáton s több görög még,
Kiket a hir babérral díszitett fel.
109. A tieid közül ott föllelhetnéd
Antigonét, Dejfilét, Argiát.
S Izmént, ma is oly szomorúan, mint rég.

tatás rendkívül izmossá teszi a gyermeket: innen van véve a kép.

104. *A hegyet:* a Parnasszust, mely a költők dajkáinak, a múzsáknak lakóhelye. Gyakran emlegetik: azaz fő tárgya társalkodásaiknak a költészet.

106. *Anakreon* — a görög, a bor és szerelem édes dalnoka. — Itt a legtöbb régi codexben Anakreón helyett *Antifón* áll, görög tragikus költő. Művei közül Aristoteles és a grammatikusok három tragédiáját nevezik meg: Meleager-t, Andromache-t, Jason-t; de egy se maradt fönn. — *Euripides*, a három nagy görög tragikus között az utolsó. Méltán kérdezhetjük: hogy feledkezhetik meg Dante, itt is, a pokol előcsarnokában is (Pok. IV.), annyi sokakat említve, a «mennydörgő» Aeschylusról s a «királyi» Sophoklesről?

107. *Simonides*, görög lyrikus, K. e. a VI. században. — *Agáton*, athenaei dráma-iró, kinek szintén csak a neve, s nehány — másoknál idézett — töredéke maradt fönn.

109. *A tieid közül:* a műveiben előforduló személyek közül.

110. *Antigone* az egymást megölő thébei testvérek (Polinikes s Eteokles) testvére, ki Kreon tilalma ellen eltemeti Polinikest s ezért meg kell halnia. — *Deifilé*, az Adrastos király leánya, Tideus (Thebae egyik ostromlója) nője, a Diomedes anyja. — *Argia*, az előbbinek testvére, Polinikes arája; övé volt az a drága nyakék, mely annyira megtetszett Eurifilének, hogy érte elárulta férje, Amfiaraos, rejtekhelyét. (V. ö. Purg. XII. 50, 51.)

112. Ott van, ki megmutatta Langiát;
Ott Thétisz s a Tiréziász leánya,
S növérivel ott van Deidámiád.»

111. *Izméne* Antigone húga — ki az átkozott testvérek (Oedipusnak saját anyjától, Jokastától tudatlan vérfertőzésben nemzett gyermekei) közül utolsónak maradt s bánatát az örökkévalóságban sem birja felejteni.

112. *Ki megmutatta Langiát.* A már előbb is (Pokol XVIII. 92.) említett Hypsiphyle, Toás lemnosi király leánya, kit Józon — az aranygyapjú keresője — fiatal korában szeretett, aztán elhagyott. A leány rabságba került, a némeai Lykurg házához, s ennek fiát Opheltest dajkálta. A gyermekkel egyszer az erdőbe menve, a Thebae ellen menő Adrastos és társai, vízhiány miatt szomjtól gyötörve, kérték a leányt, mutasson nekik valamely forrást az erdőben. Ő a gyermeket a fűbe letette s a vitézeknek megmutatta a Langia nevű patakot. — A földre tett gyermeket a közben egy kigyó halálra marta.

113. *Thétisz* az Achilles anyja — félistennő. — A *Tiresiász* (jós) *leánya.* Három leánya volt, de ezek közül Statius csak egyet említ: Mantó-t, kit Dante a Pokol nyolczadik körének negyedik bolgiájában, a varázslók közt talált bünhödni. (Pok. XX. 55.) Megfeledkezett erről Dante? kérdi Longfellow. Vagy elszunyadt (dormitat)? kérdi Scartazzini s feleli mindjárt: miért ne? hisz a jó Homér is szunyad néha. Mindenesetre jobb ezt bevallani, mint ráfogni Dantéra némely magyarázókkal, hogy Tiresiásznak valamelyik másik lányáról beszél. Hiszen előre bocsátotta, hogy a Statius költeményeinek a személyeiről szól, azokban pedig sem Daphnéről, sem Isterisról nincs szó.

118. *Deidámia és nővérei.* Likomedes skyriai király leányai. Achilles, mikor Trója ostroma előtt, álruhában Likomedes udvarában lappangott, beleszeretett Deidámiába. (A még igen fiatal hőst anyja Thetis, a Trója alá menő hősök elől rejtette, nőruhában, itt el. (V. ö. Pokol XXIV. 62. — Purg. IX. 34—39.) A 109—114. sorokban előszámláltak közül Thétisz, Deidamia s

115. Költőim elhallgattak, miután a
Körültekintés foglalá el, éppen
Hogy elfogyott a lépcső s fal-párkánya
118. S a Napnak szolga-lángi közzül négyen
Már elmaradtak, — és a tengely mellett
Ötödik izzad fölfelé-mentében,
121. Mikor vezérem : — «Itt jobb vállunk' kellend
Fordítni kifelé tán — s jobbra térve
Mint szoktuk, úgy mennünk körűl.» — A felvett
124. Szokás lön igy most is utunk vezére
S folytattuk azt most annyival bátrabban,
Mert érdemes társunk is egyetérte.
127. Elől menének ők — és én magamban
Utánok, édes szavaik' hallgatva
Tárgyat melyekből a költésre kaptam.

nővérei az Achilleiszben, a többiek mind a Thebaiszban fordulnak elő.

117. *Hogy elfogyott a lépcső*, a lépcsőn felértek, a fal körül, melybe az vágva volt, kiléptek — a hatodik körbe, hol — mint új helyen, a körültekintés úgy elfoglalta, hogy a beszélgetést nem folytathatták.

118. *A Napnak szolgalányi* az órák. Reggel 6-tól (napfeljöttétől) kezdve négy már eltelt; az ötödik most izzad a nap szekerének tengelye mellett; izzad, mert közel a dél, már 11 óra.

123. *Mint szoktuk.* Mindenütt így mennek, jobbra fordúlva a hegyen. Angyal nem adván itt utasítást, az eddigi szokást véli Virgil, hogy követniök kell.

126. *Érdemes társunk:* Statius, kiről föltehették, hogy tudja itt a járást.

129. *Tárgyat a költésre.* — «Dante — mondja az Imolai Benv. Ramb. — valóban sokat tanult Virgiltől és Statiustól s ezzel hálásan ismeri el azt a hasznot, a mit tanulmányozásukból meritett.»

130. De a beszédet félbeszakitotta
— Mit útközben találtunk, — im, egy drága
És illatos gyümölcsökkel rakott fa.
133. S mint a fenyő hogy feljebb, ágrul ágra
Véknyúl, emez mind keskenyebb lőn alján,
Hogy senki, azt hiszem, rá föl ne hágna.
136. Oldalt, hol zárva volt az út, a balján
A sziklából kristály nedü szivárgott,
A lombokon, felűlről, szerte folyván.
139. A két költő elérte már a fát ott;
S a sürű lomb alól ily szó hangzék ki:
«Ez élelemre hasztalan sovárgtok!»
142. S még: — «Arra, hogy jól lakjanak vendégi
A nászba' — gondolt Mária, de nem
Szájára, mely most ügyeteket védi!»

132. *Rakott fa.* Mindjárt a kör bejáratánál ez az első fa áll, illatos, drága gyümölcsökkel megrakva, felülről a sziklából fakadó vízzel gyöngén locsolva. Étvágy- és szomjgerjesztő kép — s épp azért a kisértés fájának mondható, hasonló a paradicsombeli tiltott fához.

133. *S mint a fenyő.* Az itt leírt fa ágazata ellentéte a fenyőnek, melynek ágai minél fölebb, annál rövidebbek, s átmetszetben tekintve, egyenlő szárú háromszöget alkotnak, felül a csúcsával; míg ennél a háromszög csúcsa alul van, ott, a hol a törzsből az első — egészen rövid — ágak kijőnek s fölebb mind hosszabbak, leghosszabbak a legfelsők. Némely régi magyarázók úgy képzelték, hogy az egész fa, csúcsával földre, erősen szétágazó gyökereivel égnek fordítva áll. De ez sem a szövegből nem következtethető, sem természetileg el nem képzelhető.

140. *Ily szó hangzék.* A mértékletességre intő hangok s példák itt a fa lombjai közül hangoznak.

142. *S még:* itt következnek a mértékletesség példái, melyek a torkosság ellenében amaz erényre intenek. A fa sűrű lombjai

145. «A régi Róma hölgyei, ridegen
Csak vizet ittak.» — «Dániel nem ételt,
Csak tudományt sovárga éhiben.»
148. «Szép volt az első kor, aranyként fénylett:
Éhség a makkot izletessé tette,
A szomj nektárrá bérczi csermelykéket!»
151. «Méz s sáska volt, a pusztán szedegetve,
Keresztelő Jánosnak étele.
Azért dicső s nagy másoknak felette —
154. A mint az evangéljom festi le!»

közül hangzanak egyenként, egymásután. — Bezzeg, mondja az első, Mária csak a nászvendégek kielégitésére gondolt, mikor a kánai menyegzőben figyelmeztette fiát: hogy a bor elfogyott, nincs mit igyanak — (Ján. II. 3.) — s nem a maga szájára, melylyel most is a ti ügyeteket védi, értetek könyörög, nektek kér kegyelmet.

145. *Róma hölgyei* mértékletességéről sok adat szól. A példa itt annál hathatósabb, mert a következő énekben (XXIII. 94. s köv.) a florenczi hölgyek kicsapongása van leírva.

146. *Dániel*, a zsidó ifjú, Nabugodonozor király udvarában növekedve, három fiatal társával együtt, állhatatosan visszautasította a pogány királyi asztal ételeit, mivel azok a Mózes törvényeivel ellenkeztek. «És mind a négyöknek ada Isten tudományt és értelmet minden irásban és bölcseségben.» Dán. I. 17.

148. *Az első kor:* a mesés aranykor.

154. *A mint az evangéljom* . . . Mát. XI. 11. — Luk. VII. 28. «Bizony mondom, mindazok közt, kiket asszony szült, nincs nagyobb Keresztelő Jánosnál.»

HUSZONHARMADIK ÉNEK.

Hatodik kör: a Torkosak. — Forese Donati. — Nella. — A flórenczi nők.

Mig én szememmel akkép kutatám
A zöld lombok sürűjét mint a' szokta
Ki éltét veszti egy madár után —
Ki több atyámnál: «Fiacskám, — azt mondta —
Jőj már! Időnkkel gazdálkodni kell még,
Számunkra mely rövidre van kiszabva.»
Feléje fordulék s mentem sietvébb
Nyomán a két bölcsnek, beszélgetéssel
Kik útamat oly kellemessé tették.
S egyszerre hangzék jajszó, énekléssel:
Labia mea, Domine — oly hangok,
Mik kint s gyönyört egyszerre ébreszték fel.

1. *Míg én.* Dante azokat a beszédeket s intő szózatokat hallva a rejtélyes fa sűrű lombjai közt, szemeivel kutatta, ha megláthatná, kitől erednek azok. Oly figyelemmel, mintha madarászatból élne, vagy az volna szenvedélye s életét vesztené egy kis madár után.
4. *Ki több atyámnál* — természetesen Virgil, a ki az álmélkodásba mélyedtet sietésre inti.
9. *Kik utamat.* Virgil és Statius, elől menve, folyvást beszélgetnek. Dante rájok hallgatva, nem érzi az út terhét, a kellemes beszélgetés hallgatása közben.
11. *Labia mea, Domine.* — Zsolt LI. 17. Az én ajakimat, Uram

13. «Oh éd's apám, mi hang ez a mit hallok?»
Kérdeztem én. S ő — «Bizonyára árnyak,
Bünterhöket igy oldja föl siralmok.»
16. Mint vándorok, kik gondolkodva járnak,
Ha találkoznak idegen csapattal
Utközbe', megnézik de meg nem állnak:
19. Úgy jött utánunk, gyorsabb mozdulattal,
És utolérve elkerült s megbámúlt
Egy csapat szellem, néma áhitattal.
22. Szemök fekete gödre mélyre tágult,
Az arczuk ólom-színü s oly soványok
Hogy bőrük a csont formái után nyúlt.
25. Nem gondolom, hogy még a bőrig vánnyadt
Erysichtón is így kiszáradt volna,
Rettegve kínait az éh-halálnak.

nyisd meg és az én szám hirdeti a te dicsőségedet. — Azok, a kik ajakaikat a földön csak ételre-italra nyitották meg, vezekelve most az Isten dicséretére akarják megnyitni.

12. *Kint s gyönyört egyszerre.* A panaszos jajszók fájdalmas szánakozást, az ének s annak hangjai gyönyört ébresztettek egyszerre.

14. *Bizonyára árnyak* . . . Az előbbi hangok a fa árnyai közül, nem a vezeklő szellemektől eredtek; ezek azonban itt már tőlök.

24. *Bőrük a csont formái után.* Az egészen kiaszott ember bőre csontjaira tapadva, azok formáit veszi föl.

26. *Erysichtón.* Thessaliai. Isten-megvetésből egy Ceresnek szentelt tölgyfát kivágott. Ezért az istennő arra büntette, hogy örökké éhezzék, egyék és soha se lakjék jól. Mikor aztán minden vagyonát megette, eladta a saját leányát — s annak árából is kifogyván, saját teste húsát ette meg. A mythologiai kép erkölcsi értelmét szépen adja, e hely magyarázatában az Imolai Benv. Ramb. «Ez a torkos ember képe. Megeszi mindenét; azután eladja, a mi legbecsesebb, legszentebb volna is,

28. S — «E nép az» — mondám titkosan gondolva —
«Mely elveszíté Jerusálemet —
S Mária, fiát csőrével darabolva!»
31. Mint gyöngye-vesztett gyűrük a szemek;
S ki *omo*-t olvas ember-arczulatban:
Itt megtalálja könnyen az *m*-et,
34. Ki gondolhatná, hogy egy alma-szagban,
Vagy vizben, a sovár kivánat ennyi
Hatalma voln', nem tudva, hogy', se' honnan!

nejét, leányát, csakhogy szenvedélyének eleget tehessen. Végre eladja magát, becsületét, meggyőződését, lelkiismeretét, hizelgő, talpnyaló lesz, csak hogy teste ehessék, megeszi lelkét.»

28. «*E nép az.*» — A zsidó nép, mikor Titus megostromolta Jerusálemet. Az ostrom alatt, írja Flavius Josephus, az egykorú zsidó történet-író, oly nagy volt az éhség, hogy az ostromlottak rakásra hullottak.

30. *Mária* . . . Ugyan ő, ugyan e napokról egy borzasztó tragikus esetet ad elő. Egy gazdag, jótékony nemes nő, Eleazár főember leánya Mária, míg a bő eleség készletéből tartott, az éhezőkkel osztotta meg mindenét; mikor mindene elfogyott, megőrült az éhségtől, és saját fiát megsütötte — fogaival (a szövegben: *csőrével*, ragadozó madár képét adja) marczangolta s lakomára hítta az éhezőket, de azok — megborzadva az őrült tettől, szétszaladtak. — A kiéheztetett nép végre föladta a várost; Titus azt fölgyújtatta s a zsidó népet szétszóratta a birodalomba.

31. *Mint gyöngye-vesztett gyűrük a szemek.* Ily modern ízlésű hasonlat ritka Danténál. De három szóval ily tökéletes s a mellett oly szép: csak Danténál található.

32. *S ki omo-t olvas.* Lásd a Bevez. Érték.

34. *Ki gondolhatná.* Dante el nem tudja képzelni, hogy egy alma szaga — vagy a fris víz locscsanása, oly étvágyat vagy szomjat költhessen, ott — v. ö. XXV. 21. v. — «hol nincs táplálkozás szüksége s gondja» — hiszen, az evangeliom szerint, a más világon «nem esznek, sem isznak». Még kevésbbé tudja

37. Csak bámulék ily nagy éhségöken, mi
Soványitá el igy? okát se tudva,
Ily kérgesekké hogy mi birta tenni?
40. S im, feje mélyiből, mintegy odúba
Esett szemét, egy árny rám vetve, hozzám,
Ekép kiáltva: «Mily kegy ez?» fordúla.
43. Sohsem ismertem volna őt meg arczán,
De a mit arcza eltitkolt előttem,
Egyben világos lőn hangjából aztán.
46. E szikra fénye fölgyújtotta menten
Megváltozott vonási hű emlékét —
És a Forese arczára ismertem.
49. «Ne nézd — igy esde — bőröm rühességét,
Mely kicserélte szinét is annak,
Se hústalan testemnek aszott kérgét:

megérteni, mikép soványodhatnak el ily rémletesen? E kételyeit majd alább, az imént idézett helyen, adja elő s nyer részint Virgiltől, részint Statiustól felvilágosítást. Az elsőre, már ez énekben (61—69) meg van adva a válasz.

40. *Mintegy odúba:* a soványság miatt mély szemgödör odva.

42. «*Mily kegy ez?*» mily égi kegy engedi, hogy téged itt láthatlak?

44. *Világos — hangjából.* Az arcz, a soványságtól, ismerhetetlenné változva; a hang a régi maradt.

48. *Forese:* Donati Forese, Danténak neje (Donati Gemma) után rokona s kedves barátja is; testvére Corso Donatinak, a fekete párt vezérének, kit Dante a pokolba kárhoztatott (v. ö. Purg. XXIV. 82.) s Piccardának, kit a paradicsomra méltatott (Parad. III. 49.). Ez a Forese, ki a közéletben s pártokban nem szerepelt, csak jó czimbora, inyencz és mulatni szerető ember volt, kedvtelésből költészettel is foglalkozott, Dantéval versekben versengett, olykor — ha összezörrentek — gúnyverseket is csinált Dantéra, de találkozásuk s beszélgetésök hangjából következtetve, földi viszonyuk, ha nem volt is mindig egyformán szivélyes, egészben véve barátságos maradt.

52. De szólj valót magadról — s kik utadnak
E vezetői? Ki ez a két lélek?
— S ne hagyj el, ajkid mig választ nem adnak!»
55. «Arczod, — kit halva is megkönnyezélek —
Nem kisebb bánatot szül, látva most azt,
(Szólék) — vonási mint elferdülének!
58. Az égre, szólj, mi az, mi igy megkoppaszt?
S szólnom ne kívánj, a mig ily csodám van;
Ki másra gondol, okosat nem mond az.»
61. És erre ő szólt: — «Vízben és plántában —
Örök tanács szerint — valami rejlik,
A mitől én, lásd, ily soványra váltam!

49. *Ne nézd.* Ez egy szó egyszerű értelme fölött is iveket írtak össze s nagy vitát támasztottak a Dante-magyarázók. Egyik felekezet azt mondja, ez a *ne nézd* (non contendere) csak annyit akar mondani, rá se figyelj, tekintetbe se vedd, meg se lásd, hogy ily rühes, kérges vagyok. Nem, úgy mond a másik felekezet: azt teszi, azért hogy ilyen vagyok, ne vesd meg kérésemet, felelj kérdésemre. — Hát érdemes ilyesmi fölött vitatkozni? — A magyar «ne nézd» mind a két felfogásnak megfelel, inkább az utóbbinak, mely szerint fordított a derék Witte is.

55. *Arczod — kit halva is.* — Halottul is megsirattalak: de igy látni arczodat, kétszeres bánat!

59. *A míg ily csodám van.* Míg ily csodálkozás foglal el, nem birom úgy összeszedni magamat, hogy okosan felelhetnék.

62. *Örök tanács szerint* — úgy van teremtve — s úgy van rendeltetve a víz s a növény, hogy legyen benne valami vágygerjesztő. Szomjat és éhet (vágyat evés-ivásra) gerjesztenek az emberben s a földi torkosoknak itt az szolgál vezeklésül, hogy a gyümölcs és a víz éhet-szomjat gyújt bennök, melyet ki nem elégíthetnek, a mely annálfogva folytonosan gyötri. Ezt pedig nem a látás, hanem a *szag* révén eszközlik, nem

64. S mind, azt a dalt kik sirva itt éneklik,
Mérték fölött ott a torkuknak élvén,
Ezt szomjjal, éhhel tisztulván, vezeklik.
67. Vágyunk, evés-ivásra, a szag révén
Gyúlad ki, az — egy alma, vagy a zöldre
Szétfreccsenő vizek terméke lévén.
70. És nem csak egyszer újjul meg, e körbe'
Keringve itt, e büntetés, kinunkra.
Kinunkra? — ugy kell mondanom: *gyönyörre*,
73. Mert az a vágy vezérli itt útunk' a
Fához, mely örömmel mondatta: *Éli*,
Krisztussal is, vérét adván javunkra.»
76. — «Forese — szóltam én, felelve néki —
A nap, melyen te jobb-léttel cserélted
Ama világot, még alig öt évi.

a szin, vagy alak, hanem a szag az étvágy- és szomjgerjesztő, a szag mely az almából, vagy a zöldségen szétfecscsenő vízből árad ki, azoknak a terméke.

70. *És nem csak egyszer.* A feljáratnál talált fához hasonlót fog találni Dante, a következő körbe fölvezető lépcsőnél ismét. De úgy látszik, a kör többi részében, a hova ők nem mennek, több ily fa is van még, mert Forese szerint nem csak egyszer újul meg a vezeklés — az éh és szomj — e kinja.

73. *Az a vágy*, a tisztulás s annak következtében az üdvözülés vágya. Merész fordulat, s az igazságnak nem is megfelelő azt mondani, hogy ugyanez a vágy (a tisztulás és üdvözülés) vágya mondatta Krisztussal is, az Éli-szót, a kereszten. Krisztus ezt: Éli, éli, lámma sabaktáni (Uram, uram, mért hagytál el engem) kínjai közt mondta a keresztfán, melyen önként halt meg, hogy másoknak üdvösséget szerezzen.

78. *Még alig öt évi.* Forese 1295-ben halt meg. A Dante kételyéről s az abban rejlő elvi kérdésről, a Bev. Ért.-ben is szóltunk.

79. Ha hát erőd korábban ére véget,
Vétkezni, még mint amaz üdvös bánat
Istennel ujra összekötne téged' :
82. Föl ide hogy' jövél ? — ott gondolálak
Találni, lentebb, hol idő-multával
Van helyrepótlás az idő-multának.»
85. Ő meg viszont : «Oly gyorsan ide-által,
A kínok édes ürmit élvezhetnem,
Nellám segíte sok siralma által.
88. Buzgó imái, sóhajtási, engem
Fölhoztak, ott hagyám a váró-sziklát,
A többi kör gyötrelmitől is menten.

83. *Idő-multával — idő-multának* — a megtérésre az életben elmulasztott időt annak harminczszorosával kell az előpurgatoriumban kipótolni. «Az időt idővel kell helyrehozni» szól az eredeti, még tömöttebben.

86. *A kínok édes ürmit* — mint már fentebb is (72. v.) mondotta : a kín, mit itt lelkök javára, tisztulására szenvednek, valódi gyönyör, édes üröm, tudva, hogy az által nyerik meg innen szabadulásukat s azután az üdvösséget.

87. *Nellám*, a Johanna rövidítése : Giovanella, Anella. A régi magyarázók sem tudnak róla többet ; Dante, a ki személyesen ismerhette mint rokona és barátja nejét, ismerhette erényeit, melyek az akkori Florenczben, annak a nőtársaságában páratlanúl állottak.

88. *Buzgó imái.* Az a gondolat többször volt már említve, hogy a hátramaradottak buzgó imái megrövidíthetik a vezeklés idejét, nem csak benn a purgatoriumban, hanem annak kapuján kívül, «azon a sziklán, a hol várakoznak» is.

90. *A többi kör.* A torkosságon kívül más bűnei is lehettek Foresének, melyek miatt az alsóbb körökben kellett volna vezekelnie. Nője imái ezektől is felmentették s egyenest ide, uralkodó bűnének e vezeklő helyére jöhetett.

91. Imádott özvegyecském antol inkább
Becsesb előttem s kedvesebb Istennek,
Erénye és jósága mentül ritkább.
94. Barbágiája mert a szárd hegyeknek
Jobb, mint a hol hagyám e szívem szentét,
Még ott is tán a nők szemérmesebbek!
97. Oh drága vérem, mit mondjak neked még?
— Már szemeimmel látom a jövőt,
A melyben e *ma* még nem is leend *rég* —
100. Midőn a szó-székről, a nép előtt
Tiltják a szemtelen florenczi nőknek:
Bimbóstol mútogatni kebelök'!

93. *Mentül ritkább:* «mentül inkább magára van» «è piú soletta». A világ s különösen a nők romlottsága, erkölcsi sülyedtsége miatt, melyre mindjárt hallunk egy erős vádbeszédet.
94. *Barbagia.* Szardinia egy hegyvidéke, melyben a vandalok hagytak egy telepet, mely bálványimádását s barbárságát soká megtartotta s a többi lakók által «barbaricinusok»-nak, lakóhelyök Barbagiának neveztetett. A nép később is megtartotta erkölcsi szilajságát s jelesen a nők szemérmetlenségöket, félmeztelenül jártak s némely tudósítások szerint közösségben éltek. — «A városba (Cagliari-ba) is mai napig nyitott mellel járnak be s szemérmet nem ismernek» — írják rólok a régibb Dante-magyarázók.
95. *Jobb, mint a hol . . .* Az eredeti ismétli: *mint az a Barbágia* a hol . . . Florenczet nevezi mintegy második Barbagiának, hol az erkölcsi sülyedés s jelesen a nők szemérmetlensége oly mérvet öltött, hogy tán még az igazi Barbágiában is szemérmesebb nők vannak, mint ott, hol «imádott Nelláját» hagyta. A florenczi nők közt uralkodó s egyre terjedő szemérmetlenség leírása foglalja el a következő terzinákat.
99. e *ma — rég:* nagyon közel jövő.
100. *A szószékről:* a szemtelenség annyira elárad, hogy a templomban, a szószékről kell majd ilyen tilalmat hirdetni.

103. Várták-e barbár vagy szerecsen hölgyek
Hogy kényszerítsék, testöket befedni,
Egyházi vagy más fenyitékkel őket?
106. De ha tudnák a szemérmetlenek, mi
Vár rájok, mit készítnek gyors hatalmak:
Már kezdenének sirni és szepegni!
109. Mert — ha előre látásim nem csalnak —
Jajgatni fognak, mielőtt pehelylyel
Jár, kit ma még csicsissel vigasztalnak.

103. *Várták-e barbár:* a szemérem ez érzete annyira természetes, vele született sajátja az embernek, hogy barbár, szerecsen, vad nép sem vár kényszerítést, sem egyházi, sem polgári fenyítéktől, arra, hogy meztelen ne járjon.

109. *Ha előre látásim:* Dante itt, szokása szerint, jóslatkép mondatja el a Florenczre 1300. után rövid idő alatt tényleg bekövetkezett csapásokat, melyeket — természetesen — az erkölcsi sülyedés méltó büntetéseül kiván tekintetni. Először a rablások, gyujtogatások, emberölések, melyek Valois Károly bejövetele (1302. november) után annyira elharapóztak; 1303-ban nagy utczai harcz a polgárok közt; ugyanabban az esztendőben nagy éhség; a következőben a város kiátkozása Prato bibornok által; a Carraja-híd beszakadása, melynél számos emberélet veszett el; ugyanazon évben (1304) a roppant égés, melyben ezerkétszáz palota s torony égett el. — De azzal a szóval, hogy a megjósolt csapások előbb bekövetkeznek, mint a mai csecsemők megszakállosodnának: a költő a valamivel későbbi csapásokra látszik czélozni; jelesen arra a nagy vereségre, melyet a guelf pártra állt florenczek 1315. aug. 29-én Uguccione della Faggiolától a ghibellinek vezérétől szenvedtek Montecatininél, melyben a város előkelői közül sokan vesztek el. Ha Dante itt, mint nagyon valószinű, csakugyan a montecatini-i csatára czéloz, abból biztosan következtethetjük, hogy a Purgatoriumnak, legalább *ezt a helyét*, 1315. után irta.

112. Testvér, azért tovább magad' ne rejtsd el:
Lásd, nem csak én, e nép mind arra néz,
Hol a napot te elfödöd testeddel.»
115. Mondék azért: — «Ha arra visszaméssz,
Hogy' éltem én veled és hogy' te vélem:
Annak ma is fájó emléke lész'.
118. Abból az életből ez lőn vezérem,
Ki ott elől megy — a minap, hogy *annak*
(A napra mutaték) hugát szemléltem
121. Ép, teli fényben — igazi holtaknak
Mély éjjelén vitt által, igazándi
Tagokba', mik most is nyomán haladnak.

112. — *magad' ne rejtsd el* — ne titkold ki-létedet.

113. *e nép mind* — t. i. összes vezeklő társai, kik szintoly kevéssé értik, mint ő, hogy Dante teste a napot elfedi — azaz árnyékot vet, mert a napsugár nem hatolhat át rajta.

116. *Hogy' éltem én veled* — együtt folytatott kicsapongó, erkölcstelen életmódjukra céloz; nevezetesen az asztal együtt élvezett túlságos gyönyöreire (mert e körben a torkosság bűneért vezeklők közt van Forese is).

118. *Abból az életből* — abból a bűnös, a testi gyönyörökben kéjelgő életből; nem átalában a földi életből, mert abból Dante még nem lépett ki végkép. *Ez* — t. i. Virgil.

118—121. *Annak — hugát szemléltem — ép teli fényben.* A nap hugát, a holdat, éppen töltekor. T. i. a földről távozása, s a túlvilág ösvényeire lépése, éppen a legközelebbi holdtöltekor történt.

121. *Igazi holtaknak* — nem mind, a ki a földre nézve meghalt, igazi holt: mert az üdvözültek örökre élnek s a purgatoriumban levők is új, örök életet nyerendők. Igazi holtak csak az elkárhozottak, kiknek mély éjjelén — a poklon — vezette őt át Virgil, igazándi tagokban, nem árny-testben.

124. Hű biztatásival föl készte hágni
E hegyre onnan — s e körűl kerengnem,
Hol, nyomorékok, leltek gyógyulást, ti!
127. Mindaddig elkisér, azt mondta, engem,
Mig ott leszek, hol Beatrice rám vár,
Tovább ő nem maradhat közelemben;
130. Virgil ez, a ki ezt mondván velem jár,
(S rá mútaték) — és az az árny e másik,
Kiért imént, hogy innen szabadúl már,
133. Hallátok az egész hegy rázkodását!»

125. *E hegyre onnan* — a pokol mélyéből, ide a purgatorium hegyére, Virgil hű biztatásaival (li suoi conforti) késztette, segítette őt felhágni, azon a meredeken, mely a pokol fenekéről, a föld középpontjáról, vezette idáig.

126. *Hol, nyomorékok* — az eredetiben, szó szerint — kiket a világ nyomorékokká tett, itt kiegyenesültök.

127. *Mindaddig elkisér.* Dante itt szokatlanúl beszédessé lesz; nem csak a kérdésre felel, hegy *ő* ki, hanem társait is bemutatja. Vagy régi barátja iránt válik oly bizalmassá, vagy a czélhoz közellét érzetében nyilatkozik meg ennyire.

131. *E másik* — Statius, kinek szabadulása örömére az egész hegy s annak minden körei, le az aljig, megrázkódtak.

HUSZONNEGYEDIK ÉNEK.

Hatodik kör: a Torkosak. — Forese Donati. Piccarda. Bonagiunta Urbiciani. IV. Márton pápa. Ubaldino dalla Pila. Bonifácz. Marchese. Gentucca. — Corso Donati. — A második rejtelmes fa. Mértékletlenség példái. — A mértékletesség angyala.

1. Beszéd a járást, járás a beszédet
Nem lassitá; haladtunk, szót is váltva,
Mint a hajó ér, jó szél hajtva, révet.
4. S az árnyak, mintegy kétszeres halálba',
Szemgödreikből úgy rám bámulának,
Élőnek látni engem, megcsodálva.
7. És én, megint beszédre nyitva számat,
Szólék: «E lélek, fölfelé lassabban
Megy, mint különben, kedviért e másnak. —

1. *Beszéd a járást.* Hasonló képet már Ariosto is használ az Orl. Fur. XXXI. 34. «Sem a menés miatt a beszélgetést, sem a beszélgetés miatt útjokat abba nem hagyák.»
3. *Jó szél hajtva* — mint a hajót a jó szél segíti révbe, úgy őket a kedv és vágy, az isteni kegyelemmel, vitte gyorsan előre.
4. *Mintegy kétszeres halálba*, szó szerint: mintha másodszor is meghalni látszanának. Meghaltak, mint emberi testek, s most mint szellemeknek, mély gödrökbe beesett szemeik másodszor is holtaknak láttaták őket.
8. *E lélek* — Statius, kinél — az előbbi ének végén — hagyta a beszédet. Azt mondja: Statius, mint felszabadult lélek,

10. De ha tudod, mondd meg, Piccarda hol van?
S mondd, van-e hires valaki, e körben
Kit látnom, e rám bámuló csoportban?»
13. — «Hugom — ha szebb vagy jobb volt-e, kiről nem
Tudom valóban — a magas Olympon
Ül diadalt már s koronának örvend.»
16. Szólt — s folytatá: «Senki nevét itt titkon
Nem tartjuk, mert oly aszottak vagyunk a
Nagy éhtől, ember-arcz sincs csontjainkon —
19. Ez itt — s mutatta újjal — Buonagiunta,
Buonagiunta da Lucca; s nézd e vázat,
Túl rajt', aszottabb mindnél, bőre, csontja.

gyorsabban haladna fölfelé; csak a Virgil (s vele a Dante) társasága kedveért megy lassabban mint különben menne.

11. *Piccarda*, kiről itt Dante kérdezősködik, a két Donati (Forese és Corso) nővére; kegyes hölgy, santa-clarai apácza, kiről bővebben lesz szó a Paradicsom III. énekében, a hol őt Dante találja a boldogok első körében.

12. *E rám bámuló* — árnyat vető testeért bámul rá az egész csoport.

14. *A magas Olympon:* Forese ezalatt a menyországot, az üdv magas lakóhelyét érti.

16. *Szólt s folytatá.* Az első kérdés után (hogy hol van a húga, Piccarda) most a másodikra felel, kik az említésre méltók, e körben vezeklők közül. Szükség is, mondja, megnevezni őket, különben rájok sem lehetne ismerni, oly aszottak, hogy emberi ábrázat sincs rajtok.

19. *Buonagiunta.* Csak megnevezi, egyebet nem mond róla; nem is szükség, mert Dante jól ismeri, mint kor- és költő-társát. Benv. da Imola így írja le: «B. da Urbiciani, becsületben álló ember volt, ékesen szóló és könnyen verselő, de szintoly könnyen ivó is». Dante levelezésben is állt vele. — Mindjárt alább meg is szólítja s költészetről beszélnek.

20. *Nézd e vázat* — a többinél is aszottabb alakra mutat, a kinek

22. Két karja közt tartá a szentegyházat,
Toursból való volt; most bőjttel vezekli
Az édes bort s bolséni angolnákat.»
25. Még névvel egyenként többet jelelt ki.
S neve neveztén mindenik tetszelgett,
Nem volt bosszús, jól láttam, érte senki.
28. Látám — s az éhtől minden foga reszket —
Ubaldin' dalla Pilát, Bonifáczot,
Ki görbe bottal pásztorolt sok lelket;

csak a csontja s a bőre. Ez IV. Márton, a ki toursi kanonokból lett római pápa, azután a III. Miklós után, kit Dante a Pokol XIX. énekében, a simoniacus pápák közt talált. IV. Márton egyházias ember volt, szigorral lépett föl; de inyencz szenvedélyén nem tudott fegyelmet tartani. A bolsénai (a pápai birtokbeli bolsenai tóbeli) angolnákat különösen kedvelte s a *vernaccia* nevű édes, de nehéz borban elevenen megfőzve, mértéktelenül élvezte. Hirtelen halállal lakolt érte, gyomorterheléstől guta ütötte meg.

26. *Neve neveztén* ... A purgatoriumban levők örülnek a földi ember ismeretségének s tetszik nekik, ha néven neveztetnek előtte. A pokolnak is csak legalsó köreiben, a megátalkodottak nem akarták, hogy megnevezzék, vagy tudomást vegyenek kilétökről.

29. *Ubaldino dalla Pila.* A már fölebb (XIV. én. 105. jegyz.) említett faenzai Ubaldiniak közül való, ki a Mugello melletti Pila nevű birtokától vette melléknevét, bőkezű, víg-életű lakomázni szerető főúr. — *Bonifácz* a legtöbb régi magyarázó szerint, ravennai érsek, X. Gergely pápa idejében. De családja s származása iránt nincsenek egy értelemben. Némelyek szerint az éppen imént említett Ubaldino dalla Pila fia, mások szerint a lavagnai Fieschi grófok közül való, mások szerint franczia eredetű s előbb párisi szerzetes volt. Mint érsek, pápai követ volt az egész Romagnára, majd IV. Honorius pápa követe Franczia országban. Kéjencz az asztal örömeiben —

31. S Messer Marchesét, a ki borban ázott,
Szomjas se volt bár, Forliban ráérvén,
S jól nem lakék bármennyit lakomázott.
34. De — mint ki kémlel s választ — ugy tevék én
A luccaival, hogy legjobban tudta
Mind közt, ki voltam, rajta észrevévén.
37. Mormogva, nem tudom mit — hogy *Gentucca* —
Hallám azon helyről, a hol szenvedte
A büntetést, mely őt igy megszapúlta.

de erről közelebbi adatok nem említtetnek, hanem ha csak a Dante e sora után, ki őt a purgatorium e körébe helyezte. 1295-ben halván meg, Dante, mint kortársa, tudhatott róla s lehetett oka, a mért ide helyezte.

31. *Messer Marchese.* Erről sem tudnak semmi bizonyost a régi magyarázók. Boccaccio szerint az Ordelaffiak, Dante Péter szerint az Argugliosiak családjából való. Venturi mondja róla — de honnan vette, nem mondja, azt a kis adomát, hogy pinczemestere egy izben mondván neki, hogy az emberek azt mondják felőle, hogy mindig iszik, azt felelte: «Mondd meg nekik, hogy mindig szomjazom». Forliban, a víg élet helyén lakván s más dolga nem lévén, ráért mindig inni.

34. *Mint ki kémlel s választ:* úgy tett, mint a ki körülnéz, szemügyre vesz mindenkit s aztán egyet kiválaszt, a kit megszólítson.

35. *A luccai* . . . A fentebb említett Buonagiunta, Dante ismerőse s költőtársa, ki őt szintén megismerni látszott.

37. *Gentucca.* Ez a szó, vagy név is sok gondot adott a magyarázóknak. Némelyek közfőnévnek vélik, mikor gentuccia valami póriast, közönségest, aljast jelent s a sor azt tenné: mormogva nem tudom, mi aljas vagy pórias szavakat. — Többen azonban tulajdonnévnek, egy előkelő, szép és erényes luccai hölgy nevének, kit Dante, számüzetése idején megszeretvén, érte Luccát is — melyről különben rossz véleményt táplált, megszeretendi. Ez utóbbi magyarázat helyességét támogatja az

40. — «Jó lélek, szólék, melynek oly nagy kedve
Van szólni vélem, hadd halljam beszéded' —
S engem s magad' szavaddal enyhíts meg te!»
43. — «Egy lányka él, még nem hord fátyol-éket,
— Szólt ő — kiért a várost, hol születtem,
Megkedvelended, rá bármit beszélnek.
46. — Most érd be ezzel — s menj elégedetten,
S ha mormogásom félrevezetett:
Majd a való megoktat mindenekben.
49. De szólj, ha jól sejtem ki-létedet:
Te vagy, ki igy kezdéd új énekedben —
«*Hölgyek — kik szerelemhez értetek*» ?»
52. S én erre: — «Én olyan vagyok, ha engem
Szerelem ihlet, följegyzem, — s a hangot
Mit bennem ő ad, azon mód' kizengem.»

alábbi 43—45. sorok értelme is; ámbár viszont vannak, a kik az ott említett leányka alatt Alagiát értik az V. Adorján pápa unokahúgát, kiről a Purg. XIX. 142. sorában volt szó.

38. *Azon helyről* — a beszélő torkából, a hol bűne (a torkosság) büntetését, az éh-szomjat, leginkább sínylette.

43. *Még nem hord fátyol-éket.* Még hajadon leány. Mint korunkban fejkötőt, akkorban fátyolt csak a férjes nők hordhattak.

47. *S ha mormogásom* ... Ha torokhangom' tisztán meg nem értheted, majd a való, a tények, megmondják szavaim értelmét. E jóslat szintén elmúlt időt tesz a jövőbe, mert mikor ezt írja, akkor Dante már megismerte a luccai nőt, kivel viszonya, a magyarázók többségének véleménye szerint, tiszta és nemes maradt.

51. *Hölgyek, kik* ... Dante egyik canzonéja, Beatricéhez, a *Vita nuová*-ban e sorral kezdődik:

Donne ch'avete intelletto d'amore —

új éneknek nevezi a szóló, ki maga is költő volt, de a régi, mesterkélő iskolából, mert Dante új nyelvet, új modort hozott

55. — «Oh társam — így szólt — most értem, mi tartott
Engem s a Jegyzőt s Guittonét oly távol
Az édes új világtól, mit ma hallok.
58. Most látom én, hogy kezetekben a toll —
A benső szózatot mikép követte,
S miért maradtunk mi oly messze attól!

be a költészetbe: azt a közvetlenséget, azt a mesterkéletlenséget, az érzésnek azt a természetes s önkénytelen kiömlését, melyet a következő terzinában (52—54.) oly szépen, mint találóan rajzol.

56. *S a Jegyzőt* — viselt hivatala után így nevezték a siciliai Giacomo da Lentino — a XIII. század idején élt s II. Frigyes korában virágzott olasz költőt. Crescimbeni, a Volg. Poesia Történetében azt írja róla, hogy Dante is nagyrabecsülte; több költeményét közli gyűjteményében: többi közt «Égbe szállt hölgyéhez» címűt is. — *Guittone* (Fra G. d'Arezzo) az előbbinek kortársa, a Vidám Barátok szerzetes rendének tagja, kiről már a XI. é. 97. soránál is volt szó, a többi Guido közt, kik az elsőségért versenyeznek a Dante előtti költészetben. Ő volt, ki a sonett-alakot, jóval Petrarca előtt, megállapította. A prózai levél műfaját is ő emelte első virágzásra s e nemben példány a florenciekhez írt levele. — A luccai Buonagiunta, ki itt beszél, szép jellemzését adja a következő (57—62.) sorokban, a Dante s társai által követett igaz költői iránynak, a bensőség s valóság nemes kultuszának! Különösen a 61. és 62. sorban élesen itéli el a mesterkélt hatás-vadászatot, mely tetszni vágyát túlhajtva, észre sem veszi, hol tér el az igaz útról, a valódi bensőségtől, mely egyedüli eszköze a tiszta és maradandó költői hatásnak. «Nevezetes — jegyzi meg Philaletes — mint vonul át ez a két ellenkező költői irány az egész olasz költészeten, még a legnagyobb lángelmék műveiben is. A mesterkélt irányt Ariosto, Tasso, Petrarca képviselik, a természetest Boccaccio. Dante hatalmas lángesze egyesíteni tudta mind a kettőt. Ilyen styl kellett a Divina Commedia megirásához!»

61. Ki tetszni-vágyát többre erőltette:
Nem veszi észre, téves útra hol mén!»
— S elhallgatott, mint kielégittetve.
64. S mint a daruk, a Nil partján telelvén,
Majd össze-össze gyűlnek nagy csoportba,
Majd sorba' mennek, gyorsabb szárnyra kelvén:
67. Ugy mind e nép, ki ott volt, forditotta
Egyszerre arczát s gyorsan ment a járat,
Könnyítve vágy s testök sovány mivolta.
70. S mint a ki már az ügetésbe fáradt,
Elől bocsátja társait — s leghátul
Ballag, mig új lélekzetet találhat:
73. Igy engedé a szent serget magától
Elől Forese — s csatlakozva hozzám
Kérdé: — «Viszont ha' látlak ujra mától?»
76. — «Hogy meddig élek, nem tudom — viszonzám —
De nem lehet olyan gyors visszatértem,
Hogy jóval hamarabb ne vágyakoznám.

64—69. *S mint a daruk*, szemléletes, festői kép. A könnyen mozgó, forduló lelkek különben is emlékeztetnek a vándor-madarakra.

73. *Igy engedé a szent serget* — t. i. a lelkeket. Ismét egy szemléletes igaz kép, nyomon az előbbire s rokon azzal.

74. *Forese*, ki már előbb, a másik ének végén föllépett s emennek elején Danténak az itt vezető lelkek közül többeket bemutatott. Most miután Buonagiuntát engedte egy darabig beszélgetni vele, menni hagyja a serget előre, hogy hátul maradva ismét Dantéval, egykori barátjával, bizalmasan beszélgethessen.

75. *Viszont ha' látlak — ?* Mikor jössz újra ide közénk? Tudván, hogy Dante most testben s csak átmenőben van itt a lelkek országában, a kérdés egészen természetes. — Olyan a Dante felelete is: nem tudhatom meddig élek, de nem jöhetek oly hamar, hogy még előbb ne óhajtanék jőni.

79. Mert az a hely, hová van kötve éltem,
A jóságtól üresb lesz napról napra,
S a végromlásba hajlik észrevétlen!»
82. — «Menj! — monda — azt, ki a főbűnös abba':
Farkára kötve viszi egy vad-állat,
A völgybe, hol nincs jobbulás, ragadva;

79. *Mert az a hely:* Olaszország s jelesen Florencz, hol túlvilági utazásakor (1300) még élt, de a hol a viszonyok ránézve egyre rosszabbakká s végre tarthatatlanokká kezdettek válni.

82. *A ki főbűnös abban* — t. i. a florenczi erkölcsök s pártviszonyok megrontásában. A magyarázók ezalatt egyhangúlag Corso Donatit, a szóló (Forese Donati) tulajdon testvérét értik, a florenczi Guelfek (feketék) vezérét. A pártember erősebb a testvérnél, hogy ily gyűlölettel nyilatkozik tulajdon testvéréről — s tegyük hozzá, hogy sok részben igazságtalanul is. Az elfogulatlan történetírók, még ghibellin érzelműek is, Donati Corsót «szép, nemes tartású és előkelő magaviseletű, vitéz és ékesen szóló, tetterős férfiunak» rajzolják; így Villani s a fehér érzelmű Dino Compagni is, bár ez utóbbi Catilinához hasonlítja, a ki nyugtalan, felforgató szellemű, a gonosz hajlamú aljnéppel szivesen szövetkező stb. Annyi bizonyos, hogy Donati Corso volt a Valois Károly behivásának s a fehérek Florenczből kiüzetésének a főeszközlője. A hatalmas pártember tragikus vége megfelel annak az erőteljes és plasticus költői képnek, a melyet arról Dante itt a testvére szellemével rajzoltat elénk. A fehérek kiűzése után Donati Corso csakhamar meghasonlott előbbi párthiveivel s elvesztette uralmát felettök. Leányát Uguccione della Faggiolához adván nőül, ezáltal gyanussá vált a feketék előtt. Magát akarván a város podestájává tenni, ellenségei bevádolták őt a podesta – az agobbiói Pier della Branca — előtt s ez őt maga elé idéztette s meg nem jelenvén, mint makacsot elitélte. Most a pártütő a város egy részét eltorlasztotta s magát, mint védvárba vette oda. De ostrommal kizavartatván, futásban keresett menedéket. Kösvényével nem birt erősen ülni lován s a veszett állat, a nagy

85. És a szilaj ló egyre jobban vágtat,
Gyorsabban egyre, mig szétzúzza szinte
S az út felén csak egy undok hullát hagy
88. Ama körök (s az ég felé tekinte)
Már nem soká forognak, mig előtted
Világos lesz, mit szóm csupán érinte.
91. De most maradj el, nem szabad itt többet
Veszítenem, mert az idő itt drága,
Ha párosan tovább is igy követlek.»
94. S mint olykor egy lovag, gyorsan kivágva
A lovagok sorából, tör előre,
A támadásban első lenni vágyva:
97. Úgy sietett ő, mindet utolérve;
S magam maradtam én ama kettővel,
Ki a világnak volt két nagy vezére.

hajszában neki vadulva, levetette hátáról s (bár ezt a történetírók nem említik) a kengyelbe akadt lábával meghurczolta. Üldözői úgy verték agyon az útfélen. — Az itt adott kép azonban, a pártszenvedély paripájára ülés s arról lebukás és meghurczoltatás allegoriájának is beválnék.

88. *Ama körök:* az égi körök, jelesen a Napútja, mely egy év alatt fordul egyet.

89. *Már nem soká forognak.* A fentebb leírt esemény, a Donati Corso halála, 1307-ben következett be, hét évvel az itt adott jóslatos elbeszélés s Dante túlvilági útja (1300) után.

91. *Nem szabad itt többet veszítenem* ... Ezt a purgatoriumbeli lelkek, kiknek szüntelen kerengeniök kell a nekik kimért körben, ismételve mondják, mentségül s figyelmeztetésül.

94. *S mint olykor egy lovag* ... ismét egy eleven szemléletes kép, a sorból — harcz- s dícsvágytól sarkalva — kivágó s előretörő lovagról. Forese Donati, beszélgetés közben elmaradva társaitól, igy tör előre s megelőzi mindet.

98. *Ama kettővel:* Virgillel és Statiussal.

99. *Két nagyvezére:* az eredetiben: marescalchi — tábornagyok.—

S a mint oly messze hagya minket ő el,
Mig szememmel csak oly távol követtem
Mint szavait rá figyelő elmével:
Egy másik almafát, gyümölcsterhelten
S zöldelve láték — nem is igen messze,
A mint szemem' egyszerre ráemeltem.
S láték, emelt karokkal, esedezve,
Alatta népet, vágygyal csüggni rajta,
Mint gyermekek, sováran révedezve.
Kérelmeikre még választ se' kapva,
Attól, ki hogy sarkalja, a mit kérnek
Nem rejti el, de fönn, maga-ra tartja.

A marsall szó eredetileg lovászmestert jelent, de már Dante korában is tábornagyot, fővezért jelentett. Statiusnak talán sok is ez az elnevezés!

101. *Míg szememmel* csak oly távol követhetém, mint az imént jós-szavait figyelmemmel; oly messzi jövőbe jósolt, hogy Dante nem birta jól megérteni s valóság gyanánt állítni maga elé.

103. *Egy másik almafát*: az elsőt a torkosok e körébe föllépte után mindjárt találta volt (XXII.131). Ez a második nem utolsó a körben, de Dante nem az egész kört — sőt annak csak kisebb részét — járja be, ő csak kettőt lát a sok közül; ellenben a vezeklő szellemek az egész körben keringve, mindeniknél megtalálják a tisztulás lelki gyakorlatát.

105. *Szemem egyszerre ráemeltem*: előbb Corso D-t követte tekintetével; most a kör fordulatánál egyszerre tűnik szemébe a fa.

106. *Emelt karokkal, esedezve*. A vezeklő sereg úgy áhitozik s eseng a fa izes gyümölcsei után, mint a sovár gyermekek; vágyukat sarkalja, hogy szemeikkel látják a miután sovárognak, de a kitől kérik, nem is felel kérelmeikre, hanem elérhetetlen magasságban tartja s mutatja nekik vágyuk tárgyát; végre látva, hogy úgy sem érhetik el s hiába sovárogják — kiábrándultan, csalódottan térnek vissza.

112. Aztán — kiábrándultan visszatérnek.
Mi meg a fához érni sieténk, mely
Nem engedett ily sok könynek s könyörnek.
115. — «Csak menjetek, közel se lépve, még fel!
A melyből Éva ett, föntebb van a' fa:
Ez is abból sarjadt s növekedék fel!»
118. Igy szólt a lomb közt, nem tudom ki hangja.
S mi, Virgil, Statius s én, kikerülők,
A meredek bérczfal felől haladva.
121. — «Gondoljatok — szólt — a felhő-szülött
Elátkoztakra, kik gajdulva tolták
Theseus ellen kettős kebelök'.

115. «*Csak menjetek*» — az első fából is hangzott, a lombok sűrűjéből, hasonló rejtelmes hang. Amaz így szólt vala: «Ez élelemre hasztalan sovárgtok» (XXII. 141) — ez arra sürgeti: csak tovább, még fölebb! A jó és gonosz tudásának fája, a melyből Éva evett a paradicsomban, még fölebb van, ott áll most is, a purgatorium hegy-tetején, a földi paradicsom közepén. Ez is abból a fából sarjadt s növekedék fel . . . a testi vágy, ugyanannak a fának a hajtása; s éppen az iny-érzék kivánsága, a melynek az Éva engedetlenségében legtöbb része lehetett!

118. *Nem tudom ki hangja.* Valamely angyal, a kör őrangyalai, a vezeklés és tisztulás intézői közül. Úgy látszik mindenik fához van egy ily angyal rendelve, ki a vezeklőket önuralomra, kivánságuk legyőzésére intse s így vezeklésüket irányozza, tisztulásukat elősegítse.

120. *A meredek bérczfal felől.* A fa az út közepén áll; a hely szoros s biztosb a fölmeredő hegyoldal, mint a mélység felől kerülni meg.

121. *A felhő-szülött elátkoztak:* Ixionnak, a Felhőktől, szörnymagzati, a centaurok, fél-ló, fél-emberek, azért kettős keblűek, kik a Piritousz és Hippodámia lakodalmán, édes bortól megrészegedve (gajdúltan) a menyasszonyt el akarva rabolni,

124. S a héberekre — kik hasalva olták
Szomjuk', de Gideonnak nem kellettek,
Mikor a Midiánt megostromolták.»
127. Két part között, ekép szorúlva egynek,
Menénk, a torkosság bünit hallgatva,
Mik hajdan ily silány jutalmat vettek.
130. Majd a magános úton, a szabadba',
Menénk ezer, vagy több lépésre, bátran;
Gondolkodón, de szótalan haladva.
133. — «Mit jártok itt ti, gondolkodva, hárman?»
— Egyszerre hangzék. Összerezzenék én,
Mint gyáva félős barmok az igában.

Theseus s vitézei által üzőbe véve, általa legyőzettek, nagy részök el is esett. A megbüntetett torkosság példái.

124. *S a héberekre.* A midianiták elnyomván a hébereket, támasztá Isten Gideont biróul, s mondá, szedjen össze hadat s menjen a midianiták ellen. Fölkelvén minden fegyverfogható, az Úr sokallá, s parancsolta Gideonnak, bocsássa el a had feleslegét. Ez megtörténvén, maradtak még is tízezren. Az úr ezt is sokallá, csuda által akarván megszabadítani a népet, hogy ne dicsekedjék a maga erején való szabadulásban. Ekkor Gideon egy folyóhoz vezette a népet, hogy szomjukat oltsák. Háromszázan csak letérdeltek s tenyerökkel merítettek vizet; a többi mind lehasalt s úgy «nyalva a vizet, mint az eb szokott». Gideon mindezeket visszaküldte s a háromszázzal megverte a Midiánt. (Bir. VII. r.) Philaletes is megjegyzi, hogy a példa nem szerencsésen van választva; a vízből való ily (bár állatias) ivás még nem torkosság; a torkosságnak Dante a bibliában sokkal erősebb példáit találhatta volna (Noé, Lót stb.)

127. *Két part* — a föl- és lemenő — között.

130. *Magános úton:* túl a fán s az alatta csoportosuló lelkeken, a a hol az út szabad volt.

136. Oda tekinték: ki az? — látni égvén,
S még olvadt érczen, üvegen, sosem volt
Kemencze-tüzben oly piros meleg fény,
139. Mint láttam itt ezen — ki szeliden szólt:
«Ha föl akartok jutni, térjetek be —
A ki akar, itt erre fölmehet jól.»
142. Látása szemem fényét úgy elvette,
Hogy mesterimhez visszafordulék
Mint a ki megy csak hallástól vezetve.
145. S mint hajnalt hirdető májusi lég
Mozgása által illatot hint szerte —
Mert fű- s virág-illattal eltelék:
148. Ugy érezém, hogy lágy szellő seperte
Homlokom' végig s érzém, hogy toll-hegygyel
Ambróziának illatát lehelte.
151. S hallám szavát: *Boldog, ki oly kegyet lel,*
Hogy iz-érzéke csak elégre vágyik,
Mohó étvágygyal keble nem telett el
154. *S nem éhezik — csupán az igazságig!*

136. *Oda tekinték: ki az?* A ki szólt, a kör fő-őre, a mértékletesség angyala. Az angyal fényességének s szárnyai illatos érintésének (137., 138., 145—150. s.) költői leirása még Danténál is ritkítja párját.

140. *Térjetek be* — a következő körbe felvezető lépcső itt is a hegybe van bevágva, azért kell *be*térni.

144. *Csak hallástól vezetve*, mint a vak, a ki nem látva, csak a hang után megy.

149. *Homlokom' végig* — a mint az angyal szárnya végével immár a hatodik P-t törli le a D. homlokáról.

151—154. *Boldog, ki* ... a nyolcz boldogság között van «az igazság éhezése és szomjazása»; ezt alkalmazza itt Dante megfelelő parafrázissal, némi szójátékkal is.

HUSZONÖTÖDIK ÉNEK.

Fölmenet a hetedik körbe. — A nemzés elmélete. A lélek befuvallása a testbe. — Légi test a halál után. — Hetedik kör: a Buják. — Szűzesség példái.

Az óra, sietést parancsolólag
Haladt; a nap a délkört a bikának
Átadta már s az éj a skorpiónak.
Mint ki megállót nem enged magának
S a kénytelenség hajtván, megy előre,
Történne bármi, egyenest továbbat:
Ugy haladánk mi, magasabbra törve,
Egymásután, oly szűk lépcsőn, hogy rajta
Csak egyenként juthatni a tetőre.

1. *Az óra* . . . Szórul-szóra így: az' óra volt, mely nem tűr akadályt, késedelmet — annyira előrehaladt.
2. *A nap a délkört:* a Nap a Kos-jegyben járván (tavaszi napéjegyen körül), mivel a Kos után a Bika jő s egy-egy égi jegy átlag 2 óra lefolyása alatt követi egymást, ennélfogva a Bika d. u. 2 órakor volt a délkörben. Ugyanakkor a Föld tulsó oldalán az éjféli délkört a Bikával átellenes Skorpió égi jegynek kelle elfoglalnia. — Mivel e szerint délutáni két óra volt, sietniök kelle, hogy az est beállta előtt még a hátralevő hetedik kört is bejárhassák. Ezért van a sietség, melyet az 1. sor jelez s a 4—7. sorok leírnak.
8. *Oly szűk lépcsőn* — a feljárat a hetedik körbe.

S mint gólyafi, mely szárnyát próbálgatja,
Repűlni vágyván — s meg' meg' leereszti,
Nem merve még hogy fészkét odahagyja:
Ugy voltam én — mint ki a szót megkezdi,
Meg' elharapja s látni rajta mindjárt,
Hogy kedve volna valamit kérdezni.
S kegyes atyám, bár mily sietve is járt,
Nem hallgatá el, de — «Pattantsd ki (monda)
Ajkad kérdésre megfeszített ijját!»
Megnyitva ajkam', neki bátorodva,
Kezdém: — «Soványnyá válni hogy' lehet,
Hol nincs táplálkozás szüksége s gondja?»
— «Ha Meleágert még el nem feledt'd,
Egy üszök égtén hogy' emésztetett meg:
E kérdést oly nehéznek nem leled.

10—15. Vágyát és habozó félelmét s tartózkodását két egyenlő értelmű s egyaránt találó képpel rajzolja, a repülni vágyó s nem merő gólyafióka és a szólni akaró de nem merő ember (önmaga) hasonlatában.

16. *Sietve bár* — sietö járását félbe sem szakítva, meg sem állva, szól s biztatja Dantét, hogy mondja ki, mi bántja.

18. *Ajkad kérdésre* . . . Szó szerint: pattantsd el beszédednek a vasig feszített íjját. A nyílvesszőn t. i. egy kis hegyes vas-pont van, s ha az íjjat addig feszítik, míg a húrra tett nyílvesszőn a vas az íjjat éri, akkor már lőni kell.

20. *Soványnyá válni:* ez a kérdés gyötri Dantét, mióta a torkosak lelkeit elsoványodva látta, holott a lelkeknek ételre s italra szükségök s gondjok sincs. — Virgil a kérdést először két példával igyekszik megvilágítni (22—27.), egygyel a görög mondából, egygyel a mindennapi élet tapasztalásából; amaz azt mondja, hogy nem csak valódi, hanem képzelt, rejtelmes tűz is megemésztheti az embert; emez, hogy a test tényleges mozdulásinak az árny (vagy tükörkép) — bár nem valódi — mozdulási felelnek meg.

25. S ha arra gondolsz, hogy rángó szemednek
Tükrödben szintoly rándulás felel:
Mi most nehéz is, könnyünek lelended.
28. De hogy kedvedre mélyedj ebben el:
Im Statius, megszólítom s megkérem,
Gyógyítsa szomjadat beszédivel!»
31. — «Ha most a végzet titkát én beszélem,
Mentsen ki (Statius szólt): hogy bár te itt vagy,
De kérésednek nem lehet kitérnem.»

22. *Ha Meleágert.* Meleáger, bosszúból megölte két nagybátyját, Plexippust és Toxeust, mivel nejét, Atalantát, kisebbítették. Anyja, Althéa, meg akarván bosszúlni megölt fivéreit, elhatározta, hogy elveszti Meleágert. Mikor Meleáger született, a három párka egy fa-szilánkot dugott a tűzhelyen égő tűzbe, azzal a jóslattal, hogy a gyermek addig él, míg az a szilánk el nem ég. Anyja a szilánkot kivette a tűzből, mielőtt meggyúladna, s gondosan elrejtve, megőrizte. — Most elővette, meggyújtotta. Mire a szilánk elégett, Meleágert is belső tűz emésztette meg. — Dante, mondja Philaletes, annál alkalmasabbnak találta e mondást itt idézni, mert korában hasonló babona élt a megbűvölt viasz-bábokról, melyek egy-egy egyén hasonlatára készítve, a mit a varázsló ezekkel tett, az történt az illető megbűvölt egyénnel is; ha a báb szemét kiszúrta, az egyén is elvesztette szemét, ha annak karját eltörte, azé is eltört, stb.

29. *Im Statius.* Virgil nem elégszik meg az általa adott képleges magyarázatokkal, mert érzi, hogy azok Dantét sem fogják kielégíteni, azért az elméleti magyarázatért Statiushoz utasítja. Némelyek szerint itt Statius a természet-bölcseletet van hivatva képviselni. Mi, Scartazzinivel, azt hiszszük, Virgil azért bízta a magyarázatot Statiusra, a keresztyénre, mert ő (Virgil) a Plato bölcsészetének a híve volt, a ki szerint a lelkek öröktől fogva vannak, s a megszületett testbe a csillagokból szállnak alá s a test halála után újra a csillagokba térnek

S kezdé: «Fiam, ha kérdő szavaidnak
Választ adok: te vésd elmédbe jól,
S az a Miként-re téged megtaníthat.
A legtökélyesb vér, mely nem hatol
A szomju érbe — s úgy marad egészbe',
Mint asztal végén maradék utól:
A szivben az minden testrészre nézve
Alakitó erőt nyer, mint a többi
Mely szétömöl, s alkot csak egy-egy részbe.
S átszűrve, a szív abb' a tagba önti
— Melyről hallgatni jobb — s rendes mederbe,
Idegen vérbe harmatoznak csöppi;
Itt egy a mással gyorsan keveredve
— Szenvedni ez, az hatni alkotott,
Tiszta s nemes helyről levén eredve —

vissza. Ez, a keresztyén tanok szerint, téves. S Virgil (vagyis Dante) keresztyén magyarázatot akart itt adatni.

32. *Hogy bár te itt vagy:* Statius menti magát, hogy bár Virgil jelen van, a ki bölcsebb nála, mégis ő magyarázza meg az örök végzet titkát — az ember-teremtés, a nemzés elméletét — azért teszi, mert Virgil kivánja úgy, a kitől semmit sem tagadhat meg.

34. *S kezdé:* — Itt kezdi Statius a nemzés amaz (Aquinoi Tamás tanainak megfelelő) elméletét kimagyarázni, — hogy ebből aztán a kérdésre adandó feleletét elvonhassa, — melyről a jelen fejezet Bevezető Értekezésében bőven szólottunk s melyet e jegyzetekben ismételni szükségtelen volna.

37. *A legtökélyesb vér*, melyet a szív a férfiúi mag képzésére mintegy visszatart; míg a többi az erekbe szét megy s itt húst, ott bőrt, körmöt, hajat stb. képez, egyes tagokban, ennek az egész testre van alkotó s képző ereje.

44. *Melyről* . . . szó szerint: melyről hallgatni szebb, mint szólni . . . Mi is lehetőségig követjük a költő tanácsát.

49. S helyére érve hatni kezd legott,
Megalva elsőbb, megélesztve aztán
Mit anyagával egybe állatott.
52. És a ható erő lelket fakasztván
— A milyen a növényé, csakhogy ímez
Már révbe' van, amaz még félutaztán —
55. Eladdig munkál, mig megmozdul, érez
Mint tengeri puhány, és hasonitja
Szerveit rendre, nemző erejéhez.
58. Ekkor, fiam, terjedve s alakítva
Hat az erő, mely a szivből eredt,
Hol minden tagnak megvan magva, nyitja.
61. Állatból hogy' lesz ember: az neked
Még nem világos — ámde épp e pontban
Egy nálad bölcsebb is megtévedett.
64. Tanában ő a lélektől elvontan,
Külön vevé s gondolta az értelmet,
Mert szervet ennek nem találа ottan.

48. *Tiszta s nemes helyről*, t. i. a szívből, mely a többi vérből kiválasztotta.

53. *A milyen a növényé* — csakhogy ez nem fejlődik tovább, végczélját elérte, amaz — az emberi lélek — e ponton még fele úton, fejlődésben van.

63. *Egy nálad bölcsebb is.* Maga Aristoteles, vagy magyarázója Averroés — ha t. i. mesterét félreértette. Melyiké a tévedés, mely mindjárt alább (64—67.) van elmondva, abban a Dante magyarázói nem egyeznek meg. A skolasztikusok, hogy Aristotelesről — a kire ők is esküsznek — elhárítsák a vádat, azt vitatják, hogy Averroés félreértette, mert Aristoteles nem úgy mondta. Nekünk a kérdés egészen közönyös s azért nem is vitatjuk tovább annál, a mit felőle a Bev. Ért.-ben mondottunk.

De most ez igazságnak nyisd ki kebled'
S tanuld meg azt, hogy mihelyt a magzatban
Az agyvelőnek alkotása meglett:
A Végok, szent örömtől áthatottan
Tekint a természet e remekére
S új szellemet fuval belé legottan,
Teljes erővel, mely magába véve
Mit ott hatót talál, egységbe olvad,
Mely érez, él s bemélyed önnönébe.
S hogy szavamon ne bámulj: elgondolhatd
A nap hevét, mely borrá lesz, vegyűlve
A nedvvel, mit a tőke magából ad.
S ha Lachesis fonálja leperdűle:
Megvál a testtől — és viszi magába
A földit és az égit egyesülve.
Egyéb erői mind némára válva;
Emlékezés, akarat, értelem
Tevékenyebbek, mint első korába.

70. *A Vég-ok*, lo Motor primo — a Teremtő Isten. Maga is örül a teremtés oly remekének, minő az emberi agy.

75. *Mely érez*, — érez, a külvilág behatásaival szemben, bemélyed önnönébe, öntudata van s megismeri önmagát, közvetlenül.

77. *A nap hevét:* a kép találó s az újabb természet-bölcselők által is elfogadható. A nap heve sem visz valamely új anyagot a szőlő nedvébe, csak ható erőt, mely azt átalakítja; így a lélek a testi szervezetbe.

81. *A földit és az égit*, — a földi alatt nem az anyag, hanem a tehetségek s erők értetnek. Ezek közül is azonban azok, a melyek csak az érzékek által működnek s nyilvánulnak: aluszszanak, elnémúlnak mintegy. Ellenben a tisztán szellemiek: értelem, emlékezés, akarat, tevékeny működésben maradnak, sőt még élesebbekké válnak, mint míg a testtel együtt működtek. L. a Bev. Ért.

85. Meg sem pihenve, hull önkénytelen'
Csodásan egyik vagy a másik partra
S ott ismeri föl utját hirtelen —
88. S mihelyt a lég ott őt körülfoglalta:
Képz'-ereje köröskörül sugárzik
Ugy — s annyira mint mig a test takarta.
91. És mint a lég, ha nedvtől bőven ázik,
Visszaverődve rajta idegen fény,
Különböző szinekbe' hogy pompázik:
94. Ugy ott a légkör, hozzá közeledvén,
Azon alakba idomúl, mit rányom
Ereje ált' az, ott elhelyezkedtén.

85. *Meg sem pihenve* — rögtön a halállal, a testtől való elválása után. *Önkénytelen* . . . magától. Itt Dante többszörösen ellentmond magának. Egy ízben (Pokol XXVII. 12. s köv.) azt mondta, hogy a Montefeltroi Guidó lelkét a pokolba egyenest vitte egy ördög; máshol (Purg. V. 104. s köv.) a Buonconte lelkét szintúgy egy angyal. Máskor ismét (Purg. II. 96.) Casella azt panaszolja, hogy három hónapnál tovább kellett a testtől elvált lelkének bolyongania, míg sorsa eldőlt, hova menjen a két part közül. — E két part egyike, mint tudjuk: az Acheron alvilági folyó partja, hová a pokolra szánt lelkek esnek, másika a Tiber torkolata, hol azok a lelkek gyűlnek össze, kiket az angyal hajójába szed s a purgatorium lábához visz. Azért a lélek csak az egyik vagy másik partra jutva, ismeri föl örök sorsát.

88—102. Statius itt a légies, árnytest, képződését írja le.

90. *Úgy s annyira.* Érthető átalában, hogy a lélek ható s alkotó ereje a testtől megválva is oly módon s mérvben nyilvánul, mint a testben. De valószinűbb itt a szorosb értelmezés, hogy a lélek képző ereje a léget úgy, oly alakba és méretekbe idomítja, minő teste volt. Innen van, hogy az árnytesteket fölismerheti az, a ki őket a földi testben ismerte, mert alakjukat megtartották.

S mint kicsi láng-nyelvecske, nagy tüzlángon,
Megy ezzel együtt, merre ez verődik:
Az új alak, melyet maga után von
A szellem, úgy megy; s mert ehez képződik:
Árny a neve — s belőle szervez minden
Érzéket is, egész a látérzékig.
Innen tudnak nevetni, szólni innen;
Innen — mit e hegyen észlelhetél —
Sohaj az ajkon, könny a szemeinkben.
És a szerint, mint más-más vágya kél
Vagy indulatja: alakúl az árny át.
— Ez oka annak, mit nem érthetél!»

91. *Es mint a lég, ha nedvtől* . . . A nedves légben van a szivárvány, a napfény visszaverődése.

96. *Ereje ált' az*, t. i. a lélek.

101. *S belőle szervez minden érzéket*, mint a teremtő s alakító erő, a magzatban, a test anyagaiból képezi, idomítja a testi szerveket, a legmesterségesebbig, a látás érzékeig, úgy a légből vett árny-testben is. Azért ezek az árnytestek is látnak, hallanak, éreznek, úgy mint a valódi testek. Ez által vannak az érzékektől függő működések is, nevetés, sirás, beszélő képesség; innen még a vágyak s indulatok is — melyek szerint alakúl azután az árnytest.

108. *Ez oka annak.* A Dante kérdésére, a messziről vett hosszú értekezés után rövid a felelet. Ha a testtől megvált lélek előbbi teste alakjához minősíti s idomítja a levegőből vett árnytestet, ha ez a lélek belső indulatainak enged s azok szerint át meg át is alakúlhat, — megérthető, a mit előbb nem érthetél, hogy vezeklésül a földi torkosságért, a még le nem küzdött szenvedély elsoványítja az árnytestet is, bár annak eledelre szüksége nincs s nem tulajdonképeni éhség és szomj gyötri, csak a még meg nem tisztult, le nem vetkezett szenvedély.

E közbe már a végső kör határát
Elértük; és itt jobbra fordulánk,
Magunkat itt most új gondnak adván át.
A sziklapartból itt magasra láng
Csapott ki; visszaverni azt a járdán
Nagy szél emelkedék — korlát gyanánt.
Csak is egyenként meheténk, a párkány
Szélén — az egyik oldalon a lángtól
A másikon a lebukástól tartván —
Vezérem igy szólt: «Itten igazán jól
Szorosra tartanod kell szemed fékét,
Nagy baj eredhet itt egy kis hibából.»
Summae Deus clementiae hangzék még
Felém ama nagy lángból — és az ének
Indíta hogy fordúlva arra néznék.

111. *Új gondnak:* új látvány, új gond; most már nem gyötör az előbbi gond: hogy' sóványodhatnak el a lelkek?

114. *Korlát gyanánt.* A sziklából láng csap ki; a láng mindenfelé terjedvén, természete szerint, az egész körútat elfoglalná, hogy menni sem lehetne rajta. Azért a párkány széle felől szél emelkedik, mely visszaverje s a meredek falhoz nyomja a lángot s mintegy korlátul legyen annak, hogy az egész útat egész a külső széleig el ne foglalhassa. Így egy kis szabad járás marad a külső szélen, melyen egyenként, egymás után, elmehetnek.

120. *Egy kis hibából:* a legkisebb félrelépés vagy a lángba, vagy a mélységbe taszít.

121. *Summae Deus clementiae.* Ily kezdetű ének a ker. hymnariumban csak egy van, a Szűz Mária hét fájdalmáról szóló ének, de az ide nem illik. Van azonban egy, *Summae* **parens** *clementiae* kezdetű, melynek, különösen második és harmadik strófája egészen a szüzesség utáni vágy kifejezője. Dante valószinűleg — s ebben minden magyarázója egyetért — ezt akarta idézni. Némelyek szerint régen az az ének első sorá-

124. S látám: a lángban hogy jár a sok lélek,
S szemem' megosztva, most az ők s magam
Lépéseit fölváltva figyelém meg.
127. S a mint az ének végső szava van,
Mind ezt kiálták: *Férfit nem ismértem* —
És halkan a dalt kezdik újonnan.
130. Végezve meg' kiálták: *Erdejében*
Járván Diána, onnan Hélikét
Elűzte, Vénus mérgétől elérten —

ban parens helyett Deus szót használt; mások szerint nem, de Dante a negyedik sorból vette a Deus szót a parens helyére. A négy első sor így van:

Summae parens clementiae,
Mundi regis qui machinam,
Unius et substantiae,
Trinusque personis *Deus*.

126. *Lépéseit fölváltva* . . . A mellett, hogy a maga lába alá nézett, nehogy félre lépjen, nem állhatta meg, hogy a tűzben járó lelkekre is ne figyeljen.

127—135. A hymnus éneklését befejezve a végső szóig — a szüzességre emlékeztető példákat emlegetnek; először a Szűz Mária szavát, melylyel az angyalnak felelt, midőn az jelenté, hogy fiút szülend. «Mi módon lehetne az, holott férfit nem ismertem?» (Luk. I. 34.) Aztán újra eléneklik az egész éneket; végeztével a Diána szüzi felháborodását emlegetik, a ki szolgálólányát, Callisto (görögül: Hélikė) nymphát, ki Jupitertől megesett, szerelemre gyúlva, kiűzte erdejéből s medvévé változtatta, s midőn fia, Arzas, éppen le akará lőni, Jupiter mindkettejöket égbe ragadva, ott csillaggá tette (ez a Nagy és Kis Medve csillagzata). — Erre megint az éneket mondják végig; azt törvényes házasságban élő férfiak és nők példái emlegetésével váltogatják. E mód enyhíti kínjokat, a tűzben égve. — *Vénus mérgétől:* a szerelem tüzétől.

133. S aztán megint mind kezdte énekét.
Aztán a hűség s házasság szerinti
Szűz férjeket és nőket emliték.
136. S e mód, hiszem hogy kinjokat enyhitni
A tűz lángjában, mindennél erősebb;
E gond s e táp ha balzsamát ráhinti,
139. Begyógyul attól ez a legvégső seb . . .

138. *E gond s e táp* . . . E gond: a szent ének ismétlése; e táp: a jó példákon való táplálkozás. A hasonlat az orvostanból van véve, mert gond és táp gyógyítja a sebeket.
139. *Ez a legvégső seb:* a hetedik P.: a bujaság vétke, mely a Dante homlokára is az utolsó sebet metszette s a purgatoriumban a lelkeket gyötrő sebek közt is az utolsó.

HUSZONHATODIK ÉNEK.

Hetedik kör: a Buják. — Két csoport, ellenkező irányban. — Bujaság példái: Guido Guinicelli. — Arnauld Dániel.

1. Mig igy egymás után a szikla-szélnek
Mentén menénk: «Vigyázz! — és azzal érd be,
— Szólt mesterem többször — hogy megintélek!»
4. A nap sugára a jobb vállam' érte
S fényével már az egész napnyugatban
Átolvasztá az égkék-szint fehérbe.
7. Árnyammal én még izzóbbnak mutattam
A lángot — és e jelre már, sok lelket
Gondolkodóba esni láttam ottan.

4. *A nap sugára* a jobb vállam' érte. A mint a hegyet kerülve, már az egész kerületnek közel felét meghaladták, egészen déli irányban mennek s tehát jobb oldaluk egyenest nyugotnak fordulva. A nap már délután, alkonyra hajlik s így jobb vállukat éri.

6. *Az égkék-szint fehérbe* — a nap közelében, fénye által világítva, az ég kékje fehérbe olvad; lementéhez közeledve — délután 4—5 óra közt — az egész napnyugat így fehérbe borúl. A költők a hetedik körbe fölmenetellel mintegy harmadfél órát töltöttek el.

7. *Árnyammal én még izzóbbnak* . . . Az ellentétnél fogva; a setét árny mellett az égő láng még vörösebbnek, izzóbbnak látszik. Világos (io facea *parer*), hogy Dante itt ennél többet mondani,

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Ez volt az ok hogy jobban rám figyeltek
S beszélni kezdtek rólam, mondogatva
Felőlem: «Ez nem látszik ám árny-testnek»,
Majd némelyik, mihelyt volt módja abba',
Mindig vigyázva bár, felém közelge,
Tovább se' lépni mint a láng nyalhatta.
— «Oh te, ki hátrább jársz, nem röstelkedve —
De tiszteletbül tán — a többieknél,
Felelj, tűz- és szomj-gyötröttnek nekem, te!
S nem én vagyok csak, a kit érdekelnél:
Rá mind e nép szomjabb, mint fris hullámra
Ind s æthióp, ki örök láng alatt él.
Mondd, hogy' van az, hogy tested, fal módjára
Áll a nap ellen, mintha a halálnak
Nem is jutottál volna még horgára?»

vagy értetni nem akar; Philaletes azonban arra a (kisérletek által bebizonyítható) természeti tüneményre viszi azt át, mely a napfény mellett a kisebb (pl. gyertya-)láng *tényleg csekélyebb* fénynyel, intensiv erővel ég. Dante azonban e tüneményt nem ismerte s nem is céloz reá.

9. *Gondolkodóba esni* — a többször ismétlődő meglepetés, bámulás, gondolkodóba ejtés stb.

14—15. *Mindig vigyázva.* A lelkek kiváncsiságból, közelítve Dantéhoz, hogy jobban láthassák s szólhassanak vele — de a lángból kilépniök nem szabad — arra tehát mindig vigyáznak.

16. *Nem röstelkedve* — nem restségből maradt hátrább, hanem bizonyára tiszteletből a két érdemesebb társ iránt.

19. *A kit érdekelnél:* szó szerint: a kinek feleletedre szüksége volna; mondhatnám, szinte jó rimmel, így is:

S nem én vagyok csak, kinél szavad elkél.

22. *Mondd, hogy' van az . . .* a purgatoriumbeli lelkek által úntig ismételt kérdés. De oly természetes, hogy szinte lehetetlen mellőzni. Dante s Virgil már oly sokszor megfelelnek, magyarázatokkal, rá, hogy itt a költő inkább félbe szakíttatja magát

25. Igy szóla hozzám egyik — s óhajának
Meg is feleltem volna, a midőn egy
Újabb jelenség ott befogta számat.
28. A lángoló út közepén im jőnek
Uj csapatok, ép' amazokkal szemben,
A kik figyelmem' ragadák előbb meg.
31. Mindkét felől sok árny, tolongva, sebten
Jött szembe; egymást futtában csokdosták,
De meg sem állva e gyors üdvözletben.
34. Találkozóban egymást igy nyaldossák,
Szaglálva, barna sorban, sok kis hangya,
Kémlelni tán egymásnak útja-, sorsát.
37. Végezve a találkozót azonba',
Mindnek — alig vagy egy lépést se tettek —
Csak túlkiáltni egymást vala gondja:

(27. v.), mintsem újra ismételje. Alább (55—58) mégis elmondja, de egészen új változatban.

29. *Amazokkal szemben.* A kiket előbb láttak, mikor felértek, a lángok közt járni, azok is haladtak és pedig abban az irányban — jobb felé — a merre a költők is megindultak; így történt, hogy ez is, a ki megszólította — s kit alább (a 92. sornál) név szerint is meg fogunk ismerni, — velök együtt haladva ment. Most szembe más csapat jő ezeknek. Ez a jelenség, a pokolban is, a purgatoriumban is, előfordult a fukarok és pazarok körében. Itt is, ugyanazon bűnnek két különböző, vagy ellenkező árnyalatát fogja jelenteni, azért vannak a vezeklők két ellentétes s egymással szemben járó csoportra osztva.

32. *Egymást csokdosták.* Szent csókkal (mit, mint testvéri üdvözlés jelét számtalanszor említnek az új-testamentom apostoli levelei) vezeklik itt a lelkek a sok buja csókot, földi életökből.

34. *Találkozóban* . . . A hangyák találkozásáról e képet Virgil (Aen. IV. 404) s Ovid (Metamorph. VII. 624) is használták.

39. *Túlkiáltni egymást:* a két csoport különböző szavakkal, min-

40. *Gomorra s Sodoma* — az újon jöttek;
A másrész: *Pasifae tehénbe ment be,*
Bikát buja vágyára így siettet.
43. S mint a daru — a rífei hegyekbe
Egyszer, száll másszor a homok-vidékhez
Most a fagyot, akkor a hőt rettegve:

denik a *maga* bűnét jelzővel, igyekszik egymást túlkiáltani; nem egymást csúfolják, hanem önmagát vádolja mind a két fél.

40. *Gomorra s Sodoma.* Az egyneműeknek egymással való utálatoskodása, a sodomai bűn; a bujaság természetellenes nemében vétkeznek azok, a kik az új csoportban az előbbiekkel szemben jőnek.

41. *Pasiphae:* Apollo s Perseia nymfa leánya, a Minos felesége, állati buja vágyra gyuladt egy bika iránt (melyet Poseidón a tengerből hítt elő), s hogy vágyának eleget tehessen, mesterileg formált tehén-alakba bújt, melyre a bika rászökött. E természetlen szerelemből született a Minotaurus szörny. Mikép kell a második csoport e Pasifaéra emlékeztető kiáltozását érteni, alább a 82. sornál látandjuk; meg volt mondva a Bevez. Ért.-ben is.

43. *S mint a daru.* Természetes, hogy a darvak nem válnak két irányba a költözéskor, egyidőben; hanem nyáron északra (a rifei hegyekbe, az Uralba) télen a homok-vidékre, az egyiptomi partokra sietnek. A hasonlat tehát alig mondható találónak s innen a félreértés, mintha a költöző madarak *egy* faja (a daru) egyidőben oszlanék két részre; még Philaletes is így érti s ki is jelenti megütközését fölötte. De Scartazzini figyelmeztet, hogy Dante nem írja *volano*, repülnek, hanem *volasser*, repülnének, föltételesen. Igy a hely értelme tulajdonkép ez volna: *mintha* a darúk, egyrész a rifei hegyekbe, másrész a homokvidékre *szállana:*

«S minth' a darúk, a rifei hegyekbe
Egyrész, más szállna a homok-vidékhez
Ez a fagyot, amaz a hőt rettegve . . .»

Úgy jő ama csoport épp', ugy megy épp' ez;
S az első dalhoz sirva visszatérnek
S mindegyik a reá-illő igékhez.
S mint az imént, úgy fordultak felém, meg'
Ugyanazok, kik előbb szólitának
S szemökből látszott, szómra hogy lesének.
S látója kétszer szívök óhajának,
Szólék: «Ti, kik már biztosak a békét
Előbb-utóbb elérni, kedves árnyak!
Se nyersen, éretten se hagytam én még
Testemet ott lenn; hozom mindenestől,
Vérével egyben izmai szövedékét.
Hogy vak tovább ne légyek: egyenest föl
Megyek; egy hölgy ott megszerezte nékem:
Itt járnom, ki se lépve földi testből.

47. *Az első dalhoz:* a Summæ Deus Clementiæhez, mint a XXV. végén.

48. *A reáillő igékhez* a 40—42. sorokban.

52. *Látója kétszer* — már az előbb is (10—14), most újra (51) kimutatták, mennyire szeretnének szót hallani Dantétól s felvilágositást nyerni felőle.

53. *Kik már biztosak . . .* Az, hogy a purgatoriumban vannak, biztosítja nekik, hogy előbb-utóbb a teljes üdvöt elnyerendik.

55. *Se nyersen, éretten se.* A Dante kifejezés-módja szerint kétféleképp érthető: sem ifjan, sem aggon; vagy: sem a halálra készületlenül, azon nyersen a bűnben, sem a halálra elkészülten, megéretten.

58. *Hogy vak tovább ne légyek* — hogy lelki szemem, a túlvilág látása által, megnyíljék az isteni törvény megismerésére.

59. *Egy hölgy ott megszerezte nékem* — ki az a hölgy? a legtöbben e kérdést föl sem teszik, oly természetesnek találják (némelyik ki is mondja), hogy Dante nem is érthet alatta mást, mint Beatricét. Scartazzini igen érdekesen s elmésen bizonyítja, hogy nem Beatrice, hanem maga a Szent Szűz értendő

61. S minél előbb betöltve már úgy légyen
Fő-vágyatok s lakhassatok ama
Legtágasabb s szeretet-teljes égben:
64. Mondjátok — hadd tegyem papirra, ha
Élek — ti kik vagytok s ki az a más nép
Mögöttetek, mely arra rohana?»
67. Igy jő zavarba hegylakó s nem másképp,
Igy némul el nagy bámulás miatt, ha
Városba vadonat paraszt gyanánt lép:

a *Donna di sopra* (az ott fönn levő Hölgy) alatt; mert Danténak azt a kivételes engedelmet nem Beatrice, hanem maga Szűz Mária szerezte meg, Beatrice csak Virgilt küldte érette s elébe a purgatorium-hegy csúcsára a földi paradicsomba jő le. Bizonyítja ezt a Pokol II. 94–96. soraival is, hol éppen ily kifejezéssel van szó a Szent Szűzről. Eddig jól van s hajlandók vagyunk elfogadni a Scartazzini értelmezését, minden mások ellenére. De ő még azzal is akarja erősíteni a maga értelmét, hogy Dante itt nem a neki magának megszerzett kivételes kegyelemről (hogy testben itt járhat), hanem átalában az embereknek a tisztitóhelyre s innen az égbe juthatása megszerzőjéről van szó, az pedig csakugyan nem Beatrice, hanem Sz. Mária. Ez utolsó érvnek azonban egyenesen ellent mond a Dante szövege, mely szóról-szóra im ez: «Egy hölgy van ott fönn, ki azt a kegyet szerezte meg, melynél fogva a halandó részt a ti világotokon át viszem magammal». Igaz, nem mondja, hogy «*nekem* szerezte meg», csak hogy átalában megszerezte, *n'acquista* és nem *m'acquista*; de világosan mondja, hogy a halandó részt *én viszem magammal* (reco) — ez már csak nem szólhat másra, mint Dantéra.

63. *Legtágasabb*, a legfelső ég, az empyreum, az a legtágasabb és szeretettel teljes ég; ott laknak a boldog lelkek (ámbár a különböző planeta-körökben láthatók.)

67. *Igy jő zavarba*: mint paraszt ember a városba, hogy minden új előtte és minden zavarba hozza, úgy bámultak ezek a lelkek

70. Mint minden árnynak képe itt mutatta.
— De hogy megjöttek az elképpedésből,
Nagy szívbe' mely hamar meg van nyugtatva —
73. Igy szólt, ki hangját első emelé föl:
«Boldog te, a ki jobb életre gyüjthet
Tapasztalást itt, e határ-vidékről!
76. A nép, mely nem velünk jár, olyan bűnt tett
Mint Cæsar, a mért — diadalmenetben —
Regina-szóval bélyegzék meg őtet.
79. Azért kiáltnak *Sodoma*-t szünetlen,
Önvádolón, mint hallhatád, s növelve
A tűz-marást a szégyennel szivökben.
82. A mi bününk him-nős; de nem mivelve
Azt rendes emberi törvény szerint, csak
Mint a barom, otromba vágyra kelve,

is (mint a többi is, mindenik körben): élő embert, földi testben látva magok közt.

72. *Nagy szívbe'* — a ki széles látkörrel bír, az hamar megért mindent s hamar magához tér a bámulásból és könnyen megnyugtatható a felvilágosítás által.

74. *Ki jobb életre;* per viver meglio; némely régi kiadásban: per morir meglio. Végelemzésben mindegy, mert jól élni — föltétele a jól halni meg-nek. *Gyüjthet* — ide jő «e partvidékről», az eredetiben «e mi határvidékünkről» (delle nostre marche).

78. *Regina-szóval.* Cæsarról Svetonius jegyezte föl, hogy fiatal korában Nicomedessel, Bithynia királyával bujálkodott természetlenül. S ezért egy diadalmenetben (a Pompejus fiának legyőzése után) a katonák őt csufondárosan «Bithynia királynéja» névvel üdvözölték, mert Rómában szabad volt a triumfátort bármely régi bűnére emlékeztetni. Más alkalommal egy Octavius nevű, szabadszájú ifjú patricius, Pompejust királynak, Cæsart királynénak nevezte, nagy gyülekezetben.

80. *Növelve a tűz-marást.* Hogy magok nevezik meg s hirdetik így volt bűnüket, ez a szégyen jobban marja szivöket, mint a lángok.

85. Távozva — szégyenünkre — ajkainknak
Annak nevét kell ismételniök, kit
Silány deszkák barommá aljasíttak.

82. *A mi bűnünk him-nős.* Dante itt egy tulajdonnevet: Hermafrodita, mely köznévül is használtatik, melléknévül használ s a szóban levő bűnt nevezi him-nősnek. Mily bűnt ért alatta, e fölött nagyon elkülönböznek a magyarázók. Vannak, kik, a Pasifaé hasonlatából indulva ki, oktalan állatokkal való bujálkodást, vannak, a kik nőkkel, de természetellenes úton valót értenek. Mind a kettő inkább az előbbi csoportba (a sodomitákéba) foglalható, mintsem külön csoportot képezzen; s helyesen jegyzi meg Notter, hogy ily undok bűn elkövetői iránt oly finom érzésű ember, mint Dante, nem tanusíthatna oly tiszteletet, mint a milyennel alább a 97., 103., 112 s köv. és 138. sorokban szól. De ily magyarázatot sem a hermafrodita szó, sem a Pasifaé példája nem követel szükségkép. Amaz, mint a mythologiából tudjuk, hogy Hermes és Afrodite, szerelmök gyermekét, a mindkettejök nevét egyesítő bájos fiut, Kréta szigete Ida hegyén elrejtve neveltetvén, ott egy Salmaké nevű najád annyira belészeretett, hogy az istenektől azt kérte, egyesítsék őket — s nemöket — egy testben, hogy a szerelmi gyönyört folytonosan érezhessék: a mi meg is történt (Ovid. Metam. IV. 288—388). Igy tehát a *him-nős* jelző csak a két nem közti természetes szerelmi vágynak túlságát jelenti, melynek legteljesebb kifejezése a két nem teljes összeolvadása, egy egyénben egyesülése. A Pasifaé példája sem kivánja szükségkép, hogy azt egészen — a barommal való bujálkodásig — értsük; csak a fékezhetlen, túlhajtott, s ennyiben nem emberi mérték törvénye szerinti, sem ész, sem szemérem által nem fékezett s ennyiben baromi szenvedélyt érthetünk alatta.

87. *Silány deszkák.* A Pasifaé kivánságára, Dedalus mester által deszkákból faragott s összeállított tehén-alak, melynek üregébe bújt el Pasifaé. Az előbbi kifejezésben (85. s.) a szóló maga ad kifejezést annak a szégyenérzetnek, melylyel — az emberi méltó-

88. Most már tudod tettünk', bününk' s a többit —
De hogy megismerj név szerint — idő sem
Voln' itt, de én se tudnám valamennyit.
91. De hogy magamra nézt vágyad' legyőzzem:
Guinicelli Guido vagyok, — tisztúlva,
A vég előtt már bánkódván erősen.»
94. Mint a Lykurg buvában, anyjok' újra
Láttán a két fiú, szintugy tevék
Én is (habár nem oly magasztosúlva)

ságot lealázó rút példát kell, saját gyalázatukra, vezeklésül emlegetniök.

89. *Hogy megismerj név szerint.* A Dante kérdése: ti kik vagytok s ki az a másik nép (64) — tehette azt, mi bűnt vezeklők vagytok — ti s amazok; erre már megfelelt; de azt is: kik vagytok egyenként, név szerint. Erre itt idő sincs — mert mindjárt este lesz már; nem is tudná, nem is győzné — annyian vannak!

92. *Guinicelli Guido vagyok.* V. ö. a XI. 99-hez írt jegyzettel s a Negyedik fejezet Bev. Értekezésével. *Tisztúlva:* già mi purgo — már tisztúlok, mondja, mert még halála előtt erős megbánást érzett bűnei miatt. A kegyelem megnyerésére nincs biztosabb, mint idejekorán való bűnbánat.

94. *Mint a Lykurg buvában.* V. ö. XXII. 112. Mikor Lykurg, neméai király, nejét Hypsiphilét meg akarta ölni buvában, hogy ennek gondatlansága miatt kis fiát, Ofeltest a kigyó halálra marta, két idősb fia Thoász és Euneosz meglátva menekülő anyjokat, fölismerték s kitörő örömmel rohantak ölelésére. Ily örömmel fogadta Dante is a viszonlátott Guinicellit — bár nem ment éppen annyira örömében, mert nem ölelte meg, mivel a tűz lobogott kettejök közt s abba lépni nem mert (v. ö. 102. v.).

98. *Atyámnak* . . . Hogy Dante Guinicelli Guidót a saját s annyi «nala jobb szerelmi lantos» atyjának nevezi, alig vehető szószerinti értelemben. Igaz, hogy Guinicelli nem csak a szerelmi

97. A mint magától meghallám nevét
Atyámnak s annyi nálam jobbakénak,
Kik lágy szerelmek húrját pengeték.
100. Nem hallva, szólva sem, mélán menék csak
Mellette jó soká, mig őt nézdeltem,
A tűz se hagyván hogy közelb juthassak.
103. És a mikor nézésével beteltem,
Önként ajánlkozám szolgálatára
Oly szóval, a mely részesül hitelben.
106. S ő monda nékem: «Oly nyomot hagysz hátra
S oly tisztát bennem azzal, — a mit hallék,
Mit nem mos el, se gyöngit, Léthe árja.
109. De ha szavadban eskü szólt, avval még
Toldd meg: mi ok, mondd, szód- s tekintetedben
Mutatnod azt, hogy néked drága volnék?»

lyrában, de a bölcselmi irányúban is egyik előde volt Danténak, ki a Convitóban ennek egyik canzonéját magyarázó tárgyalásra méltatta s különben is Guido, mint az előbb idézett helyen (XI. 99) is kifejtettük, a XIII. századi olasz költők jobbjai közé tartozott; de azért távol van attól, hogy nem az elődök útján járó Dante őt atyjának nevezhesse; s vajjon kik azok a «nála jobbak» — vagy mint némely régi kiadásban áll «nála nagyobbak» (maggiori)?

105. *Oly szóval:* nem mondja meg, hogy mit mondott Guidónak, csakhogy olyasmit, a mi mindig hitelt nyer, tehát valamely igen komoly, esküszerű fogadást tett neki. Ez kitünik a Guido válaszából is, ki azt a szót eskünek vagy azzal egyenértékűnek vette (109. s.).

107. *S oly tisztát:* vagy oly világosat (tanto chiaro), oly félremagyarázhatlant.

110. *Mi ok.* Guinicelli, talán szerénységből is, melynek új jelét adja mindjárt (117) — nem tudja elgondolni, mi oka van Danténak őt oly nagyra becsülni.

112. Feleltem én: — «Sok édes énekedben
Van az, melyeknek — nyelvbe' mig az új tart —
Tentája is leend örökre becsben!»
115. — «Öcsém! (felelt) — az ott, kit újjam mútat,
(S elől egy árnyra mútatott kezével)
Müvésziebben művelé az új dalt.
118. Szerelmi dallal s prózai regével
Mindent felül-múlt, bármit mond a balga,
Hogy a limoges-i érne véle még fel.

113. *Van az* . . . e nagyrabecsülés oka. — *Nyelvbe' míg az új tart*: míg az új (akkori) költési modor érvényben marad.

115. *Az ott* . . . Az a kire Guinicelli újjal mutat, s kiről azt vallja, hogy ezt az új költési modort nála művésziebben művelé, Arnauld Dániel a jeles provencei dalnok, a ki 1180 és 1200 közt, tehát már egy századdal Dante kora előtt virágzott. A régi magyarázók nagyon kevés adatot közölnek róla, alig tudnak többet felőle, mint a mennyit itt Dantéban s még Petrarcánál találhattak, a ki azt írja róla, hogy a «provençal nyelvben a legjelesb újító volt» (summus inventor in lingva provenciali). Benv. Ramb. szerint szegénységben vénült meg, de akkor egy költeményét a franczia angol királyoknak s más nyugati fejedelmeknek megküldvén, ezek gazdag ajándékokkal viszonozták azt, mire az agg költő felkiáltott: «Látom, hogy az Isten nem hagyott el!» Az akkori krónika-írók sok érdekes adatot jegyeztek fel róla; de az elfogulatlanok itélete róla az, hogy nagy hirét s a Dantétól nyert kitüntetést alig érdemelte meg.

118. *Prózai regével.* A középkori romantikában próza alatt nem csak a kötetlen beszédet, hanem átalában az elbeszélő költészetet értették, ha kötött beszédben volt is. Egy spanyol epikus költő, Gonzalo de Berceo így kezdi a «Dicsőséges hitvalló Silosi Szent Domonkosról» szóló költeményét

De un confessor Sancto quiero fer una prosa,
Quiero fer una prosa en roman paladino — »

121. Nem a valót, csupán a hirt uralva,
Azt álliták magoknak véleményül,
A józan észt s az izlést meg se hallva.
124. Igy tettek Guittonéval réges-régtül,
Őt nagynak és hiresnek kikiáltva,
Míg sok jelesb érdem legyőzte végül.
127. De égi kegy ha oly előnynyel álda,
Hogy eljuthass a monostorba épen,
Hol Krisztus a szent társaság apátja:
130. Oh mondj egy miatyánkot akkor értem,
— Ha volna rá szükségünk *e* világban.
Hol nem vétkezni már többé nem érdem!»
133. S tán helyet adni, kinek épp utában
Állt, egyik árnynak, — mint a lebukó hal
A víz-fenéken, eltünék a lángban.

120. *A limoges-i* (olv. a limózsi) Gerault de Berneil, szegény eredetű, de tehetséges és tanult költő, a tizenharmadik század leghiresebb troubadourjai egyike. Nagy hire daczára Dante Arnauldnak adja az elsőséget felette, de az irodalomtörténet nem ért egyet vele. Raynouard (Choix de Poésie-jában) idézi a régi provence-i életiró e szavait róla: «valamennyi elődjét s utódát felülmúlta s azért a Troubadourok Mesterének neveztetett. A telet tanulmányaiban, a nyarat udvarról-udvarra vándorlásban töltötte, két dalossal, kik költeményeit énekelték».
124. *Guittonéval.* Lásd a XXIV. 56. sorhoz írt jegyzetet.
128. *A monostorba.* A mennyei paradicsomot hasonlítja szerzetesházhoz, melyben a szent-társaság (az üdvözült lelkek) apátja maga a Krisztus. — *Épen:* ha így, e testben oda is eljutnod engedi az a kivételes kegyelem, mely idáig jönöd engedte.
131. *E* világban: a hol ha akarnánk se vétkezhetnénk, azért nincs szükségünk «ne vígy a kisértetbe» — «szabadíts a gonosztól» — imatételekre.
134. *Egyik árnynak* — nem nevezi meg; de nem Arnauld-ot érti; ez elől járt, a kinek pedig helyet ad, az utána jött.

136. S ahhoz közelgve én, kit újjal s szóval
Jelölt ki, mondám: — «Leghőbb vágyam volna
Nevét szivembe zárni minden jóval.»
139. Az erre rögtön nyájas hangon szóla:
«Szives kérésed úgy meghata már,
Nevem ne légyen tőled eltitkolva.
142. Arnold vagyok, ki sir s dalolva jár,
Ki múlt bünére fájdalommal gondol,
S kéjjel az üdvre, mit remélve vár.

136. *S ahhoz közelgve:* Arnould Dániel, a provence-i troubadour, árnyához.

137. *Leghőbb vágyam volna:* udvarias (francziás) kifejezése* annak, hogy fő vágya volna megtudni nevét s azt kedves emlékében tartani.

140—147. Dante e nyolcz sort, melyet a troubadour szájába ad, provençal nyelven írta meg, ezzel is ki akarván tüntetni a költőt, a kit annyira megtisztel. Philaletes, Notter s mások, ó-német nyelven adják vissza, de példájokat én nem követhettem. Longfellow a szövegben adja a Dante szövegét s jegyzetben az angol fordítást; én megfordítva, ide irom a Dante provençal szövegét (melyet Scartazzini, külön tanulmányban, nyolcz különböző olvasásban idéz):

Tan m'abelis vostre cortes deman
Que ieu no'm puesc ni'm vueil a vos cobrire,
Jeu sui Arnaut, que plor e vau cantan:
Consiros vei la passada folor,
Eu vei jausen lo jorn, qu'esper, denan.

* Ugyanezt találta mondani Venturi is, de bezzeg kikapott Biagiolitól: «Átkozott mocskos kutya, a ki vagy, hogy mered ezt francziás udvariasságnak nevezni? Hogy mersz olyant mondani erre, a mit csak egy szatócs mondana? El veled! s átok reád!» — Nem tudom, mi hozhatta ily dühbe a tüzes olaszt!

145. Most az erőre kérlek, irgalomból,
Mely téged e lépcsőn az égbe visz be:
Emlékezzél javamra rólam ott jól!»
148. S mely tisztulást ad — elmerült a tűzbe.

Ara vos prec per aquella valor,
Que us guida al som de l'escalina,
Sovegna vos a temps de ma dolor.

(Szó szerint: Annyira megörvendeztet udvarias kérésed, hogy nem tudom s nem akarom magamat tőled eltitkolni. — Arnold vagyok, ki sír s dalolva jár. Töredelmesen nézem elmúlt bolondságomat s örömmel várom a napot, melyet hamar remélek. Azért kérlek, arra az erőre, mely vezessen téged a lépcső tetejére: emlékezzél meg akkor szenvedésemről.)

HUSZONHETEDIK ÉNEK.

Hetedik kör: a Buják. — A szűzeség angyala. — Átmenet a tűzön. — Följárat a földi paradicsomba. — A Dante álma. — Virgil utolsó szavai.

1. Mint mikor első súgara a helyre
Esik, hol Teremtője vére omlott,
Az égi Mérleg néz le az Iberre
4. S a Ganges habja déli hőbe' forrong:
Ugy állt a nap, nyugtára már hajolva.
S az Ur angyala ott állt s ránk mosolygott.

5. *Úgy állt a nap.* Hogy állt a nap? erre a kérdésre három csillagászati adattal felel Dante az ének első négy sorában. Jerusálemben éppen kél — mivel pedig Jerusálem ellenlábasa a purgatorium hegyének, tehát itt éppen lemegy: esti 6 óra és nehány percz. A mérleg az Iberre néz le, a nap a kosban levén, ennek pedig ellenlábasa a mérleg, tehát 180° fokkal jár előbb, vagy is naplementkor (esti 6 óra) 90°-kal van keletebbre az éjféli délkörben. A harmadik adat ennek megfelelő: hogy az Ebró (Iber, Spanyolországban) ellenlábasában, a Gangesnél, delel a nap akkor, a mikor a purgatoriumban lemegy. Ezzel a napnak négy főállása, egymással összevágólag van megjelölve. Jerusálemben kél; a Gangesnél delel; a purgatoriumnak lemegy; Spanyolországban éjfél van. «Mennyi kerülő beszéd ennek az egyszerű ténynek a kimondására: naplement van!» jegyzi meg az imént említett Venturi; s ezt Biagioli szó nélkül hagyja; pedig a Venturi megjegyzése, ha megrovás akar lenni, itt teljességgel nem jogosult.

6. *Az Úr angyala*, ki ezt a kört őrzi, természetesen a szűzi tisz-

A parton állt, láng visszafolyva róla,
S hangosbban mint mi tudnánk s élesebben:
Beati mundo corde! — ezt dalolva.
S aztán: «Tovább a tűztől érintetlen'
Itt nem mehetni jó lelkek! — de hallga,
Mi dal zeng ott túl — s lépjetek be menten.»
Igy szólt, a mint közel valánk; s őt hallva
Ugy érezém magam', halálra váltan,
Mint kit letesznek már a sirpadmalba.
Kulcsolt kezekkel, meggörnyedten álltam,
A tüzbe nézve — és eszembe jutván
A testek, melyeket már égni láttam.
Most jó vezérim énfelém fordúlván,
Igy szólt Virgil: — «Fiam, gyötrelmeket
Adhat csupán, halált nem, e lánghullám.

taság angyala lehet. Azért jelszava: *Boldogok a tiszta szivűek:* a jézusi nyolcz boldogság (Mát. V. 3—10) hatodika sorban; Dante ezt idézi utolsónak.

10—11. *Tovább itt nem mehetni.* Csak eddig tart a lángot az utról visszaszorító szél; itt az egész útat ellepi a láng. De egyszersmind itt van a feljárat a földi paradicsomba, a hegy fennsíkjára, azért ennél tovább menni nem szükség, még ha a láng útjokat nem állaná is.

12. *Mi dal zeng ott túl . . .* hívó dal a tűzön átmenetelre (58. sor). Azért hívja, e dalra figyelmeztetve, a tűzbe belépésre az angyal, hogy azon áthatolva, a lépcsőn fölebb mehessenek.

14. *Ugy érezém:* az angyal hívó szavára, a tűztől, melybe be kell menniök, úgy megrémült, szinte halálra vált, úgy érzé, mintha már temetnék.

17—18. *Eszembe jutván* — nem azokra gondol, kiket a pokolban látott égni, azok nem testek voltak. Hanem bizonyosan jelen volt valamely elitéltnek a megégetésénél, borzadva gondol vissza az elevenen megégetett ember kínjaira.

20. *Szólt Virgil.* Virgilnek minden ékesen szólását össze kell

22. Gondolj csak rá . . . ha én vezettelek
A Geryon hátán sértetlenűl ki:
Istenhez ily közel mit tehetek!
25. Hidd el, ha ezer évig kéne ülni
E láng gyomrába eltemetve néked,
Se' fogna egy hajszálad meggörbűlni.
28. Ha azt hiszed tán hogy megcsallak téged,
Lépj csak közelb és győződj meg felőle,
Ruhád szegélyét ha beléje értetd.
31. Csak tégy le — tégy a kishitűségről le,
Lépj bele bátran s jőj ki túl sértetlen!»
— Csak álltam, magam ellen, lebüvölve.
34. Látván, hogy állok makacsúl, egy helyben,
Szólt, megütődve kissé: «Ej fiam, ládd,
Beatrix s közted — e fal áll csak ellen!»

szednie, hogy a megrémült Dantét a tűzbe belépésre bírja. Azon kezdi, hogy az a láng oly természetű, mely fájdalmat okoz ugyan, de nem öl. Azután emlékezteti, hogy annál nagyobb veszedelmeken is átvitte őt a pokolban, különösen arra a rémes útra, mikor a Geryon-szörny hátán ereszkedtek volt le a mélységbe (Pok. XVII. 91. s köv.). Ott távol voltak az Istentől, az mégis megsegítette; hogyne itt — mikor oly közel vannak hozzá! Biztatja, hogy egy haja szála sem fog meggörbülni — biztatja, próbálja meg maga, tartsa a tűzbe ruhája szélét, meglátja, az sem fog elégni benne. Mind hiába, Dante nem mer belépni a tűzbe.

33. *Magam ellen.* Nem csak a Virgil tanácsaira, biztatásaira nem hajt, maga lelke is azt sugallja, kövesse mesterét, de ő maga ellen (az eredetiben: contra conscienza — a lelkiismeret szava ellenére) csak mereven, mintegy lebűvölve, egy helyben áll.

36. *Beatrix s közted.* Virgil, megütődve kissé, hogy a mi eddig soha nem történt, Dante az ő szavára nem hajt — az utolsó eszközhöz folyamodik: a Beatrice nevét említi, a

Mint Pyramus, hogy Thisbe neve hangját
Hallá, bár haldokolva, rá tekinte,
Mikor már vére mosta a szeder-fát:
Igy, makacsságom megpuhulva szinte,
Bölcs mesteremhez fordulék, hallván a
Nevet, mely egyre buzgott ereimbe'.
És ő fejét csóválva szóla: — «Lám, na!
Innen maradjunk?» — s úgy mosolyga, mint
Gyerekre, kit legyőz az alma csábja.
S elől a tűzbe lépve, visszaint
Még Statiusnak, hogy hátul követne,
Ki hosszasan kettőnk közt járt imint.

kitől már csak ez a *fal:* a tűz meredeken felcsapó lángja választja el; ha ezt átlépi, szemben fog állni szíve kedvesével.

37. *Mint Pyramus.* A monda ismeretes. A babyloni szerelmes pár, Pyramus és Thisbe, szülőik ellenezvén szerelmöket, egy szederfa alatt adtak végső találkozót, hogy ott együtt haljanak meg. Thisbe jelent meg először, de egy oroszlántól megijedve, elfutott. Pyramus nem találván kedvesét a kitűzött helyen, megölte magát. Thisbe visszatérvén, vérében találta. De a haldokló, kedvese hangjára, ki nevét említé, haldokolva még fölveté megtört szemeit (Ovid. Metam. IV.). — Így kap új erőt Dante, kedvese nevétől. — A mit a Virgil rábeszélései nem tehettek, e név, «mely egyre buzgott ereiben» — megtette.

43. *Lám, na!* A mindig komoly Virgil ez egyszer elmosolyodik s szelid gúnynyal tréfál Dantéval.

48. *Kettőnk közt járt.* Eddig — a fösvények körétül, a hol Statiust találták — mindig úgy mentek, hogy Virgil elől, utána Statius, leghátul Dante. Most Virgil int Statiusnak, hogy vegyék közre az emberi testben remegő költőt s úgy menjenek a lángba s azon által.

49. Hogy benn valék, magam' olvadt üvegbe,
Kihűtni, szivesen vetettem voln' tán,
Oly hő volt, minden mértéknek felette,
52. De éd's atyám, hogy megvigasztalódnám,
Menőbe' mind Beatrixről beszéle:
«Ugy tetszik látom szemeit már» — mondván.
55. Túlról kihangzó dallamhang vezérle,
S mi — hallgatván, mit szólanak igéi —
A fölhágónál léptünk a hegyszélre.
58. — *Venite, benedicti patris mei*
Hangzék, oly égő fényben, erejétül
Hogy elvakúltam s nem birám szemlélni.

49. *Olvadt üvegbe:* a tűz oly forró volt, hogy ahoz képest az olvadt üveget is hűsnek képzelte Dante.

54. *Látom szemeit már.* «E hölgy szemei: — mondja Dante, a Convito II. 16. fejezetében — az ő bizonyításai, melyek behatnak az érzelembe s magokba szerelmesítik a lelket.» — «A Beatrice szemei — mondja Buti — a legfinomabb és leghathatósabb érvek, milyenekkel a theologusok csak birnak, az Isten szemléletére és felfogására s a lelkeknek erre képessé tételére.» Ne felejtsük el, hogy ha Beatrice Danténak nemcsak tiszta szerelme tárgya, hanem allegoria is (mint nála minden) — akkor éppen a theologia (az istentudat) allegoriája.

55. *Túlról kihangzó dallamhang* — melyre az angyal már a 12. sorban irányozta figyelmöket.

57. *A fölhágónál* — a tűzön már átmentek, most a fölvezető lépcsőnél ismét a hegy szélére lépnek.

58. *Venite, benedicti* . . . «Jertek, atyámnak áldottai!» Jézus hívó szava az utolsó itéletben, az igazakhoz (Mát. XXV. 34.). Az utolsó szót, mint kell is, *méi*-nek olvassuk, a rím kedvéért is.

59. *Oly égő fényben.* Ez már nem a tűz fénye, mely elmaradt mögöttük, hanem a felülről jövő fény.

61. — «A nap leszáll (hangzék tovább), setétül,
Ne álljatok meg, sőt sietnetek kell,
Mig minden fény bucsút nem vész az égtül!»
64. Az út a sziklán meredekbe' ment fel
A tájra, hol a már alant járó nap
Fényét magamtól elfogám testemmel.

61. *Hangzék tovább* — ez nem az ének folytatása, hanem az angyal szava, a ki sietésre int, mert a nap leszállóban, mindjárt setét lesz, s akkor a purgatorium hegyén egy lépést sem lehet haladni. Különös, hogy sem Philaletes, sem Scartazzini — a ki pedig minden sorhoz tesz valami, vagy nyelvtani, vagy értelmi jegyzetet — nem figyelmeztetnek arra, hogy itt az angyal beszél. Pedig bizonyos; mert Dante ezeket a levegőben személytelenül hangzó énekeket, bibliai idézeteket, vagy egyéb intéseket, soha egyebekkel ki nem bővíti, nem folytatja. Hogy ezt Scartazzini is így fogja fel, bizonyos abból, hogy míg az 58. sort idéző jel nélkül, dült betűkkel adja (mint az ily karokat mindenütt) — a 61—63. sorokat idéző jel közt s egyenes betűkkel teszi, jeléül, hogy valamely egyes szól; itt nem lehet más, mint az angyal. Az eredeti így szól: soggiunse — «tevé hozzá» — nem mondja: ki.

65. *A tájra.* Kelet felé. Mert, most egyenest délnek menve a körben, a szikla felé keletnek fordulnak, hátuk megett nyugot a lemenő nappal, melynek fényét annálfogva Dante — hátulról sütvén rá — testével elfogja magáról, mivel maga elé veti árnyékát. Mikor a hegyre feljöttek, a kapun át, akkor egyenest nyugotnak léptek be, s északnak indultak; most délnek mentek s keletnek hágnak a hegyre — tehát a hét körben tett útjok összesége éppen egy félkör. Az egész hegynek csak felét (és pedig az északi felét) járták be. — *Az alant járó nap* (sol . . . già basso). Némely régi codex: *lasso*, fáradt. Így is van értelme.

Kevés fokán menénk fel a hágcsónak,
Midőn megérzők az árny-eltünésen,
Én s bölcseim, hogy már a nap lekókkadt.
És mielőtt az égnek, minden részen,
Tömérdeksége mind egyszínü lett még,
És kiterült voln' még az éj egészen:
Mindegyikünk egy-egy lépcsőre fekvék.
Ellankasztván a hegy törvénye jobban
Mindannyiunknak erejét, mint kedvét.
És mint a kérődző kecskék nyugodtan
Pihennek, az imént a hegytetőn
Fürgén szökellők, még jól nem lakottan,
Az árnyba', némán, künn nap sütve hőn —
S a gondos pásztor, a botjára dőlve,
Úgy őrzi őket ott a hűselőn;
És mint a pásztor, künn tanyáz a völgybe',
S hallgatva, nyáját, ott virasztja, dú-vad
Nehogy szét szórja vagy megöldökölje:
Úgy helyezők el mink is ott magunkat,
Én mint a kecske, ők mint pásztorok,
És szikla-bércz köríte mind-hármunkat.

68. *Az árny-eltünésen:* a test árnya eltünt: este van.

71. *Mind egyszinü:* az éj egyszinüvé (feketévé) teszi az ég egész temérdekségét.

74. *A hegy törvénye,* t. i. hogy setétben nincs ereje járni rajta senkinek. Kedvök lett volna még tovább haladni, de erejök nem volt hozzá. A hegy törvénye erejöket jobban ellankasztá, mint kedvöket.

76—86. Két, egy tárgyu, párhuzamos kép: egyiknek központja, a jóllakottan kérődző kecskenyáj, háttérben a pásztorral; a másiknak központja a pásztor, mögötte a nyáj. Mindkettő részletesen kivíve, apró vonásokkal, találóan. Annyiban sántít mégis a hasonlat, hogy ott *egy* pásztor őriz egész nyáj kecs-

88. Kevés rést engedett a bércz-torok;
E résen át a csillagokra láttam,
Szebb volt szokottnál s fénylőbb súgarok.
91. És elmerengve mig őket csudáltam,
Álom nyomott el, álom — mely gyakorta
Arról, mi jőni fog, hirt ad korábban.
94. S tán épp' mikor első sugárit szórta
A hegyre Cytheréa, napkeletről,
Kiolthatlan szerelmi lángba forrva:
97. Álmomba' szépen, ifjan tűnt nekem föl
Egy hölgy, a völgyi síkon járdalóba',
Virágot szedve s ajkin dala zendül:

két, itt egy kecskét (Dantét) őrzi két pásztor (Virgil és Statius).

87. *Sziklabércz köríte:* a lépcső a sziklába levén vágva, két oldalról a bérczfaltól voltak körítve.

89. *A csillagokra láttam*, a szűk lépcső két meredek fala közt, az alantról néző az égnek csak kis részét láthatta, mint egy kéményből.

90. *Szebb volt szokottnál.* Az akkori világnézlettel s a csillagok távoláról való felfogással nem ellenkeznék, ha Dante azt hitte volna, hogy a purgatorium-hegy magaslatán annyival közelebb van a csillagokhoz, hogy azok a szokottnál észrevehetőleg nagyobbaknak látszanak. De ezt nem is téve föl, nagyobb fényöket a lég tisztább volta is eléggé magyarázza.

94. *S tán:* félálomban levén, az időpontot nem tudja meghatározni; az eredetiben: *credo* — azt hiszem — úgy hiszi, hajnal felé lehetett.

95. *Cytheréa:* Vénus, a hajnal csillag, megelőzve a napot. A szerelem csillaga, örökké — akár esti, akár hajnali csillag — a szerelem olthatatlan tüzétől ég. — Vénus akkor a halak jegyében állt s így két órával előzte meg a napot.

97. *Álmomba'*. Dante ez álmának jelentőségéről, az ó-testamen-

«Ki nevemet megtudni vágy' valóba:
Lea vagyok, s jártomba' szép kezemmel
Virágokat szedek s kötöm csomóba:
Hogy perczre tükröm szépnek tüntessen fel;
De húgom Rákhel soha az övétől
Nem mozdul — és föl naphosszanta sem kel.
Megválni nem tud szép szeme fényétül,
Mint attul én, hogy ékítsem magam'.
Munkában én, ő szemléletben épül.»
S a fénytül a hajnal sugáriban
— Mely a vándornak annál üdvözöltebb,
Minél kevesb mi útja hátra van —
Az éjhomály elhagyta már a földet
S elüzte álmom' is; és fölriadva,
Látám, hogy már vezérim is felköltek.
— «Az édes alma, mely után szaladva
Az ember vágya fölhajt minden ágot:
Lecsillapítja végre szomjadat ma!»

tomi élőképeknek (Lea és Rákhel, kiknek az új-testamentomban Mártha és Mária felelnek meg) a földi paradicsomban általa meglátandó Matildára s Beatricére vonatkozásáról a jelen fejezet Bevezető Értekezése I. szakaszában szóltunk; most az olvasót egyenesen arra utasítjuk.

109. *S a fénytül* — A mint Lea elvégzi beszédét, Dante felébred — hajnal van.

111. *Minél kevesb.* Négy tekintélyes codex s több régi magyarázó *più lontani*-t (minél messzebb) olvas — s Scartizzini is ezt fogadja el. Elismeri azonban, hogy jobb az értelem a *men lontani* (minél kevésbbé messze) olvasással. Minél közelebb van az ember óhajtott czéljához, annál türelmetlenebbé lesz; s az utolsó hajnalnak, melynek alkonyára haza érhetni remél, leginkább örvend.

115. *Az édes alma:* az üdv az égben, a földön a boldogság, mely után az emberek futnak.

Ilyen szavakkal fordula hozzám ott
Virgil, s a földön sohse volt ajándék,
Mely ily gyönyörnek nyújtott volna tápot.
Én bennem úgy nőtt, vágy sarkalv' a szándék:
Fönn lenni már — hogy nyomról-nyomra, tőle,
Ugy érezém, erősebb szárnyat vált ék.
S midőn felértünk már a hegytetőre
S lábunk minden lépcső-fokot meghágott,
Virgil szemét rám szegzve, igy beszéle:
— «Az ideiglenes s az örök lángot
Látád, fiam; most oda érkezél fel,
Hol én magamtól többé mitse látok;
Eddig hozálak, észszel és erélylyel.
Most már saját tetszésed' vedd vezérül —
Elhagytad a szorost, a meredélyt el.
Nézd, ott a nap, mely rád lövell egérül,
Itt a füves, a bokrok és virágok,
Miket a föld önként hajt ily kövérül.
Mig rád ragyognak ama szemvilágok,
Mik sirva kértek, hogy segítselek meg:
Itt szabad ülnöd, vagy közöttök járnod.

119. *Sose volt ajándék:* mint ez az igéret, a Dante gyönyörének táplálója.

127—142. Virgil e beszédéről, melynél többet nem is szól már — s ebben elbúcsuzik Dantétól és saját elhatározására bízza már: szintén szóltunk a Bev. Értek.-ben.

127. *Az ideiglenes s az örök lángot.* Amaz a purgatorium, ez a pokol lángja, gyötrelmei, melyeken Dantét átvezette.

129. *Hol én magamtól . . .* Eddig az emberi ész által meglábolható mélységek. A mi még hátra van, az üdv — «az már a hit dolga» — mert az csak a kijelentésből érthető, a mit ő nem vett — ezt Virgil már előbb is megmondotta (XVIII. 48.).

136. *Ama szemvilágok:* a Beatrice szemei, melyekkel itt a földi paradicsomban fog találkozni nem sokára.

139. Ne várd szavam', sem intését szememnek;
Erős, szabad s ép már akaratod —
És hiba volna most azt nem követned.
142. Im koronát, mitrát neked adok!»

137. *Mik sírva kértek:* mikor a pokol limbusában érte ment, kérve, hogy legyen a Dante vezetője (Pok. II. 116.).
138. *Vagy közöttök* — t. i. e virágok s bokrok között.
142. *Im koronát, mitrát* . . . amaz a császári, ez a pápai jelvény, az a világi, ez az egyházi hatalom. Értelme itt: átadom neked az uralmat, a teljes hatalmat, tested-lelked fölött.

HETEDIK FEJEZET.

A földi paradicsom.

(XXVIII—XXXIII. ének.)

Átmenve a purgatoriumnak mind a hét körén, a hét fő-bűn vezeklő helyein, az utolsónak lángoló tüzén — a tetőn vannak, a földi paradicsom tündérkertjében.

E kertet két folyó szegi, vagy tulajdonkép egy folyja körül, de a mely kanyarulatában előbb Léthe, azután Eunoé neveket visel, ezekben kell a lelkeknek — ezekben most Danténak is megfürödni, hogy elfeledje földi bűneit, emlékezzék azokról, a mik az üdvre vezetnek.

E folyó tulsó partján, midőn fellép, egy szép fiatal hölgyet lát, járdalva, virágokat szedegetve, dalolva, éppen mint iménti álmában Leát. De az nem Lea; szebb nála is, egy égi hölgy, ki Matilda nevet visel s Beatrice barátnéja és előhirnöke.

Majd nagy diadalmenetben jő maga Beatrice; s diadalszekerén ülve, Dante elébe adja bűneit, kivallatja s feloldja.

A gyónás után Matilda megfördeti a Lethében s Eunoéban, s megtisztulva röppen a föld fia kegyesével az égbe — a mennyei paradicsomba.

Im, a hátra levő énekek tartalmának rövid vázlata. A következő pontok magaslanak ki belőle :

I. A földi paradicsom s két folyója; II. Matilda; III. A diadalmenet; IV. Beatrice vádbeszéde, Dante gyónása s a föloldás; V. A tudás és élet fája, körülvéve mysteriumaival; melyeket előre akarunk megvilágítani, hogy — a szükséges kisebb jegyzeteken kívül — nagyobb kitérésekkel ne kelljen zavarni olvasás közben a figyelmet.

I.

A földi paradicsomot — a helyet, hol az első emberpárt a teremtő kezdetben elhelyezte — a purgatorium magas hegyének tetejére helyezvén Dante, ezzel a középkori scolasticusok felfogását követte, jelesen az Aquinói Tamásét, a ki — egyebek közt azt a kérdést is tárgyalta, vajjon létezett-e tényleg a földi paradicsom, abba helyezte-e Isten az első teremtett embert, alkalmas volt-e az lakóhelyül az embernek stb. (Sum. Theol. I. r. CII. fej. 1—4. czikk.) s arra az eredményre jut: «hogy a földi paradicsom valóban létező hely, a föld keleti részén fekszik, mivel az a föld legnemesebb része. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a jobb kéz nemesebb, mint a bal, azért kellett, hogy Isten a paradicsomot jobb felől, tehát keleten helyezze el.* És pedig magaslatra, fölérve egészen a hold köréig, a mellett vagy hegyek, vagy tengerek vagy valamely járhatatlan sivatag által elkülönítve a mi (mostani) lakó-helyünktől.**

* A középkor nagy bölcsésze, a kit ma ismét fel akarnak elevenítni, komolyan állít ily badarságot. *Nekünk*, kik Európában lakunk, Ázsia kelet, de az ázsiaiaknak Amerika a kelet, mely nekünk viszont nyugat. Istennek pedig egyik sem kelet, sem nyugot. A Summa Theologiæ ily fogalmat ad Istenről!!

** Hogy juthatott hát ide a paradicsomból kiüzött emberpár?

Isteni táj, méltó az Isten képére teremtett ember tartózkodó helyéül; a legtisztább, mérsékelt s vékony légkörrel biró, mindig virágzó növényekkel ékesített» stb. Lombardi Péter is (Sentent. II. 17.) azt tanítja, hogy a földi paradicsom a ma lakott földtől el van különítve, magasan fekszik, a hold köréig érő. St. Victor Hugo (idézve Aqu. Tamásnál): A keleti részen feküdt a kimagasló hely, hogy az özönvíz árjai el ne érhessék; s hasonlóan beszélnek a többiek is; de az a Dante saját eszméje, hogy a purgatorium annak a magas hegynek az oldalán legyen, melynek teteje szolgált első fészkül az újonan teremtett embernek.

Az elzárt magasság, melyben a földi paradicsom fekszik, magyarázza meg annak természeti sajátságait. A földi gőzök, a levegő megrontói, ez elzárt helybe nem hatolhatván, az itt örökké tiszta marad; földrengéstől magas fekvése, légköri rendetlenségtől elzárt volta által védve. A föld és víz ártalmas kigőzölgései fölfelé sietnek, a meleg által — melynek természete magasba hatni (akkor még a súly törvénye ismeretlen lévén, nem tudták, hogy gőz és pára könnyebb volta miatt megy fölfelé a nála súlyosabb levegő rétegben). Ámde a purgatorium kapuját zárva találja s azért oda be nem tódulhat; annak levegőjét nem zavarhatja, nem vesztegetheti meg. De azért nem lomha, mozdulatlan ott a levegő, sőt folytonosan egyenletes szelid mozgásban van. Az akkori világnézlet szerint a föld a világ helyttálló szilárd középpontja. Körüle forog az ég, a mindenség, e mozgás viszi a légkört is — s ez folyvást az első mozdítás erejével forog, szeliden egyenletesen. A lég e mozgása keletről nyugatra meghajtja gyengén a fákat, de nem annyira, hogy az ágaikon ülő madarak abba hagynák éneköket, s örökös morajt tart

ébren a sűrű erdőben — sűrű, mert annyi ezer év óta nevekedik, de most is élénk, ősereje s a lég e folytonos mozgása elevenségben tartja. Ez a légáramlat vitte s viszi még ma is, a többi emberlakta földre, az őstenyészet magvait, úgy hogy csoda nélkül megesik, hogy véletlenül, szemlélhető mag nélkül teremhet fű, fa a földön s a tenger szigetein.

A táj csöndje, szépsége páratlan. Semmi nem zavarván a légkört, az egészségre sem hat ártalmasan semmi. Ezért volt e hely alkalmas lakás, Aqu. Tamás szerint, az Isten képére, tehát halhatatlannak teremtett ember számára. Mert bár az emberi testben nincs benne szükségkép a halhatatlanság, de megóvható a haláltól, ha külső és belső okokból romlást nem szerez magának. Külső okoktól *itt* védve volt; a belsőtől, a bűntől, nem tudta megóvni *magát* — s ez szerezte halálát.

A földi paradicsom elképzelésében s lerajzolásában, a Genesis-adta egyszerű körvonalaktól kezdve versenyeztek egymással a költők. Az ó-kor klaszikus költői is, kik a biblia paradicsom kertjéről nem tudtak, arra sokban emlékeztető paradicsom-szépségű kerteket festenek örökéletű költeményeikben. Homér, az Odysseia V. énekében így írja le a Kalypso szigetét, mikor azt Merkur meglátogatja; Sophokles Oedipus Kolonos-ában így festi a kar egy éneke a kolonosi sötét sűrű erdőt, — mint Dante azt, a melybe, a földi paradicsom magaslatára fölérve, vágya kél körülnézni. Ruskin, kit egyszer már idéztünk, *Modern Painters*, III. kötetében (219. köv. ll.) érdekesen állítja össze a Homér, Sophokles és Dante leirásait, hozzá adva az említetthez, Homértól még az Alkinous kertje leirását is az Odyss. VII. énekéből. Már Dantét követik, követhetik

legalább, Spencer a Fairy-Queen (Tündér királyné) VI. könyve X. énekében az Acidale dombja leírásában, mely ellenállhatatlanul emlékeztet Dantéra s Tasso az Armida kertjével, a Gerus. XVI. énekében.

Ezek azonban mind *más* kertekről s erdőkről szólanak; csak a tárgy rokonsága teszi a leírásokat hasonlatossá. Milton, Elveszett Paradicsomában, ugyanazt a kertet festi, melyet Dante. De míg Milton a Genesis-adta vonásokból állítja össze, négy folyójával, a Paradicsom helyrajzát s tájképét, Dante — szokása szerint — az ó-kori mythologia vonásaival vegyíti a bibliai s keresztyén hagyományokat.

Az ótestamentomi hagyomány (Genes. II.) szerint a paradicsomban egy folyó volt, mely négy ágra oszolva, nedvesítette meg az áldott földet. E folyók nevei Mózesnél: *Pison* (forrás), *Gikhon* (ugró ár), *Hiddékel* (sebes folyó, Gesenius szó-magyarázata szerint tigris árja) és *Eufrates* (görög szó, a szanszrkit prathu-ból, széles folyó). E két utóbbi név a mai folyó neveknek felel meg, azért a hagyomány a mai Tigris és Eufrates közé helyezi a paradicsomot, az emberi nem bölcsőjét. Milton nem nevezi a folyókat, de kettőt vett föl, melyek egyike a paradicsom fensíkján folyik s azt számos ágazatával öntözi, onnan a mélybe omoltával a hegy aljában folyó másikkal találkozik s négy ágban folyják körül a szigetként emelkedő magaslatot.

A folyókat Dante is a Genesisből vette, de sem számban, sem névben nem egyezik a bibliai folyókkal.

Nála egyik folyó a *Léthé*, a görög mythologia alvilági folyói egyikének nevét viseli; e név annyit jelent, mint felejtés. A görög hitregében, ki a Léthében megfürödve

átment rajta a túlvilágba, egész földi létét s mindent feledett. Danténál csak bűneit feledi, melyekből akkorra — mikor ide ér — már úgy is megtisztult, de csak hogy ne háborgassa nyugalmát az azokra való visszaemlékezés. A másik folyónak, mely azonban az elsőnek, az egyetlennek, csak folytatása — nem is külön ágazata — visszakanyarodásában, neve *Eunoé*, mely (görögül) annyit jelent, mint jó emlék. E név s a folyó rendeltetése vagy hatása, egészen a Dante saját leleménye. Mert e folyó a benne megfürdöttnek emlékében föleleveníti mind azt, mit életében jót gondolt vagy tett; nem csak azokat a jó tetteit, melyekre talán maga is súlyt helyezett, hanem mind azt, mi benne erkölcsi értékkel bír, a mit talán csak a jó megszokásából, önkénytelen nemes fölgerjedésből, embertársa vagy az erény szeretetéből tett, érzett, gondolt. Ezt nyeri a megtisztult lélek, levetkezett, vagy legyőzött bűnei szégyene, megalázó emléke helyett. A mily nemes, oly gyöngéd gondolat.

Dante e folyói nem földalatti forrásokból erednek, mint a földi folyók, s nem esőkből és párákból kapják vissza leomlott vizeiket. Az isteni akarat közvetlenül újítja meg azokat szünetlen, hogy a mi medreiken lefolyt, ismét ki legyen pótolva.

II.

A hölgy, kit Dante a földi paradicsom színterére föllépve, a Léthé tulsó partján, magánosan, virágokat válogatva, szedegetve, dalolva járdalni lát, hajnali álma, sejtelmének valósulása, de nem Léa. Nevét sokáig nem tudjuk meg; a végén is (XXXIII. 119) csak mintegy elvétve,

magát elszólva, önkénytelenül nevezi meg Beatrice : a neve Matilda.

Ki ez a Dante Matildája? e kérdésnek a nagy Dante-irodalomban magának egy külön irodalma van ; de mint oly kérdésekkel, melyek egyszerre biztosan meg nem oldhatók, rendesen történni szokott, ez is minél tovább tárgyaltatik, minél több ember hozzá szól s minél több új nézet nyilvánul felőle, annál inkább összebonyolul.

Scartazzini, ki az ily vitás kérdésekre különös gondot fordít, e Matilda-kérdés egész irodalmát is gondosan összeállította ; mi azonban csak rövid kivonatát adjuk az ő terjedelmes tanulmányának.

Az elkárhozottak és a bűnbánók köreit végig járva s most már a földi paradicsom (a mennyeinek e küszöbe) szélére érve Dante, nemsokára szemtől szemben álland azzal, a kinek nevével lehetett őt csupán rábirni, hogy az utolsó legnagyobb akadályt (a tűzön való átmenetel félelmét) legyőzze. Eddig, az út legnagyobb részében egyedül Virgil volt vezetője, tanácsadója, minden kételyének eloszlatója, aggályainak megnyugtatója. A fösvények vezeklő körében még Statius csatlakozott hozzájok, ki részt vett a Dante fölvilágosításában, de azért Virgil maradt a valódi vezető. Ám a földi paradicsom küszöbén a helyzet változik. Virgil és Statius megszűnnek előljárni — és nem szólnak többé, sem útmutatólag, sem tanítólag — örökre elnémulnak a Divina Commediában. Virgil el is tünik, mihelyt Beatrice megjelenik (XXX. 49.); Statius elkiséri még az Eunoéig (XXXIII. 134.), de csak mint néma személy, kinek nincs többé szerepe a szent költeményben.

A Virgil helyére azonban új személy lép, Matilda, a ki megmagyarázza Danténak az új színhely természetét,

fölfedi előtte annak titkait s vezetőjéül vállalkozik, míg a túlvilág e vándorát átadhatja Beatricének. Mintegy ennek a küldötte s helyettese addig. Ezzel befejezi feladatát s ő is örökre eltünik a Divina Commediából. A mennyei paradicsomban nem találkozunk vele, a hol megtudhatnók ki-létét — s éppen ez az, mi a rávonatkozó kérdést nem csak felettébb megnehezíti, de örökre megoldhatatlanná teszi. A Dante magyarázója még sem mentheti fel magát e megoldhatatlan kérdés vizsgálatától, bár előre tudja, hogy biztos eredményre jutni soha sem fog abban.

A Matilda-kérdés tárgyalói nem kevesebb, mint hét különböző személynek tulajdonítják a dicsőséget, melylyel Dante a földi paradicsom ez alakját külső bájban s szerepe erkölcsi jelentőségében elhalmozza.

A legtöbb párthive annak a nézetnek látszik lenni, hogy a Dante Matildája nem más, mint a canossai őrgrófné, a VII.Gergely pápa benső barátnéja, az egyház és a pápaság erős védője, kinek kastélyában fogadta a nagy pápa a IV. Henrik német császár vezeklését. A legerősebb érv e nézet mellett a Matilda őrgrófné történeti egyéniségének oly nagy jelentősége, hogy ha egy — egyházi s történelmi vonatkozású, különösen olasz műben a Matilda nevet minden közelebbi jelzés nélkül említik, lehetetlen másra gondolni, mint e hatalmas asszonyra, éppen mintha hasonló fajú angol műben Erzsébet nevet olvasnánk, önkénytelenül is a nagy királynét értenők alatta. Ámde, bármily dicsénekeket zengjenek is némelyek (Scartazzini szerint a capucinusok) a férfias őrgrófné vallásos, kegyes, jótékony jelleméről: e föltevésnek sokkal több szól ellene, mint mellette. A Matilda őrgrófné történeti egyéniségének egyetlen egy vonása sem talál a Dante Matildájára. Ez fiatal,

mosolygó, vidám, virágszedő, dalló, édes hölgy — amaz vakbuzgó, setét, erőszakos, katonás jellemű. Dante, a hány történeti személyt fölléptet költeményében, vagy egész nevével, vagy valamely történeti jellemvonásával, vagy más bizonyos jegygyel jelzi ki-létét: erről semmit sem mond, a miről ráismerhetnénk. Dante azt, a ki öreg kort ért, sohasem lépteti fel fiatalon — s a 68 évet ért őrgrófnéra ki ismerne a Plutótól virágkorában elrabolt Proserpinára emlékeztető, virágai közt könnyen lebegő, édesen dalló Matildában? S ki tehetné fel arról a Dantéról, a ki a nagy Konstantinról is csak rosszat tud mondani, a mért a pápáknak (a monda szerint) világi birtokot ajándékozott s ezzel az egyház megromlásának első szerzője lőn, hogy ily bájos képet rajzoljon arról a Matildáról, ki a világuralomra törekvő VII. Gergely barátnéja, hatalmi vágyainak támogatója, vele a császár ellen szövetkezik, ennek fiát apja ellen lázítja, a ki maga is összes vagyonát a pápáknak, az egyháznak hagyományozza! Nem s százszor is nem.

Mások az I. (Madarász) Henrik német császár nejében, a Nagy Ottó anyjában (meghalt 968-ban) keresik a Dante Matildáját, talán csak mert azt is Matildának hítták, de e föltevés mellett alig szól valami. Ő is 80 évet élt, s Dante ily agg matrónákat nem szokott leánykákká fiatalítani képzeletében. Mások, a régi okmányokból két apácza nevét betüzték ki, a stackenborni szent Matilda benedictina szűzét, ki könyvet írt «a lelki igazságról» (libro della giustizia spirituale), melyben állítólag dantei vagy azokkal rokon eszmék találtatnak, — de a kiről kisült, hogy csak 1319. körül halt meg s így 1300-ban nem sétálhatott a Léthé partján; — és a magdeburgi Szűz szent Matildét, ki 1250. körül írt egy «Fliessendes Licht der Gott-

heit»-ot; és akadtak, a kik azt vitatták, hogy Dante, tudatlanságból, összezavarta a két szüzet, s a kettőből vegyítette Matildája képét. De ki keresné ez elmélkedő és imádkozó zárdaszüzekben, a természetben gyönyörködő, életvidor s tevékeny, a «szerelmetes leányka» vonásait viselő Matilda bájos előképeit?

Míg ezek távol időkben s helyeken keresik a történeti Matildát, egy más csoport közelebb vél járni az igazsághoz, ha azt a Dante saját egyéni emlékei — vagy éppen a Beatrice barátnői s társai közt keresik.

E fölfogás mellett mindjárt az szól, hogy Dante, ha a túlvilágon előtte ismeretlenekkel találkozik, s azok magokat önként meg nem nevezik: mindjárt meg szokta kérdezni nevöket; ezzel pedig úgy szól, mintha jól ismerné, nevét nem kérdezi, sőt mikor Beatrice, a XXXIII. ének végén, Dante egy kérdésére azt mondja: «kérdezd meg Matildától» — akkor sem kérdi: ki ez a Matilda, úgy tesz, mintha azt neki ismernie kellene, mintha eleitől fogva jól ismerte volna. S e mellett szól a viszony, melyben maga Beatrice állani látszik Matildával, a mi félreismerhetetlenül a benső barátság és bizalom viszonya.

Göschel volt az első, a ki 1842-ben, a «Jahrbücher der wissenschaftlichen Kritik» című folyóirat egy czikkében azzal a föltevéssel állott elő, hogy a Purg.-beli Matilda, a «donna soletta» nem más, mint a *Vita Nuova*- és *Convito*-beli «donna gentile»; s e nézetét később (1863) «Vorträge und Studien über Dante Alighieri»-jében még bővebben kifejtette. Picchioni, Notter, részben maga Witte is hajlandóknak mutatkoztak a német Dante-tudós felfogásához csatlakozni. Függetlenül tőle, egy másik Dante-tudós, Minich (Sulla Matelda di Dante, Venezia, 1862) közel hasonló

eredményre jutott, arra, hogy a Dante Matildája Beatrice egy lánykori barátnője, kit a költő ezzel egyszerre látott és ismert meg, ki barátnéja előtt, ennek nagy bánatára, fiatalon halt el, s kiről Dante a Vita Nuova-ban két meleg hangú sonettben emlékezik meg. S hasonlókép Bastiani (Sante), egyenesen megnevezi Madonna Vanná-t (Giovanna), a Dante ifjukori barátjának, Cavalcanti Guidónak a nejét, Beatrice leánybarátnéját s bizalmasát. A Vita Nuova egy rejtélyes helye (egészen a Dante styljében!) erősen szól e föltevés mellett. «Egy bájos hölgyet láttam jőni felém, ritka szépségűt, amaz első barátom imádottját. E hölgy neve Giovanna volt; a mellett szépségeért, vagy mellék-névül adva, mint mások hiszik, Primavera (tavasz) — s így is hítták. S nyomába tekintve, látám jőni a bámuló Beatricét. E hölgyek szorosan mellettem haladtak el, egyik a másik nyomában, s úgy tetszék nekem, mintha a szerelem szólna a szívemben s azt mondaná: Amaz elsőt csak a mai találkozásért hívják Primaverának, mert én indítottam e név adóját, hogy őt *Prima vera*-nak nevezze, mivel *ő látandja először* (szójáték: *Prima verrà*) azt a napot, melyen Beatrice megjelenti magát híve képzeletének. S ha arra gondolunk, hogy első neve ugyanannyit mond, mint Primavera (ifjuság, tavasz), mert Giovanna neve azé a Giovannié (János evangelistáé), a ki az igaz világosság előtt járt.» — E sorok éppen annyi érvet tartalmaznak a Bastiani föltevése támogatására, — mint ellene. Támogatására, ha jóslatul veszszük: mert a Purgatoriumban, a földi paradicsom szinhelyén, Matilda az, ki első tanúja annak, hogy Beatrice megjelenik a Dante képzelete előtt; s János evangelista megy közvetlenül a Beatricet vivő diadalszekér előtt a költő látásában. De ellene is, mert ha

Giovanna a neve, miért ad neki a költő Matilda nevet, holott nincs rá példa, hogy Dante valamely személye nevét megváltoztassa s a kit költeményében fölléptet, álnév alatt léptesse föl.

A mi a Göschel és Minich föltevéseit illeti, hogy a Div. Comm. Matildája a Nuova Vita bájos hölgyei (Donne gentile) valamelyike volna, ezeket az Új élet szorgosabb vizsgálata alapján lehet csak elbírálni. Ez elfogulatlan bírálat eredménye pedig alig lesz más, mint a mire Scartazzini az ide vonatkoztatható helyek részletes és lelkismeretes összevetésével jutott, hogy bár a Nuova Vita, a Convito s a canzonék és sonettek számos egyes vonást nyújtanak, melyeket a Divina Commedia Matildájával egyeztetni lehet, de ennek leglényegesebb vonásai ama «donne gentile» mindenikében, legalább egyenként hiányzanak, s így azok egyikét sem fogadhatjuk el Matildául. Egyikben az ifjuság és kora halál, a mi Proserpinára emlékezteti a költőt; másikban a Beatrice iránti hódoló engedelmesség, mely a «bámulandó hölgy»-nek majdnem szolgálójává teszi a ragaszkodó barátnét; a harmadikban a Dantéban, a felebaráti, sőt a baráti érzésnél is melegebb, majdnem a szerelem jellegével biró forró rokonszenv, melyre a Div. Commedia több helye, sőt az első találkozásnak, a Beatrice iránti magasztos, eszményi, mondhatni «szív nélküli» szerelemtől annyira elütő «gyöngéd s egyszersmind szenvedélyes» szerelmi hangja s képei vallanak (emlékezzünk csak a három lépésnyi távolság miatti haragot Leandernek a Hellespont elleni haragjával összehasonlító kitörésre! (Purg.XXVIII. 71—75.) — szóval egyikben egy, másikban más vonást találunk a Matilda összhangba olvasztott képében: de az egészet egyikben sem találjuk fel.

Így a vizsgálat eredménye csak az lehet, hogy míg a történelmi Matildákat egészen mellőzhetjük s a Dante Matildáját a költő saját életében kell keresnünk, *egyént*, a kit egészen elfogadhatnánk, itt sem találunk, s így azt valamely eszmében kell keresnünk, vagyis Matildát a költő allegoriai alkotásául kell elfogadnunk.

E végkövetkeztetésben némileg Scartazzinitól is eltérünk; mert ő maga is megkisérli, a mások hét Matildájához egy nyolczadikat állítani fel a Vita Nuova ama megnevezetlen hölgyében, ki hosszas ideig, éveken át «takarója volt (fu schermo) a Dante szerelmének Beatrice iránt», a ki bizalmasa volt eszményi szerelmöknek, a ki megengedte, sőt úgy vitte, hogy a világ őt tartsa Dante szerelme tárgyának, melyet ő is viszonozni látszott; a ki «többet tett érette s kedveért, mint maga is kérni mert», a ki őt Beatricéhez vezette, mondván: «nézd, nézd, itt van ő!» Mind valószinű. De mégis hiányzik a bizonyításból valami. Mi hiányzik? maga Scartazzini megmondja. Hiányzik először is a *név*, mert Dante e hölgyet sehol sem nevezi meg, s nem lehet bizonyítani, hogy azt Matildának hívták volna, — bár az ellenkezőt sem. S hiányzik az adat, hogy 1300-ban már meghalt volna, a mi nélkül nem lehetne a földi paradicsomban, — bár az ellenkezőre sincs adat. Így a Scartazzini föltevése sem nyugszik szilárdabb alapon, mint az eddigiek, s ő maga sem vitatja annak feltétlen igazságát, csak hozzávetésnek nevezi. S ha a Giovanna-Primavera-föltevést ő éppen hasonló adatok hiánya miatt veti el, nekünk is azon okkól kell az övét mellőznünk.

Matildának allegoriai jelentőségét illetőleg a régi magyarázók — s az újabbak nagyobb része is — mind megelégedtek azzal a legközelebbi magyarázattal, hogy mint

az ó-testamentumban Lea, az újban Márta a tevékeny — Ráchel és Mária a szemlélődő élet képviselői, úgy a Dante költeményében is Matilda tevékeny életet jelenti, a szemlélődő Beatrice mellett. Megelégedtek annál inkább, mert mikor Dante a földi paradicsom lépcsőjén a virágokat szedő Leát látja álmában, azt mondja, hogy az álom «gyakorta — Arról, mi jőni fog, előre hírt ad» — s így Matilda nem más, mint a Leáról látott álom megvalósulása. De helyesen jegyzi meg Minich, hogy az álom a valónak árnyéka csupán, s a való annak nem egészen felel meg. Lea és Matilda közt is sok a különbség. Mind a kettő virágokat szed, de Lea önmagát ékíti azokkal, Matilda csak a virágok, a természet e bájos gyermekei iránti szeretetből válogatja s szedegeti azokat, magának nem fon belőlök koszorút.

Dante újabb magyarázói más — bár rokonos — allegoriákat kerestek; a keresztyén élet, az egyházi élet, a katholikus élet — a gratia preveniens és cooperans — a kijelentéssel nem ellenkező philosophia stb. stb. allegoriáit. Nekünk — s itt ismét Scartazzini által hagyjuk vezettetni magunkat — ha a Matilda jelentőségét meg akarjuk találni, szemügyre kell vennünk a szerepet, melyet neki a költő a földi paradicsomban juttatott.

A költeményből úgy látszik, hogy Matildának állandó lakóhelye a földi paradicsom; ő annak úgy őre, mint Cato a purgatorium előcsarnokának, mint a kapuban ülő angyal, a «Szent Péter helyettese» s az egyes körökben őrt álló és a fölebb vivő útat mutató angyalok, megfelelő helyeiknek. A paradicsomban nem jelenik meg többé, bár sejtelmünk s érzésünk szerint ott volna megillető helye. Dante őt egyedül találja a földi paradicsomban; ismeri annak ter-

mészetét s mindent tud az ártatlanság e helyéről, melyet a teremtő «örök béke zálogául» adott a teremtett emberpárnak; ő a Dante kalauza az isteni erdőben; ő mutatja meg neki a menetet, az egyház diadalszekerét a rajta ülő Beatricéval; ő meríti be Dantét a Léthébe — s Beatrice parancsára az Eunoéba «a mint szokta tenni» (kétségkívül a purgatoriumon átmentekkel s a mennyei paradicsomba szállandókkal). — Virgil, a ki az égiek kértére Dantét eddig vezette, itt átadja tisztét neki, mielőtt ő Beatricének adná át. Virgil elmaradt, Beatrice még nem érkezett meg; s mint az al- és közép világ, meg a felső világ között a földi paradicsom, úgy Virgil és Beatrice közt az összekötő kapocs Matilda. Ama «szolgáló lelkek egyike, a kik küldetnek azokért, a kik az üdvösség örökösei lesznek» (Zsid. I. 14.) «az Úr angyala, a ki tábort jár az Őt félők körül s megszabadítja őket» (Zsolt. XXXIV. 8).

Egy szóval megmondva: Matilda *az egyházi szolgálat jelképe.* Ezzé teszi őt jelleme, a költeményben viselt tiszte, a Dante rendszere s gondolkodás- és költés-módja.

Mindenek előtt jelleme. A Matilda jellemző vonása szeretet, szeretet az egyházi szolgálaté is. Viselt tiszte: az üdv küszöbére vezetni Dantét, s ez a keresztyén egyházi szolgálat tiszte is, a lelkekkel szemben. Végre a Dante rendszere, a ki De Monarchiája többször idézett s említett helyén (III. könyv, 16. fej.) «a két természetből, testből és lélekből álló embernek kettős czélt, földi és mennyei boldogságot tűz ki, s e két irányban két vezetőt, a földi birodalomnak a császárt, a lelki országnak az egyházat, a pápát, az egyházi szolgálatot» jelöli meg. S lássuk, hogy felel meg ennek a Div. Commedia szerkezete a maga egészében.

A minden vezér nélküli Dante eltéved egy setét erdőben: ime a magára hagyott s bűnbe merült ember. — A poklon és a purgatoriumon át, az örök büntetés s a bünbánó vezeklés képei között a földi paradicsomig jut, hol az ember által a földön elérhető béke és boldogság honol: ime az ember, ki egyik vagy másik hatalom által vezetve s annak engedelmeskedve, céljához ér. Virgil vezette oda, ki kétségtelenül az Imperium, a császári hatalom képviselője a Dante rendszerében — eddig tehát a világi uralom vezetése alatt állt Dante. De itt Virgil már nem mehet tovább; neki itt már nincs szava, az üdv küszöbén a mi kezdődik, az «a hit dolga» — ő maga előre megmondotta. Itt fogja találni Dante Beatricet, a ki őt majd a mennyei paradicsomba viszi, ott vezére lesz egészen az Istenség szemléletéig: ime a lelki uralom, az üdvözítő egyház hatalma. S Virgil és Beatrice közt egy összekötő kapocs áll, közvetítő a kettő közt: Matilda. — De ha Virgil a világi, Beatrice az egyházi hatalmat képviseli, ki áll e kettő közt, ki köti össze a császárt a pápával, a világot az éggel? A tevékeny élet? az egyház iránti szeretet? a megelőző és segítő kegyelem? vagy a keresztyén tudomány? vagy a bölcsészet? — Nem, nem! A közvetítő, az összekötő kapocs császár és pápa, földi és mennyei béke között — egyedül az egyházi szolgálat. S mi más a Matilda tiszte a Dante költeményében, mint az egyházi szolgálaté a lelkek körül? Vagy nem ez vezeti-e az embert az egyház kebelébe, mint Matilda Dantét az egyház diadalszekeréhez, melyen Beatrice ül? Nem az egyházi szolgálat veszi-e át az emberi lélek vezetését, mikor a tisztán emberi tudomány határához érve, annak vezérfáklyája kialszik, s ő nem tudja, merre forduljon — mint Matilda átvette a Dante vezetését, mikor Virgil

már nem vezethette tovább? Az egyház szolgája nem úgy engedelmeskedik-e az egyháznak, mint Matilda Beatricének? nem úgy szolgál-e, szeretettel, készséggel embertársának, mint Matilda szolgál Danténak? Nem úgy meríti-e bele az egyház szolgája az embereket abba a vízbe, melyben a ki megkeresztelkedik, idvezül, mint Matilda bemerítette Dantét a földi paradicsom vizeibe? Egy szóval Matilda mindazt cselekszi s azt mind megcselekszi, a mit az egyházi szolgálat teljesít.

Eddig s nem tovább mehetünk a Matilda-kérdés tárgyalásában. Azzal a vallomással megyünk a következőre át, hogy a rejtelmes világról szóló rejtelmes költeménynek ez is egyik tisztába nem hozott, s valószinűleg örökre tisztázatlan maradó rejtélye.

III.

Míg, lépést tartva egymással, Dante a patak jobb, Matilda balpartján annak mentében haladnak, egyszerre Matilda figyelmeztetésére: «most vigyázz s figyelj!» Dante fölpillantva, a távolban hét csillagfényt s azok folytatásaul, lebegő zászlókként hét fénycsíkot lát az égen. A csillagokat előbb ágas fákon véli égőknek, de közeledve azok hozzá, hét karos gyertyatartó csillárait ismeri fel bennök — s az előbb távolról elmosódva hangzó énekben a Hosánna hangját, dallamát.

Az egyre közeledő s az égre vetett fénycsíkjaik zászlaival mind jobban kivehető gyertyatartók után jő a nagy menet, mely az Egyház, — illetőleg a Krisztus — diadalmenete, s ennek összes részleteit ebből a szempontból kell tekintenünk, hogy jelentőségüket megérthessük.

A hét karosgyertyatartót Dante kétségkívül a János evangelista mennyei Jelenései könyvéből vette, a hol — Krisztus hívó szózatára megfordulva — először is (I. 12.) «hét arany gyertyatartót» lát; s mindjárt (I. 20.) e hét gyertyatartók a hét ős-keresztyén gyülekezetet (Kis-Ázsiában: Efézus, Smyrna, Pergamum, Thiatira, Sárdis, Filadelfia és Laodiczea) jelentik; majd ismét hét tűzlámpást lát az evangelista az Isten trónja előtt (IV. 5.), «melyek a hét isteni lelkek». Így Dante e két hely összefoglalásával, a hét ősegyházban — melyektől a gyertyatartók neveit veszi — a Szentlélek hétszeres erejét jelképezi, mely az ősegyházakban nyilatkozik. A régi magyarázók némelyike a Szentlélek hét ajándékát (melyek a hét fő-bűn ellentétei), némi erőltetett magyarázattal: a *kegyesség* (az irigységnek), a *félelem* (a kevélységnek), a *szelidség* (a haragnak), az *erő* (a tunyaságnak), a *tanács* (a fösvénységnek?), az *értelem* (a bujaságnak?) és a *bölcseség* (a torkosságnak?). De bár Danténál az ilyes allegoriákat megszoktuk, még inkább megszoktuk azt, hogy magyarázói önkényesen sok mindent belemagyaráznak, a mire ő talán nem is gondolt. Nekünk elég, ha a hét gyertyatartó az ős-keresztyénséget, vagy abban a Szentlélek erejét s ajándékait *általában* jelképezi, s ennek az sem áll ellene, hogy a hét gyertyatartót követő menetben legelől az ó-testamentom prófétái jőnek, mert az Istennek Lelkéről, mely a teremtetlen világ vizei felett lebeg vala (1. Móz. I. 2.), s a bölcseség és értelem, a tanács és hatalom, a tudomány és isten-félelem lelkéről (Ézsaj. XI.) — már az Ó-testamentomban is van szó; míg ellenben a hét egyház — vagy a hét ajándék *egyenként* — legkevésbbé pedig a Dante Péter által megkisérlett, de senki által el nem fogadott ama magyarázat, hogy a hét

gyertyatartó a keresztyén papi rend hét fokozatát jelentené — az ó-testamentom prófétáinak a menetben fölvonulásával — semmikép nem volna egyeztethető.

A hét gyertyatartó után, melyek a menetet megnyitják, jő a menet maga. Az Egyház diadalmenete — illetőleg a Krisztusé.

Katholikus felfogás szerint az *egyház* örökké volt s nem csak Krisztus után alakult meg. Mert az egyház nem a Krisztusban hivők emberi társasága, hanem Isten örökké való intézménye az emberiség üdvözítésére. Már pedig az ember bűnbeesése s a megváltás, Isten tanácsában, még az ember teremtése előtt öröktől fogva elhatározott dolog lévén: a mint az ember teremtetett s bűnbe esett, Isten már az első pár embernek kijelentette, igéret alakjában, a Megváltót, az asszony magvából. Isten e kijelentését a további kijelentések egész sora követte, Noénak, Ábrahámnak, Mózesnek, majd a próféták által egész Keresztelő Jánosig s végre Krisztus által. Igy az Egyház — mint üdvintézvény — fogalmában benne van a kijelentések egész sorozata, a mint az új-testamentomi (krisztusi) kijelentést az ó-testamentomi fokozatos kijelentések megelőzik, s általok az emberiséget nevelve a tökéletes kijelentés elfogadására előkészítik.

Megnyitja a sort *huszonnégy vén;* — ez a szám s ez a kifejezés is a Jelenések könyvéből (IV. 4.) van átvéve. «És a szék körül» — melyen Krisztus ül, a mennyben — «huszonnégy szék vala, és a székekben láték ülni véneket, huszonnégyet, kik fehér ruhába öltözöttek valának és fejökön arany koronák.» A Dante vénei nem ülnek székeken, hanem párosával jőnek, a menet élén s fejökön nem arany koronát, hanem liliom-koszorút viselnek.

Voltak — a Dante-magyarázók közt — kik e huszonnégyben a 12 prófétát s a 12 apostolt vélték látni; de a próféták nem tizenketten vannak, csak az úgynevezett *kisebb próféták* száma 12; az apostolok pedig, jelesen a kiktől az újtestamentom iratokat tartalmaz, később jőnek, más symbolumok alatt. Semmi kétség, hogy Dante a 24 vén alatt, az ó-testamentom szent könyveit értette s a kijelentés e bevezetőivel akarta megnyitni a Krisztus diadalmenetét. Hogy számítja a 24-et? az iránt ismét különböző nézetek uralkodnak. Valószinű, hogy a Dante számítása a Szent Jeromosén alapúl, ki a Mózes öt könyvét (ötnek) aztán Józsuét, Birákat, Sámuelt, Királyokat, Krónikákat, Ezsajást, Jeremiást, Ezekielt, — utánok a tizenkét kis prófétát együttvéve egynek, — majd Jóbot, Zsoltárokat, Predikátort, Példabeszédeket, Énekek énekét, Dánielt, Esdrást (Néhemiással együtt), Esztert egynek-egynek számítva, kijő 22; de — folytatja — «némelyek még a Siralmakat és Ruth-ot is a hagiografák közé számítják s ezzel kijő a régi könyvek száma 24-re, a melyeket a huszonnégy vének képlete alatt ábrázol a János Jelenése, mint a kik a Bárányt imádják.»

A huszonnégy vén énekelve vonúl fel: *Áldott az Ádám leányi közt Te, és örökre áldott szépséged!* — éneklik. A magyarázók kérdésbe tették, kit illet ez üdvözlő ének, mely nem egyéb, mint az Angyali üdvözletnek s az Erzsébet üdvözletének a visszhangja: vajjon Szűz Máriát-e, vagy Beatricét? sokan Máriát — s egyedül csak őt — illetőnek mondják; első tekintetre úgy látszik igazuk van. De ha meggondoljuk, hogy nem Mária, hanem Beatrice ül a mindjárt érkező diadalszekéren; hogy neki szól mindjárt a *Veni sponsa de Lybano* (XXX. 11.) ó-testamentomi üdvözlet az Énekek énekéből, neki mindjárt a *Benedictus qui venis*

(XXX. 19.) — mely eredetileg az Úrnak szólott (Mát. XXI. 9.): bátran elfogadhatjuk azt a a föltevést is, hogy a Vének üdvözlő éneke is Beatricét illeti.

E huszonnégy vénnel befejeztetvén az ó-testamentomi kijelentések sorozata, jő a menetben «négy lelkes állat» — mindeniknek hat-hat szárnya, szárnyaik minden tollán argus-szemek. Dante bővebb leírás helyett Ezékielre és Jánosra útal; Ezékielre, ki látásában (Ezék. I. 4—14) északtájáról, tűzben és forgószélben, négy csuda-állatot lát jőni, emberi ábrázattal; mindeniknek négy orczája és négy szárnya, szárnyaik alatt négy keze; de négy orczáik közül egy emberi, egy oroszlány-, egy ökör- és egy sas-ábrázat: szárnyaik közül kettő magasra emelve, hegyeikkel egymást érik, kettő testüket fedi. Ezékiel e négy állatot még egyszer említi (X. 14) s cherubimoknak mondja, de itt az ökör-orcza helyett angyal-arczot lát. — János, a Jelenésekben (IV. 6—8) egészen hasonló állatokat lát, csak azzal a különbséggel, hogy az övéi nem négy, hanem hatszárnyúak. De azoknak a szárnyaik is szemekkel rakvák, kivül belül; arczuk is négy: ember-, oroszlán-, ökör- és sas-ábrázat. A Dante négy állata, a szárnyak számát illetőleg a Jánoséi szerint, tehát hat-hatszárnyú. A Dante állatai — a mindjárt említendő — szekér négy sarkánál állnak, éppen mint az Ezékieléi, mikor neki másodszor megjelennnek, egy-egy kerék mellett állva tűnnek elébe.

Már Nagy Gergely úgy magyarázta az Ezékiel próféta látását, hogy a négy állat a négy evangelistát jelenti, a kikben teljesedik az utolsó kijelentés: a Krisztus megjelenése. S attól fogva a négy evangelistát jelképileg annak a négy állatnak a képével ábrázolja az egyház, melyeknek orczáit viselték a látásbeli lelkes állatok; Mátét *emberrel*,

mert ő a Krisztus ember-voltán, testi nemzedékrendén kezdi evangeliumát; Márkot *oroszlánnal*, mivel evangeliumát azzal kezdi (Márk I. 3.) «kiáltó szó vagyon a pusztában!»; — Lukácsot *ökörrel*, mert a Zakariás áldozatán kezdi evangeliomát; Jánost pedig *sassal*, mert égig röpül, az örök Igével kezdvén. Semmi kétség tehát, hogy Dante, a négy lelkes állattal az új-testamentomi kijelentés négy evangelistáját kivánta jelképezni, kik úgy veszik körül Krisztust, mint életének s a benne teljesült igéretnek és testté vált igének közvetlen tanúi; szárnyaik vannak, hogy eget földdel összekössenek s szemeik e szárnyakon, kívül és belül, hogy múltba, az ember bűnbe eséseig s jövőbe a végitéletig, a váltság megpecsételéseig lássanak.

A négy lelkes állat közötti téren — melynek négy sarkát foglalják el — egy kétkerekű szekér tűnik a Dante szemeibe, bele fogott griff által vonva. A szekér az Egyház, a griff a Krisztus. Szóljunk előbb az utóbbiról.

A griff, e mesés állat, félig oroszlán, félig madár. E kettős állat ábrázolja a Krisztusban egyesült kettős (isteni és emberi) természetet. A madár-rész: feje, nyaka és szárnyai, tehát a fő és nemesebb, színaranyból van s ez jelenti az isteni természetet; a többi test fehér, biborral közbe, az emberi természet — Jézusban: a mocsoktalan erkölcsi tisztaság s a szenvedett halál — a kiontott vér — színei. Az istenemberi állat, kit Dante később «kettős vadnak» (doppia fiera) — «két alakúnak» (biforme fiera) — «iker állatnak» (binato animale) nevez: alárendelt szerepet látszik viselni, mikor szekeret húz, nyakával s vállával; de ha Krisztus hordja vállán (mely emberi természetének része) az emberi nem üdvének igáját s azt nyakával, mely már isteni természetéhez tartozik, segít czéljához juttatni: nem

helyes-e, hogy úgy ábrázoltassék, a mint az egyházat, vagy is az öröktől fogva való üdvintézményt — mely csak általa mozdúlhat s érheti czélját — ő vonja előre.

A kétkerekű szekér képét Dante szintén az Ezékiel látásából vette. «Mikor láttam volna a lelkes állatokat, ime *kerék* vala a földön az állatok mellett, mind a négy orczájok felől. A kerekek tekintete és alkotása — mintha kerékben kerék volna. S mikor az állatok járnak vala, járnak vala mellettök a kerekek is; s mikor fölemelkednek vala az állatok a földről, fölemelkedtek a kerekek is velök. Valahová a lélek indítja vala, hogy mennének: mentek, és a kerekek lelke is oda megyen vala; mert a lelkes állat lelke vala a kerekekben» (Ezék. I. 15—21.). Dante azonban nem mond ennyit a kerekekről s neki csak kettő van, míg Ezékielnek négy. De a diadalszekeret, mely a két keréken jár: felmagasztalja, minden diadalszerek még a nap szekere felett is.

Ámbár főékességét, a rajta ülő Beatricét, Dante még nem látja.

Látja azonban a jobb és a bal kerék mellett tánczoló hölgyeket. A jobb kerék mellett három: a theologiai erények — Hit, Remény és Szeretet jelképei, fehér, zöld és piros ruhában; karban lejtenek s majd a fehér — Hit — majd a piros — a Szeretet — vezet; s hogy ez a fővezető, mert Pál apostol szerint még e három közt is legfőbb a Szeretet: mutatja az, hogy mikor a Szeretet vezet és dalol, ennek ütemei szerint gyorsul vagy lassul a más kettő táncza is. A bal kerék mellett négy, az erkölcsi vagy ú.n. fő-erények — Igazság, Erő, Mérséklet, Eszély — jelképei.

Mint a szekér előtt az ó-, utána az új-testamentom könyveit, a négy evangeliomon kívül — jelképező alakok

járnak, kiknek egyenként megnevezését s magyarázását a szöveghez adott jegyzeteinknek tartjuk fönn.

Igy lesz teljessé az Egyház — mint üdvintézmény — diadalszekere körül, a teljes kijelentés: Ó- és Új-testamentom, mint az üdvintézmény bevezetője s kisérete.

IV.

A mint a szekér Dante elébe ér, egész kiséretével megáll. S kik a szekér előtt mentek — az ó-testamentom prófétái — megfordítva, hozzá lépnek, mint üdvök hordozójához s a rajta ülőt, kit Dante még nem lát, mert el van takarva, a «Veni sponsa de Lybano» ének hangjaival üdvözlik. Egyszerre száz angyal emelkedik föl a szekéren s a biblia szavával: «Áldott, ki jősz!» — s a Virgilével: «Hintsetek liliomokat, tele marokkal!» — üdvözlik ugyanazt. Virágfelhő borítja el — s a hit, remény és szeretet színeit viselő ruházat: zöld színű köpeny, olajágaktól körített fehér fátyol s eleven tűz-színű ruha takarja. De Danténak, bár arczát nem láthatja, szíve — régi szerelmének hatalmával — megmondja neki, hogy Beatrice az!

Megdöbbenve fordúl Virgilhez, erőt, tanácsot kérni tőle. De Virgil eltünt. Befejezte szerepét: Beatricéhoz vezetni költőjét, a siralom és vezeklés völgyein át az üdv küszöbéhez.

Dante könyekre fakad.

A szekéren ülő nevén szólítja őt (s hogy szavait híven adja vissza: Dante, nagy költeményében először s utoljára írja le a saját nevét). «Dante, ne sírj! lesz sírni még nagyobb okod!»

Azokkal a miket látott s a kárhozottakkal és vezetők-

kel átélt s átszenvedett, még nem vezeklett még Dante eléggé. Most jő tulajdonképeni vezeklése: a Beatrice vádbeszéde s a maga bűnvallása.

Beatrice egy, még közvetlenül Dantéhoz intézett gúnyos szemrehányással kezdi vádbeszédét, melyet azután nem hozzá, hanem a körülte álló dicsőült lelkekhez s angyalokhoz intéz, tanúkul híva mintegy azokat, kik mindent tudnak s múltba és jövőbe belátnak.

E vádbeszéd foglalata: hogy Dante, a természettől nyert tehetségeivel s Isten különös kegyelmével, mely őt az erény és tökély magaslatára vonhatta, csak addig élt helyesen, míg őt Beatrice, szerelmével magához lánczolva, vitte a jó úton; s mikor Beatrice, meghalván, őt magára hagyta, eltévedt s elaljasodott. Az égbe szállott hiába intette őt álomban, sugallatok által — nem tért meg; csak egy út maradt megmentésére: átvezetni őt a kárhozottak s vezeklők országán, ott a bűn rettenetes következményeit, itt a vezeklés és megtérés útját mutatni meg neki. Beatrice ezt is megtette érette. Most — ezeket látva már — megtérhet. De még őszinte s fájdalmas bűnbánat s bűnvallás kell, a nélkül Isten örök igazsága nem engedheti, hogy a Léthében megmosakodjék s az üdvöt megláthassa.

Ezeket mondva, az angyalok tanúságára hivatkozással, most egyenesen Dantéhoz fordúl s rászegzi beszéde szúró hegyét, mely már élével is oly metsző volt. Szavai a vizsgáló biró könyört nem ismerő vallatásává válnak, mely elől a bűnös nem térhet ki. Igaz-e mind ez? kérdi. Dante halkan igenli, bevallja bűnét. — Mi kényszeríté rá? mi gátolta az erény útján maradásodat? Mi báj volt más hölgyek, hozzám nem is hasonlíthatók arczán, a mi tőlem elcsábíthatott, hozzám hűtelenné tehetett? — Dante kény-

szerűlten vallja meg, hogy a testiség csalfa kéjeivel csábította el. Beatrice a kényszerült vallomással nem elégszik meg, nem szűnik őt tovább gyötörni. Egyszer úgymond, tapasztalatlanságból megeshetett, s ezt megbocsátanám. De annyiszor csalódva, mindig ismételted bűnödet. Dante erre nem tud felelni; csak némán, sírva, magában gyötrődik. Beatrice most a végcsapást adja meg neki. Félre veti fátyolát s szemébe néz — hadd lássa, mily égi bájt, sokkal nagyobbat a többi nők, sőt a saját maga földi bájánál veszített el benne! — Erre Dante összerogy: vezeklése teljes, mert már felyülmúlta erejét.

Ez a Divina Commediának kétségkívül legdrámaibb s annál fogva leghatásosabb jelenete. Itt nem a mások gyötrelmeinek a tanúja, melyek annyiszor megbatották, melyeket azokkal együtt érezni, átélni s átszenvedni vélt. Itt maga gyötrődik, maga vezekel. A pokol és purgatorium gyötrelmeinek maga lesz martalékává s a mennyivel jobban érdeklődünk mi is Dante (saját költeményének hőse) iránt, mint a Pokol s Purgatorium összes alakjai (megannyi tünemény!) iránt együttvéve: annál nagyobb e jelenet hatása ránk, mint azoké volt egyenként és összesen.

Az ájultából magához térőt Matilda fogja föl s megfüröszti a Léthében, melynek vize elveszi bűnei emlékezetét. Most az égi hölgyek — a három és a négy — veszik körbe s vezetik vissza Beatricéhoz, magok könyörgve hozzá bocsánatért a megtért bűnösnek s hogy mutassa meg neki arczát, kérik Beatricét — ki levetve leplét, mennyei szépsége teljében, mosolyogva s ragyogva áll előtte s kegygyel tekint Dantéra, kit elvakít — de csak egy perczre — arcza fényével.

V.

Hogy visszanyerte szeme világát: a menetet mozdúlni látja. Fordúl a kiséret, de a szekér rúdja még mozdúlatlan áll; végre megfordúl a griff s a szekér is, a menettel együtt, a hátul maradt erdőnek fordúl vissza. — Dante s a mellette maradt Statius is követik, vezetve Matilda által.

Ez a földi paradicsom erdeje, melyben a tudás ama fája áll, melyről Éva a bűnszerző tilalmas gyümölcsöt szakította volt. Ez az erdő, melyet annak a bűne tett üressé, lakatlanná, ki a kigyónak hitt; s itt áll a fa, elvesztve minden lombját, virágát, csak csupasz ágakkal; alkata ellenkező más fákéval, mert ágai annál szertébb terülők, minél magasabban vannak, az alsó ágak (rendesen a legterebélyesebbek) itt a legrövidebbek; a fa koronája így — csúcsára fordított kúpot mutat.

E fának, mely a paradicsomi tiltott fa, a jó és gonosz tudásának a fája, Dante itt egy második allegoriai jelentőséget is ad. Mi légyen az: e részben a legeltérőbbek a magyarázók nézetei. Nem csoda; a Divina Commedia összes allegoriái közt egy sincs bonyolúltabb és rejtelmesebb, mint ez, a Purgatorium négy utolsó énekében levő: a menet, a szekér s a fa allegoriája. A menettel meglehetősen tisztában lehetünk: a zászlók, a gyertyatartók, az emberek s a négy állat allegoriái, az Ó- és Új-testamentomból vannak véve; s hogy a griff által vont szekér az egyház jelképe, ahhoz sem fér kétség. A fa s a körüle csoportosuló allegoriák a legkétesebb értelmezésűek. A magyarázók, a hány annyiféleképp, megpróbálták rajtok éleselméjöket s minden tehetségöket. Nem ismételjük nézeteiket, nem soroljuk elő a százféle kisérletet, melyekkel a nagy Dante-irodalomban

e pontra nézve találkozunk. Megelégszünk az utolsóval, melyet a többinek éles birálata után, Scartazzini megállapít, kimutatva, hogy mindaz, a mit Dante e fáról mond — s mind a mi a további allegoria-részletekből a fa körül csoportosul — *csak azzal az egy föltevéssel fér össze*, a mi különben a Dante (úgy magában a Div. Commediában, mint egyéb műveiben s jelesen a Monarchiában nyilatkozó) egész nézletével is megegyez, hogy *ha a szekér az Egyházat, a földi paradicsom fája meg a Világuralmat (az Imperiumot) jelképezi.*

A földi paradicsom, maga Dante mondja, a földi boldogság s világi jóllét jelképe; világi jóllétet pedig csak a világi uralom biztosít, épp úgy, mint az örök boldogság őre s letéteményese az egyház — a mint ezt Dante, Monarchiája első részében kifejti s bizonyítja. S ha a világ jóllétére s legjobb berendezésére szükséges a világi uralom és ha a földi paradicsom a legjobban rendezett világot ábrázolja, melyben az ember boldog lehet (Purg. XXX. 75.), ebből szükségkép következik, hogy az egyház jelképe mellé a költőnek, a maga rendszeréhez híven, oda kellett állítania — e nagy allegoriában — a világi uralom, az Imperium jelképét is; ez pedig nem lehet más, mint a rejtélyes fa. Witte ugyan azt mondja, hogy az imperium jelképe ez allegoriában: a sas, mely az égből lecsap s az egyház szekerét tollával tölti meg s azzal veszedelmét szerzi. A sas lehet a császár, jelesen Nagy Konstantin, de más a császár, más a császárság — az uralkodó s az imperium. A bibliai előkép, melyből Dante ezt a fát vette, a Dániel könyvében Nabugodonozor által álmában látott fa, mely — magának Dánielnek (IV. 20—22.) magyarázata szerint — a király világuralmát jelenti.

S a mint Dante a fát leírja — annak minden vonása talál az ő rendszerében élő világuralom fogalmára. A földi paradicsom közepén áll, hogy uralkodjék köröskörül az egész föld kerekségén; Isten azt magának, mint «önjóságát, szentül alkotá» (XXXIII. 60.); pedig a világuralom, mint az Új-testamentom is mondja (Róm. XIII. 1—4.), közvetlen Istentől van s a ki annak nem engedelmeskedik, Isten ellen üt pártot; hatalmas törzsű és beláthatatlan magasságú s ágai, minél fölebb annál messzebbre terjeszkedők: a világi uralom sajátja, hogy növekedtében egyre erősebb lesz s tovább terjeszkedik; a ki e fát bántja, Istent sérti; e fához köti meg a griff a maga szekere rúdját (XXXII. 49.), mert az egyház a világuralom oltalmában áll s annak erejéhez csatlakozik, székhelyük is egy: Róma; a griff nem kóstolja meg a fa héjját s boldognak mondatik azért: Krisztus az eredendő bűnből nem vett részt s mint Ádám maradékai (egyik vonatkozás) — és az egyház nem kívánja megsérteni, lehántani a világi uralom élőfáját (a másik vonatkozás); a szekér rúdja ugyanebből a fából vétetett: a tudás fájából, melynek egy régi keresztyén monda szerint, egyik ágából készült a Krisztus keresztje is (egyik vonatkozás) — és az egyház kormányzata, a pápai szék, a római császárok védelme alatt s mintegy a császári hatalom egy ága gyanánt fejlődött (a másik vonatkozás); az első bűn által lombjaitól, virágaitól megfosztott fa, mihelyt az egyház hozzáköti szekere rúdját — az egyházi s világi uralom közötti egyesség helyreállításával — azonnal kizöldül s kivirágzik; virágai «rózsánál halványabb, de violánál égőbb színűek» — az almafa virágainak gyöngéd színe, mert a tudás fája, a Genesis szerint, almafa volt, s itt rá ismerünk; a sas, mely az egyház szekerére lecsap, de

azzal magának a fának is árt, lombját, virágát leszórja, kérgét meghasogatja — a sas, mely a fa tetején fészkel: a császár, az imperium csúcspontján, — az első századokban, a keresztyének üldözése által többet ártottak a császárok a birodalomnak, mint az üldözés által annál jobban megszilárduló keresztyén egyháznak; másodszor is lecsap a sas, hogy tollából adjon a szekérnek (XXXII. 124.): a Nagy Konstantin kétes becsű adománya, világi birtokot ajándékozván az egyháznak, melynek épp az vált romlására; a fa ágai alatt, lombjai árnyában, kiséretével leülő Beatrice: a világi uralom védelme alatt bizton nyugvó egyházi tekintély; a sas lecsapása után a megrongált szekérbe bekúszó róka: az eretnekség; a szekér alatt megnyiló földből kicsapó s az egyház egységét megszaggató sárkány s az óriás (melyekről még külön kell szólnunk), a mint eloldja a szörnyeteggé vált szekeret a fától s tova viszi: Szép Fülöp, ki a megromlott pápai széket Avignonba teszi át: mind ez, a Scartazzini magyarázatának helyessége mellett szól. «Kisértse meg akárki — úgy mond — mindezt egy más föltevéssel megegyeztetni.»

Az utóbb említett sárkány és az óriás — a Dante allegoriájának legkülönösebb, mondhatnók legkülönczebb alakjai.

A sasnak második, az egyházat ajándékával megrontó, lecsapása után, a szekér két kereke közt megnyilik a föld, s egy sárkány épp a szekéren át dugja föl a farkát, és a mint visszahúzza: egy részt a szekérből kiszakít. A magyarázók legnagyobb része Mahometet érti e sárkány alatt — a középkor e legnagyobb veszedelmét, a kinek vallásalapítása, határtalan fanatismusával kétség kivül legtöbbet ártott a keresztyénségnek. De Mahomet nem az egyház

kerekei közé nyúlt s nem az egyház testéből szakított ki *egy részt* (XXXII. 135.) — mert ő a keresztyének közül nem hódított a maga vallására egyet sem; hanem a maga népeivel kívülről támadta meg az egyházat — és pedig első sorban a rómaitól elszakadt keleti egyházat. Valószínű azért, hogy Dante a sárkány alatt azt érti, a ki a keresztyén egyházban magában, okozta e legnagyobb szakadást, melynek kezdője Photius: s így ő is lehet a Dante sárkánya.

Érdekesebb s bonyolúltabb ennél, a szekérnek szörnyeteg fenevaddá átalakulása s az idomtalan óriással való összejövetele — az előttünk álló allegoriának csakugyan e legkülönczebb része — s annak magyarázata. A mint a sas, hátra hagyva tollait, a róka elriasztva Beatrice által s a sárkány megszaggatva a szekeret — eltünnek egymás után: a szekér rejtelmesen kezd átalakulni. Eretnekségek, földi birtok és gazdagság s a nagy szakadás: mind ez megrontotta az egyházat. E megromlást Dante oly átalakulással jelképezi, mely a János Jelenéseiben feltünő hét fejű és tíz szarvú fenevadnak s a rajta ülő nagy parázznának félreismerhetetlen utánzata. Egyszerre fejek nőnek ki a szekér minden részén: négy a négy sarkán, három a rúdon, összesen hét. E háromnak két-két szarva van, az előbbi négynek csak egy-egy, a szarvak összes száma tíz. Az így fenevaddá átalakúlt szekéren — «oly biztosan, mint bércz a hegy fokán», lát ülni Dante «egy aljas parázznát» — ki kaczérul tetszelegve «szemét forgatja minden szél után». Féltő indulattal áll mellette egy óriás, őrzi, hogy mások el ne kapják, csókolózik vele; s mikor rajta kapja szeretőjét, hogy kéjsóvár szemét Dantéra vetette, durván végig veri egy husánggal — s aztán eloldja a szörnyet (a fától, melyhez kötve volt még mint szekér,

rúdjával) s bevonszolja a sűrű erdőbe, hol eltünik szem elől.

Első tekintetre — ha élhetünk e szóval — *frivol*-nak tetsző mesekép, a mi nem illik Dantéhoz. De egyfelől a János Jelenéseinek a példája, honnan a fenevad s a rajta ülő parázna kifejezések véve vannak, másfelől a Dante czélzatának világossága s a kép ereje, kibékítenek a különben bántó frivolsággal. A Jelenések könyvének hét fejű fenevadja Róma hét dombját, tíz szarva a keresztyéneken kegyetlenkedő tíz császárt jelentik; a Dante hét fejű s tíz szarvú fenevadja azonban több különböző magyarázatra talált. A legrégibb magyarázók közül az *Ottimo* a hét fej alatt a hét főbűnt érti, ellenben *Buti* az egyház hét sakramentomát s hozzá a tíz szarv alatt a tíz parancsolatot!

Ez utóbbit is védelmezték sokan, többi közt *Biagioli*— mondván, hogy az elaljasodott egyház és pápaság a hét sakramentommal is visszaélt s a tíz parancsolat mindenike ellen vétkezett; de többen szólnak az első mellett s bizonyára több valószinűséggel, mert a megromlott s erkölcsileg sülyedt egyház és annak nagyjai, már a Dante idejében, valóban leledezettek a hét főbűn mindenikében és a nagy paráznának helyet adtak magok közt s engedték azt az egyház kormányára ülni. A tíz szarvat szintén a régi magyarázók egyike *Jacopo della Dana*, úgy magyarázza, hogy a hét főbűn közül a három első: a kevélység, harag és irigység Isten ellen is, embertársak ellen is, tehát kettősen vétnek: azért van két-két szarvuk, míg a más négynek csak egy-egy.

A nagy parázna, a János látásában az Antikrisztus, vagy a római császári hatalom, sőt maga Róma, az új

Babylon; a Danteéban a kötelességéről és szentségéről megfeledkező pápaság; némelyek szerint — s nem alaptalanúl, tekintve a Dante gyűlöletét. — személyesítve VIII. Bonifáczban, a kit meggyalázni Dante egy alkalmat sem mulaszt el s utódában, a nála nem jobb V. Kelemenben. Ez a parázna, nevéhez illő jelleme szerint kaczérkodik mindenfelé, a világi hatalommal is, amaz óriással, melyet Dante melléje s ellenébe állít, mely gyanakvó szemekkel őrködik felette s féltékenyen kiséri minden mozdulatát, — általában a világi uralom, mely a pápasággal kaczérkodik is, verseng is; azt egy kézzel megnyerni s lekötelezni, a másikkal lesújtani s hatalma alá keríteni igyekszik. Dante személyesítheti ezt, az általa épp' annyira gyűlölt Anjouházban s átalában a franczia királyokban, kik az ő idejében a pápaság iránt ily állást foglalnak el s azt már-már kezökben tartják. Ez utóbbi felfogással legjobban összeillik a 151—159. sorokban vázolt jelenet is. A franczia királyok majd ölelkeznek a pápákkal s majd megfenyítik őket, ha engedetlenek, vagy másfelé kaczérkodnak (mint nem egyszer a ghibellinekkel is, kiket Dante képvisel) — s végre fogják, és eloldva Rómától, a világi uralom Dante által kiszemelt székhelyétől, mindenekelőtt Avignonba viszik a pápai széket; s így mint a paráznát az elaljasodott pápaság s annak Dante-korabeli képviselői, első sorban VIII. Bonifácz s utána V. Kelemen, — úgy az óriást az Anjouk és átalában a franczia királyok, névszerint pedig Szép Fülöp franczia király jelképének vehetjük, kit Dante máshelyt (Purg. XX. 91.) *új Pilátus*-nak nevezett.

Még egy rejtett szóval találkozunk a Purgatorium utolsó énekében, a Beatrice jóslatában, midőn azt igéri, hogy a megrontott egyház állapota még jóra fordúl, a sas

(a császár) fog még örülni utódinak, mert közel már az idő, hogy

«Eljő egy ÖTSZÁZTIZENÖT, Istennek
Küldötte, a ki a rimát megölje
S az óriást, kik együtt kéjelegnek.»

Egy Ötszáztizenöt! Ki az? — E talánynál megújul a Pokol nyitányából az *Agár* kérdése. Nem akarunk itt arra visszatérni; olvasónk azt megtalálja, ha oda visszatekint, a maga helyén. És kétségtelen, hogy a Dante czélzata itt ugyanaz, a mi ott. Egy szabadítót vár, a ki világi uralmat, az ő Monarchiája értelmében elválaszsza az egyházitól, megtisztítsa s fölemelje romlottságából a pápaságot, leverje az azzal kaczérkodó fejedelmeket s felállítsa és újra megszilárdítsa az egyetemes császárságot, az Imperiumot. Kiben, s egymás után kikben várta Dante e szabadítót: tudjuk az *Agár* (il Veltro) értelmezéséből: először VII. Henrikben, majd Uguccione della Faggiolában, a ghibellin vezérben, végre Can grande della Scalában, a ki Danténak utolsó pártfogója s utolsó reménye volt.

Ötszáztizenöt, római számokkal írva: D. X. V. egy kis betűcserével: DVX, azaz vezér. Dante szereti az ily rejtélyes megjelöléseket. De az elmés magyarázók az ötszáztizenötöt más úton is ki tudják hozni Can grandéra A római betűknek középkori számjelentései a következő összeget adják:

K(an)	10
G(rande)	7
d	4
e	5
S(cala)	90
S(ignore)	90
d	4
e	5
V(erona)	300
	515

Kan Grande de Scala Signore de Verona = 515.

Ez az elmés megoldás emlékeztet arra a módra, a melylyel a János Jelenésének azt a helyét (Jel. XIII. 18.) «Ebben vagyon a bölcseség, a kinek értelme van, számlálja meg a fenevadnak számát, mert emberi szám és annak száma hatszázhatvanhat» — az irásmagyarázók több mint tizennyolcz századig tartó fejtörés után megoldották, úgy hogy a NERON KAESAR-t zsidó betűkkel írva le, e név — a zsidó betűk számértékének a törvénye szerint, éppen 666-ot ad ki, minél fogva az Apokalypsis fenevadja alatt János nem érthetett mást mint Nerót, a ki éppen ekkor kegyetlenkedett a keresztyének ellen s kinek félelmes nevét csak ily rejtett szóban, számjegyekkel irhatta le. Valóban jól elrejtette, mert a benne rejlő talányt csak 1800 év mulva tudták a bölcsek megfejteni!

Legyen e számjegyes értelmezésben igazság, vagy ne legyen: bizonyos, hogy Dante, az ötszáztizenötben (DVX), valamint az Agárban is, az eljövendő szabadítót, az állam és az egyház hatalmainak elválasztóját s oly rendezőjét várja, ki oly állapotot fog teremteni — vagy ha akarjuk — helyreállítani, mely az ő eszményének, a mint azt a Monarchiában kifejtette, megfelelend!

HUSZONNYOLCZADIK ÉNEK.

A földi paradicsom. — A Léthé. — Matilda. — A szél és víz keletkezése a földi paradicsomban. — Az isteni erdő mivolta.

Körül- s benézni hő vágyam sürgetvén
E sűrü s élénk, isteni erdőbe,
Mely a kelő napfényt mérsékli enyhén:
A partot elhagyám, nem várva többre,
S a szép mezőn, mely illatot hintett szét,
Lassan de folyvást lépdelék előbbre,
Édes fuvallat, egyformának tetszék
S nem változott, arczomhoz úgy simúla,
Csak úgy érzém mint lágy szellő legyeztét.
S a rezgő lomb, mind egy-felé hajúlva,
Halk lebbenéssel, mind azon irányban,
Hová a szent hegy első árnya húlla;

1. A földi paradicsom fekvéséről s természeti minőségéről a Bev. Ert. I-ben szóltunk. Itt csak egyes kifejezések magyarázatára van szükség.
2. *Isteni erdőbe* — isteni, mert Isten maga ültette, a teremtéskor.
4. *A partot elhagyám.* A sorrend változik; Dante megy elől, Virgil és Statius hátul maradva követik még egy ideig. — *Nem várva többre:* Virgil mondta, ne várjon tőle több szót, sem intést.

13. De oly nagyon nem, a mint rezge lágyan,
Hogy a sudáron a zengő madárkák
Dalukat abba hagyták voln' az árnyban,
16. Sőt hő gyönyörrel énekelve várták
A hajnal-órát a lomb közt, melyet
Lassú moraj, mint halk kiséret járt át.
19. Olyan, minőt a fenyves összeszed
Chiassi partján, ágrul-ágra, hogyha
Éol föloldj' a déli hő szelet.
22. Már lassu léptim, egyre sűrűbb lombja
Alá az agg erdőnek úgy bevittek,
Hogy azt se látám hol jövék be abba:

10. *Mind egy-felé hajulva*, a szüntelen fuvó, csöndes, egyenletes széltől.
11. *Mind azon irányban*, nyugot felé, merre a keletről felkelő naptól az első árnyék esik. Azért nyugot felé, mert az állandó szél, a forgó világ légáramlata, keletről fú nyugotnak, merre az egész mindenség forog a föld körül.
13. *De oly nagyon nem* — oly nagyon nem hajultak meg, hogy ...
18. *Lassú moraj* ... az erdő folytonos moraja, a szélben — mint egy halk contra-bass, a madárdal kiséretéül.
19. *Minőt a fenyves összeszed.* Ovid. (Metam. XV. 603—605.) Ariosto (Orl. Fur. XLV. 112., 113.) Tasso (Ger. Lib. III. 6) — mind ilyformán s egyformán írják le az erdő morajját, a szél bele szabadultán. De Dante túl tesz rajtok. Ő ágról-ágra, egyenként szedeti össze a fenyvessel az egyes lombok hangját, melyekből aztán az egész erdő moraja keletkezik.
20. *Chiassi partján.* Chiassi, vagy Classe, kis városka, Ravenna mellett, ma már rom. Partja az Adria lidójának egy része, hátterében fenyvessel. «Dante, mint számüzött, Ravennában időzött egy darabig és sokszor volt alkalma e fenyves zúgását hallgatni» (Benv. Ramb.).
21. *A déli hő szelet:* az eredetiben a Siroccót. Így hivják az Adrián Afrika felől végig szárnyaló déli szelet.

25. S tovább haladtom' im bevágja itt egy
Patak kis habja, bal-felé futtába'
Mely lágyan hajtá partja füveit meg.
28. Minden viz itt lenn, bár a legtisztábbja,
Csak zavarosnak tetszenék e mellett,
Mely idegent semmit se rejt magába.
31. Bár folynia sötét homályba' kellett
Az örök árnyban, a mely áthatolni
Magán se nap- se hold-sugárt nem engedt.
34. Lábam megálla; de szemem a túli
Vizpartra röppent s néztem ott a réten
Ezer szinében a tavaszt virúlni.
37. S előmbe tűnt (mint máskor is tűnt nékem
Váratlan oly csodás-mi, mely elhárít
Minden tünődést bármi más eszméken)
40. Ott egy magános hölgy, ki dallva jár itt,
S virágot, egyre válogatva, szaggat,
Mely mindenütt, a merre jár, nyomán nyít.

26. *Patak kis habja:* e patak a Léthé. Kis folyó, habja (hullámvetése) is kicsiny. *Balfelé futtába'* — Danténak, a mint a téren, erdőn befelé (keletről nyugotnak) halad, a víz balra foly, tehát északról délre.

28. *Minden víz itt lenn* — t. i. a földön.

30. *Idegent, semmit* — idegen elem, a mi zavarossá tenné, mint a legtisztább vízben is a földön, ebben semmi sincs.

34. *Lábam megálla* — a folyó miatt, nem mehetett tovább, de szeme szabadon «röppenhetett a túlsó partra».

37. *Mint máskor is* — mindenki tapasztalhatta magán, ha valami gondolatba, vagy szemléletbe elmerülve, új váratlan jelenség, vagy éppen valami csodálatos, tünt fel hirtelen, hogy az egész figyelmét magára vonta s az előbbire — vagy más egyébre — többé nem is gondolhatott.

40. *Egy magános hölgy* (una donna soletta) — nevét csak később

43. — «Szépséges hölgy! Szerelmi indulatnak
Ki sugarán melegszel — hogyha nem csal
Tekinteted, mely hirt a szivről adhat —
46. Vajh' hajtson a vágy, közeledni halkal
E kis patakhoz — szólitám meg, esdve —
Hadd érthetem meg, a mit ajjakad dall!
49. Proserpinának képét idézed te
Elmémbe föl, hol járt akkor, mi volt,
Hogy anyja őt, ő tavaszát vesztette!»
52. S mint földbe és egymáshoz szoritott
Talpakkal a tánczosnő könnyen perdül,
Lábán pedig alig hogy mozditott:
55. A sárga és bibor virág-seregbül
Ugy fordul ő felém, mint szűz leányka,
Szemét a földre sütve szemérembül.
58. S ugy tőn a mint esdő szavam kívánta,
Mert oly közel jött, honnan értelmével
Jutott fülembe hangja lágy hulláma.

(XXXIII. 119.) tudjuk meg: Matilda. Ki volt e rejtélyes hölgy s mi jelentősége van a Dante túlvilági útjában: arról a Bev. Ért. II-ben talál az olvasó — annyi fölvilágosítást a mennyit adhatunk! — Egyelőre, fölléptével, csak úgy tünik fel, mint a Dante hajnali álmának valósulása — dalolva, virágokat válogatva. De a «Dante Matildája» a mint nevezik s méltán, más és több mint az álombeli Lea!

43. *Szerelmi indulatnak* — Dante itt csak égi szerelmet érthet.

49. *Proserpinának* . . . A Ceres elveszett (Pluto által elragadott) leánya, kit virágszedés közben rabolt el s vitt alvilági trónjára a pokol fejedelme (Ovid. Metam. V. 385—401). A kép ugyanaz, a szinhely is hasonló. Ceres siralma, elveszett s hiába keresett leánya után, közelebbről Schiller románczából is ismeretes.

53. *A tánczosnő:* pompás kép!

61. S hogy oda ért, a hol a part füvével
Játszik, fürösztve azt, a csermely habja,
Ajándokul szemét rám emelé fel.
64. Kétlem, hogy ily fényt Vénus pillanatja
Ragyogtatott voln', mikor oly egészen
Váratlanúl sebzé meg őt magzatja.
67. Mosolygva állt meg a túlparti részen,
Színes virágot még szakítva többet,
Mit itt a föld vetetlen' hajta, készen.
70. Közénk a víz három lépésnyi közt tett;
De Hellespont, Xerxes hol áthidalta
(Most is, halandó, féke még dölyfödnek!)

59. *Értelmével* — nem csak a dallamot, hanem a szavakat is tisztán kivehette.

63. *Ajándokul*, szó szerint: szeme rám vetésének ajándokát adá nekem. Ma így mondanák, udvariasan: kegyes volt rám emelni szemét.

66. *Váratlanul.* Mikor Vénus éppen Adonisra, a szép vadászra pillantott, fia Ámor, nyílával játszadozva, a nyíl véletlenül elpattant s Vénust megsebzé. Dante azt mondja: «fuor di tutto suo costume» — «egészen szokása ellenére» — mivel Ámor szándékosan szokott sebezni, itt akaratlanul sebzett; én mondom: váratlanul, mondhatnám: véletlenül, szándéktalan, . . . a versbe akármelyik bele fér s az értelmet is megadja.

68. *Még szakítva többet.* A régi codexek nagyobb része traendo-t ír, mely itt «szakítva» értelmet ad; nehány ellenben trattando-t, melyet «válogatva» szóval kellene fordítni. Én Scartazzinivel, Philaletessel s másokkal az előbbit választottam. Dante itt a nő tevékenységét (hasonlóan a Leáéhoz s Mártáéhoz) akarta feltüntetni, hogy nem szűn a munkától.

70. *Három lépésnyi közt.* E három lépés jelentősége, hogy a tulajdonképeni földi paradicsom csak a Léthén túl kezdődik s Dante csak bűnvallása után, megfürösztve a Lethében, léphet oda be.

73. Dühösb panaszt Leandertől se halla,
Mért Abydos s Sestos közt hogy habot hány:
Mint tőlem ez, hogy ott szét nem nyilamla!
76. «Még újak vagytok — s mosolyom miatt tán
(Igy kezdte most) — e választott helyen,
— Az embernemnek fészkül ez adatván —
79. Akadtok föl valami kételyen.
De fényt derít a *Delectasti* zsoltár
És szétoszol a köd elméteken.
82. S te ott elől, ki hozzám esdve szóltál —
Mondd: mást kívánsz-e? mert úgy jöttem: arra
Felelni készen, bármit tudakolnál.»

71. *Hellespont* (a mai Dardanellák). Xerxes, nagy hadával, Görögország ellen menve, áthidalta — de megveretvén, futva jött a kevélyen verte hidon vissza. Azért az emberi gőgnek ma is fékül (veszedelmétől ijesztőül) áll e tengerszoros. — (Vajjon nem hatszáz évre jósolt-e Dante?)
73. *Dühösb panaszt* . . . Leander eleget s elég dühösen szidhatta, hogy közte s kedvese Hero közt akadályul áll, s minden nap át kell úsznia. Dante erre a három lépésnyi patakra még jobban haragszik.
76. *Még újak vagytok:* Matilda megszólal! — Jövevények, új emberek vagytok itt, mondja, azért talán megütődtök azon, hogy én mosolygok s vidám arczczal járok-kelek itt, e helyen mely az embernem első fészkeül választatott s mely az eset által oly gyászemlékűvé vált, hogy itt csak elmélkedni s szomorkodni — nem mosolyogni kellene. Ez a beszéd értelme. Most következik a fölvetett kételyre a felvilágosítás.
80. *Delectasti* (gyönyörködtettél). A XCII. Zsolt 5. verse: «Megvidámítottál engemet, uram, a te kezed munkáival». Matilda azt akarja mondani: az Isten teremtett dolgaiban gyönyörködöm, e paradicsomban járdalva, virágokat válogatva: ez idéz mosolyt, vidámságot arczomra.
83. *Mondd: mást kívánsz-e?* Dante csak arra kérte Matildát: Jőj-

85. — «A viz — viszonzám — s az erdő morajja
Egy új hitemet ostromolja bennem,
Mit fülem, azzal ellentétbe, halla.»
88. A mire ő: — «Kimagyarázom egyben
S okát adom, mi bámulatba ejtett;
S bántó ködét elmédnek elüzendem.
91. A Fő Jó, kéjt ki csak magába' lelhet,
Az embert jónak s jóra teremtette,
És béke-zálogúl adá e hellyet.
94. De bűne által ő azt elvesztette
S az ártatlan mosolyt s vidám játékot
Gyász- s siralomra váltá bűnös tette.

jön közelebb, hogy hallhassa s megérthesse dallását. Matilda pedig, Isten példájára, ki «véghetetlen bőséggel mindent megtehet, feljebb hogy nem mint kérjük vagy csak elménkbe is vehetjük» (Eféz. III. 20.) sokkal többet tesz mint Dante kért. Először mindjárt eloszlatja egy megütközését; aztán felhivja, kérdjen a mit akar, ő mindenre megfelel neki.

85. *A viz — s az erdő morajja.* Statius azt mondta vala Danténak (XXI. 43—54.), hogy itt a Purgatorium hegyén nincsenek semmiféle légköri változások, nincs sem szél, sem eső. Dante ez új hitének most ellene mond a mit lát, hall. Ime folyó van, tehát kell lenni esőnek, csapadéknak, vagy a föld alatti forrásoknak kell ide hatolniok, különben miből táplálkoznék a folyó? S ime az erdő zúg, az ágak hajladoznak: van tehát szél.

91. *A Fő Jó.* Matilda magyarázatot igér, melylyel eloszlassa Dante kételyeit, új hite iránti bizalmatlanságát. Jó messze kezdi. A Fő Jó, természetesen Isten, más nincs, a ki csak önmagában lelhet gyönyört, de azért az emberben is örömét akarta találni, azért azt jónak s jóra teremtette, s ide helyezte e szép tiszta, minden zavaró befolyástól ment helyre, mint egy zálogul adván ezt, örök békében maradhatása iránt.

— Hogy a zavar, melyet okoznak még ott
A föld s a víz kigőzölgési lenn,
Miknek a hő ad, mig bir, inditékot —
Az emberekkel harczba ne legyen:
E hegy azért tolúl az ég felé föl
S lőn ment azoktól a bezárt helyen.
De mert a lég, kerengve végesvégtől,
Folyvást mozog az első sebességben
Ha kiszakítva nincs szabad reptéből:
E magason, mindenfelől a légen
Szabadon állván, a szél-áradattól
Zendül az erdő, csak mert sűrü éppen.
S a széltül ért növény erőt nyer attól:
Megterhesítni a léget vele,
Mely szerte hordja, merre csak barangol.

94—96. E felesleges terzina itt csak közbe van vetve — a következőben folytatja az előbbiben megkezdett okoskodást.

97. *Hogy a zavar.* A kissé nehézkes, terhelt mondat értelme összefogva ez: A föld s víz kigőzölgéseit a meleg hajtja fölfelé s emelkednek a meddig birnak. Eljutnak a hegy azon magaslatáig, hol a kapu van. Némely részök — tán nagyobb meleg hajtván — fölebb is mehetne még, de a kapun nem hatolhat be. Hogy a zavar, a mit ezek a gőzök okoznak, ne árthasson az embernek (mondja Matilda), Isten azért emelte oly magasra e hegyet s azért zárta még el, hogy semmi ide be ne hatolhasson.

105. *Ha kiszakítva nincs:* az eredetiben «ha forgási köre egy ponton sincs megszakítva». — A földön a gőzök, ellenkező áramlatok, ezt az ős szelet gyakran megakasztják, eltérítik irányától vagy éppen ellenkezőre fordítják. A hegytetőre s az elzárt körökbe azonban ez a zavaró befolyás nem hat.

108. *Zendül az erdő,* mivel sűrű, azért a szél minden fában, minden ágban, minden levélben fönnakad annyira, hogy morajt idéz elő (v. ö. a 19. sorral s jegyzetével).

112. A többi föld, a milyen ereje
Van, vagy saját magától vagy az égtül,
Különb-különb hajtással lesz tele.
115. És ebből érthető meg, csuda nélkül,
A mit hallottál, hogy szemlélhető
Mag nélkül is hajt plánta, föld ölébül.
118. És tudd meg azt is, hogy e szent tető,
Melyen im állsz, bir minden mag-nemekkel,
S gyümölcsöt hoz, mi ott nem szedhető.
121. E víz mit itt látsz: nem érből ered, mely
Tápot nyer a gőztől mit fagy megsűrit,
Mint más folyó, mely elfogy s föllélekzel.

110. *Vele:* azzal a termő s tenyésztő erővel, melyet a légáramlattól nyert — s melyet a levegő szerte hord mindenfelé.

112. *A többi föld* — t. i. a purgatorium hegyén kívüli része a földnek — a szerint a minő termő ereje magától — a talajtól — vagy az éghajlattól (mely alatt fekszik) van neki.

118. *És tudd meg azt is*, hogy a többi földön termő magvak mind, s azon kívül mások is, melyek ott nem teremnek, itt megvannak, az első teremtés ős-adományából.

121. *E víz.* — Eddig a szélről szólt, annak eredetét, működését s hatását magyarázta meg. Most áttér a vízre. Ennek eredetéről s táplálkozásáról a Bev. Értekezésben szóltunk.

122. *A gőztől mit fagy megsűrít.* A földi vizek (folyók) a földalatti erekből táplálkoznak; ezek viszont azokból a gőzökből, párákból nyerik táplálékukat, melyek felszállva a levegőbe, ott a hideg által esővé, hóvá sűrűdnek s úgy csapódnak vissza a földre, amaz erek, források táplálására. Így a folyók, vízök lefolyása által elfogynak, a forrásokból mindannyiszor új életre kelnek (föllélekzelnek). Nem úgy a purgatorium folyója. Ennek nem kell a levegőből várnia, a sűritett gőzöktől, hogy táplálékot — megújulást — nyerjen; ezt teljes és biztos forrás táplálja; a lefolyás által elvesztett vizét Isten közvetlenül pótolja ki mindig.

124. De teljes és biztos forrásból gyűlik,
A melynek annyit pótol vissza Isten,
Mennyit kiad magából kétfelül itt.
127. *Ez*, azzal az erővel ömlik itten,
Mely minden bűnt emberrel elfeledtet;
Attól fölújul a mi jót tett, minden.
130. Ez Léthe, az Eünoé nevet vett.
S csak akkor van hatása, s hasznod abból
Ha ezt is, azt is megizelitetted.
133. Ez a világon minden izt felülmúl!
— S bár szomjad ennyivel ki lehet oltva,
Ha többre már nem is mennék azontúl:
136. Még kegyelemből hadd legyen megtoldva!
S hiszem, hogy nem kisebb kedved lesz abban,
Mivel igéreten felül lesz mondva.
139. Kik a világ aranykoráról hajdan
S a boldog állapotról képzelegtek:
Vélték, hogy az talán a Parnaszon van.
142. Ártatlansága *itt* az embereknek,
Itt volt örök tavasz s minden gyömölcse,
Itt a nektár, mit váltig emlegetnek!»

126. *Kétfelül itt:* t. i. a Léthében és az Eünoéban.
127. *Ez* — a Léthe.
129. *Attól* — az Eünoétól.
132. *Ha ezt is, azt is.* Az üdvre mind a kettő szükséges: a bűnök elfeledése, a jóra való emlékezés; egyik a másik nélkül mit se használ.
136. *Még kegyelemből.* Megfeleltem arra a mit kérdeztél, kételyedet eloszlattam; de ráadásul még mondok valamit.
139. *Kik a világ aranykoráról:* ez tulajdonkép Virgilnek és Statiusnak szól; a klasszikus régiség mondáiban élt az aranykor, az ártatlanság meséje. De nem a Parnasszuson, mint a költők képzelték: itt, a földi paradicsomban volt az!

145. Most sarkon fordulék; a két jó bölcsre
Tekintve, láthatám, hogy mind a ketten
Mosolyogtak a végszókon, kedvök töltve,
148. — Aztán meg' a szép hölgyre tekintettem.

147. *Mosolygtak a végszókon* — elértették, hogy nekik szól a mit Matilda mondott.

HUSZONKILENCZEDIK ÉNEK.

A földi paradicsom. — Rejtelmes menet: az egyház diadalmenete

1. Dalolva, mint szerelmes szívü lányka,
Folytatta — a beszédet elvégezve —
«Beati, quorum tecta sunt peccata!»
4. És mint a nimfák, sűrü árny övezve,
Bújják az erdőt egyenként, a napnak
Fényét amaz kerűlve, ez keresve:
7. Úgy indult ő is, mentén a pataknak.
Követtem őt s piczinke léptivel
Lépést, aprózott lépteim tartottak.

2. *A beszédet elvégezve.* — Az előbbi énekben tartott beszédét elvégezve, ismét dalolni kezdett. A szerelmes lánykához való hasonlítás (melyet egyébiránt Dante barátja, Cavalcanti Guido, egy hasonló tárgyú — erdei találkozást leíró — költeménye e sorából vett át: Cantava, come fosse inamorata) nem egészen volna helyén, ha a leghőbb emberszeretet ama jelensége, hogy embertársa boldogsága boldoggá teszi, nem állana előttünk.

3. *Beati, quorum* — a purgatoriumban ismételt evangeliomi «boldogságokat» ime befejezi ez: «Boldogok, kiknek bűnei elfedeztettek!» (Zsolt. XXXII. 1.) találó szó Dantéval szemben, kinek homlokáról most törültetett le a hét P.

4. *Mint a nimfák*, az árnyas erdőben járó nimfákhoz hasonlítva Matildát, járása könnyű lebbenését akarja jelezni.

10. S még százra léptim az övéivel
Együtt se mentek, hogy a part fordúla
S keletre nékem is fordúlni kell.
13. De igy se terjedt még utunk hosszúra,
Midőn a hölgy felém fordúlt s megállott,
S — «Testvérem, itt vigyázz s figyelj!» — igy szóla.
16. S im hirtelen, gyors fény ságulda át ott
Minden felől az erdő sűrűjében,
Hogy azt hivém először, tán villámlott —
19. De mert a villám, mint jő, ugy megy éppen,
S ez maradandón egyre jobban fényle,
Gondolatomba' kérdém: *Vajj' mi légyen?*
22. S a fénylő légbe lágy dallam zenéje
Áradva szét, bennem szent haragot
Költött legott az Éva vakmerénye:
25. Hogy ott, hol ég s föld szót fogadhatott,
Egy nő maga, — s alig hogy megteremtve —
Eltűrni nem birt semmi fátylat ott!

10—11. *Az övéivel együtt se* . . . Ötven-ötven lépést se tettek.

12. *Keletre — fordulni kell.* Eddig, a patak mentén délnek mentek.

15. *Testvérem*, e megszólítás még nem azt teszi, hogy Dante már az üdvözültek sorába lépett. Így szólították őt már a purgatorium köreiben a lelkek közül többen.

19. *Mint jő, úgy megy éppen.* Pillanat alatt lobban ki s épp oly gyorsan el is múlik. Ez pedig tartós s egyre növekedő fény.

22. *Lágy dallam zenéje* — távolról, a diadalmenetből hangzik a huszonnégy vénnek, még csak elfolyó, dallama.

23. *Szent haragot* — a hangok hallatára feltámad benne a szent harag (buon zelo) a miatt, minek ez a hely volt szinhelye és tanúja, a mit itt elfeledni lehetetlen: az Eva vakmerő engedetlensége miatt.

28. Ha az alatt megmaradt volna csendbe':
Korábban és tovább is élvezhetni
Mind e gyönyört, lett volna módom ebbe'!
31. S járdalva igy az örök üdvnek ennyi
Zsengéi közt, egészen elbájolva,
S még többnek égve birtokába' lenni:
34. Előttem mintha lángra lobbant volna
Körül a lég a zöld erdő alatt,
S az édes hang, tisztán, mint ének szóla.
37. Oh szent Szüzek, ha éhet, szomjakat,
Fagyot, virasztást értetek szenvedtem:
Most kérni van jogom jutalmamat.

26. *Egy nő maga — s alig hogy* . . . Az Eva bűne annál súlyosabbnak tünik fel előtte, mert csak maga volt, bűnének sem indítója, sem résztvevő bűntársa — mert Ádámot egyedül *ő* csábította el; s alig hogy megteremtve, tisztán, ártatlanúl jőve ki a teremtő kezéből, úgy követte el azt.
27. *Semmi fátylat* . . . a tudatlanság fátylát, nem tűrhette, hogy valami el legyen rejtve előtte, hogy ne tudjon valamit, azért evett a tudás fája gyümölcséből, Isten tilalma ellenére.
29. *Korábban és tovább* — nem csak most s rövid ideig, hanem gyermeksége óta s folytonosan.
32. *Zsengéi közt* — mintegy megízelítése a paradicsom (az üdv) kimondhatatlan gyönyöreinek.
34. *Előttem mintha* . . . A mint a diadalmenet közeledik, egyre fényesebb világosság árasztja el az erdő homályát, s a hangok, melyek előbb csak mint lágy, édes dallam hallatszottak, most tisztán kivehető ének gyanánt hangzanak.
37. *Oh szent Szüzek* . . . A múzsák, kikhez Dante sokszor folyamodik, keresztyén költeményében a pogány-görög mythologia ez (a költészet közös tulajdonaivá vált) alakjaihoz. — *Ha éhet, szomjakat:* a Paradicsom XXV. 3. sorában maga mondja, hogy a «a szent költemény, sok éven át sovánnyá tette».

40. Helikon értem most ömöljön, engem
Uránia most segítsen karával:
Gondolni is bajossat versbe szednem!
43. Odábbra hét aranyfa látszatával
Csalá, a tulsó részen, szememet meg,
Mely köztök és közöttem volt, a távol.
46. De mikor léptim oly közel vezettek,
Hogy az érzék-csaló egyformaság a
Távol miatt már egy vonalt se vesztett:
49. Az az erő, melytől az ész világa
Szót nyer, hogy gyertyatartók, fölismerte,
S föl a Hosannát az ének szavába'.

40. *Helikon* — tulajdonkép a Helikon hegyén levő forrás.

41. *Uránia:* a csillagászat múzsája, a kilencz múzsa közt az első; azért kéri, hogy segítse őt *karával* (nem a karjával, hanem az összes múzsákkal), melyek az ő karát (chorus) alkotják.

42. *Gondolni is bajossat* — a mit lát s le akar írni, azt elgondolni, elképzelni is nehéz; arra kéri a múzsák segélyét, hogy azt versben leírhassa. Itt kezdődik a diadalmenet leírása, melyről — s annak egész allegoriájáról — a Bev. Ért. III-ban szóltunk. Itt csak rámutatunk az abban résztvevő egyes alakokra — azonkívül a mit az értelem magyarázatára kell még mondanunk.

43. *Hét aranyfa látszatával* — a távolból fáknak nézte; de ez csalódás volt, mindjárt kitünik, hogy ágas fákhoz hasonló karos gyertyatartók voltak.

47. *Hogy az érzék-csaló egyformaság.* Távolból különböző tárgyak egyformán látszanak, mert közös vonásaik tűnnek szemünkbe s ez megcsalja érzékeinket. Így látszottak a karos gyertyatartók ágas fáknak, alakjok körvonalainak hasonlósága miatt. De közelebb érve, egyformaságukban a megkülönböztető sajátságokból egy vonás sem vész el s akkor helyre jő s megigazul az előbbi csalódás.

52. Felülről még tisztább fényt hinte szerte
A drága készülék, mint éj felén
A tiszta hold, havának közepette.
55. Mély bámulattal fordultam meg én
Jó Virgilemhez, kinek nem csekélyebb
Megdöbbenését olvasám szemén.
58. Szemem e fölséges tárgyakba mélyedt,
Felénk mik oly lassan jöttek mozogva,
Hogy új arák is értek volna vélek.
61. Rám szólt a hölgy: «Miért vagy e ragyogva
Égő világok által ugy lekötve,
Hogy meg se látod, a mi jő nyomokba' ?»
64. S most láttam im, mint a vezért követve,
Nyomukba jőni népet — oly fehérben
A mily fehér nálunk mi sem lehetne.
67. Csillogva folyt a viz is, balra nékem,
S baloldalam' rám visszavetve láttam
— Ha bele néztem — mint tükörbül épen.

49. *Az az erő:* a különböztető értelem, mely tiszta fogalmakat s azokat kifejező szavakat ad az észnek.
52. *Felülről*, a magas gyertyatartók felső részéről.
53. *A drága készülék:* a hét gyertyatartót egy készüléknek veszi.
54. *A hold — havának közepette.* A hold hava újságtól újságig számít; közepe tehát a holdtölte s annak is éjfele.
56. *Jó Virgilemhez* — elbámultában Virgilhez fordul, talán kérdezni: mi ez? De eszébe jut, a mit Virgil mondott, hogy tőle már semmit se várjon, se kérdjen. Virgil sem felel, de tekintetéből Dante a magáéhoz hasonló csodálkozást olvas.
60. *Új arák* — az új arák, mint szemérmes lányok, lassan mozognak; így jöttek az égő gyertyatartók lángjai is.
64. *Mint a vezért követve:* a közelgő nép, mint vezért a had, úgy követte a gyertyatartók világát.
66. *Nálunk* — t. i. a földi világban semmi sincs oly tiszta fehér, mint ezeknek a ruhájok.

70. S hogy partomon oly pontra ére lábam,
Hogy a folyó volt közöttünk csupán ott,
Hogy jobban lássak: ott merőn megálltam.
73. S látám, mikép közelgnek a kis lángok,
S az ég, mintha kifestve voln', olyan
Ecsetvonások maradván utánok,
76. Hét csikra osztva — mik mindannyian
Azon szineknek fényében ragyogtak
Mikből Nap ive, Délia őve van.
79. Hátrább e zászlók jóval is nagyobbak
Mint láthatárom; s ha jól mérhetém meg,
A szélsők mintegy tiz lépésre voltak.

67. *A víz is:* a Léthe, a gyertyák fényétől ragyogva, elannyira, hogy Dante meglátta benne a maga képét. — *Balra nékem:* a délre folyó víz jobb partján menve, az neki balra volt.
70. *S hogy partomon:* azon a parton, a melyen ment, a jobbon.
73. *A kis lángok:* a gyertya-lángok.
74. *S az ég.* A lángok fénye az ég hátterén, mint megannyi színes ecsetvonás festette be az eget, s mivel hét volt az égő gyertyatartó, hét ily színes csíkra osztva látszott utánok az ég, s mindenik tartón hét láng égvén, mind különböző színűek, általok mindenik csík hét színű lőn, mint a szivárvány.
78. *Nap ive:* a szivárvány. *Délia őve:* Délia a hold istennő (Diána) egyik neve, Délosz szigetén születvén; a hold öve az úgynevezett «hold udvara», mely szintén színekbe játszik.
79. *Hátrább e zászlók:* az ecsetvonásokat s az általok festett csíkokat itt már egyenesen zászlóknak nevezi, a miért némelyek már a 75. sorban is «zászlók»-nak értelmezik s fordítják az ecsetvonásokat (*pennelli*, első értelmében ecsetecskék, másodikban zászlócskák). De a kép sokkal közvetlenebb, ha az égen feltűnő csíkokat ecsetvonásokból, mintegy szemünk láttára eredteknek képzeljük; azért lehetnek zászlókhoz hasonlók s nevezheti őket *itt* zászlóknak a költő. — Hátrább

S e bájos ég alatt, melyről beszélek,
Jött huszonnégy vén, párosan haladván,
És líliom-koszorusan jövének,
Ezt énekelve mind: *Áldott az Ádám*
Leányi közt Te — és örökre áldott
Szépséged! — És mikor a rét virágán
S a gyönge fűvön, mely zöldelve állt ott
A túl-parton, szabad tért engedett
A választott nép, a mint tova-szállott:
Mikép az égen is fényt fény követ:
Ugy jött nyomukban rögtönen négy állat,
Zöld lombok koszorúzva fejöket.

nagyobbak, mint Dante láthatára, szélök a végtelenségbe vész.

81. *A szélsők mintegy tíz lépésre* . . . Quei di fuori — tulajdonkép: az elsők; némelyek így olvassák: quei dai fiori — a virágoktól, mikor értelme volna, hogy a virágoktól, azaz a földtől, tíz lépésre voltak. Ez ellenében helyesebb értelmezés: a szélsők, értve t. i. a két szélsőt, melyek közt van még a többi öt. *Tíz lépésre:* egymástól, vagy magától — Dante nem mondja.

83. *Huszonnégy vén:* az ó-testamentom könyvei megszemélyesítve.

85. *Áldott* . . . Kinek szól ez ének: a szent Szűznek vagy Beatricénak, a Bev. Ért. III-ban tárgyaltuk.

90. *A választott nép:* a 24 vén, a mint a menetben tovább haladva, az utóbb jövőknek helyet ad.

91. *Fényt fény követ* . . . Az eredetiben is: luce luce; lehetne villámfényt villámfény is; de magyarázók s fordítók úgy értik: csillag csillagot — s talán helyesen.

92. *Négy állat*, a négy evangelistát, az egyház hagyománya szerint, jelző jelképes állatok: angyal- vagy ember-alak (Máté), oroszlány (Márk), ökör (Lukács), sas (János).

94. Tollazva hat-hat szárnynyal mind a vállak,
A tollakon szemek — s az Arguséi,
Ha élne még, csak ilyenek volnának.
97. Leirni őket, tollam nem fecsérli
A rímet, olvasó! más van kitűzve
Előmbe — erre nem tudok ráérni.
100. Olvasd Ezékielt, ki láng-betűkbe'
Festé le, a hogy északról közelgni
Látá felhőbe', forgószélbe', tűzbe':
103. S ott a minőknek fogod írva lelni,
Olyak valának itt — csupán a szárnyak
Számát kivéve, s János ezt igenli.
106. E négy közötti téren, a hogy állnak,
Egy kétkerekü diadal-szekér állt,
Mit egy griff nyaka s vállai vonának;

94. *Hat-hat szárnynyal*, l. a 104. sor jegyzetét.

95. *Az Arguséi.* Argus, az Agenor (vagy Aristorus vagy Inacus) fia, kinek száz szeme volt s Juno rábízta a szerencsétlen Io őrzését, kitől férjét, Jupitert, féltette. De Merkur, a Jupiter parancsára, elaltatta fuvola-szóval s levágta a fejét. Juno kiszedte belőle a szemeit s madara (a páva) farkára rakta azokat.

100. *Olvasd Ezékielt* . . . Az ó-testamentom e prófétája látott a hideg tájról (északról) négy állatot jőni, forgó szélben, felhőben és viharban (Ezék. I. 4—14.). Ugyan e látást látta János is a Jelenések könyvében (IV. 6—8.), egy kis különbséggel.

104. *Csupán a szárnyak.* Az Ezékiel látásában mindenik állatnak négy-négy szárnya volt, a Jánosében hat-hat. Dante az utóbbit fogadja el.

107. *Egy kétkerekü diadalszekér:* jelképezi az egyház diadalmát a lelki világban.

108. *Egy griff:* a Krisztus.

Mely úgy emelte egyik s másik szárnyát
Ama közép csík s három-három közbe:
Hogy egyiket se sérté, nem szelé át,
S oly magasan, követni szem se győzte.
Meddig madár volt: tagja aranyból; a
További rész fehér, biborral közte.
Ily diadal-szekérrel nem csak Róma
Nem ünnepelte Scipiót, se Cæsárt,
Mellette a napé is semmi volna!
(A nap szekere, mely hogy rossz felé járt,
Az esdő föld kértére összeégett
Zeüsz rejtelmes itéletére mindjárt.)

109. *Mely úgy emelte.* A griff (ez oroszlántestű, madárszárnyú és fejű) mesés állat, két szárnyát egyenest égfelé emelve tartja, de a hét csík (76. v.) jelesen a középső- és a három jobb és három balfelőli közt úgy, hogy egyiket sem metszé; s az óriási állat óriási szárnyai, hegyökkel oly magasra emelkedtek (112. v.), hogy szemmel elérni sem lehetett.

113. *Meddig madár volt*, tehát feje, nyaka, szárnyai: aranyból voltak. Többi része (teste, lábai), mely oroszlányé, fehérek, bíbor színnel vegyest.

115. *Ily diadalszekérrel* . . . A diadalszekér legfőbb éke, a rajta ülő, még csak alább (XXX. 22—33.) lesz leírva; de az eddigire is méltán mondja a költő, hogy nem csak Róma nem adott ily diadalkocsit legünnepeltebb hőseinek, Scipio-Afrikanusnak és Caesar-Augustusnak (az eredetiben Africanus és Augustus áll) — de még a Nap szekere sem versenyezhet ezzel.

118. *(A nap szekere . . .)* Szabad talán megjegyezni, hogy ez a terzina *itt* egészen felesleges. Rossz felé járt, a Phaeton meggondolatlan vezetése alatt. A megégés veszedelmétől megrémült föld esdeklésére Jupiter «rejtelmes igazsága» — merz az istenitélet mindig rejtelmes — összeégett (combusto) — ámbár Ovid leirása (Metam. II. 219., 230.) szerint csak izó lett s meggyúladt.

121. Tánczolva, három hölgy, a jobb keréknek
Körűle járt; az egyik oly pirosló,
Hogy égő tüzben alig látszanék meg;
124. A második smaragdhoz volt hasonló,
Mintha hus és csont abból voln' formázva;
A harmadik fehér, mint most hullott hó.
127. Majd a fehér volt, mely vezetni látsza,
Majd a vörös, — s ez a hogy énekelt:
Lassúlt avagy gyorsúlt a többi táncza.
130. A balkeréknél négy hölgy ünnepelt
Bibor ruhában, egyik után lejtve,
Ki homlokán három szemet viselt.
133. A most leirt egész láncz-sort követve,
Két aggot láték, egyformán nemesnek,
S komolynak, ámbár más-más viseletbe'.

121. *Három hölgy*, a három theologiai erény jelképei: a fehér a *hit*, a zöld a *remény*, a vörös a *szeretet*.

130. *Négy hölgy* . . . A négy úgynevezett fő-erény (virtus cardinalis): Igazság, Erő, Mérséklet, Eszély (prudentia). Ez utóbbi az, a melyik három szemet visel homlokán, mert mindenbe körül és mélyen belát.

134. *Két aggot* — ezek azok, a kiknek kiléte fölött a magyarázók nem tudnak megegyezni. Legátalánosb felfogás, hogy mivel most az apostoli iratok képviselői következnek, az egyik Lukács — az apostoli Cselekedetek írója, a ki orvos volt s azért Hippokrates követője, kit (t. i. Hippokratest) a jó természet adott (orvosul) az embernek, az állatok közt a természet szemében legbecsesbnek; a másik Pál, a tizenhárom (vagy tizennégy) levél irója, a ki rendesen karddal ábrázoltatik, s azért ellenkezője amannak, az orvos gyógyít, elevenít, a kard öl. Mások szerint ama pár, Péter és Pál, vagy Mózes és Pál, vagy Mózes és Áron, de az ó-testamentomiak ide, a Krisztus és az Egyház diadalszekere *után* már, hogy jöhetnének? (Lásd ezekről a Bev. Ért. is.)

Az egyik, minth' a nagy Hippokratesnek
Nyomát követné, kit a jó természet
Adott az állatok közt legbecsesbnek;
A másik épp' ellenkezőkre nézett
Kardot viselvén, olyan fényes éllel,
Mely bennem ott tulról is költe félszet.
Aztán alázatos négy férfi lépdel;
S mindannyiok után láték egy aggot,
Magában, alvajárót, okos képpel.
Ruhája, mint az elsőké, olyan volt
E hétnek is, csakhogy e homlokokra
Liliomokból koszorú nem hajlott,
De rózsa s más piros virágok csokra;
— Kis messziségből esküdnöd lehetne,
Hogy homlokán mind égő lángot horda.
S hogy a szekér elért épp' ellenembe,
Zengett az ég és a tisztes sereg
— Mintha előbbre menni tiltva lenne —
Az első lobogókkal álla meg.

142. *Alázatos négy férfi.* Átalánosan elfogadott nézet szerint a közönséges (katholikus, azaz nem egyes egyházakhoz, vagy egyesekhez intézett, mint a Pál levelei), hanem minden keresztyénhez, közönségesen szóló levelek írói, Jakab, Péter, János, Judás.

143. *Egy aggot* — ez ismét János, de mint a Jelenések (Apokalypsis) írója.

146. *E hétnek is*, t. i. az új-testamentomi hét írónak, kik a szekér után jönnek, ruhája olyan, mint az elsőké — t. i. a huszonnégy véneké, kik a szekér előtt, legelől mentek: vagyis fehér.

151. *Hogy a szekér elért* . . . Eddig folyvást haladt a menet.

152. *Zengett az ég.* Az eredetiben «un tuon s'udi» — zengés hal-

latszék; de a magyarázók, Butitól kezdve, égzengést, mint jelt, értenek alatta.

154. *Az első lobogókkal* — akár a karos gyertyatartókat, mint a sereg előtt menőket, veszi lobogóknak, akár az égen látszó soíkokat (76. v.) érti, melyek szintén a gyertyák fényétől támadván, azokkal mennek vagy állanak meg.

HARMINCZADIK ÉNEK.

A földi paradicsom. Beatrice megjelenése, Virgil eltünése. — A Beatrice szemrehányásai.

1. Az első ég gönczölje, — mely sosem kel
S nem száll alá, nem is borúl homályba,
Csak bűneink borítják fellegekkel,
4. Melynél irányát minden megtalálja,
Mint az alsóbbnál a hajós, ha révbe
Vonúlni készti torló hab dagálya —
7. Mihelyt megállott: az igazak népe
— Kik a szekér s a griff előtt menének —
Most a szekérhez, mint üdvéhez, lépe.

1. *Az első ég gönczölje.* Az első ég: a legfelső, az empyreum, túl az álló-csillagok égboltozatán; az, a hol a boldog lelkek lakoznak. Ennek a gönczölje — mint az álló-csillagoké a kis-gönczöl, vagy kis-medve, melyben a hét csillag egyike az északi sarkcsillag — az a hét gyertyatartó, mely az előbb leírt menet előtt jár s mindenkinek irányt mutat, mint az alsó (az állócsillagos) ég gönczölje a hajósoknak, az örökké állandó sarkcsillaggal.

7. *Mihelyt megállott* t. i. a hét gyertyatartó, a menet előtt. Az 1. sor közepétől (a *mely*-től) a 6. sor végeig, közbevetett mondata a főmondatnak, mely ez: Mihelyt a hét gyertyatartó megállott: *Az igazak népe*, t. i. huszonnégy vén, az ó-testamentom könyveinek jelképes képviselői, kik a szekér s a griff előtt mentek.

10. S közűlök egyik, mint küldöttje égnek,
Veni sponsa de Libano — igy szóla
Háromszor — s ismétlék a többi Vének.
13. Mint boldog lelkek a trombita szóra
A végnapon kikelnek gödreikből,
Hallelujáát újult hangon dalolva:
16. A mennyei szekéren úgy — egy végből,
Egyszerre száz — *ad vocem tanti senis*
Öröklét hirnöke emelkedék föl,

9. *Most a szekérhez:* megállva úgy csoportosultak a szekér körül, mint abban találva üdvöket. Tudnunk kell, hogy a szekér az egyház, a griff a Krisztus s a szekéren — még lefátyolozva — Beatrice ül. Lásd a Bev. Értek.
10. *S közülők egyik:* ez Bölcs Salamon, mert a szók: Veni sponsa de Libano, az ő Énekek Énekéből vannak véve (IV. 8.).
13. *A trombita-szóra*, mely az utolsó itélet napján (a végnapon) a a halottakat kihívja sírgödreikből, a feltámadásra.
17. *Egyszerre száz:* ki ez, mi ez a száz? a magyarázók különböző nézetben vannak ez iránt. A költő eddig nem említette, hogy a diadalszekéren valakit látott volna, most egyszerre százan emelkednek föl. Dante Péter szerint, a keresztyén theologusok ama nyilatkozatai, melyek szerint Beatrice (azaz a keresztyén theologia) égből szállt alá. Buti szerint a zsidók, kik Krisztust így üdvözölték (19. sor) «Aldott, a ki jött —», Hosannát kiáltva. — Land. szerint a Messiás eljövetelét jósló ó-testamentomi próféták. — Ámde Dante a következő sorban «öröklét hirnökei»-nek nevezi őket, «hirnök» pedig szószerinti fordítása a görög *angelos* (angyal) szónak s alább a 82. sorban, egyenesen angyaloknak mondja. Tehát angyalok, kik eddig láthatatlanúl, vagy legalább Dantétól nem látva, észre nem véve (mint maga Beatrice is) ültek a szekéren s most egyszerre fölemelkednek. A *száz* csak azt teszi, hogy *sok*. — *Ad vocem tanti senis:* egy ily öreg szavára. E szók, talán csak a rá-következő két latin rím kedveért vannak latinúl.

Ezt zengve mind: *Benedictus qui venis,*
Virágokat körül s föléje szórta:
Manibus o date lilia plenis!
Oh láttam én, napköltekor, gyakorta
Kelet egét egészen rózsa-szinbe'
S kék szint terűlni észak-, dél- s nyugotra,
A napnak arczát párákkal körítve
S úgy megenyhítve tőlök, hogy az ép szem,
Fényébe, hosszan is, bátran tekinte:
Virágfelhőbe vonva igy egészen,
— Mely ráborúlt az angyalok kezétől
S visszahullt elül-hátul, minden részen —
Egy hölgy — borítva zöld-szín' köpenyétől,
Övezve olajágtól hószin' fátylán,
Eleven tűz-szin' mezben — úgy tünék föl.
S lelkem, — bár annyi éve már, nem látván,
Nem reszketett büvös jelen-létének
Megrenditő, leigéző hatályán,

19. *Benedictus qui venis.* «Áldott a ki jösz» — t. i. az Úr nevében. A Jerusalembe bevonuló Jézust üdvözlő szavak; annyi módositással, hogy Dante a *venit* szót *venis*-re változtatta; a rím kedveért-e vagy hogy a megszólítási formával annál közvetlenebbé tegye?

21. *Manibus o date:* Virgil szavai, az alvilágban, a fiatalon elhalt Marcellusra (Aen. VI. 883.) — az *o* itt betoldás.

22—30. Élénk s szemléletes költői hasonlat.

31. *Egy hölgy:* maga az elvesztett, visszasovárgott Beatrice! A három szín (zöld, fehér, vörös) rajta a remény, hit, szeretet (a három theologiai erény) színei. Mint az angyalok, úgy szíve hölgye is, előbb nem tűnt volt a Dante szemeibe.

34. *S lelkem* — a mondat folytatása a 38. sorban — titkos erőtől . . . a közben levő sorok mellékmondat: bár rég nem látta már s nem érzé hatását lelkem, és szemem most sem láthatja s nem ismerheti meg, fátyol fedezvén arczát . . .

37. S arczát szemem se látta s ismeré' meg:
Titkos erőtől, mely áradt belőle,
Érzé hatalmát régi szerelmének.
40. S a mint szememen át lelkembe ömle
E nagy varázs, mely engem ifjonczúl még
Átszegze s úgy kötött mint büv-erő le:
43. Remegve ottan balfelé fordúlék,
— Mint anyjához a gyermek, ijedtében,
Vagy szomorún, hogy oldalához bújjék —
46. Virgilhez igy szólandó: Nincs e vérben,
Mely ne remegne, nincs egy csöpp paránya;
A régi láng jelére ráismértem!

41. *E nagy varázs*, mely zsenge korában rabul ejté. Dante 10, Beatrice 9 éves volt, mikor először meglátta s szerelemre gyúladt iránta. E rejtélyes, költői, örök szerelemről Dante életrajzai szólnak s mi is bővebben szóltunk a Divina Commedia Bevezetésében (a Pokol előtt).

43. *Remegve* . . . Az eredetiben: col rispitto, szó szerint tisztelettel, vagy tiszteletteljes félelemmel. — *Balfelé*, t. i. Virgil felé, ki Dantétól balról állott vala.

44. *Mint anyjához a gyermek:* e kép Homér utánzása, Ilias XVI. énekében, a mit Achilles mond Patroklusnak — az a bájos kép, az anyjához húzódó síró gyermekről.

46. *Virgilhez úgy szólandó* — t. i. ezt akarta mondani Virgilnek, ha az el nem tűnt volna ez alatt. Dante, az itt következő terzinában (49—51.) még egy meleg búcsuszót szentel szeretett mesterének, eddig hű vezetőjének. De mikor Beatricével találkozott: Virgilre már nincs szükség, kinek feladata volt, hogy őt Beatricéhez vezesse.

48. *A régi láng jelére* . . . Dante itt is, mint annyiszor, Virgilt szó szerint idézi: Aen. IV, 23.

Adnosco veteris vestigia flammae.

49. De Virgil elhagyott, eltűnve árnya.
Virgil, ki jó atyám, hű vezetőm lőn,
Kire magam' bizám, lelkem javára.
52. S mind — ős-anyánk mit eljátszott a földön —
Harmat-mosott arczom' nem védheté meg
Hogy rajt' megint köny árja ne ömöljön.
55. «Dante! bár Virgil megy, itt hagyva téged,
Ne sirj, ne sirj még! Sirni lesz okod, ha
Más fegyver ér, más seb ha majdan éget!»
58. S mint a hajó-nagy, föl- s alászaladv' a
Hajó farán s orrán, legényeit
A jó munkára inti, szólongatva:
61. A balsó vendég-oldalon legitt
— Hogy megfordultam nevem hallatára,
Melyet szükségből neveztem meg itt —

52. *S mind — ős-anyánk mit eljátszott.* — A földi paradicsom minden gyönyöre, gazdagsága.

53. *Harmat mosott arczom.* A purgatoriumba kiszálltakor, a Cato utasítására, harmatban megmosakodott volt.

55. *Dante!* — első szavával, melyet hozzá intéz, nevén szólítja Dantét. Ez az egyetlen hely a költeményben, a hol Dante neve előfordul. Azért is mondja Dante alább (63. s.), hogy csak *szükségből* (hogy a Beatrice szavait híven adja vissza) írta le a maga nevét.

57. *Ha más fegyver ér* — nagyobb fájdalom erősebben sebző fegyvere mint a Virgil eltávozása fölött érzett, — t. i. a Beatrice feddő szavaiban levő bűnvád s azok által felköltendő bűntudat sebe — mindjárt alább.

58. *S mint a hajó-nagy* — az eredetiben: ammiraglio — hasonlata csak arra vonatkozik, hogy Beatrice a szekérnek majd e, majd ama részén tűnik föl; a hajó-nagy azért, hogy legényeit a munkára serkentse, vezérelje — Beatrice hogy Dantéval, ennek vezeklésére hatva, szólhasson.

61. *A balsó vendég-oldalon* — a szekér balfelőli részén; holott előbb nem ott állt.

Úgy tűnt elém a hölgy, virágok árja
Borítva, kit előbb fátyol-fedetten
Láték, túlról felém-fordultan állva —
Bár fátyolától, mely lomb-környezetten
Omlott alá fejéről s eltakarta,
Arczát s alakját jól ki nem vehettem —
Királyilag kevélyen és rátartva
Folytatta most, mint olyan, a ki bár szól,
De élesebb szavát még visszatartja:
«Én, én vagyok, Beatrix! Nézz reám jól!
Méltóztatál megmászni e hegységet?
Hogy itt az üdv: végtére tudni látszol!»
Szemem, lesütve, a patakra tévedt;
S magam' meglátva benn', a fűre néztem,
Mert homlokom szégyen tüzétül égett.

64. *Virágok árja* — melyeket imént az angyalok hintettek vala rá.

66. *Túlról felém fordultan állva.* — T. i. szekér mindenestől, rajta Beatrice is a patak túlpartján állott Dantétól. Most a baloldalon áll, az ó-testamentomi oldalon, mely csak szigorú igazságot ismer, kegyelmet nem; de arczczal felé — jobbra — fordulva, a kegyelemre hajolva már.

67. *Bár fátyolától* — még folyvást fátyol fedi, még nem nyilatkozott meg, a kegyelem egész mivoltában.

70. *Kevélyen és rátartva:* az eredetiben *proterva*, kifejezés — legalább mai használata szerint, sem királyias, sem nőies, de Dante még használhatta.

74. *Méltóztatál.* Emlékszünk, mily nagy erejébe került Virgilnek, míg rá birta Dantét, hogy a hetedik kört a földi paradicsomtól elválasztó tűzön átmenjen, s csak Beatrice láthatása reményével birhatta rá végre is (XXVII. 35.). Most Beatrice gúnyosan veti szemére — «hát méltóztattál, habozva, erőltetve, végre is rászánni magadat, hogy idejőj!»

76. *Szemem, lesütve* — a szemrehányás megszégyeníti; lesüti sze-

Mint a gyereknek, anyja zord: ugy érzem
Őt zordnak én is, a szigor-sugallta
Szeretet ize nincsen mártva mézben!
Elhallgatott. S az angyalok csapatja
Rá kezdte: *In te Domine speravi* —
De a *pedes meos*-nál abba' hagyta.
Mikép a hó, tömötten, bérczi fái
Között megfagy Itália gerinczén,
Ha ráfuj a szláv szél, az északtáji,
Mig árnytalan vidék felől legyintvén
Meleg szél, elszivárg magába' végül —
Mikép a tüztől égő gyertya szintén:
Ugy álltam ott, egy sóhaj, egy köny nélkül,
Azok' daláig, kik el nem maradtak
Az égi szférák édes énekétül —

mét s a lábánál levő patakban saját elképedt arczát látva, szemét elkapja arról s a fűre néz.

79. *Mint a gyereknek* — a gyerek zordnak találja anyját, ha az őt feddi, bár szeretetből. Dante is úgy érzi, hogy Beatrice túlszigorú iránta, bár tudja, hogy a szeretet, ha szigor sugallja, nem lehet édes szavú.

83. *In te, Domine:* a XXXI. Zsoltár kezdő szavai: Benned reménykedtem, Uram! — A 9. vers e szavakkal végződik: az én lábaimat — t. i. megerősítetted — az angyalok tehát eddig énekelték; de, mint mindjárt látandjuk, ez is elég volt, hogy Dante erőt merítsen belőle, kiértvén abból az angyalok részvétét iránta.

86. *Itália gerinczén:* az Appenin hegylánczon.

87. *A szláv szél:* Slavoniából jő Olaszországra a fagylaló északi szél.

88. *Árnytalan vidék* — Afrika felől, az olvasztó déli szél.

89. *Elszivárg magába* — a hó, olvadni kezdvén, előbb magába csöppenként szivárog el, mielőtt folyni kezdene.

De hogy megértém lágy hangján szavoknak
Szánalmuk' — jobban, mintha mondták volna:
Oh hölgy, miért — szólj — őt így sújtanod csak?—
A fagy, imént szivemben összenyomva,
Léggé s vizzé vált — és ki a kebelből,
Ajkon, szemen, sohajba, könybe omla.
Ő meg csak állt, meg sem mozdúlva helyből,
Szilárdul a szekéren, és ama
Kegyes lelkekhez szót ekép emelt föl:
— «Ti mindent láttok, a tegnap s a ma
Nektek világos — s az örök időnek
Egy lépte sincs, mit éj borítana
Előttetek! — Azért hadd értse ő meg,
Ki ott sir, szómat; czélom most e' nékem:
Hogy bűne s búja váljék egyenlőnek.

92. *Azok daláig.* Az angyalok dalát hasonlítja a szférák édes zengzetéhez.

97. *A fagy.* A 85—99. sorokban foglalt hasonlat értékéről különböző ítéletek vannak. *Tom.* azt mondja: e hasonlat, prózában erőltetett, affectált, versben nehézkes, túlterhelt. *L. Vent.* szerint hosszúra nyújtott s nem oly tiszta, világos mint Dantétól megszoktuk. Ellenben *Ces.* «szépnek, rendkívül hatásosnak, bámulatosnak» találja. Még Scartazzini is megengedi, hogy nem tartozik a Dante sikerültebb hasonlatai közé, de azért sem erőltetett sem túlterhelt. — Én a legsikerültebb s minden részletében szépen és jól kivitt hasonlatnak tartom. S ha tán a fordításban néhol nehézkesnek tetszik: legyen az én hibám. Rövidre vonva, értelme ez: A Beatrice feddő, gúnyos szava úgy hatott Dantéra, mint a fagylaló északi szél; az angyalok résztvevő édes éneke mint az olvasztó déli fuvalom. Addig sem köny sem sohaj nem birt fölszakadni dermedt kebléből, mint a bérczi fák közt tömöttre verődött hóból egy olvatag csöpp nem — de a mint ezt a szférák zenéjénél nem alább való lágy dalt hallá, könyre és sohajra olvadt.

— Nem a nagy ég-körök kegyébül éppen,
Mely minden magot egy végczélra ápol,
A csillagoknak társforgásaképen,
De az istenség gazdag irgalmából,
Mely harmatot oly fenti felhőkben vesz,
Tekintetünk hogy föl nem éri távol:
Ifjú korában oly erőket nyert Ez,
Hogy minden jó törekvés leggyorsabban
Vezette volna nagy, csodás sikerhez;
De hol rossz művelés s gaz-fogta mag van,
Annál vadabb s bozótosb lesz a föld,
Minél nagyobb termő erő van abban.
Egy ideig arczommsl vontam őt,
Ifjú szemem' reája fordítottam
S az igaz úton ő nyomomba jött:

102. *Ama kegyes lelkekhez:* az angyalokhoz.

106. *Hadd értse ő meg:* bár szavát az angyalokhoz intézé, mintegy feleletül előbbi (csak Dante által gondolt) kérlelő szavokra, nem érettök szól, hiszen ők mindent tudnak, előlök semmi sincs elrejtve; czélja hogy Dante értse s hallja vádbeszédét s ez által — a mily nagy volt bűne, oly nagy (azzal egyenlő) legyen bűnbánata is.

109—120. Azt akarja mondani: Dante nem csak természetadta előnyökkel, minőket a csillagok forgása ad, hanem a felsőbb égből harmatozó különös isteni kegyelemmel is meg volt áldva s rendkívüli tehetségekkel fölruházva; minél dúsabbak a tehetségek (minél termékenyebb a talaj), annál inkább ki van téve a lélek az elfajulásnak (mint a föld annál bujábban termi a burjánt). Bűne annál nagyobb, hogy az ég rendkívüli adományai mellett is eltévedhetett s azokkal vissza élt.

121. *Egy ideig* — gyermek és serdülő korukban; a 9 éves Beatrice a 10 éves Dantét vonzotta. Az *Új élet* (Vita nuova) ennek a hatásnak az eszményi szerelemtől áradozó költői leírását rajzolja.

124. De küszöbéhez ahogy eljutottam
Másod koromnak s életet cseréltem:
Elfordult tőlem s máshoz tért legottan.
127. Mihely a testből égbe szálla éltem,
Magasb szépségre jutva s szebb erényre:
Kevésbbé kezde ő gondolni vélem.
130. Tántorgó lépte tév-utakra téve,
Oly ál-javas csalkép után csapongva,
Mely sohse' tartja meg, a mit igére.
133. Ihlet, sugallat által őt, álomba'
S máskép, magamhoz visszavonni én
Hjában kisérlém; nem volt arra gondja;

124—125. *Küszöbéhez — másod koromnak.* Dante az emberi élet második korát, az ifjuságot, a 25-dik évtől számítja, Beatrice 1290-ben, 24 éves korában halván meg, másod-korának küszöbén állott, midőn «életet cserélt.»

126. *Máshoz tért legottan:* «diessi altrui» — másnak adta magát. Érthető más szerelemre is, érthető — átalában — más hajlamnak, más szenvedélynek, jelesen: politikának, a philosophiának vagy világi czéloknak, testi gyönyöröknek stb.

129. *Kevésbbé* — nem mondja, hogy éppen nem. A mint hogy ezt nem is mondhatja, mert Dante — új szerelmei s a politika és a tudomány, pártharczok s egyéb tevékenység közepette sem feledkezett meg Beatricéről egészen, soha.

130. *Tévutakra* — a hit-élethez képest a szemlélődő bölcsészet, s a tiszta szerelemhez képest a testi szerelmek: ezek a tévutak.

131. *Ál-javas csalkép*, mely sokat igér, de nem tartja meg: ugyanazok már az előbbi jegyzetben említvék.

133. *Ihlet, sugallat . . .* A költő itt kétségkívül a Vita nuovában általa elbeszélt álmokra, látásokra stb. czéloz; Dante ezekben ismételten erős szemrehányásokat tesz magának Beatrice iránti hűtlensége, más tárgyak s czélok által tőle elvonatása miatt. De Beatrice mindezt nem tartja elégnek; szerinte az álmok,

136. Oly mélyre sülyedt, hogy nem volt szivén
Hatalma üdv-eszköznek — egynek volt csak:
A kárhozottak közt ha átvivém.
139. Ezért szállék magam le a halottak
Helyére — s ahhoz, a ki őt idáig
Vezette, esdeklésim eljutottak.
142. De Isten szent végzése csúfra válik:
Ha átléphet a Léthén s megelégül
Ez égi jók dús lakomáján váltig,
145. Köny-öntő bűnbánás adója nélkül!»

sugallatok stb. tőle, az elköltözöttől származtak, de mind nem vezettek czélhoz, legalább nem teljesen — Dante elfordult tőle s eszményi szerelmétől.

136. *Oly mélyre sülyedt* — ezt már csak erkölcsi sülyedésre érthetjük, mely — Beatrice szerint — annyira ment, hogy Dantét megmenteni nem volt más mód, nem eszköz elég hatályos, mint megmutatni neki a bűn következményeit: a pokolbeli büntetéseket.

140. *S ahhoz:* t. i. Virgilhez.

142—145. Eddig tart Beatrice vádbeszédének első — még nem közvetlenül Dantéhoz intézett része. — Az Isten igazsága volna — úgymond — megcsúfolva, ha valaki bűnbánás, keserves lelki gyötrelem nélkül átléphetné a Léthét, azaz elfeledhetné bűnei gyötrő emlékezetét.

HARMINCZEGYEDIK ÉNEK.

A földi paradicsom. — Beatrice szemrehányásai s Dante bűnvallása. — Átmenet a Léthén. — A négy hölgy táncza. — A Beatrice fátyola lehull.

1. — «S te, ki a szent folyón túl sirva állsz ott —»
Szava hegyét igy forditá felém, mely
Élével is már oly metszőnek látszott —
4. Igy folytatá, semmit se késve, hévvel:
«Szólj, szólj — igaz-e mindez? Ily kemény
Vád tőled is önvallomást igényel.»
7. De oly erőfogyottá lettem én,
Hogy bár mozdult a hang, de menten elvesz
M'előtt kilépne az ajk küszöbén.

1. *S te . . .* Most már egyenesen Dantéhoz fordítja a beszédet Beatrice. Eddig az angyalokhoz szólva, csak mintegy oldalaslag, a kard élével (pur per taglio) érintette, most egyenesen a hegyét fordítja felé; amaz is elég metsző volt, most ezzel a szívébe szúr.

5. *Szólj, szólj, igaz-e mind ez?* T. i. a mit felőle, tehetségei s tiszta szerelme, tévedése, bűnei történetéből, az angyalokhoz, mintegy mindent tudó tanúkhoz intézve elmondott vala. Most már a közvetetlenül hozzá intézett kérdés elől Dante sem térhet ki.

8. *Bár mozdult a hang* — mily erejére esett Danténak a felelet, fokozatosan festi Dante. Itt azt mondja: a hang mozdult (torkából), de azonnal elenyészett, mielőtt ajkáról elszállhatott volna. Alább a 14. és 15. sorban, újabb erőfeszítésére, a hang már

Várt egy kicsit — s igy szóla: «Mit töprengesz?
Felelj nekem, mig e patak vizétűl
A gyász-emlék benned elmosva nem lesz.»
A félelem s zavar sajtolva, végül
Ajkamról olyan halk igent hallattam,
Hogy szem láthatta csak, nem értheté fül.
Mikép a nyil, ha túlfeszítve pattan,
Húrt s íjat elszakít s nyilvesszejének
Czélhoz jutása, ha lesz is, lankadtan:
Orjási súlytól igy szakadtam én meg,
Sohaj, könny bennem igy torlódtak össze
S ajkim csak lassu hangot tördelének.
S ő szólt: «Ohajjaim sugalma közbe'
— Mely ama Jóra forditotta vágyad',
Minél nincs főbb mi embert ösztönözne —
Miféle árkokat talála lábad,
Vagy lánczokat, hogy már előbb hatolni
Elvész hited, reményed úgy lebágyad?

ellebben, de oly halkan, hogy csak az ajk mozgásából látható, de hallhatóvá lenni nem tud a rövid igen (sí) szócska. Még harmadszor is (31—33. s.) nagynehezére esik a szólás. Ilyen a Dante festéseinek plastikája.

11. *Míg e patak vizétül* — míg a Léthe vize le nem mossa lelkéről a bűneire való visszaemlekezést.

16. *Mikép a nyíl* — itt, balestro, vagy más olvasás szerint *al balestro* — az egész nyilat, íj-, húr, nyílvessző egész szerkezetét, érti a költő, azért különbözteti meg a következő 17. sorban az egyes alkatrészeket; a húr és az íj a túlfeszítéstől elszakadván, a nyílvessző alig vagy csak bágyadtan, fogyatkozott erővel és sebességgel, ér a czélpontba.

22. *Ohajjaim sugalma közbe:* «Per entro i miei disiri» azt akarja mondani, hogy Beatrice óhajtásai, magasztos esmenyei sugalmazták Dantét s vezették a legfőbb jó szeretetére.

Vagy mások homlokán mi bájt, oh szólj, mi
Előnyt találtál, hogy magad' miatta
Azok nyomához kelle igy csatolni?»
Ajkam csak egy keserveset sohajta,
De feleletre hangot csak alig lelt
S az nehezen birt fölszakadni rajta.
És sirva szóltam: — «Csalfa kéjeikkel
A földiek vittek tévutra, vonva,
Képed előlem alig rejtezett el.»
— «Bár hallgatál, vagy bár tagadtad volna,
— Szólt ő — mit im bevallasz: szint' olyan jól
Voln' tudva bűnöd, mert birád tud róla.
De hogyh' a bűn ellen tulajdon ajkról
Kél vád: a köszörű e törvényszéken
A pallos éle ellen fordul akkor.

25. *Mifele árkokat* — vagy lánczokat — azaz, mi gátolt abban, hogy a jóra törekedjél s még a hitet és reményt is elveszítsd, hogy azt elérhesd?

28. *Vagy mások homlokán . . .* vajjon azok, a kiket utánam szerettél, szebbek voltak-e nálam? Mi báj, mi előny volt bennök, hogy hozzám, emlékemhez hűtlen légy s hozzájok csatlakozzál? Alább, — 49—63. — ismét visszatér e tárgyra Beatrice s tüzetesen indokolja a Dante ellen emelt vádat.

34. *És sírva szóltam:* ez a Dante második bűnvallása. Az első csak egy keservesen kinyögött «igen»-nel (14.) erősítette meg a Beatrice által ellene felhozott tények igazságát. Most mentegeti eltévelyedését, de bevallja egyszersmind, hogy a földiek *csalfa* kéjeikkel vonták el s *tévútra* vitték; mentsége, hogy Beatrice meghalt s képe elrejtezett előle.

39. *Mert birád tud róla.* Hiába hallgattál, vagy tagadtad volna bűnödet, mit sem használna — Isten előtt tudva van úgy is.

40. *Tulajdon ajkról* — ha a bűnös maga vallja meg bűnét.

42. *A pallos éle ellen.* Az égi törvényszéken, hol Isten a biró, a

43. De hogy annál erősb legyen a szégyen
Bűnöd fölött, s ha ismét új syren lesz
Csábítgatód, szived megedzve légyen:
46. Hagyd abba most a sirást és figyelmezz,
Mint kell vala, hogy testem, sirba zárva,
Csak annál jobban vonjon szellememhez.
49. Soha müvészet s természet határa
Nem gyújta oly gyönyörre, mint a szép test,
Melyben lakám s mely porba omlott már ma.
52. S ha *e* gyönyör is megcsalt, e legédesb,
Halálom által: szólj, hogy' köthetett le
Még földi lény, silány ez egyhez képest?
55. Csal-képek ily első nyilára, nemde
Nem kelle-é meg' följebb szállanod hát
Hozzám, kinek már hüvelyem levetve?
58. Nem kell vala, hogy szárnyadat bevonnád,
Több nyilra várva még a kicsikétül,
Vagy mástól bár, mi mind rövid mámort ád.

bűnös önvallomása enyhíti a büntetést. A köszörűkő nem élesíti a büntetés pallosát, hanem élét veszi annak.

46. *És figyelmezz.* A sírás nem segít, most meg akarja győzni Dantét, hogy éppen az ő (Beatrice) halála kellett volna, hogy annál inkább vonja s ösztönözze őt, a tiszta, eszményi szerelemre. Az érv, melyet erre felhoz (49—54.), a legerősebb s megczáfolhatatlan okoskodás. Én voltam — úgymond — a legszebb, a kit valaha ismertél s szerettél s ha ez a legszebb test is, megcsalt halála által, mert a test, szépségével együtt, mind halandó: hogy' köthetett le más test, mely az enyémmel szépségben nem versenyezhet?

57. *Hüvelyem:* külső burkolatom, testem.

59. *A kicsikétől.* Érti a leánykát, kibe Dante, a Beatrice halála után, beleszeretett. Egyik canzone-ját így kezdi: «Io son pargoletta bella e nuova» — (Szép s új kicsike vagyok én). —

61. Csipasz madárka tőrbe bele szédül
Két-három izben — de hálót s ijat
Tollasnak hjába vetnek csalfa lépül.»
64. Mint szégyentől elnémuló fiak,
Szemök' lesütve, itéletre várnak,
Bünvallva s égve bünbánat miatt:
67. Ugy álltam én is. Ő szólt: — «Hogyha már csak
Hallanod is fáj, a szakállt emeld föl,
Mit látni fogsz, több kint okoz: no lássad!»
70. Nem könnyebben szakad ki gyökerestől
A százados cser törzse, hogyha Jarba
Vagy északtáj szelétül érve megdől:

Némely magyarázók arra a luccai Gentuccára értik, a kiről a Purg. XXIV. 37. sorában volt szó (lásd ott a jegyzetet).

60. *Vagy mástól bár:* más nőtől, vagy más csábító földi tárgytól.

61. *Csipasz madárka.* A madárról vett képet már előbb előkészítette a költő. Már az 56. sorban, a rálőtt nyíl elől fölszálló s az 58-ikban, a nyilat, összevont szárnynyal beváró madárról vette a hasonlatot. Most azt mondja, tapasztalatlan csipasz madáron megesik, hogy kétszer-háromszor tőrbe csalják; de megtollasodott s tapasztalt madárnak hiába vetnek tőrt, vagy lőnek nyilat rá, nem csalhatják meg. Te pedig — alkalmazza Dantéra — elég tapasztalt voltál már. hogy a hasonló cselvetést s csábításokat kikerüld. *A madaraknak is hiába vetik meg a hálót*, mondja Bölcs Salamon Péld. I. 17.

68. *A szakállt emeld föl:* a szakállt, arczod helyett; arra czélozva, hogy szakállas vagy, nem vagy már «csipasz» veréb. Hogy Dante a czélzást elértette, maga mondja a 74—75. sorban.

71. *Jarba* Numidia királya, Afrikában; tehát Jarba szele: déli szél. (Jarba apja Ammon, Libia királya; alatta történt Carthago alapítása Dido által, ki annyi földet kért tőle [mint száműzött], a mennyit egy ökörbőrrel bekeríthet; a király megadta s Dido az ökörbőrt vékony szíjjakra hasította s nagy darab földet kerített be vele, melyre Carthagót építette.)

73. Mint állam' én emeltem e szavakra.
(Mert arczot érte a szakáll alatt,
S értém a szót, mi fúlánkot takart a'!)
76. S hogy fölfelé fordítám arczomat:
Hogy az őslények — rögtön észrevettem —
Megszüntek szórni a virág-havat,
79. És szemeim, bár gyöngék még, de menten
Láták, Beatrix a vad felé hogy' fordul,
Mely egy személy, habár két természetben.
82. A fátyol alatt, a zöld folyam-partrúl,
Régi magát jobban legyőzve, mintse'
A többi nőt, mig földön jára ott túl.

73. *Mint állam' én emeltem* — nagyobb erkölcsi erőfeszítésbe került arczát fölemelnie, mint a szélvésznek egy erős cserfát gyökeréből kifordítani.

75. *S értém a szót* . . megértette a czélzást. (V. ö. a 68. sor jegyzetével.)

77. *Az őslények:* az angyalok, mivel ezek előbb teremtettek az embernél. Az eredetiben *prime creature:* első teremtések, bár némely régi codex *belle creature* — szép teremtményeket ad.

78. *Megszüntek szórni* a virághavat: «posarsi da loro aspersion» — szó szerint csak: *megszüntek szórni*, de mivel tudjuk, hogy virágokat szórtak s azzal Beatricét egészen elboríták (XXX. 20., 28—30.), nem felesleges a mondatot a tárgygyal kiegészíteni. Megjegyzendő, hogy némely codexben, aspersion helyett apparsion (figyelmezés) áll, a mi azt tenné, megszüntek figyelni; a minek azonban nem volna értelme. Megszüntek figyelni, mikor már Beatrice megszünt beszélni!

80. *A vad felé* — in su la fièra — a félig sas félig oroszlán alakú griff felé — «mely egy személy, habár két természetben — t. i. a Krisztust jelképező állat. (Lásd a Bev. Ért.)

82. *A fátyol alatt.* Beatrice még nem vetette le fátyolát, tehát Dante még most sem láthatja teljes mivoltában; de még így is — annyival szebbnek tűnt föl annál míg élt a földön, mint

85. És akkor úgy szúrt a bánat tövisse,
Hogy szívem azt utálta meg leginkább,
Mi még előbb legvonzóbb vágya, kincse.
88. S mardosni akkor úgy kezdett az önvád,
Hogy elesém aléltan . . . S szűm hogy' álla:
Az tudja csak, a ki okozta kinját!
91. S hogy az erő szivembe visszaszálla:
A hölgy, kit ott magába' járni láttam,
Fölöttem állt s — «Fogózz belém!» kiálta.
94. És torkig elmeríte a hullámban
S maga után vont, mig ő, könnyedébben
Mint egy vetélő, járt a vizen bátran.
97. S hogy a boldog part közelébe értem,
Asperges me hangzék oly édes dalban,
Hogy visszahivni sem birom elmémben,
100. Nem hogy leirni. A szép hölgy azonban,
Főm' átkarolva, lenyomott a vízbe,
Hogy nyelnem kelle abból akaratlan.

a mennyivel akkor szebb volt minden más nőnél. Ezt fejezi ki a következő sorban a «Régi magát jobban legyőzte» t. i. szépségével.

85. *A bánat tövisse*, az eredetiben *ortica* (csalán); a két szúrós dolgot föl is lehet cserélni.

87. *Mi még előbb* — vágyai tárgya, szerelme kincse volt, mind azt most, bünbánattól mardosva, megutálta.

90. *A ki okozta kínját:* Beatrice.

92. *A hölgy, kit ott magába* . . . Matilda, XXVIII. 40. s köv.

94. *Es torkig*, azaz nyakig, tehát egész feje s haja még szabadon állt a vízből.

96. *Mint egy vetélő* (come spola): a vetélő, a takács hajócska-alakú műszere, mely a szálak közt könnyedén szalad tova — így járt a víz szinén a szellemi Matilda.

98. *Asperges me*, hints meg engem (izsóppal), az LI. Zsolt. 9. verse, a szentelt vízzel meghintéskor énekelni szokott szavak.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

103. Aztán kivont — s eképen megferesztve
Beállitott a négy hölgy tánczkörében,
Karát mindegyikök reám övezte.
106. — «Nimfák vagyunk itt — csillagok az égen;
M'előtt Beatrix még a földön járna,
Szolgálni őt valánk rendelve négyen.
109. Szeme elé viszünk — de hogy sugára
Fényét kiállhasd: szemedet hadd edzze
— Kik élesebben látnak — ama hárma.»
112. Igy dalla e négy — és vezetni kezde
A griff elé magával, hol felénk
Fordúlva állt Beatrix, fény-övedzve.
115. S mondák: «Szemedet most már ne kiméld,
Ama smaragdok elé állitánk mi
Mikből Amor rég rád szegzé ivét!»

102. *Hogy nyelnem kelle* (v. ö. 94. sor jegyz.). Most Matilda, Dante fejét a víz alá nyomja; mert nem a megfürösztés a Léthe vizében, hanem annak itala törli el a bűnök emlékezetét.

104. *A négy hölgy*, kik a szekér bal kereke mellett tánczoltak, a négy főerény személyesítői. L. a Bev. Ertek. III.

106. *Csillagok az égen:* a Déli kereszt négy csillaga.

107. *Mielőtt Beatrice* megszületett volna, már ők az ő szolgálatára voltak rendelve.

111. *Ama hárma*, a másik körben — a jobb keréknél — tánczoló három hölgy, a három theologiai erény személyesítői (lásd mindezekről a Bev. Ért. III.), kik élesebben (az eredetiben: mélyebben) látnak az isteni titkokba.

113. *Felénk fordúlva*, mivel alább mindjárt (120. s.) azt mondja, hogy Beatrice egészen a griff nézésébe volt elmerűlve: a helyzet az, hogy Beatrice a griff mögött a szekéren állván, a griffhez közeledő Dante felé fordúlva a griffet látta első sorban.

116. *Ama smaragdok.* A Beatrice szemei. A smaragdról már Plinius azt mondja: «e drágakőnél kellemesebb színű s tekintetű egy sincs, nézésével a szem nem tud betelni». A Beatrice

118. Ezernyi vágy, égőbb semint tűz lángi,
Voná e tűz szemekhez pillantásom',
Melyek a griffet látszottak csak látni.
121. Mint egy tükörben, nem máskép, csodáson
A kettős állat fényle bennök ottan,
Most egy alakján majd megint a máson.
124. Gondold el, olvasó, hogy álmélkodtam,
Változni látva — de képben csupán —
Holott a Lény egyforma s áll nyugodtan.
127. Bámulva s boldogan kóstolgatám
A lelki étket, mely mig megelégit:
Uj éhet kelt a jóllakás után.

szemei színéről a Dante-magyarázók sokat beszélnek e sornál. *Lani* «tenger-zöld»-nek modja. Az *Ottimo* szerencsésnek nevezi a smaragd-szín említését «tekintve e drágakő kiváló szépségét s azt, hogy a monda szerint éppen griffek őrzik a smaragd-köveket a föld mélyében. A smaragd az ékkövek legszebbike, sem gyöngy, sem fű nem oly szép zöld, fénye mint a tükör veti vissza a képet, titkos gyógyereje van s bűv-erőkkel bír stb.» A spanyol költők is minden más szemek fölött a zöld szemeket magasztalják. Egy régi franczia mysterium is így írja le a gyermek-Jézust: «Szeme zöld, bőre lágy-fehér, haja szőke».

117. *Mikből Amor* — czélzás Dante ifjúkori szerelmére Beatrice iránt.

120. *Melyek a griffet* . . V. ö. a 113. s. jegyzetével.

121. *Mint egy tükörben* . . V. ö. a 116. s. jegyzetével.

122—126. Mystikus magyarázata Krisztus kettős természetének. Mint a griff félig madár, félig oroszlán: Krisztus egyszerre Isten és ember. A két természet ez egyesülése állandó és változatlan, de egyszer egyik, másszor a másik lesz benne láthatóvá. A griffnek ha fejét s nyakát nézzük: madár, ha testét: oroszlán. Krisztus, ha jár, kél, beszél, alszik, eszik, szenved, sír, meghal: ember; csodatettei, bűnbocsátó hatalma, feltá-

130. Most ama három, felsőbb nemzetségit
Tanúsitandó, lejtve és kerengve
Előbbre jött, igy zengve énekét itt:
133. «Fordítsd, Beatrix, oh fordítsd hivedre
Szent szemeid', ki megláthatni téged
Oly messziről jött s e nagy útat merte!
136. Kegyből irántunk, néki üdve végett,
Vesd félre fátylod', hogy tekintete
Hadd lássa második, rejtett szépséged'!»
139. Oh örök-éltü fény visszfénye te!
Ki lakhatá meg úgy a Parnasz árnyát,
Kútjából annyit ki meríthete,

madása, mennybe-menetele, ön-megnyilatkozásai Istent mutatnak. A Lény (lényeg, substantia) egy mindig, látszatban képben változik csupán.

127. *Bámulva s boldogan:* bámulja a látszat csodás átváltozásait, boldog, hogy látománya égi kéjét élvezheti, mely kielégíti s mindig újabb élvezetére ébreszt új vágyat.

130. *Felsőbb nemzetségit* — magasb eredetét, származását. Azzal tanusítják magasb származásukat, hogy előbbre jőnek s szószólókul mernek föllépni a Dante érdekében.

133. *Fordítsd hivedre*, a Beatrice hivének nevezik Dantét, holott az éppen hűtlensége miatt tett neki szemrehányást. De hűségét bizonyítja a pokol veszélyein s a vezeklő hegy fáradalmain keresztül idejöttével csak azért, hogy Beatricét láthassa. Maga Beatrice is, a *Pikol* II. 61-ben «szegény barátjának» nevezte, Lucia pedig (u. o. 104.) a Beatrice «hű szeretőjének».

136. *Kegyből irántunk* — így teszik magokévá e csillag-nimfák a Dante ügyét.

138. *Második — rejtett — szépséged'*. A földi szépségen felül állo, mennyben nyert magasb szépségét, melyet, arcza még fátyollal levén fedve, Dante eddig nem láthatott. E kérelemre Beatrice leveti fátyolát s egész dicsőült szépségben áll Dante

142. Hogy bágyadtnak ne vélje lelke szárnyát,
Leföstni vágyva téged, a midőn
Az égi összhang teljében kitárád
145. Nyilván magad' a szabad levegőn!

előtt. A költő ezt nem mondja, de elragadtatva áll e szépség előtt s önkénytelen zeng dicséneket hozzá.

139. *Örök-éltü fény visszfénye.* Az isteni fény visszasugárzása a Beatrice szépsége.

140—143. Képzelet s költői erő nincs, mely azt méltóképp festhesse. Meríteni a Parnassz kútja vizéből: a természeti adomány a költészetre; meglakni a Parnassz árnyát (az eredetiben: magát ez árnyban «sápadtra gyötörni»): a tanulmány. A mondat értelme az, sem költői tehetség, sem fáradság s tanulmány nem képesít ezt lefösteni!

144. *Az égi összhang teljében:* az eredeti, szó-szerint fordítva, «a minőnek mutatkozol itt, hol az ég összhangozva árnyal be» — sok bajt adott a magyarázóknak, homályosságával.

HARMINCZKETTŐDIK ÉNEK.

A földi paradicsom. — A szent menet mozdul. — A tudás fája. — Sas, róka, sárkány. — A szekér szörnyeteggé változik. — A nagy parázna és az óriás.

Úgy oda voltak szemeim lánczolva
— Tiz évi szomjukat hogy enyhithessék —
A többi érzék mintha nem is volna;
És innen és túl teljes közönyösség
Falán ütköztek — s régi hálójával
Fogá a szent mosoly meg őket esmét,
Midőn tekintetem, erőszak által
Balkézre fordúlt. — «Ne olyan keményen!»
Intvén az egyik istennő, szavával.

2. *Tíz évi szomjukat* — Beatrice, ez adat szerint is, 1290-ben halván meg, Dante őt tíz év óta nem látta s most nem tud betelni nézésével. E nézésbe, tíz évi szomját enyhíteni, annyira el van merülve, hogy minden egyéb érzéke ez egybe pontosul össze s ezen kívül teljes közönyösség, érzéketlenség foglalja el, mintha két fal közé volna zárva, innen és túl (4, 5. s.) nem láthatva semmi mást azon az egyen kívül.

7. *Midőn tekintetem* . . . A három theologiai erény (istennők) egyike rákiált: Ne oly keményen! — ne szegezd tekintetedet olyan erősen arra az egyre! mintha mondaná: elvakulsz tőle, vagy: van itt egyéb látni való is! — s ő, erőt vesz magán s erőfeszítéssel (erőszak által) fordítja el szemét Beatrice tekintetétől.

10. És az a gyöngeség, mely a szemfényen
Erőt vesz, szúró napsugártul érve,
Vakká tőn egy kevés időre éngem.
13. De, hogy szemem erősbűlt a csekélyre —
(Csekélyre, mondom, nézve a fénylőbbet,
Melytől imént erőszak vona félre) —
16. Fordúlni látám a felséges tömbet
Jobb kéz felé, a napnak szemben arczczal,
A mint, elől a hét lánggal, előbb ment.
19. S mint pajzs alatt, magát fedezve azzal,
Mozdúl a hadtest zászlaja körébe,
Mig átfordúlhat az egész szakaszszal:
22. Az égi Ország ama hadi népe
Mely itt előljárt, átfordúla végleg,
Mig a szekérnek helyt állt rúdja vége.
25. A hölgyek most a kerekekhez léptek
S szent terhit a griff fordítá — de tőle
Szárnyában egy toll sem rendűle még meg.

10. *És az a gyöngeség.* Ha a szem a napba néz, elvakúl annak túlságosan erős fényétől.

13. *A csekélyre.* A Beatrice tekintetének fényéhez képest (mely az örök égi fényt jelenti), minden más fény csekély; s a túlságos fénytől imént elvakúlt szem, lassanként ismét hozzászokik a látáshoz, melytől amaz által meg volt fosztva egy kevés időre (12. v.).

16. *A felséges tömbet:* tömb, csoport értelemben; az a sereg, a vének stb. serege, mely a szekér előtt megy, a gyertyatartók után.

19. *S mint pajzs alatt . . .* szemléletes kép a hadtesthez hasonlított csoport kanyarodásáról.

24. *Mig a szekérnek:* a szekér előtt menők kanyarodtak jobbra — s így a nappal szembe — de a szekér maga, a griffel mozdulatlan áll, «helytt áll rudja vége».

28. A szép hölgy, ki a gázlón átvezérle
És Statius s én — a mely kisebb körbe
Fordúla — azt a kereket kisérve,
31. Menénk a szép, de most üres erdőbe
(Annak büne, a ki a kigyónak hitt!)
Angyali ének ütemén menőbe'.
34. A háromszor kilőtt nyil röpte annyit
Tehetne meg, mennyit mi haladánk, tán:
Mikor Beatrix leszállván, utat nyit —
37. S egyszerre hallám mind mormolni: *Ádám* —
S egy fa köré tolongni, mely virágot
És lombot elveszíte minden ágán;

25. *A hölgyek.* A kerekek mellett tánczolva járó hölgyek (az égi erények jelképezői) most a kerekekhez visszafordulnak, hárman az egyik, négyen a másik oldalon; mert eltávoztak volt: a négy, hogy Dantét Beatricéhez vezesse (XXXI. 109.), a három pedig, hogy Beatricét fátyola fellebbentésére kérje (XXXI. 130. s köv.).

26. *Szent terhit* — a szekeret, a rajta ülő Beatricéval — mozdítja a griff, de mozdulása oly méltóságos, nyugodt s egyenletes, hogy szárnyának egy tolla sem rezdül.

28. *A szép hölgy:* Matilda.

30. *Azt a kereket* — a szekér fordulván, egyik kereke — mely körül a fordulás történik — kisebb körben fordul.

31. *Üres erdőbe* — a földi paradicsom üres, az Éva bűne miatt.

34. *A háromszor kilőtt nyíl:* három nyíllövésnyire haladtak így, a menet, a griff a kocsival, s egész kisérete: a hölgyek s Matilda, Dante, Statius mind. Akkor megállnak s Beatrice leszáll.

37. *Mind mormolni* . . . Az egész sereg, a vének, az égi hölgyek mind, az Ádám nevét mormolják, jelezve, hogy ez az a fa, melynek gyümölcséből Ádám evett a paradicsomban. E fának kettős jelentőségéről: mely szerint az a tudás paradicsomi fája s egyszersmind a császárság jelképe, lásd a Bevez. Értekezést V.

40. A hajzata — minél magasbra hágott —
Szertébb terült; hindú is, erdejében,
Csodálta volna ezt a magasságot!
43. —«Boldog, te Griff! — úgy hagyja csőröd épen
E fát, mely ízre édes, de miatta
— Ki izli — kell hogy csikarása légyen!»
46. A nagy hatalmas fát ezt mondogatva
Járá körűl mind; s a két-éltü állat:
— «Igy tartatik meg az igaznak magva!»
49. S fordúlt a rúdhoz, melyet vont, s odábbat
Vonván az özvegy fához, ott köté meg,
Ahhoz köté az épp' abból csináltat.

40. *A hajzata:* a fának a hajzata az ágak, melyek mint hajszálak állnak szétzilálva, virág és levél nem levén rajtok; azoktól a bűneset fosztotta meg. Másik jelentésében, mint császárság, az egyházzal folytatott küzdelme s ebből eredő romlása miatt van lombtól és virágtól megfosztva.
41. *Szertébb terült* — ellenkezőleg más fákkal, melyeknek ágazata lenn, a törzshöz közel, terebélyesebb s minél fölebb annál hegyesebb lesz; oly magas, hogy a hindu is, ki hazájában a legbujább növényzetet, a legmagasabb fákat látja, csodálkoznék magasságán.
43. *Boldog, te Griff* ... Boldognak mondja a Griffet (Jézus Krisztust), hogy a fát épen hagyja, nem ízleli. Ha a fa a paradicsomi fa: Krisztust a kisértés érintetlen hagyta s nem ízlelte a fa gyümölcsét; ha a fa a keresztyén római császárság, ő annak világi hatalmát nem kóstolta meg: «az én országom nem e világból való». Igy az allegoria — bár a 45. sorban nem éppen aesthetikus, mind a két irányban találó. — E szavakat a fát körül járó csoport mondogatja.
47. *A két-éltű állat:* a Griff, félig oroszlán, félig madár; példázva Krisztusnak kettős (isteni és emberi) természetét, melyek egyesültek benne.
50. *Az özvegy fához* — mivel lombtól, virágtól fosztva áll.

52. Mint a mi fáink, ha a fő-szövétnek
Sugárai, az égi ponty utáni
Csillag fényénél egyesülten égnek,
55. Feldúzzadoznak s kezd mind újra válni
Saját szinében, mielőtt más lángnak
Fényébe lépnek a nap paripái:
58. Ugy éledett, rózsánál halaványabb
De violánál égőbb szinbe a' fa,
Min még imént nem volt csak száraz ágak.
61. Nem értém — nem is dallják itt alant — a
Dicséneket, mely ajkin kelt ezeknek,
És azt fülem végig ki sem birhatta.
64. Ha fösthetném, mily álmosan rezegtek
— Hallván Syrinxről — a hideg szemek,
Mik hosszu virraztást drágán fizettek,

51. *Az épp' abból csináltat.* A szekér (a keresztyén egyház) rúdja a paradicsomi fa egy ágából készült. Jelképesen: a bűnbeesésből következett a megváltás. Egy ősrégi keresztyén monda.

52. *Mint a mi fáink* — az alanyhoz az állítmány az 55. sorban következik: mint a mi fáink felduzzadoznak, mikor a nap a Halak után következő csillagzatba, a Kosba lép, t. i. tavasz kezdetén.

56. *Saját színében*, mindenik a maga neme és faja szerint — mint a biblia is mondja a teremtés leírásában. — *Mielőtt más lángnak*, a Kos után következő égi jegynek, a Bikának; tehát a tavasz egész első hónapjában, márcz. 21-től április 21-ig; ez időre esik a fák duzzadása, új színváltása s az előbb csak puszta száraz ágak rózsánál halaványabb, violánál égőbb szinű virágokat hajtanak (az almavirág színe).

62. *Dics-éneket.* A földön ismeretlen mennyei dicsének, angyalkarok zengzete, melynek szavát Dante nem érti, hangját soká el sem viselheti. Annyira hat reá, idegzetét annyira túlfeszíti, hogy mámorba s aztán álomba merül tőle.

65. *Syrinxről.* A görög mythologiából vett kép. Io-nak őrzésével

67. Mint festők, kik példányról festenek:
Lerajzolnám, mikép aludtam én el,
— De az elalvást ki festhesse meg?
70. Jobb, arra térek ahhogy ébredék fel
S elmondom: új fény álmom fátyolát mint
Széttépte s egy hang: «Kelj föl, mit cselekszel?»
73. Mint — látni amaz alma-fa virágit,
Mely égben űl örök vigalmakat
S almája angyalokat vágyra csábít —

bízta meg Jupiter, a féltékeny Juno ellenében, a százszemű Argust. De Merkur, a Syrinx szerelmeiről addig mesélt Argusnak, míg hideg részvétlen szemei egymásután álomra csukódtak. Merkur akkor a százszemű őrt megölte s Ió-t a Juno kezébe játszotta; így fizetett Argus drágán, hosszú virrasztásáért.

68. *Lerajzolnám* . . . ha példányról dolgozhatnám, mint a festők; de az álomba merülő lassanként veszti öntudatát s magát meg nem figyelheti. Dante — e festeni való nehéz állapotot mégis sikerülten rajzolja a Purg. XVIII. végsoraiban.

72. *S egy hang.* Kié volt e hang, mely Dantét ezzel a szóval ébreszté föl: «Kelj föl, mit cselekszel?» — a 83. sorból tudjuk meg, hogy a Matildáé.

73. *Mint — látni.* Az itt kezdődő hasonlat első fele a 81., a második a 84. sor végeig terjed. Rendbe szedve, értelme ez: a mint Jézussal a hegyen levő s ott álomba merült tanítványok, Péter, János és Jakab, látva álmukban Jézust Mózessel és Illyéssel társalogva, de Jézus ébresztő szavára — mely mélyebb álomba merülteket, halottakat is föl bírt ébreszteni — s általa legyőzve, fölébredtek, Mózest és Illyést nem látták társaságukban, de Jézust fénylő ruhában, megdicsőülve ragyogni (Úr színe változása): úgy ébredett Dante is a költő szóra. — Amaz almafa, mely örök ünnepet s lakomát ület a mennyben s almáját ízlelni angyalok is vágynak: az örök-élet fája.

Szólítva Péter, János és Jakab,
S legyőzve, fölébredtek ama szóra,
Melytől nehezb álom is megszakadt,
S Illyéstől és Mózestől megrabolva
Találták társaságuk' — s mesterök'
Megváltozott ruhában, új fényt szórva:
Ugy ébredék — s látám magam előtt
Ama kegyest, ki lépteimnek ollyan
Hű véde volt a víz mentén előbb.
S kétkedve kérdém: — «Beatrice hol van?»
A mire ő: — «Nézd, a megújult lombnak
Alatta ép' a gyökerén ül ottan,
Nézd társaságát, kik körűle vannak,
A többiek meg' követik a Griffet,
És édesebb s mélyebb dalhangot adnak».
Terjedt-e még tovább beszéde, mit tett? —
Már nem tudom, mert szemem előtt látám
Ki látkörömből mást kizára mindent.
Egyedül ült, az igazi föld hátán,
Minth' a szekérnek, a két éltü állat
Mit a fához kötött volt, őre voln' tán.

83. *Ama kegyest:* Matildát. V. ö. a 72. sorral.

86. *A megújult lombnak.* Az előbb száraz, lomb- és virágtalan fa, az 58—60. versben megújult, lombokat kapott s kivirágzott. Beatrice e fa alatt, annak a gyökerén ül.

88. *Nézd társaságát:* a hét nimfa van körüle. A többi, a nagy menet, édes és mély dallamot énekelve, a Griffet követi.

93. *Ki látkörömből:* t. i. Beatricét, ki miatt senkit és semmit nem láthat, rajta kívül mást.

94. *Igazi föld* — a még bűntelen, szűz, új teremtésű föld, az első paradicsom földe. A különböző magyarázók különböző symbolikus értelmeket kapcsolnak e kifejezéshez. Hogy egyedül ül s puszta földön ül, ellentétben az alább megjelenő

Körűle, mintegy zárda-körben, álltak
Heten a nimfák, mécscsel kezeikben,
A melynek észak, dél szele sem árthat.
— «Kis ideig lészsz mint vendég csak itten;
Aztán velem, ama Rómába', melynek
Polgára Krisztus, lakozol véghetlen'.
Azért, javára ama bűnös helynek,
Tartsd szemed' a szekéren, és ha arra
Majd visszatérsz: mit itt látsz, írd híven meg!»
Igy szólt Beatrix — s én, kit fogva tarta
Parancsa főtől talpig, szemmel észszel
Oda tekinték, a hová akarta.
Sűrű felhőből gyorsabb röppenéssel
Nem szálla még tűz, mikor sebes zápor
Hull oly vidékről, mely távolba vész el:
Mint Zeüsz szárnyasát ég magasából
Lecsapni láttam itt e fára, kérget
Megtépve s annyit lombból és virágból,

nagy paráznával a fenevad hátán: az eredeti keresztyénség egyszerűségét s tisztaságát jelképezheti a megromlott egyházzal; az első pápákét a későbbiekkel szemben: Scartazzini e magyarázata legelfogadhatóbb.

99. *Észak, Dél szele:* az eredetihez ragaszkodva is adhatjuk: «A melynek Auster, Aquilo sem árthat».

100. *Kis ideig lészsz itten* . . . Aztán ismét visszatérsz a földre (103.) s azután lakol velem a mennyben; ez az a Róma, melynek polgára Krisztus. «civis romanus sum» — e büszke mondás van itt Krisztusra alkalmazva.

103. *Javára ama bűnös helynek*, t. i. a földi világnak.

105. *Írd híven meg:* mint a próféták felülről veszik a parancsot, hogy írják, a mit láttak: úgy Dante itt egyenesen Beatricé-tól.

108. *Oda tekinték* . . . t. i. a szekérre.

109. *Sűrű felhőből.* Új látás jő, melyről szintén a Bevez. Ért. szól.

115. Egész erővel vágott a szekérnek,
Hogy ingadoznék, mint hajó a vészbe',
Mit a habok majd jobb-, majd balrul érnek.
118. S látám — a diadalszekérre nézve:
A mint egy róka csúszék abba, vedlett,
Melynek sohsem volt jó falatba' része.
121. De ezt, kit undok büniért megfeddett,
Elüzte hölgyem oly gyors futamatba,
Milyet csak görhes csontjai engedtek.
124. Most onnan, hol magát előbb mutatta,
Látám a sast lecsapni a szekérnek
Kasába, s azt tollával teli hagyva.
127. S mint — bú-nyomott szivből mik égig érnek —
Oly panaszos szó hallaték az égből:
«Kis csolnakom, rád rossz tehert tevének!»

112. *Zeüsz szárnyasa:* a sas.

115. *Egész erővel:* a sas, a Jupiter madara, a pogány Rómát s császárait jelképezi, a terjedő keresztyénség elleni dühöngéseikben.

119. *A mint egy róka:* a róka pedig az egyházba becsúszott téves tanokat, eretnekségeket; sóványak, göthösek — nincs bennök semmi igazság; de ravaszok, csalással foglalnak tért s csúsznak be az egyházba.

121. *Elüzte hölgyem.* Az igaz theologia, melyet Beatrice jelképez itt, megczáfolja az eretnekségeket, elejökbe tartja az egyedüli igazságot, melytől megfélemlenek s elszaladnak.

125. *A sast lecsapni.* A sas, az egyházat üldöző római császárság, előbbi támadását abba hagyja, Nagy Constantin keresztyén lesz; a szekér kasába — magába az egyházba — csap le s azt saját tollával megtölti. Dante annak a régi felfogásnak hódol, hogy a pápák világi birtoka s hatalma a Nagy Constantin adományából származik; s azért ő, a világi uralom ellensége, mindenütt a római császárokat s első sorban Constantint vádolja s teszi felelőssé.

130. És — mintha megnyilnék a föld egy végből
A két kerék közt — láttam im egy sárkányt,
Farkát hogy a szekéren dugta épp' föl.
133. S mint visszahúzza a darázs, fulánkját,
Ugy húzta mérges farkát vissza ez, de
Kiránta egy részt s kigyózva odább állt.
136. Mi megmaradt, — eleven föld fű-mezbe
Mint öltözik, — a tán jó indulatból
Nyújtott tollakkal magát befedezte.
139. Jutott a rúdnak s két keréknek abból —
S mind födve lőn, kurtább idő alatt ám,
Mint kiszalad egy sóhaj, nyilt ajakból.
142. Átalakulva igy e szent alkotmány,
Azonnal minden részen fejek nőttek:
Három a rúdon, négy meg a négy sarkán.
145. Előbbieknek: szarva, mint ökröknek,
De csak egy-egy szarv a négy homlokán —
Még a világ nem láta ilyen szörnyet!

129. «*Kis csolnakom*» — Isten szava az égből: kis csolnaka az egyház hajója; a gonosz teher, melyet a sas tollai jelképeznek, a világi gazdagság s hatalom, mely megrontja és sülyedésbe viszi a hajót.

130. *És mintha megnyilnék:* a kép, az egyház viszontagságainak képe új alakot ölt. A föld megnyilása, a két kerék közt, kétségkívül a szakadás az egyházban. (Lásd Bev. Ert. V.)

136. *Mi megmaradt*, t. i. a szakadás után, a római egyház, magát a Constantin adományával úgy fedezte be, mint eleven föld a rajta buján tenyésző zöld fűvel.

139. *Jutott a rúdnak:* nem csak maga a rúd (a római pápaság), hanem a kerekek s oldalrészek, az egyház többi fejedelmei is, bőven részesültek a világi javakból.

142. *Átalakulva:* ime az apokalyptikus hét fejű és tíz szarvú fenevad (Jel. XVII. rész), melyre vonatkozólag, valamint a

148. Oly biztosan, mint bércz a hegy fokán,
Látám hogy űlt rajt' egy aljas parázna,
Szemét forgatva minden szél után.
151. S hogy el ne kapja tőle más, vigyázva,
Egy óriást láték, hogy áll mellette,
Egymással olykor csókot szaporázva.
154. De kéjsovár szemét hogy rám vetette:
Őt durva szeretője egy husánggal
Tetőtől talpig jól elveregette.
157. Majd rút gyanúval telve s bosszuséggal,
Eloldt' a szörnyet — és a sűrűségbe
Vonszolta, ugy, hogy én is csak ez által
160. Valék a szörnytől s kéjleánytól védve.

nagy parázna (148. s.) s az óriás (152. s.) értelmezésére lásd a Bev. Értek. V.

HARMINCZHARMADIK ÉNEK.

A földi paradicsom. — A Beatrice jóslata. — Az ötszáztizenöt. — Dante és Beatrice. — Az Eunoé vize.

Deus, venerunt gentes . . . igy a hölgyek,
Majd hárma, majd négy dalolá fölváltva
Az édes zsoltárt, szemeikbe' könnyek.
S Beatrice, kegyes szivén találva,
Ugy hallgatá, nem is kisebb részvéttel,
Mint Mária a kereszt alatt álla.
S a mint a többi végzé énekét el,
Helyt adva néki — ő felállva, kezdé,
— Arczán a tüznek lángoló szinével:
«*Modicum et non videbitis me*
Et iterum, oh szivem szeretetti,
Modicum et vos videbitis me!»

1. *Deus, venerunt gentes*, a LXXIX. Zsoltár, Öröködbe, uram, pogányok jöttek — kezdő szavai. Ma is éneklik a vértanúk ünnepén, vagy az egyház szorongattatásaira emlékeztető napokon. Itt, felváltva a három theologiai s a négy főerény által, a templomi zsolosmáknak megfelelő módon énekelve, az egyháznak akkori (Dante korabeli) erkölcsi romlására s a pápaság sülyedésére vonatkozik a siralom ez éneke, melyet Beatrice oly megindulással hallgat (5. 6.), akár a szűz-anya a kereszt alatt.
10. *Modicum* . . . Jézus szavai az evangéliomban (Ján. XVI. 16.) «egy kevés ideig nem láttok engemet, és egy kevés idő múlva

13. Most a hetet maga előtt ereszti,
Aztán maga — kezével intve, nékem
S a hölgynek és a bölcsnek, őt követni:
16. Igy indulánk; és azt hiszem, hogy még nem
Tevék előre tiz lépést utamban,
Midőn sugár villant reám szemében,
19. És szelid arczczal: «Jőj kicsit gyorsabban»
Mondá nekem — «hogy ha veled beszélek,
Meghalljad a mit mondok annál jobban».
22. S kivánatára hogy nyomába érek,
Mondá: «Barátom, már ha utol-értél
Kérdezni tőlem mért meg nem kisérled?»
25. Mint a ki szólni a nagyobb előtt fél,
Mert ajkait nagy tisztelet lezárja,
Foga közül egy élő hang ki nem kél:
28. Ugy voltam én; fél-hangon nagysokára
Kezdém: «Oh úrnőm, ismered szükségem'
És jól tudod, mi voln' annak javára.»

megláttok engemet». Értelme itt: az igazság nem örökre távozik el az egyháztól, elhomályosul egy kis időre, de újra kivilágosodik. Beatrice a hit igazságát képviseli, azért mondja ezeket, mikor a hét erényt — ők a «szivem szeretti», az eredetiben «sorelle mie dilette» — elbocsátja maga előtt (13. s.), ellenben Danténak, Matildának és Statiusnak int (15. s.), hogy menjenek utána.

24. — *mért meg nem kisérled?* Beatrice maga szólította fel Dantét, hogy kövesse őt közelebb, hogy ha *ő* beszél vele, megérthesse. Dante tehát méltán várhatta, hogy Beatrice fogja őt megszólítani s mondani, a mit mondani akart.

27. *Foga közül egy élő hang* — ezt az állapotot Dante többször leírta, legközelebb a XXXI. 7—9. soraiban is; a nagy tisztelet félelmet szül s megnémítja az embert; akarna szólni, torkában megvan a hang, de mire fogai közé érne — «s kilépne az ajk küszöbén» — elvész s nem tud «élő hanggá» lenni.

31. És erre ő: — «A félelem s a szégyen
Legyen, kivánom, végre levetkőzve
S ne úgy beszélj mint a ki nincsen ébren.
34. Tudd, a szekér, mit a kigyó tört össze,
Volt s nincs; de a ki vétkes, tudja meg:
Isten boszúját nincs lé mely legyőzze!
37. Fog még örülni örökösinek
A sas, mely a szekérbe' hagyta tollát,
Mely által préda lett az s szörnyeteg;
40. Szemem, s azért beszélem, bizton jól lát:
Hogy lesz idő, csillagi már közelgnek,
A melybe nem lesz akadály se korlát;
43. És jő egy ÖTSZÁZTIZENÖT, Istennek
Küldötte, a ki a rimát megölje
S az óriást, kik együtt kéjelegnek.

29. *Ismered szükségem*': tudod, mit szükséges tudnom.

35. *Volt s nincs:* éppen mint az Apokalysisben (Jel. XVII. 8). «A fenevad, melyet láttál, volt és nincs». A pápaság nem marad örökre így; most annyi, mintha üres volna; Bonifácz, Kelemen, csalással, vesztegetéssel keresve meg magoknak a pápai méltóságot, nem is pápák tulajdonkép; de ez nem marad így.

36. *Nincs lé* . . . Egy akkori babonára czélzás. Az előkelő családok egymással szünetlen versengésben élve, gyakran történt, hogy egyiknek tagja a másiknak egy tagját megölte. Ezért a családnak joga volt vérbosszút állani. De ha a gyilkos és családja a megölt sirjánál bármit ettek, ha csak egy levest is elfogyasztottak, a sértett család elvesztette a bosszúállás jogát. Az Isten bosszúját nem lehet semmi levessel lefegyverzeni! azért reszkessen az, a ki ebben (a pápaság sülyedésében) vétkes!

37. *Örökösinek* — Dante korában a római császárság sem volt igazában; megvolt a császárság, de csak neve római; a császárok nem voltak Rómában. A Purg. VI. 96. versében is panaszolja, hogy Német Albert nem jő Olaszországba s a birodalom

46. S ha jóslatom, merő talányból szőve,
Mint Themis és Sphinx, elméd' nem győzné meg,
Mert mint azokból, ész nem ért belőle:
49. De megfejtői lesznek majd a tények,
A melyek e nehéz rejtélyt megoldják
Nem ártva sem nyájnak, se' legelőnek.
52. Jegyezd föl ezt — a mint ajkim kimondják,
S vezess avval, élőket, oly életre,
Mely a halálnak megmutatja módját.
55. S gondod legyen, ha írod ezt könyvedre,
Hogy el ne titkold: itt e fát hogy' látád,
A mely kifosztva álla im kétszerte.

kertje puszta. De, jósolja Beatrice, majd lesznek még a sasnak örökösei.

43. *Ötszáztizenöt.* Lásd erre nézve a Bevez. Értekezést V.

47. *Themis és Sphinx.* A Sphinx jóslatainak homályossága ismeretes. Themis a thebéieknek jósolt s midőn azok a jóslatot nem értették vagy elcsavarták: egy farkast küldött határukra, mely megöldöste a nyájakat s feldúlta a legelőt. Erre céloz az 51. sor.

49. *Megfejtői:* az eredetiben *Najádjai*, mintha a najádok (vizi istennők) valaha talányfejtők s erről híresek lettek volna. A Dante korában még a klasszikusok kéziratai olvasása tökéletlen s bizonytalan levén, Ovid Metamorposisának a Themis thebei jóslatának előbb említett történetére vonatkozó e soraiban:

Carmina Laiades non intellecta priorum
Solverat ingeniis —

(az előbb meg nem értett mondásokat a Laiades — a Laios fia, t. i. Oedipus — megfejtette elmességével) — a Laiades helyett Najades-t olvastak s innen a Dante tévedése.

53. *Oly életre* — t. i. helyes, bölcs, igaz életre, mely a boldog halál előkészítője, mert az élet nem is egyéb mint a halálra vezető út.

58. Ki azt kitépi, vagy lefosztja ágát,
Az Istent tettleg káromolja tette,
Ki szentül alkotá', mint ön-jószágát.
61. Egy harapás — s ötezren át sinlette
Az első lélek, Az után sovárgva,
E harapást ki önmagán büntette.
64. Értelmed alszik, ha annyit se látna:
Mi ok tevé hogy oly magasra nőtt fel
És koronája forditott arányba.

56. — *hogy' látád:* azaz — mily állapotban.

57. *Kifosztva kétszerte:* egyszer az Adám bűne által, most ismét a sas által megrongálva.

60. *Ki szentül alkotá*, e fát Isten, maga számára s kedvére szentül teremtette, teljes virágzásra és gyümölcsözésre.

61. *Ötezren át.* Rendesen Ádámtól Krisztusig, csak négyezer esztendőt számítanak. De nem is említve, hogy e számítás egészen bizonytalan, a zsidó időszámítás még kevesebb, az ú. n. bysanczi, antiochiai, sőt az Eusebius szerinti ó-keresztény aerák is mind többet számítnak. Dante valószinűleg egykori tanítója Brunetto Latini Tesoro-ja szerint 5254 évet számít Krisztusig.

62. *Az után:* t. i. Krisztus után, ki az Adám bűnének a büntetését magára vette, halálával.

65. *Mi ok tevé:* mi különös ok volt arra, hogy ez a fa oly magasra nőjön s koronája, más fákétól eltérőleg, fordítva alúl keskenyebb, felül szélesebb ágazattal birjon? — E kérdésre Dante már megfelelt, egy hasonló alkatú s jelentőségű fára azt mondván a Purg. XXII. 135. sorában:

«Tán hogy fölmászni senki rá ne vágyna».

De ez csak köz-józanészből tett hozzávetőleges felelet. Ha e fát most a római császárság jelvényének veszszük, oly hatalom jelképét látjuk benne, mely legmagasbra emelkedik a földön s oly alkotmány, melynek csúcsa az alatta járóknak hozzáférhetetlen.

Ha hiu eszmék nem bánnak úgy elméddel
Mint Elza vize, s örömed azokban
Mint Piramus a szederfa színével:
Fölismernéd ezekből is legottan
Erkölcsileg az Isten igazságát
E fán s a rá kimondott tilalomban.
De minthogy elméd értelem-világát
Ugy megkövűlve s bemocskolva látom,
Vakúlt szemed, hogy szavamon se lát át:
Kívánom, hogy ha irva nem tábládon,
Szivedbe vésve vidd azt, azon okból,
Melyből zarándok, botja köré pálmát fon.»

68. *Elza vize.* Az Elza az Arno egyik mellékfolyócskája; vize azzal a sajátsággal bír, hogy a bele dobott fát kőréteggel vonja be (mint a karlsbadi sprudel, csak hogy hosszabb időt kiván a megkövesítésre). A mondat értelme tehát: ha földi hiú eszmék nem bánnak úgy értelmeddel, mint az Elza vize, azaz nem vonják kőrétegbe s a hiú dolgokban való örömed sem bánik úgy (értelmeddel) mint Priamus a szederfával, melynek színét vérével megfestette, — tehát ha elméd meg nem kövesül s be nem mocskosul vala: akkor fölismernéd e jelekből (a fa magasságából s ágazata fordított arányaiból) Isten igazságát.

71. *Erkölcsileg.* Dante szerint minden mondatnak vagy képnek *négy* értelme van: 1. a szó szerinti, 2. az allegoriai (képleges), 3. *az erkölcsi* (moralis) és 4. az anagogikus, midőn a köz-értelmen kívül valamely magasabb, eszmei értelem rejlik alatta.

74. *Megkövülve s bemocskolva:* a 67—69. sorokban használt két kép alkalmazása.

75. *Szavamon se lát át:* mintha mondaná: pedig elég világosan beszélek (v. ö. a 82—84. sorban a Dante panaszával).

78. *Melyből zarándok* . . . A szent földön Krisztus sirjánál járt zarándokok pálma-ággal fonják körül zarándok-botjukat, annak

79. S én: — «Mint viaszod a pecsétnyomódtól
Nyert bélyeget hogy meg nem változtatja:
Elmémet úgy megbélyegzéd magad jól.
82. De mért röpül szavad sovárgott hangja
Látásomon túl, úgy, hogy annál jobban
Elveszti azt, minél inkább ohajtja?»
85. — «Hogy megismerd az iskolát, utadban
Melyet követtél — szóla — s lássad át jól:
Hogy' birja azt követni, mit én mondtam;
88. S lásd útadat, az égitől mi távol
Jár s tér el, mint a föld attól az égtől
Mely legnagyobb körben forog s világol.»
91. A mire én: — «Hogy tőled én önkényből
Eltértem volna: arra nincs emlékem
S azt lelkisméretem se rótta még föl».

jeléül, hogy a pálmák honában voltak s az üdv és megváltás emlékeinek forrásaiból merítettek. Beatrice arra inti Dantét, vésse szivébe szavait s vigye földi hazájába annak jeléül, hogy ő is az üdv forrásainál járt.

81. *Elmémet úgy megbélyegzéd* . . . Szavaid oly mély és kitörülhetetlen benyomást tettek lelkemre, mint a pecsétnyomó a viaszra.

82. *De mért röpül:* Beatricének a 75. sorban foglalt feddésére Dante panaszkodik, hogy hölgye szavai túlhaladják szellemi látkörét annyira, hogy minél nagyobb vágyat költenek benne azok megértésére, annál inkább túlszárnyalják felfogását.

85. *Az iskolát:* t. i. a bölcsészetet, ellentétben a tiszta egyszerű hittel. A scolastika, melyet Dante követ (Aquinoi Tamás) ellentéte a mystikának, melyet a D. Commediában Beatrice képvisel s melyet a scolastika nem bír követni.

89. *Attól az égtől:* a Dante világnézlete — a Ptolomeus rendszere — szerint a planéták és álló-csillagok egein felül van a legmagasabb ég, az első-mozgó (primum mobile), mely tehát a legnagyobb kör a világegyetemben s a földtől legtávolabb áll; ily távol jártak a Dante útai a mennyei (divina) úttól.

94. — «Ha vissza nem tudsz emlékezni éppen —
(Felelt mosolygva) — jusson hát eszedbe
Hogy már ivál a Léthe hűs vizében
97. S füstről a tüzre jól következtetve:
E feledésről, máson járt eszednek
Tévelygésére szintoly jól lehetne!
100. Valóban, eztán meztelenek lesznek
Beszédeim, mint kell, hogy a te tompa
Látó-erődnek világot szerezzek.»
103. Fénylőbben s lassubb léptekkel azonba'
Hágott a nap, mig a délkörhöz ére,
Mely egyre más-más minden néző-pontba':

96. *Hogy már ivál:* Dante ama mentségére, hogy ő nem emlékszik, hogy legalább tudva s önként, eltért volna Beatricétől, ez azt felelé: azért nem emlékezel, mert már ittál a Léthe vizéből (vizében, a régi kifejezés) s a ki ebből iszik, minden bűnét elfelejti.

97. *Füstről a tüzre.* A terzina értelme ez: valamint ha füstöt látunk, biztosan következtethetünk, hogy ott tűznek kell lenni, mely a füstöt okozza, ép úgy következtethetünk arról, hogy így elfeledkeztél útaidról, arra, hogy eszed tévelygésében egészen más dolgokon járt mint kellett volna; ha nem lettél volna bűnös, nem lett volna mit elfeledtessen veled a Léthe vize.

103. *Lassúbb léptekkel:* ismeretes csalódás, hogy bár a föld forgása (mely a nap látszó járását előidézi) egyenletes, úgy tetszik, mintha a nap déltájt lassabban haladna mint felkelte s lenyugta körül, mikor a földi tárgyakhoz közelebb van s helyváltoztatása feltünőbb.

104. *Délkörhöz ére.* Reggel hatkor indulva meg a földi paradicsomba, hat óra telt el délig. Az egész túlvilági út (a vadon erdőtől kezdve) negyedik napjának a dele.

105. *Egyre más-más.* A délkör mindenkinek más-más, nem úgy mint az egyenlítő, mely mindenkinek ugyanaz.

Midőn megálla (mint csapat vezére
Megáll az őt kisérő hadak élén,
Ha utja közben új dolgot vesz észre):
A hét hölgy, a mély árny végéhez érvén
— Minőt az Alp vet, hideg csermelyekre,
Zöld lombjai s fekete fái mélyén. —
Előttök ott, — egy forrásból eredve,
Ugy tetszik — a Tigris és Eufrat' árja,
Mint jó barátok, válni késlekedve.
«Oh szólj szemünknek dísze, fénysugára:
Mi viz ez, mely két ágra válva távol,
Bár egy kútfőből indul két utára?»
Kértemre jött a válasz: — «Matildától
Kérdezd csak, ő megmondja.» — És emez, mint
Ki némi vádat hárít el magától:

109. *A mély árny végéhez.* A mély árnyból, az erdő sűrűjéből, most kiérnek; a következő két sor e mély árnyat hasonlítja az Alp erdőiben látható setét árnyakhoz.

113. *Tigris s Eufrat.* A földi paradicsom folyóiról s egész topografiájáról a Bevez. Értek. I.-ben bővebben szóltunk. Itt Dante a genesisbeli folyóneveket használja, bár ő a Léthe és Eunoé neveket adta e két folyónak. E sort s a következő terzina két sorát úgy látszik Boetiustól kölcsönözte, a Consolatio Philos. V. könyvének e soraiból:

Tigris et Eufrates uno se fonte resolvunt
Et mox abjuncti dissociantur aquis.

115. «*Oh szólj:* a kérdés Beatricéhez van intézve, a ki a válaszszal Matildához utasítja kérdezőt.

118. «*Matildától* . . . Említve volt a Bev. Ért.-ben is, hogy a «magános hölgy» — a «kedves hölgy» nevén nevezve mindeddig nem volt; nevét végre, itt először s utoljára Beatrice ejti ki.

120. *Némi vádat* — hogy t. i. erről még nem világosította volna fel Dantét, kinek vezetőül adatott e helyen.

121. — «Ezt — szólt a szép hölgy — és egyebeket mind
Elmondtam én már néki; tudom — úgymond —
Ezekre feledést a Léthe nem hint.»
124. S Beatrice: — «Tán valamely nagyobb gond,
Mely az emlékezést kioltja gyakran,
Szemére ész-setétitő fátyolt vont.
127. De nézd — az Eunóé éppen ott van,
Vezesd oda s elalélt erejét
Éleszd föl úgy mint van gyakorlatodban.»
130. Mint jó sziv, nem szabadkozik elébb,
De másnak akaratját elfogadja,
Mihelyt megérté vagy vevé jelét:
133. Igy, vezető kezét kezembe adja
S indúlt velem a szép hölgy, — Statiusnak:
«Kövesd te is!» igy szólt kegyteljes ajka.
136. Még irni, olvasóm, terem ha voln' csak:
Az édes ital volna énekemnek
Még tárgya, melyre ajkim egyre szomjak;

124. *Valamely nagyobb gond.* Vajjon mi? A régi magyarázók erre mit sem felelnek. Valamely különös gondot alig is lehetne megnevezni; de a mit az utóbbi fél nap alatt, hajnaltól délig látott, hallott, elég gondot adhatott neki.

129. *Mint van gyakorlatodban* — lásd a Bev. Ért.

130. *Mint jó sziv.* Jó sziv az, mely készséggel teljesíti a mit tőle kérnek; elfogadja s magáévá teszi a más akaratját.

134. *Statiusnak* — a ki most szabadult a purgatoriumból — szintén meg kellett fürödnie a Léthében s meg kell mosakodnia az Eunoéban is.

137. *Az édes ital.* Rendesen úgy fogják fel a magyarázók, hogy a mint a Léthébe egészen lemerítette, úgy tesz Matilda az Eunoénál is Dantéval. Scartazzini ezt téves felfogásnak tartja. Amott (XXXI. 94.) világosan mondja, hogy Matilda őt torkig bemerítette s úgy vitte át a Léthén. Itt arról nem szól, csak

139. De a papirlapok már mind betelnek
A mennyi e másik dalomhoz készült
S művészet féke már tovább nem enged.
142. A szent habokbol én, egész ujjá-szült
Jövék ki — mint a melyre új lombot hoz
Az új tavasz, a plánta hogy kizöldült —
145. Tisztán, röpülni kész a csillagokhoz!

«édes ital»-ról. Scartazzini szerint a két víz természete s czélja is különböző: a Léthében meg kell fürödni a bűnösnek, hogy minden bűne lemosassék; hogy benne a jótettek emléke felébredjen, arra nem külső mosakodás kell, hanem belső — mi az ital által történik. Mindezek mellett sem lehetek a Scartazzini véleményén, ennél az utolsó pontnál. A 142. és 143. sor világosan mondja

Io *ritornai* dalla santissima onda
Rifatto —

ezt nem mondhatná így, ha csak ivott volna belőle.

141. *Művészet féke* — többször említettük a Dante költeményének szoros architektonikáját s kifogástalan symmetriáját. Ez tartja vissza, hogy a 33. éneken s ennek egyenletes sorszámán túl ne lépjen.

145. *A csillagokhoz.* A «csillagok» itt is a végszó.

TARTALOM.

Lap

Előszó ... 1

A PURGATORIUM.

ELSŐ FEJEZET.

Bevezetés. — Partra szállás ... 7
I. Ének ... 17
II. Ének ... 26

MÁSODIK FEJEZET.

A purgatorium kapuja előtt ... 36
III. Ének ... 64
IV. Ének ... 74
V. Ének ... 83
VI. Ének ... 92
VII. Ének ... 104
VIII. Ének ... 115

HARMADIK FEJEZET.

A purgatorium kapuja ... 125
IX. Ének ... 138

NEGYEDIK FEJEZET.

A szeretettel ellenkező bűnök ... 146
X. Ének ... 170
XI. Ének ... 180
XII. Ének ... 189

Lap

XIII. Ének ... 199
XIV. Ének ... 211
XV. Ének ... 227
XVI. Ének ... 237
XVII. Ének ... 248

ÖTÖDIK FEJEZET.

A Dante (Virgil, Aquinoi Tamás) erkölcstana ... 259
XVIII. Ének ... 275

HATODIK FEJEZET.

A mértéktelen szeretet tévedései ... 286
XIX. Ének ... 312
XX. Ének ... 323
XXI. Ének ... 340
XXII. Ének ... 351
XXIII. Ének ... 365
XXIV. Ének ... 376
XXV. Ének ... 389
XXVI. Ének ... 400
XXVII. Ének ... 414

HETEDIK FEJEZET.

A földi paradicsom ... 425
XXVIII. Ének ... 460
XXIX. Ének ... 471
XXX. Ének ... 483
XXXI. Ének ... 494
XXXII. Ének ... 504
XXXIII. Ének ... 516

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

